ПЕТЪР МУТАФЧИЕВ

ИСТОРИЯ на българския народ

Б 6088

ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ
НА НАУКИТЕ

Проф. ПЕТЪР МУТАФЧИЕВ

ПЕТЪР МУТАФЧИЕВ

ИСТОРИЯ на българския народ

ЧЕТВЪРТО ИЗДАНИЕ

ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
СОФИЯ. 1992

„История на българския народ“ от Петър Мутафчиев е едно от немалобройните свидетелства, че биографията на един автор продължава трайно след смъртта му.

За годините 1943 (когато той умира) и 1944 книгата претърпява две издания и част от трето — том I, Първо българско царство. След което не само е забранена за издаване, но и посочена за изземане. Своята следваща поява тя доживява едва през 1986 г. след перипетии, които сами по себе си биха представлявали сюжет за цяла книга.

Едва ли днес при нейното четвърто преиздаване читателят ще си обясни защо „История на българския народ“ на Петър Мутафчиев е била забранявана, остро критикувана, а авторът ѝ — сподобен с най-тежки политически квалификации; тя всъщност представлява спокойно, обективно и съвестно изложение на нашето средновековно минало. Но тъкмо в това свое качество тя доказва как и доколко невъзможно е било да се говори за миналото ни спокойно, обективно, съвестно.

Съдбата на тази книга и на автора ѝ — починал преди половин век — ни внушава оптимизъм. Оказва се, че дори след половин век на отрицание и хули един писал човек е в състояние да надмогне несправедливата присъда над труда му.

УН. БИБЛИОТЕКА
7154
1992

ISBN 954-430-129-1

© Петър Стоянов Мутафчиев
1992
с/о Jusautor, Sofia

941Б

ТОМ ПЪРВИ

ПЪРВО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

ПРЕДГОВОР

Настоящата книга е предназначена не за учените-специалисти, а за широк кръг читатели, предимно из средите на онази част от нашата интелигенция, която в желанието си да опознае своя народ чувствува нуждата да го види и в неговото историческо минало.

На тая нужда и на задълженията, които тя налага, мнозина и не еднаж са ми обръщали вниманието. При все това откланях отправяните лично към мене напомняния и подкани. И ако не бе днешното тревожно време с тежките изпитания, които носи за народа ни, тая книга навярно нямаше да се яви. Почувствувах, че трябва да я напиша, само защото днес всеки е длъжен да даде на общността си онова, което може.

В съзнанието за тоя дълг и за свързаната с него отговорност излагах събитията тъй, както те са засвидетелствувани от несъмнени по достоверността си исторически паметници и теглех заключенията си далеч от всякакви идеологически внушения. Твърде е възможно, поради това, даденото от мене да не се хареса на мнозина. Но вината не може да бъде моя. Историята не би била история, ако не казва истината, както, от друга страна, никой не е имал трайна печалба от заблужденията, с които е бил хранен.

На читателите си дължа обяснения и относно някои особености на работата си. Сметнах, че задачата ми е да дам ясна представа за общите линии на историческото ни развитие. Поради това избягвах подробности, които за специалиста не са без значение, но пречат на обикновения читател да види съществено или да обгърне с погледа си цялото. Повече внимание обръщах на вътрешната връзка на събитията и на произхода им, отколкото на схематичното им изложение. По същата причина трябваше да се откажа и да документирам казаното от мене със съответните данни из историческите текстове или из новата научна литература. За да не наруша вътрешното единство на разказа, нужно бе да изоставя и разглеждането на всевъзможните теории, случайни хрумвания или недомислени хипотези, с каквито изобилствуват работите на мнозина у нас. Все за да не товаря книгата си с подробности, които биха отегчили читателя или биха уморили вниманието му, не можех да давам и обяс-

нения, защо по един или друг въпрос заемам становище различно от онова, което у нас се смята за установено. По някои от тия въпроси аз вече другаде съм се изказал, а по други се надявам да имам възможност занапред да сторя това.

Нужно е да се отбележи, че по редица други особено важни и принципни въпроси аз трябваше да се задоволя със съобщение само на най-необходимото. Многоглаголството е изобщо една лоша черта, но в страха си от него може би негде да съм паднал в противоположната крайност. При някои от тия случаи, впрочем, виновен е специалистът, комуто не всякога е известно, кое на обикновения читател е познато и кое трябва да му бъде по-подробно обяснено. При други обаче аз, въпреки волята си, трябваше да бъда кратък, тъй като обемът на книгата ми надхвърли доста предполагаемия ѝ първоначален размер.

Библиографията, поместена в края на всяка отделна глава, далеч не е изчерпателна. Тя е предназначена също за обикновения читател, който би поискал да научи по съответните въпроси нещо повече от онова, което аз давам. Ето защо в нея са отбелязани само най-известни или най-достъпни работи и предимно на наши учени. С редки изключения обаче сметнах за ненужно да споменавам тук многото популярни книги или статии, чийто брой през последно време у нас нарасна твърде много. Смятам, че те са познати всекиму, който има що-годе интерес към нашата история. Не са отбелязани в библиографията и някои общи съчинения, като напр. „История на българската държава“ на В. Златарски и тия по история на Византия на Кулаковски, Успенски, Острогорски и т. н. Справянето с тях изобщо е необходимо за всеки, който изучава нашата история.

П. М.

I. УВОД. ПРЕДИСТОРИЯ И ДРЕВЕН ПЕРИОД В МИНАЛОТО НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ

1. ПРЕДИСТОРИЧНА КУЛТУРА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

Първите известни досега следи от човешки живот по нашите земи се отнасят към по-късния период на тъй наречената с т а р о к а м е н н а, или палеолитна епоха (от гръцкото παλαιός — стар и λίθος — камък), която съвпада с дилувиума (над 15 хиляди години преди Хр.). Наречена е тъй тая епоха, понеже грубоодяланият камък е бил главното оръжие на тогавашния човек. Привързан с лико или жилава трева, а по-сетне и с кожена ремъчка върху края на здрава тояга, камъкът ставал боздуган, а по-острите кремъчни отломъци — брадви и копия. Сполучливо отцепената кремъчна люспа е представлявала първият нож, от нея е била приготвена и първата стрела.

Наред с камъка през тая епоха за също такива цели са били приспособявани животински рогове и остро отломени кости. Поради по-лесната обработка на костта и рога оръдията, приготвяни от тях, все по-бързо се усъвършенствували и все повече изместали направените от кремък.

Палеолитният човек у нас е живеел изключително от лов; познавал и риболовството, но навярно е употребявал и растителна храна — плодове и корени на някои растения; съществувало е и човекоядството. Кожите на убитите животни употребявал за постилка, а с помощта на кремъчния нож, груби костени игли и ремъчки или лико си приготвял от тях и облекло. По онова време му бил познат вече и огънят. Жилище обаче той още не умеел да си строи и поради това бил принуден да дири подслон под надвесени скали и особено в пещерите; за завладяването им трябвало да води непрестанна борба със зверовете, които му оспорвали правото над тия убежища. В пещерите той пренасял и пазел добитата от лова храна и сечивата или оръжието си; там около постоянно поддържания огън ядял, почивал и изобщо прекарвал оскъдното свободно време, което му оставало при напрегнатата борба за съществувание. Оглозганите кости

от храната си разхвърлял около огнището или пред входа на пещерата, гдето попадали и някои от вещите, с които си служел. Всичко това постепенно се затрупвало с пепел и външни наноси и тъй с течение на времето се образувал слой, който постоянно растял. Днес разкопките в такива насипи позволяват на археолозите да установят как и от какво е живеел пещерният човек. Подобни разкопки у нас досега са правени в пещерата „Топля“ при село Голяма Желязна (Троянско), „Мѫровица“ при Гложене (Тетевенско), „Темната дупка“ при Карлуково (Луковитско) и „Малката пещера“ при Търново.

От намерените там животински кости, размесени с други културни остатъци, се вижда, че едно от най-разпространените животни, съвременни на палеолитния човек, е била пещерната мечка, двойно по-едра от днешната и много по-кръвожадна от нея. Тя била по-стар обитател на пещерите от човека и по онова време — най-страшният му неприятел. Кости от тоя звяр са открити почти във всички пещери, обитавани от човека, а цял скелет от нея е намерен в „Мѫровица“. В същата пещера е открит цял скелет и от пещерната хиена. По-опасен от нея за тогавашния човек е бил пещерният вълк. По онова време из нашите земи живеел и мамутът, остатъци от който са намерени при Карлуково. Много по-разпространен обаче е бил турът — диво говедо, кости от което са открити освен в наносите на Карлуковската пещера още и при Мадара. Измежду тревопасните из нашите места по онова време заслужават да бъдат споменати още дребният див кон, който по-сетне е бил изместен от друг свой събрат, доведен тук вероятно из Азия, след това бизонът, отделно редки представители на който и до днес живеят в горите на Литва, сибирският носорог, северният елен и т. н.

Климатът през тая епоха е бил много по-студен от днешния и ледници навярно имало във всички високи планини в Балканския полуостров. Когато по-сетне през епохата на алувиума тук настъпило значително затопляне, някои от споменатите животни, които не могли да се приспособят към промяната, постепенно измрели, други се оттеглили на север, а трети, които се аклиматизирали, продължили да обитават нашите земи. Гръцкият историк Херодот (V в. пр. Хр.) споменава дивото говедо (тур) в Солунско, а ако се съди по кости, намерени в околностите на Плиска, задържало се е то в нашите гори и през ранната българска епоха. Бизонът (старобългарски зжбрꙑ) обаче изчезнал много по-рано и последните известия за него са от римската епоха, когато той се въдил в голямо количество из областта на Струма и Вардар, отгдето бил доставян за цирковите зрелища в Рим.

След старата каменна епоха в нашите земи настъпила (около 5 хиляди години преди Хр.) н о в о к а м е н н а т а (неолитна-

та). Камъкът и през нея оставал главният материал, от който човек приготвял своите оръдия, само че при обработката му била вече прилагана по-съвършена техника — каменните брадви, длета, копачки и др., са били вече хубаво изгладени, често с дупки за дръжките. По-сръчно очукани се явяват и кремъчните сечива и оръжия — ножове, върхове на стрели, брадви и т. н. В места, гдето кремъкът се срещал в по-голямо изобилие, обработката му, изглежда, станала един вид занаят. Една „работилница" за такива изделия бе открита при Мадара; кремъчните отломъци там образуваха пласт, дебел повече от един метър. Красиво изгладените каменни оръдия са били ценени високо и играели, както изглежда, ролята на разменно средство. Ето защо те се намират у нас и в места, гдето липсват скали от съответния състав. Като ново оръдие сега се явила прашката, приготвяна вероятно от кожени ремъци: намерени са очукани топки от камък или кремък за такива прашки. Значителен напредък е направило обработването на костта и на рогата, от които били правени игли, шила и дребни украшения. Сега за пръв път човек почнал да приготвя и глинени съдове, които изпичал на открит огън. Те били изработени доста грубо, но при все това отвън са били украсявани с примитивни орнаменти — изпъкнали линии, бразди и др. Керамиката на неолита в нашите земи принадлежи към оная, която била разпространена в Седмоградско, гдето навярно е била и нейната родина.

През тая епоха ловът продължавал да бъде главното средство за препитание на предисторичния човек у нас. Човекоядството, навярно като сакрален обичай, също тъй не било изчезнало. В риболовството бил осъществен значителен напредък, тъй като сега то ставало не само с ръце, както по-рано, но и с харпуни. Опитомено било кучето, а след него — овцата, козата, говедото и свинята. Тъй се явили наченките на скотовъдството. Конят обаче още бил в диво състояние и, ако се съди по редките находки на кости в културните пластове от тая епоха, не ще да е бил много разпространен. Пещерите още продължавали да служат за жилища, но през топлото време на годината човек предпочитал да живее извън тях, като си строял колиби от колове и пръти, които измазвал с глина и покривал с шума или трева. Тия примитивни жилища вече му позволявали да обитава равнините, гдето се заселвал около извори, ручеи и реки. Сега вече той познавал житните растения и правел първите опити да ги добива сам, като ровел земята с помощта на мотики и рала, направени от рог, камък или чатали от дървета.

Към края на тая епоха вече се отнася появата на първите по-големи селища, образувани от по няколко семейства. Места на такива изчезнали предисторически селища представляват днес тъй нарече-

ните „п л о с к и м о г и л и“ — кръгли, с диаметър често пъти до стотина метра и високи до 4—5 метра издигнатини — образувани от натрупани остатъци (храна, смет, парчета от съдове и др.), които обитателите им разхвърляли около жилищата си и които били засипвани от пепелищата на чести пожари. У нас досега са разкопани няколко такива могили — Коджадерменската и Деневата в Шуменско, могилата в с. Св. Кирилово, Старозагорско, могилата Девебарган (при Симеоновград) и др. — и намерените в тях материали позволяват да добием достатъчна представа за живота на населението, от което те са останали. В Коджадермен напр. е намерен неповреден малък глинен модел на една тогавашна къща: четириъгълна сграда с двустранен покрив и кръгли отвори — прозорците по стените. Една правоъгълна, а понякога овална дупка служела за врата. Стените на жилището са били отвън и отвътре измазани с глина; намерени са късове от такава мазилка с отпечатъци от колове и пръти. Грънчарството също направило значителен напредък. Грънчарското колело още не било известно, но намерените в плоските могили съдове вече свидетелствуват за една по-висока техника. Те са хубаво изгладени, добре изпечени и по тях се явява инкрустирана орнаментика с геометрически фигури. Тоя вид украса се постигал, като в още меката външна стена на съда се издълбавал или врязвал желаният орнамент и мястото след това било запълвано с бяла и червена глина.

Колко голям е бил напредъкът, осъществен от човека на оная епоха, се вижда от обстоятелството, че той вече знаел да приготвя хляб. От житните зърна добивал брашно чрез мелници — х р ѝ м е л и (състоящи се от два камъка: единият по-голям и с изгладена горна страна, на който се насипвали зърната, и другият по-малък, с който се стривали). Карбонизирани хлебни късове наред с овъглено жито са намерени в горните пластове на Коджадерменската могила. Покрай костите от дивеч голямото количество кости от домашни животни в насипа на същата могила показват, че скотовъдството вече заемало важно място в поминъка на някогашните ѝ обитатели. Оръдията и украшенията от кост и рог също са били усъвършенствувани, макар че наред с тях продължават да се срещат сечива и оръжия от камък и кремък. Огърлици били правени от глинени мъниста, от пробити костилки на плодове, а също и от черупки на миди.

Към края на неолита на обитателите на нашите земи било вече познато и тъкачното изкуство. Отпечатъци от тъкани и мрежи върху дъната на съдове са намерени в Коджадерменската могила и из Софийско, а в Деневата могила са открити и останки от въже. Първото използувано текстилно влакно е това на лена. Идолите, наме-

рени в тая могила, изработени от кост и наподобяващи човешки фигури, показват, че тогавашният човек имал и оформени религиозни представи.

Към епохата на неолита се отнася появата на наколните жилища, остатъци от които са намерени у нас в Девненското езеро. Тоя тип постройки, наложен от нуждата за по-голяма сигурност, се е запазил в българските земи и през историческо време. Херодот споменава наколни жилища в езерата Прасиас (дн. Бутковско, южно от Беласица) и Керкинитис (Тахино). Името на днешното село Наколец при източния бряг на Преспанското езеро навярно е спомен за такъв род жилища и през славянската епоха.

Културата на неолита у нас достига своя разцвет към края на III и началото на II хилядолетие пр. Хр. Тогава се явяват и първите метални оръдия. Те са били от мед, поради което тая епоха носи името каменно-медна. Медта изобщо е била първият метал, с който човекът се опитал да замени камъка и костта. Отначало от мед се правели само украшения, а след това и оръдия — брадви, кирко-мотики, длета. Тъй като в нашите земи в свободно състояние не се намира, тя, обработена или в суров вид, се е внасяла отвън, главно от Северна Мала Азия. Пещерите през тая епоха изобщо престанали вече да служат за жилища; човек притежавал достатъчно средства и опит, за да се предпазва от зверовете и природните стихии, поради което нямал нужда от тоя род убежища. При все това намерени са в някои пещери културни остатъци, които показват, че те са били използувани за жилища дори и през римско време.

По времето, когато в нашите земи културата на изгладения камък достигнала най-високото си развитие, на юг, по островите на Егея, по бреговете на Мала Азия и в източните области на Гърция цъфтяла тъй наречената егейска култура. Характерното за нея е бронзът, от който били приготвяни най-различни видове оръдия и оръжия — кинжали, върхове на копия и стрели, брадви, кирко-мотики, сърпове и всевъзможни украшения. За украшения вече било употребявано и среброто. Каменните оръдия там вече напълно изчезнали; от обсидиан се приготвяли само бръсначи. Глинените съдове били работени с грънчарско колело, а явяват се съдове и от мрамор с релефна орнаментика.

Огнище на тая бронзова култура е била Предна Азия, откъдето тя проникнала в европейските земи главно по два пътя — през Средиземно и Егейско море към Гърция, а оттам към Италия и Галия, и през Черно море по Дунава към средноевропейските страни. Нашата земя, която лежи между тия пътища, била изложена от две страни на нейното влияние. Поради това откритите у нас паметници на тая култура показват общи черти както с тия из Средна Европа, тъй и с ония от Средиземноморието.

Медната руда по онова време у нас навярно е била вече позната, но калаят, другата съставна част на бронза, е липсвал. Ето защо самостойна бронзова индустрия в нашите земи не е могла да се създаде и навярно намерените бронзови предмети от тая епоха са от външен произход. Внасяли са се обаче не само готови изделия, а и суров бронз, който тук бил обработван. За това свидетелствува и един калъп за отливане на бронзови брадви, намерен при с. Роман, Врачанско.

Все под влиянието на Изтока бронзовата култура в средиземноморската и егейска област достига през второто хилядолетие преди Христа особено високо развитие. Тъй като най-многобройните и богати остатъци от нея в европейските земи са открити в Крит и в развалините на двата древни градове — Микена и Тиринт (в Пелопонес), тя е известна и под името критско-микенска. Създадените от нея форми се отличават със своето изящество. Още в тях се чувствува началото, което по-сетне направи от Стара Гърция отечество на най-съвършеното изкуство в древността. През епохата на критско-микенската култура за пръв път строителното изкуство на европейска почва добива монументален характер. Явяват се крепости, чиито стени са били градени от големи каменни блокове, и дворци с много отделения, украсени с тежки колонади и каменни скулптури. През същото време обитателите на останалата част от Балканския полуостров още продължавали да живеят в своите колиби, следи от които намираме в плоските могили.

Критско-микенската култура траела няколко века и, изглежда, залезът ѝ настъпил с нахлуването на дорийските племена към юг. В Македония, гдето проникнала, тя се задържала и през по-късно време. Отделни бронзови предмети от микенски тип са намерени и в Пловдивско. Те обаче едва ли са били работа на местни майстори; по-вероятно е да са били пренесени чрез търговията.

2. ТРАКИ И ИЛИРИ

Първоначална родина и разселение. Тракийски и илирски племена

Най-старото познато на историята население на днешните български земи са траките. Техните селища са се разпростирали и далеко на север от Дунава, като обхващали днешна Трансилвания, голяма част от Унгарската равнина, а също и земите около северните брегове на Черно море, гдето към тях принадлежали тъй наречените кимерийци. Смята се, че най-старата родина на траките е

била Трансилванската област, отгдето се разселили на изток, юг и югозапад. Времето на преселението им в балканските земи учените отнасят не по-късно от началото на второто хилядолетие преди Христа, когато най-старият слой на елините вече бил заел най-южните части от полуострова. При преселението си траките първоначално заели, както изглежда, цялото пространство от Черно море до Адриатика и на юг може би до Термопилите и залива Арта. По-старото население на тия земи е било изтласкано от траките в Мала Азия, гдето то, разделено на много племена — лиди, кари, лики, пизиди, кападоки, ликаонци и др., — се запазило до късно време. Към това предтракийско и пределинско население са принадлежали и п е л а з г и т е, от които е била създадена старата критско-микенска култура.

По-сетне, предполагат към XIII в. пр. Христа, в западната част на Балканския полуостров нахлули от север и л и р и т е, един народ, който принадлежал към западната група на индоевропейците и се отличавал доста от т р а к и т е. Първоначалните обиталища на илирите били в Панония (западната хълмиста част на Унгарската равнина). Тяхното преселение в полуострова е било предизвикано от натиска на к е л т и т е, които по онова време били техни съседи в областта на Източните Алпи.

Появата на илирите в Балканския полуостров предизвикала големи размествания сред заварените тук тракийски племена. Част от тях били покорени от пришълците, а други потърсили нови земи за поселение. Една от най-многобройните тракийски племенни групи, ф р и г и т е, които дотогава обитавали Македония и Албания, била изтласкана на изток, гдето минала протоците и се настанила в Мала Азия. Трако-фриги са били известните от Хомеровия епос т р о я н ц и, чието преселение някои отнасят към още по-ранна епоха. Един голям дял от мизите също минал в Мала Азия. Последни измежду тракийските племена, които се поселили там, са били т и н и т е и в и т и н и т е. Части от тия последните обаче, както и от фригите, се задържали в югоизточните окрайнини на Балканския полуостров около Хелеспонта (Дарданелите).

След тия размествания траките останали да заемат източната половина на полуострова, а илирите образували населението на западната. И двата народа обаче се разпадали на голям брой отделни и съвсем независими едно от друго племена. От съобщения на древноелински автори ние днес знаем само някои от тях.

Измежду тракийските имена заслужават да бъдат споменати на първо място г е т и т е, които обитавали днешна Добруджа със съседната ѝ част от Североизточна България; в IV в. пр. Хр. по-голямата част от гетите се изселила отвъд Дунава в Източно Влашко при

сродните там д а к и — друго също тъй тракийско племе, чиито поселения, освен западната част на Влашката равнина, обхващали и цяла Трансилвания на запад до р. Тиса. Между Дунава и Хемус (Стара планина), от поречието на Русенски Лом към запад живеели тракийските м и з и, чието име останало върху тая област през цялата римска епоха. Западни съседи на мизите били т р и б а л и т е: те обитавали по-голямата част от Моравската област и земите западно от нея към р. Дрин. Изглежда, че по-късно трибалите завзели и някои покрайнини на Мизия. Около Витоша живеели с е р д и т е, на чието племенно име бил наречен и главният град в тая област — Сердика, днешната българска столица. Земите около Осогово и в Кюстендилско били обитавани от д а н т а л е т и т е. На юг от Хемус широките разклонения на Западна и Централна Средна гора образували землището на к о й л а л е т и т е, чиито съседи в равнината към Пазарджик и Пловдив били б е с и т е. Тия последните са познати като едно от най-многобройните тракийски племена и, безспорно, най-войнственото измежду тях. Херодот ги нарича сатри (от „с а т ъ р“ на албански меч), а Тукидид — „мечоносци“. На юг поселенията на бесите обхващали цялата област на Средна Родопа, а на запад навярно и покрайнината на Горна Марица. Политически център на бесите бил градът Бесапара, който се намирал негде под северните склонове на Родопа, може би около днешното село Баткун. Съперници на бесите по сила и значение са били тракийските о д р и з и, чиято област обхващала широкото пространство от Източна Родопа до бреговете на Черно море. Главният им град бил Ускудама, днешният Одрин. Измежду тракийските племена из побрежието на Егейско море най-познати са с а п е и т е — към устието на Места и срещу о. Тасос, а след това д о л о н к и т е — в Галиполския полуостров.

Илирските племена заемали плътно цялата западна половина на Балканския полуостров от Средния Дунав та до Тесалия и Епир. Тук на юг около Воден, Острово, из поречието на р. Бистрица и в низината около Солунския залив е живеело едно от значителните техни племена — м а к е д о н ц и т е. На североизток от тях, към Вардара и по-нататък, около Брегалница, Огражден и Беласица се намирали п е о н и т е, чието племенно име е запазено и до днес в названието на областта Пиянечко. Земите около Преспанското и Охридското езеро били обитавани от д е с а р е т и т е, а тия на север от тях, по Белия Дрин, Горни Вардар, Косово и горното течение на Българска Морава — от д а р д а н и т е. На запад от тях днешната Северна Албания била заета от а л б а н и т е. Между северните илирски племена по-известни са д о к л е а т и т е, в днешна Черна Гора, д а о р с и т е, около р. Неретва, л и б у р н и-

т е, на север от тях по Адриатическото крайбрежие, след това а р д и е и т е, и най-сетне д а л м а т и т е, на чието име в римско време било наречено цялото приморие от Катарския залив до Истрия. Далмати и ардиеи са били навремето си прочути морски разбойници. Във вътрешността най-голямото и известно илирско племе са били а в т а р и а т и т е, които заемали Южна Босна и достигали до р. Дрин.

Бит на траки и илири

В хилядолетията, през течение на които траки и илири обитавали нашите земи, техният живот не оставал на едно равнище. Тракийски племена са били тук носителите на културата на неолита; от тях следователно са останали плоските могили и намерените у нас следи от най-старите наколни жилища. След бронзовата култура те усвоили тая на желязото, която навярно е била донесена от илирските племена из старата им родина — областта около Източните Алпи, гдето (при Халщат) са били открити и нейните най-стари паметници.

През историческо време, от V в. пр. Хр. насам, траките вече са имали и по-значителни селища. У старите гръцки автори се споменават тракийски градове, крепости и кули. Тракийската дума за обикновено селище била д а в а (по-късно д е в а), за пазарище — п а р а, за град — в р и а, за кула или крепост — д и з о с (д и з а). Тия названия намираме и като съставна част от имената на много тракийски населени места (Пулпудава, Буртодизос, Бесапара, Месемврия и т. н.). Обикновено по същия начин от две основи, както у старите елини, германци и славяни, са били съставени и личните тракийски имена (Бититралис, Мукапорис, Диникентос и др.). Покрай тях имената, образувани само от един корен, са по-редки. Обратно е било при илирите, личните имена у които в това отношение напомнят на ония у римляните и другите италийски племена.

По времето, от което за траките се явяват първите известия у старите гръцки писатели, сред тях вече е съществувало болярско съсловие. За благородниците у даките се знае, че само те имали право да носят шапки — обикновените хора ходели гологлави. Из средата на тия благородници излезли у тях и първите царе, чиято власт била наследствена. Наред с царете имало и отделни князе, които владеели части от общата държавна територия. Те обикновено били членове на царското семейство или близки негови роднини, но понякога създавали и свои отделни династии. Особено значение сред траките добили жреците. Те се били смятали за тълкуватели на волята на боговете и посредници между тях и хората. У даките глав-

ният жрец бил пръв съветник и помощник на царя. За жреческо съсловие у илирите нямаме сведения.

Според Херодота траките презирали земеделието и предпочитали да живеят от лов или грабеж. Това навярно се отнася само до висшето съсловие, тъй като масата на народа, която, изглежда, се е състояла от зависими селяни, усърдно работила земята. У траките съществувало и робството, макар по-определени известия за него да липсват. Знае се обаче, че робите служели и като разменно средство, а Херодот съобщава, че в робство продавали траките и собствените си деца.

Семейният живот у тях се е характеризирал с пълната и неограничена власт на мъжа и бащата. Многоженството било обикновено явление и броят на жените, които един мъж могъл да има, зависел от материалното му състояние. При брака жената била купувана от родителите ѝ. Поради това и положението на съпругата в семейството било твърде незавидно: тя била истинска робиня, длъжна не само да се грижи за всички къщни нужди, но да върши и земеделските работи, да пази добитъка и т. н. Мъжът запазвал за себе си само леките и почетни занятия, първи измежду които били ловът и войната. В сравнение с омъжената жена момичето се е ползувало с много по-голяма свобода. Интересно е, че у илирите и в тоя случай положението е било съвсем друго. Жената у тях била на голяма почит, а изглежда, че у някои илирски племена е съществувало многомъжство, с обикновения му спътник — матриархата.

Старите траки познавали всички по-главни земеделски растения — пшеница, ръж, ечемик, просо, лен и коноп. Някои предполагат дори, че тракийската дума „бриза“ за означаване на ръжта минала у славяни и германци (Roggen). Земеделието сред траките е било главен поминък и произвежданите у тях храни били изнасяни още през древността не само към Гърция и егейските острови, но и за Рим. В римско време Мизия била наричана „житницата на Церера“ (богиня на земното плодородие). Едно тракийско племе, което живеело в областта около дн. Стара Загора и Чирпан, било наричано „пирогери“ — „жители на пшеничната земя“, друго, по Черноморското побрежие на Странджа — „просоядци“ (мелинофаги). Даките обръщали на земеделието тъй голямо внимание, че имали специални чиновници, за да го наглеждат. Особено разпространено било у тракийските племена лозарството. Брегове на Черно море са най-старото отечество на лозата.

Скотовъдството е било главен поминък на онези тракийски племена, които живеели в планинските покрайнини на Хемус и Родопа. Хомер нарича Тракия „майка на овцете“, а древното име на р. Марица — „Хеброс“, значело „козел“. Свинята, както и гове-

дото също били развъждани. За илирите, гдето поради предимно планинския характер на техните области земеделието не могло да дава достатъчна прехрана, скотовъдството имало още по-голямо значение. И у тях, както и у траките, добитъкът бил отглеждан освен за храна, но и за мляко, а овцете и за вълната им. Един латински автор нарича гетите „народ, който пие мляко". И за тях, както и за тракийските бисалти, има освен това известие, че употребявали млякото смесено с кръв. От млякото траки и илири добивали сирене и масло. Сиренето, приготвяно у илирските доклеати, било прочуто и в Стария Рим.

Най-ценното от всички домашни животни сред траките бил конят, считан от тях дори за свещено животно. От многобройните познати днес изображения по барелефи, монети и др. се вижда, че тракийският кон е принадлежал към една дребна, но силна и издръжлива раса, навярно същата, която и днес имаме в балканските земи. Самите траки, както и някои илирски племена, се славели като отлични конници. Още Хомер им дава прякора „коневъдци". За конете на тракийския цар Резос той говори, че били бели като сняг и бързи като вятъра.

Рударството и обработването на металите у траки и илири били доста развити. Прочути са били още през тая далечна епоха златните и сребърните рудници в пл. Пангей (дн. Кушница, тур. Пърнар-даг, югозападно от Драма), в Дисорон (Круша планина) и в областта на пеоните. В много други места злато, както и желязо, се е добивало от промиване на пясъчните наноси. За особено опитни рудари минавали бесите. Изобилието на злато и сребро обяснява и голямото количество златни и сребърни монети, сечени от тракийските и македонските царе, както и от гръцките колонии по тракийските крайбрежия.

Сведенията за всекидневния живот и обичаи на траки и илири са оскъдни. Облеклото си те приготвяли от коноп и лен, а в по-късно време и от вълна. Върху горната част на тялото си носели плътно прилепена дреха, която на кръста била опасана с дълъг пояс, а долната ѝ част висяла свободно до коленете. От плещите им освен това се спущала широка наметка. За гетите е известно, че носели широки гащи, които над глезените били пристегнати. Шапката била приготвяна от лисича кожа, а обущата — един вид ботуши, които стигали до коленете — от еленова. Дрехите си украсявали с бродерии, но, изглежда, страстта към кичене у траките била тъй голяма, че пъстрите дрехи не ги задоволявали: сред тях, особено у жените, било широко разпространено и татуирането.

От известията на древните писатели се добива впечатлението, че нравите на траките се отличавали с невъздържаност и разпуснатост.

Пиянството там било най-обикновено явление, пировете също, и не е чудно, че много често свършвали с кръвопролития. Богът на виното Сабазий (гръцкият Дионис) е рожба на тракийския пантеон; неговото главно светилище се намирало на един от високите върхове на Родопа, а празниците му се превръщали в необуздани оргии. Но тия крайности пораждали и съответната реакция. У даките напр. съществувала една секта, чиито членове се обричали във всяко отношение на строго въздържание и в своите братства водели почти аскетичен живот. За един от дакийските царе се разказва напр., че заповядал да се изкоренят лозята и тъй заставил народа си да се откаже от употребата на виното. За секти на въздържатели, които се хранели с мляко, сирене и мед, имаме известия и у мизите. Народ на силните преживявания, траките особено се увличали от музиката. Полумитичният, прочут по целия грък0-римски свят, Орфей, бил тракийски певец, а много от известните в класическата древност музикални инструменти били смятани, че са от тракийски произход. Изглежда, че от траките елините заели и култа на музите, който пренесли в беотийския Парнас. Тракийско божество първоначално ще да е бил навярно и Аполон, покровителят на всички изкуства, а също и Хермес, бог на стадата. Други познати тракийски божества са Бендида, богиня на лова (гръцката Артемида); Кибела — богиня-майка и олицетворение на производителната сила на природата; Збелсурд — бог на светлината и на гръмотевицата и т. н. Едно от най-много почитаните божества у траките е бил богът Херос, който бил представян винаги на кон и с копие в ръка. Оброчни плочи с изображенията на тоя „т р а к и й с к и к о н н и к“ са намерени с хиляди из нашите земи. Срещу тия сведения, които имаме за древнотракийската религия, за тая на илирите не знаем почти нищо.

Във връзка с религиозните представи на траките било и тяхното отношение към живота и света. Те вярвали в задгробното битие, което си представяли много по-привлекателно от земното. Ето защо посрещали рождението на всяко дете с плач и напротив — с веселие, песни и танци празнували смъртта на близките си. Умрелите заравяли в земята или пък ги изгаряли и праха им събирали в глинени урни. И при двата вида погребения над гроба обикновено насипвали могила, като поставяли в него и предметите, с които си служил покойникът, главно неговото оръжие и украшенията му. Ако умрелият бил женен, убивали и погребвали заедно с него и обичната му жена. На тая жертва тракийката отивала с такава радост, че ако покойникът имал няколко жени, между тях настaвал истински спор за честта да го придружат в задгробния му живот. В такива случаи близките роднини трябвало да отсъдят коя от тях е била най-достойната за тая привилегия.

С дълбоката вяра в задгробния живот навярно ще трябва да се обяснят и някои други черти у траките — на първо място спокойствието, с което те сами слагали край на живота си, а след това и тяхната храброст. Те били родени войници и един гръцки автор ги счита, наред с илирите, като най-войнствения измежду народите на тогавашна Европа. Поради това като наемници те били особено ценени и търсени от владетелите на близки и далечни народи. Тракийски стрелци, прашници и конници образували значителна част от армията, с която Александър Македонски стигнал чак до границите на Индия. А когато по-късно римляните завладяват всички земи на Стария свят, никоя от провинциите на обширната им империя не им доставяла тъй много и добри войници, както Тракия. Траки са били и повечето от гладиаторите, които мрели по цирковете на Вечния град, за да доставят забава на изродените от безделие и жадни за кървави зрелища римски тълпи. Главното оръжие на траките било копието, след това мечът, който имал сърповидна форма, и двуострата брадва. Те били и отлични стрелци, а за гетите има известие, че употребявали отровни стрели. Към въоръжението на тракийския войник принадлежали още дървеният, покрит с кожа, щит и металически шлем, чиято форма, произлязла от островърхата тракийска шапка, минала по-късно и у гърците. За знаме траките си служели с изображението на дракон, прикрепено на дълъг прът.

Езикът на траките, както и тоя на илирите, отблизо не е познат. От тракийския досега са известни само около двадесетина отделни думи, а от илирския — още по-малко. Своя писменост тия два народа също не са имали и още много рано почнали да си служат с гръцкото писмо. Заедно с него като писмен език сред тях проникнал и постепенно се наложил гръцкият, а още по-късно и латинският. Единственият открит досега паметник на тракийския език е начертаният с гръцки букви надпис на един пръстен, намерен при разкопките на една могила при с. Езерово, Пловдивско. Опитите да бъде разчетен и досега не са стигнали до задоволителен резултат. Много по-голям е броят на познатите тракийски лични имена.

Политически организации у траки и илири. Келтите в Балканския полуостров

Бащата на историята, Херодот, като говори за старите траки, казва: „тоя народ е след индийците най-големият от всички останали народи. Ако беше обединен и се подчиняваше на един владетел, той би бил непобедим и най-могъщ. Но той е неспособен за такова обединение и поради това е слаб.“

И наистина многобройните тракийски племена живеели без съз-

нание за своята общност и пазели ревниво независимостта си срещу всеки опит за държавно обединение. Особено силно била развита тая черта у племената, които обитавали планинските покрайнини. Единствени одризите сполучили да създадат силна държава. Техният цар Терес към 480 г. пр. Хр. наложил властта си над цялата област в басейна на Долна Марица от Черно море до Дарданелите. Наследникът му Ситалк продължил делото на баща си, като подчинил бесите и други планински племена из Родопа, а след това и част от земите на пеоните; на север царството на одризите опряло до Дунава, а на юг до брегoвете на Егея. Ситалк разполагал с армия от 150 хиляди войници и неговата помощ по време на Пелопонеските войни търсели атиняните. Но при втория приемник на Тереса, Севтес, бързо нарасналата Одризка държава също тъй бързо почнала да запада. Главната причина за разложението ѝ били стремежите на отделни представители на аристокрацията. За да си осигури тяхната поддръжка, Севтес трябвало да им раздава области в засебно владение. Тъй държавата се разпаднала на цяла редица княжества, чиито владетели все повече се освобождавали от зависимостта си към централната власт. В анархията, която настъпила след смъртта на Севтеса (402 г. пр. Хр.), могъществото на Одризкото царство било погребано. Една част от подчинените му племена добили отново независимостта си, други паднали под чужда власт. От това се възползувала Атинската република, а след нея и македонските царе, които не пробирали средствата, за да раздухват враждите сред тракийските си съседи.

Особено изкористил тъй създаденото положение македонският цар Филип II, който след кръвопролитни борби успял да покори не само одризите, но и по-голямата част от останалите тракийски и илирски племена. Тъй в създадената от него държава почти целият Балкански полуостров се видял обединен в едно политическо цяло. Извън границите на Македонското царство останали, както изглежда, само земите в Балканския Северозапад. Македонски колонии били настанени в някои тракийски градове, напр. Кабиле (Ямбол), Бесапара и Пулпудава, която оттогава получила името си „град на Филипа“ — Филипопол. След смъртта на Филипа опитите на някои тракийски и илирски племена да отърсят зависимостта си от македонците били осуетени от неговия гениален син Александър, който при една война с трибалите достигнал с войските си до Дунава.

Когато след Александра световната Македонска империя била разделена между пълководците му, Тракия, т. е. източната половина на полуострова, се паднала на Лизимаха, а Македония заедно със съседните ѝ области — на Касандра. Разприте между приемници-

те на великия македонски цар обаче все повече отслабвали тия държави, докато най-сетне отделни тракийски и илирски племена отново заживели както и по-рано, под властта на свои царе и в непрестанни кървави разпри помежду си.

Тогава в балканските земи се явили к е л т и т е. Тоя голям народ от незапомнени времена обитавал цяла Западна Европа от Пиринейския полуостров и Британия до рейнските земи, Източните Алпи и побрежието на Адриатика. В 281 г. пр. Хр. неизвестно поради какви причини, те се раздвижили. Част от тях се откъснала от общата племенна маса и се спуснала към равнините на Долния Дунав, гдето стигнала чак до областта около неговите устия. Друга още по-голяма келтска маса се втурнала на юг, пребродила илирските земи и през Македония проникнала чак до Средна Гърция. И най-сетне трета келтска група нахлула по долината на Морава, гдето смазала и разпиляла тракийските трибали, навлязла след това в равнината между Хемус и Родопа и основала тук една нова държава с политически център гр. Т и л е. Предполага се, че той се намирал източно от Казанлък, при днешното с. Тулово, в чието название било запазено името му. Съществуването на тая Келтска държава обаче траяло само няколко десетилетия: унищожена била тя от въстанието на тракийските племена, главно одризи и беси, които не могли да се примирят с владичеството на чужденците. Заедно с нея изчезнали, разпилени или претопени сред тракийското население, и тамошните келти. Но в областта на р. Морава келтското население произвело дълбоки етнически промени: на мястото на някогашните трибали се настанили келтските с к о р д и с к и, които били заварени тук от римляните. Отчаяната съпротива, оказана от скордиските на римското завоевание, имала за последица тяхното унищожение. Остатъците им били настанени в Панония (Хърватско и Западна Унгария). Пребиваването на келтите в Балканския полуостров оставило трайни следи в неговата топонимия. Смята се, че името Danubius, с което р. Дунав станала известна на римляните и което изместило по-старото трако-елинско Istros, е от келтски произход; келтски ще да са навярно и старите имена на градовете Белград (Singidunum), Ниш (Naisus), Бяла паланка (Remesiana), а може би и на Дръстър (Durostorum), днешна Силистра.

3. БАЛКАНСКИЯТ ПОЛУОСТРОВ ПОД РИМСКА ВЛАСТ

Намесата на римляните в делата на Балканския полуостров била предизвикана от нуждата да се премахне морското разбойничество в Адриатическо море, а разпространението на властта им в бал-

канските земи било улеснено от съперничествата и враждите, в които след разпадането на Македонската империя живеели малките елински, тракийски и илирски държави. В 229 г. пр. Хр., когато пиратските флоти на илирите превзели о. Коркира и подложили на опустошение западните окрайнини на Пелопонес, гърците се обърнали за помощ към Рим. Тогава двама римски консули с армия и флот се запътили към албанските побрежия и бързо възстановили спокойствието и реда. По-сетне Рим се явил покровител и защитник на гръцките републики срещу посегателствата на македонските царе. В самата Гърция пък, гдето политическите борби се водели с крайно ожесточение, противниците на римското влияние търсели опора в Македония. Тъй се стигнало до война. В битката при Пидна през 168 г. пр. Хр. армията на македонския цар Персей била разбита, а сам той, попаднал наскоро след това в плен, заедно с децата си трябвало да украсява тържествения триумф, който римският сенат заповядал да бъде устроен на победителя Павел Емилий. Македонското царство било унищожено и всички негови земи паднали под властта на Рим. Същата участ сполетяла Епир и гръцките републики на юг, макар че на покорените била оставена известна автономия. Две десетилетия по-късно те се опитали да се освободят, но въстанието им било удавено в кръв и от Гърция и Македония били образувани две нови римски провинции.

Траките не оставали безучастни зрители на всички тия борби. Царят на одризите Котис II помагал със свои войски на Персея, а в битката при Пидна паднал в римски плен и собственият му син. Рим тогава простил неприятелството на одризите, но неговото великодушие не било достатъчно оценено. Както одризите, тъй и немирните беси непрестанно безпокоели с нападенията си Македония, а веднаж, към 90 г. пр. Хр., нахлули дори до Средна Гърция, гдето разграбили прочутите светилища в Додона и Делфи. Поради това, за да осигури спокойствието на балканските си владения, Рим трябвало да държи по границите си значителни военни сили. Тъй създаденото положение обаче не могло да трае дълго. Проконсулът на Македония Апий Клавдий, за да сложи край на разбойническите подвизи на бесите, повел военна експедиция в техните планини, но тя свършила нещастно. Войската му била почти унищожена, а сам той паднал убит (76 г. пр. Хр.). Три години по-късно един от неговите наследници, Марк Лукул, се оказал по-щастлив. Бесите били разбити, след което римляните се обърнали срещу одризите и скоро успели да завладеят столицата им Ускудама. Царят на одризите бил принуден да стане римски васал. Римското върховенство признали тогава и бесите заедно с останалите тракийски племена на юг от Хемус. Рим нямал причини да бъде недоволен от това състоя-

ние. За да си осигури бъдещото спокойствие, той раздухвал взаимните неприятелства между тракийските племена и владетелите им, над които с оглед на своите интереси изстъпвал от време на време като арбитър. На благоволението му се радвали особено одризите не само поради верността, с която изпълнявали васалните си задължения, но и поради това, че посредством тях Рим държал в подчинение неукротимите беси, с които те непрестанно враждували. За да затвърдят тая вражда, римляните отнели от бесите прочутото светилище на Дионисa и го предали на одризите.

Но положението на земите северно от Хемус почнало да създава нови грижи на Рим. При царя си Буребиста гетите основали могъща държава, която се простирала от Тиса до Днестър и от Карпатите до Хемус. Подчинените преди това на римляните гръцки градове по Черноморското крайбрежие на Добруджа, доведени до крайност от злоупотребленията на римските чиновници, въстанали и с помощта, изпратена им от Буребиста, нанесли тежко поражение на римските войски. Опасността, на която тия събития излагали римското господство и в Тракия, ставала очевидна и Юлий Цезар, след като по онова време затвърдил диктатурата си, вече се готвел за решителна разправа с гетите. Смъртта обаче му попречила да изпълни намерението си. От друга страна, след Буребиста държавата на гетите бързо западнала. Но едно нашествие на германското племе бастарни, което по-късно през Дунава нахлуло в Тракия, гдето се опитало да се заседи, показало на Цезаровия наследник Августа необходимостта римската държавна граница да бъде отместена върху бреговете на голямата река.

В 29 г. пр. Хр. проконсулът на Македония Лициний Крас минал Хемус, разбил бастарните и в късо време римското върховенство се разпростряло над цяла Мизия. Август обаче я оставил в положението, в което се намирала подчинената по-рано Тракия; запазени били местните князе, които като римски васали трябвало да поемат защитата на дунавската граница срещу възможните нападения на северните народи.

Римляните и по-късно искали неведнъж да се разпрвят с въстанията на тракийските племена из планинските области. Но най-сетне, след страшните жертви, които тоя горд народ дал в борбите си за свобода, той трябвало да се примири с чуждата власт. При императора Клавдий (46 г. сл. Хр.) цяла Тракия, подобно на Македония, била превърната в римска провинция и с това последните останки от някогашната ѝ свобода изчезнали. В нейните административни граници били включени земите от Черно море до р. Места и от Хемус до Егея, а на запад тя обхващала и областта на София. На север от Хемус провинцията Мизия се простирала от бре-

говете на Понта надлъж покрай Дунава и Сава до р. Дрина (границата на Босна), отгдето се спущала на юг до подножията на Шар. Тая нейна част, която лежала западно от р. Цибра, била наречена Горна Мизия, а другата, източно от нея — Долна Мизия.

След като подчинил и усмирил напълно всички тракийски и илирски племена в полуострова и разпростpял владенията си на север до неговата естествена граница — Дунава, Рим се надявал, че си е осигурил пълно спокойствие. Но очакванията му се оказали напразни. Гети и даки, които някога бяха образували царството на Буребиста, сега отново били обединени в една могъща държава, която при вожда им Децебал се превърнала в истинска опасност за римското господство в дунавските земи. Договорите, които Рим сключвал с Децебала, носели само временно преустановяване на неприятелствата. Нужни били решителни мерки и с изпълнението им се заел император Траян. Римските легиони минали Дунава и след неколкогодишна война царството на Децебала било унищожено, а неговите територии присъединени към владенията на империята, като образували отделна провинция — Траянова Дакия. Тя обхващала цяла Трансилвания на запад до течението на р. Тиса и днешната Малка Влахия от р. Олта (Алута) до Железните врата. Влашката равнина на изток от р. Олта и по-нататък — Голяма Влахия с Молдова и Бесарабия — останали извън тая провинция. Върху тях Рим се задоволявал да упражнява само военен надзор, който бил възложен на гарнизоните по южния бряг на Дунава.

С това процесът на римското държавно разширение в Югоизточна Европа бил завършен и за нея се открила една нова епоха. У траки и илири вече изчезнали сетните следи от някогашната им политическа самостойност и племенен строй, но затова пък в земите им, раздрусвани през течение на много векове от ожесточени борби, настъпил пълен мир. Сред благата, които той носел, старите вражди тук били забравени и населението се предало на усилена стопанска дейност. Самият Рим пряко или косвено подпомагал за нейното развитие. За да споят в едно териториално цяло отделните провинции на обширната си империя, римляните ги покривали с мрежа от грижливо строени и добре поддържани пътища. Макар и да били прокарвани предимно с военни цели, тия пътища съдействували необикновено много за икономическия разцвет на съответните области и за културното им изравняване.

Една от най-важните измежду тия съобщителни артерии в римско време е бил пътят, който съединявал по сухо Италия с Балканския полуостров. От Белград през Ниш, Сердика, Пловдив и Одрин той достигал Цариград. Клон от него се отделял при Пловдив и през Хемус достигал Дунава, а друг от Сердика водел към Маке-

дония. От Драч на Адриатическо море прочутата Via Egnatia през Албания и Македония свързвала Италия със Солун и покрай Егейския бряг се съединявала в Източна Тракия с пътя Белград — Цариград. Трета голяма съобщителна линия минавала по южния бряг на Дунава и по тоя начин улеснявала връзката между Долна и Горна Мизия; четвърта от областта около Дунавската делта надлъж по Черноморското крайбрежие достигала при Одрин. По тия големи друмове се движили римските армии, пътувала и държавната поща и затова те били снабдени с всички възможни в тогавашното време улеснения. На по-големи разстояния по тях се намирали добре уредени станции (mansiones), в които пътниците могли да пренощуват, а между тях други по-малки (mutationes), гдето сменяли конете си.

Поради оживените съобщения много от заварените от римляните селища по тия друмове се разраснали в големи градове, други били основани от самите римляни като административни или стопански средища, а трети изникнали около лагерите на римските легиони по Дунавската граница.

Тъй през тая епоха се явяват градовете Sirmium (дн. Митровица на левия бряг на р. Сава), Singidunum (Белград, при сливането на Дунава и Сава), Viminatium (при дн. Костолац на Дунава, източно от устието на Морава), Bononia (Видин), Ratiaria (с. Арчар, на Дунава, югоизточно от Видин), Oescus (с. Гиген на Дунава, между Лом и Никопол), Novae (източно от Свищов), Durostorum (Силистра), Noviodunum (при Исакча в Сев. Добруджа); във вътрешността на полуострова — Naissus (Ниш), Pautalia (Кюстендил), Scupi (Скопие), Stobi (при Градско, на устието на Черна), Nicopolis ad Nestrum (при Неврокоп), Nicopolis ad Haemum (дн. с. Никюп, сев. от Търново), Serdica (София), Marcianopolis (при с. Девня, Варненско), Deultum (при Бургас), Augusta Traiana (античната Beroe, Стара Загора), Hadrianopolis (тракийската Uscudama, дн. Одрин) и мн. др.

Много по-стари по произход са били градовете, които водели началото си от елинските колонии по морските брегове на полуострова. Поселенията на елините там почнали още в VII в. пр. Хр. и тъй изникнали върху побрежието на Егейско море Amphipolis (при ръкава, по който се изтича езерото Тахино), Abdera (недалеч на изток от устието на Места), Maronia (още по̀ на изток от нея), Aenos (при устието на Марица), Perinthos (при гр. Ергели на Мраморно море), Byzantion (на мястото на Цариград). Черно море останало дълго време извън обсега на тая елинска колонизация. Поради честите и силни бури в него то било считано за „негостоприемно море“, отгдето получило у старите гърци първоначалното си име Pontos axeinos, заменено по-късно с противоположното

Pontos euxeinos („гостоприемно море"), когато земите около него станали достъпни за елините. Най-старата елинска колония по западния черноморски бряг била Apollonia (Созопол), след което се явили Mesembria, Anchialos, Odessos (Варна), Krunoi (посетне Dionysopolis, Балчик), Bizone (Каварна), Tomis (Кюстенджа) и Histria (при с. Кара Насуф в Сев. Добруджа). Някои от тия гръцки колонии, напр. Месемврия, били основани на местата на по-стари тракийски селища, чиито имена запазили. Всички те живеели главно от посредничество в търговията между съседните тракийски области и своята гръцка родина. За да се обезпечат от неприятелствата на тракийските си съседи и да добият свобода за корабоплаването си, някои от тия колонии по западния бряг на Черно море образували политически и военен съюз, който според броя на влизащите в него градове се наричал в различните времена ту Пентаполис, ту Хексаполис.

Много от тия заварени или основани от римляните градове с течение на времето получили общинско самоуправление, начело на което стоял изборен сенат, а някои добили правото да секат и свои монети.

Войските, които Рим държал на Балканския полуостров, станували по Дунавската граница. Войниците в тамошните гарнизони били набирани из всички провинции на обширната империя от Испания и Британия до Сирия и Египет и принадлежали към най-различни племена и раси. Откъснати от родната си среда, те, за да се разбират помежду си, трябвало да научат латинския език,който тъй станал единственото средство за общуване помежду им. Службата траела по 20—25 години, но след изтичането на тоя тъй дълъг срок, те загубвали вече всякаква връзка с някогашните си родни места и предпочитали да останат в областта, гдето служели. За да ги привърже към новото им отечество, правителството им раздавало земи и работен добитък, а заедно с това те добивали и правото да се женят. Тъй с течение на времето, главно около лагерите на римските легиони покрай Дунава, та и по-далече, се образували селища на римски ветерани, чийто брой непрестанно растял. Латинският език — развалено провинциално наречие, което се говорело в тия селища, чрез смесените бракове, стопанските сношения и чрез влиянието на администрацията — проникнал и сред останалото туземно тракийско или илирско население на областта и по такъв начин то се р о м а н и з и р а л о. В северозападната част на полуострова, из поречията на Морава и Дрин и по-нататък из Босна, военни римски поселения, както за това свидетелствуват много местни имена из по-късната епоха, е имало и дълбоко във вътрешността. Стари колонии с преселници от Италия са изникнали освен това и по бреговете на Далмация.

Но наред с разпространението на латинския език в балканските земи и дори с по-голяма сила, вървяло разпространението на гръцкия. Елинската култура, чиито огнища са били споменатите многочислени гръцки колонии по южните и източни крайбрежия на полуострова, упражнявала влиянието си над траки и илири още много векове преди римското завоевание. Заедно с нея те възприемали и гръцкия език. Широките и отворени към морето равнини на Македония, Тракия и Мизия улеснявали културното и езиково проникване на елинизма към вътрешните земи на полуострова, а редът и сигурността, които настъпили там през римската епоха и предизвикали буен разцвет на стопанския живот, създавали нови благоприятни условия за това проникване. По тоя начин, два века след като Рим владеел над целия Балкански полустров, тук вече ясно се очертали две големи области — едната на север, с преобладание на латинския език, и другата на юг, гдето се чувал повече гръцкият.

Днес по надписите из оная епоха, намерени из балканските земи, може с приблизителна точност да се определи линията, която разграничавала тия две области. Тя започвала от Адриатическо море при гр. Леш (по устието на р. Дрин), минавала през Северна Албания и Македония между Скопие и Стоби, завивала след това право на север, като оставяла Ниш и Бяла паланка на една страна, а Пирот, София и Кюстендил на друга, и достигала до северните подножия на Хемус, следвала ги негде докъм днешния град Провадия, отгдето завивала отново към север, за да стигне все в тая посока до областта на дунавските устия. Всички земи, които лежали на юг и на изток от тая линия, образували областта на гръцката езикова и културна асимилация, а ония на север и запад от нея — на латинската. Най-широка била площта на тая последната в северозападната част на полуострова, гдето обхващала днешна Босна, Далмация, Херцеговина и Черна гора, с покрайнините около Шар, а освен това и цяла Сърбия със земите около Морава и Тимок; на север от Дунава романизацията се разпростряла и върху Траянова Дакия.

4. ВЕЛИКОТО ПРЕСЛЕНИЕ НА НАРОДИТЕ И УПАДЪКЪТ НА РИМСКАТА ВЛАСТ В ДУНАВСКО-БАЛКАНСКИТЕ ЗЕМИ. ГОТИ И ХУНИ

Дълбокият външен и вътрешен мир, който римската власт осигурила на балканските земи, и предизвиканото от него благоденствие на населението им не траели повече от два века. Към края на тоя период далеко оттука, из неизгледните равнини на днешна Русия, се подготвяли събития със световно историческо значение. Евро-

пейският Югоизток пръв трябвало да бъде засегнат от тях. Надигала се вълната на Великото преселение на народите, начало на което било дадено от движението на хунските племена из Азия през урало-каспийските земи към запад.

Около северните крайбрежия на Черно море по онова време живеели готите, един германски народ, дошъл отдавна тук из първоначалната си родина в Скандинавия. Източният дял от готите, тъй наречените о с т г о т и, били прегазени от неудържимите пълчища на хуните и станали техни поданици. В е с т г о т и т е, или западните готи обаче, заедно с други сродни тям племена, отстъпвайки пред хунския напор, потърсили убежище в планинските области на Карпатите, през които техните въоръжени маси нахлули в Траянова Дакия. Но тя се оказала недостатъчна да ги побере и изхрани и поради това други техни тълпи, които постоянно приждали, се насочвали към Дунава. Тъй цветущите римски провинции на юг от великата река скоро се превърнали в земя, в която те разнасяли разорение и смърт. Рим се озовал пред неразрешимата задача да брани пространните си територии от Черноморския бряг до равнините на Средния Дунав по един фронт, гдето натискът на варварите се редувал с еднаква сила. Войските на империята, която трябвало да се грижи за сигурността и на останалите си граници, се оказали недостатъчни да се справят с тъй връхлетялата я опасност. В 251 г. императорът Деций, при опита си да отбие едно нашествие на готите в североизточната част на Мизия, паднал убит, а цялата му армия била унищожена. Наистина Рим отмъстил за това поражение с една блестяща победа, която двадесетина години покъсно друг император, Клавдий II, удържал над готите, но въпреки това работите отивали все по-зле.

За да спаси римските владения в полуострова, един от приемниците на Клавдия, Аврелиан, решил тогава да изостави завоюваната от Траяна Дакия и да изтегли остатъците от тамошните легиони върху десния бряг на Дунава, който сега отново станал граница на империята по цялото си течение — от Регенсбург до Черно море. Заедно с римските войски от предоставената на варварите провинция било изтеглено и романизираното ѝ население. То било настането в областта между двете Мизии, която от това време била устроена като нова провинция — А в р е л и а н о в а Д а к и я. На юг тя обхващала земите до Осогово с околностите на София, Ниш и Кюстендил. Благодарение на тая мярка, пък и на обстоятелството, че след пълното заемане на Траянова Дакия от германските племена натискът им към Балканския полуостров отслабнал, неговите жители в продължение на няколко десетилетия могли да си отдъхнат от преживените бедствия. При Диоклетиана (285—305 г.) и Констан-

тина Велики (306—337 г.) тук било въведено ново административно устройство.

Тогава целият полустров бил разделен на две големи области (диоцези): Тракия и Мизия, която по-сетне била наречена Илирик. Диоцезът Тракия се състоял от шест по-малки провинции: 1. Долна Мизия, на изток от р. Искър до Черно море, с главни градове Маркианопол и Nicopolis ad Haemum; 2. Скития (днешна Добруджа, наричана по-сетне Малка Скития за отличие от голямата, отвъд дунавските устия и северните брегове на Черно море) с главен град Tomis; 3. Тракия — по горното и средно течение на Марица с градовете Филипопол и Беroя; 4. Хемимонт, югоизточно от нея с Черноморските побрежия на Странджа и с главен град Адрианопол (Одрин); 5. Родопа, която обхващала Егейската област между Долна Марица и Места; 6. Европа със земите от р. Еркене до Мраморно море, Дарданелите и Босфора. Диоцезът Мизия се състоял от други десет провинции, измежду които тук заслужава да се споменат: 1. Дакия с градовете Рациария, Ниш и Сердика; 2. Горна Мизия, западно от нея по течението на р. Морава с градовете Маргус при Пожаревец и Виминациум; 3. Дардания със земите около планината Капаоник и Шар, с главен град Скупи; 4. Превалитания, дн. Северна Албания; 5. Новият Епир (Южна и Средна Албания) с главен град Dyrhachium (Драч); 6. Македония с главен град Солун. Наскоро след това Константин Велики разделил Македония и Дакия по на две части: Първа Македония с главен град Солун и Втора Македония (още и Macedonia Salutaris) със Стоби. Южната част на Дакия с градовете Сердика, Пауталия и Ниш била наречена Средиземна (Dacia mediterranea), а северната, между Дунава и Хемус — Прибрежна (Dacia ripensis).

Сам Константин предприемал наказателни експедиции срещу варварите отвъд Дунава. Всичко това обаче малко помогнало. През втората половина на IV в. хунският натиск към запад бил възобновен и подгонените от него вестготи се втурнали към брегoвете на Долния Дунав. Една грамадна маса от тях поискала от императора Валент позволение да мине реката и се засели на римска територия. Молбата им била задоволена, но неспособността и злата воля на чиновниците, натоварени със задачата да настанят пришълците, до такава степен ги предизвикала, че от Малка Скития, гдето вече се били събрали, те се втурнали към южните провинции, като подлагали всичко на унищожение и грабеж. Кърви и пепелища отбелязвали пътищата, през които те минавали. Валент, който с войските си по онова време се намирал в Мала Азия, побързал към Тракия, за да ограничи злото. Но в страшната битка при Одрин (378 г.) армията му била унищожена и той сам намерил смъртта си. Готите

тогава се пръснали по всички посоки из полуострова и няколко години подред останали тук пълни господари. Остатъците от римските войски се затворили в крепостите и не смеели да се покажат в отворените полета, чието население било всецяло изоставено на милостта на варварите. След дълги усилия, главно чрез обещания и награди, новият император Теодосий Велики успял да ги укроти, но при неговия син те повторно се вдигнали и под началството на своя вожд Аларих продължили вилнежите си. След като през течение на нови няколко години кръстосвали надлъж и нашир полуострова, те най-сетне го напуснали, за да продължат подвизите си в Италия (413 г.).

Теодосий Велики бил последният император, който заповядвал над обширната Римска империя. При смъртта си (395 г.) той я разделил между двамата си синове — Аркадий, комуто била дадена източната половина, и Хонорий, който останал за глава на западната. Границата между тях била на р. Дрина (между Сърбия и Босна), но по-късно в териториите на И з т о ч н а т а и м п е р и я били включени и останалите северозападни покрайнини на полуострова. Нейната столица бил Цариград, основан още от Константина Велики на мястото на античния Byzantion. Поради това и самата империя в днешно време се нарича най-често с името В и з а н т и я. След раздялата съдбините на тия две части на стария римски свят потекли по съвсем различни пътища.

Източната империя се отървала от вестготите, но вместо тях се явили нови, по-страшни неприятели. Това били х у н и т е. През втората четвърт на V в., когато част от тях вече била прехвърлила Карпатите и бродела из равнините на Средния Дунав, начело на хуните застанал Атила. В късо време той успял да обедини всички хунски племена и да създаде могъща военна държава, която се простирала от Източните Алпи до Урал и Кавказ. Столицата ѝ, обикновен номадски лагер от кожени шатри и леки дървени постройки, се намирала негде в полетата на днешна Унгария.

Както всички тюркско-монголски народи през онази епоха, хуните били народ, който живеел от скотовъдство и военен грабеж. Поради това войната била за тях нужда и занаят. Войските им, съставени от всички способни да носят оръжие мъже, се състояли изключително от конница, но на походи те обикновено тръгвали, следвани от грамаден брой коли, на които товарели плячката си. В случай на нужда тия коли, наредени в кръг плътно една до друга, могли да се превърнат и в подвижна крепост.

Големите маси, с които хуните действували, бързината на техните движения, появата им в места, гдето не били очаквани и неудържимата стремителност на техните нападения привеждали в

ужас съседните им народи. Освен непрестанните малки набези, които предприемали, техните неизброими пълчища нахлували на два пъти в Балканския полуостров и тия нашествия по опустошенията, които оставяли след себе си, надминавали всичко преживяно по-рано по време на готите. При второто от тях в 447 г. била засегната и Македония, през която те стигнали до земите на Стара Елада. Но много по-страшно от него било първото, пет години по-рано. При него те се разпиляли по цяла Мизия и Тракия чак до самите околности на Цариград. Съзнавайки безполезността на всяка съпротива срещу им, източноримските войски избягвали срещи с тях и търсели закрила в големите крепости. Но и те не били в състояние да им дадат нужната сигурност. Обсадното изкуство не било познато на хуните, но от него те и не чувствували особена нужда, тъй като под бесния им напор, вдъхновяван от пълно презрение към смъртта, се събаряли и най-здравите крепостни стени. В цялата област от Дунава и Морава до Странджа и Мраморно море се запазили само няколко укрепени градове, напр. Одрин, Ираклия и малката крепост Асемус на р. Осъм. Всичко останало, между което и големите цветущи градове на Мизия и Тракия, било превърнато в развалини. Запустелите полета били осеяни с труповете на избитото население; избягнала унищожение само част от него, която намерила убежище в горите. Историкът Приск, който като член на едно посолство на източноримския император Теодосий II пътувал наскоро след това от Цариград до стана на Атила негде из равнината на р. Тиса, описва страшната картина, която представлявали градовете по пътя му. За гр. Ниш напр. той разказва, че бил разрушен и пуст; из улиците му виели подивели псета; само в някои превърнати в странноприемници оцелели сгради се намирали неколцина болни, а из околността се белеели костите на погиналите.

Посолствата, изпращани до Атила от Цариград и Рим, както и данъкът, що му плащали, никога не могли да задоволят суровия хунски повелител. Той се отнасял към двамата императори като със свои подчинени и едва изпълнили едни негови искания, той им поставял други. В трепет пред него живеели и отделните градове, които тъй или иначе успявали да се издигнат след разорението си.

Несполучливият поход на Атила в Галия, гдето на Каталаунското поле бил отбит от съединените сили на Рим и на тамошните германски племена, не намалил самоупованието му, нито войнствените пориви на хуните. Година след това той начело на конните си пълчища нахлул в Италия, която само смелото застъпничество на тогавашния папа Лъв Велики спасило от повсеместно разорение. Край на това състояние на постоянни тревоги и опустошения настъпи едва след смъртта на страшния хунски вожд. След нея пле-

менните борби и личните съперничества сред хуните се разгоряли и голямата им империя бързо се разпаднала. Някои от хунските племена из равнините на Средния Дунав се оттеглили обратно към черноморските степи, гдето живеели останали техни сродници; други минали на византийска територия. Двама хунски вождове заедно с множество свои съплеменници се настанили в Прибрежна Дакия и Долна Мизия, около реките Лом, Искър и Вит, трети се заселили в областта на р. Морава. Любимият син на Атила Ирнах с друга група хуни заел „крайните предели на Малка Скития", т. е. Северна Добруджа. Повечето от тия пришелци заживели в новите си земи като „федерати", т. е. военни поселници, чиито отреди под началството на собствени вождове се споменават във византийските армии цяло столетие по-късно. Когато в началото на VI в. източноримският наместник в провинцията Малка Скития и главнокомандуващ над тия федерати Виталиан въстанал срещу централното правителство и потеглил към Цариград, за да събори от престола тогавашния император Анастасий I, голямата част от войската му се състояла от хуни. В един гръцки надпис от VI в., намерен при Кюстенджа, се споменава един такъв хун („Атала, син наЦерук"), който служил в отряда на императорските стрелци.

Разпадането на създадената от Атила империя довело освобождението и на чуждите, нехунски народи, които живеели в нейните предели. Между тях се намирали много германски племена, на първо място, остготите, отвлечени преди това от хунския поток на запад и заседнали в земите на някогашната римска провинция Панония (областта между Средния Дунав, Сава и Източните Алпи). Докато по-голямата част от тия готи останали в Панония, гдето империята, за да си осигури доброто им разположение, редовно плащала подаръци на техните крале, друга част от същия тоя народ минала Дунава и била заселена негде из Северна Тракия между Хемус и Родопа с положението на войници-федерати. Но малко по-късно и останалите в Панония техни съплеменници нахлули в полуострова. Източната империя не била в състояние да им попречи и те скоро след това се установили в Долна Мизия, чиито полета след страшните хунски нашествия още оставали пусти. Тук под младия си крал Теодорих тия остготи създали истинска държава, чийто център бил градът Нове. Цариградското правителство трябвало да признае свършения факт и се задължило да плаща данък на Теодориха. За да предотврати възможното политическо обединение на двете готски групи, то раздухвало съперничеството между техните представители и насърчавало взаимните им неприятелства, като според случая оказвало предпочитание на едните срещу другите. Резултатът се оказал тъкмо обратен на очаквания. Пренебрег-

ваните си отмъщавали чрез нападения над съседните области, гдето довършвали унищожението на онова, което било пощадено от техните предшественици. Това положение траяло десетилетие и половина. Най-сетне Теодорих успял да обедини тук под скиптъра си всички свои поданици. И понеже Балканският полуостров вече не представлявал за тях никаква съблазън, а въпреки всички преживени нещастия Източната империя все още разполагала с достатъчно средства за самоотбрана, остготският крал по примера на Алариха повел своя народ към Италия (489 г.). Там върху развалините на разрушената от други германски племена Западна Римска империя той основал ново остготско царство, което съществувало няколко десетилетия.

5. ПРИЧИНИ ЗА ЗАПАЗВАНЕ НА ИЗТОЧНАТА РИМСКА ИМПЕРИЯ

Както и по-рано, при вестготите и хуните, Източната империя и сега оцеляла от ударите, които с тъй страшна сила се сипели върху ѝ. Нейната съдба не бе приключена, както тая на Западната. На какво дължеше тя запазването си и своята жизненост, благодарение на която успя да живее още цяло хилядолетие? На тоя въпрос може да се отговори само с няколко думи: на положението си като владетелка на земи, гдето се съединяваха три материка — Европа, Азия и Африка. Освен Балканския полуостров в нейните предели влизаха по онова време цяла Мала Азия, Сирия и Палестина с част от Месопотамия, а след това още Египет с Либия и Киренайка. От всички тия просторни земи Балканският полуостров бил във всяко отношение най-незначителната. Своите неизчерпаеми средства Източната империя получаваше отвъд протоците и моретата, в своите азиатски и африкански владения, които през тая епоха представяха най-богатите и културно най-издигнатите страни на Стария свят. Всред тамошните народи намираше първоначално тя и най-надеждните си войници. А тъкмо ония далечни земи оставаха недостъпни за варварите, откърмени в лесовете на Скандинавия и Древна Германия или в степите на Средна Азия. Всички тия варвари, чиито тълпи идеха откъм Дунава, можеха да залеят целия Балкански полуостров, да станат господари на всички негови области, да превърнат в развалини всичките му градове и крепости и в пепелища всички негови селища, да подложат на изтребление и плен цялото му население. Всичко това би било едно голямо нещастие за империята, но смъртен удар за нея то не можеше да бъде. Защото тя си оставаше безспорен господар на презморските земи, гдето вар-

варите нямаха възможност да проникнат, тъй като тя с военните си флоти владееше моретата. А там тя можеше спокойно да събира сили, за да дочака сгодния момент, когато противниците ѝ, вече изморени или изхабени, не бяха вече в състояние пред подновения ѝ натиск да удържат направените тук завоевания. Докато оставаше владетел на Предна Азия и на долината на Нил, Източната Римска империя можеше да търпи пораженията в Европа, но победена тя не можеше да бъде, а още по-малко да бъде унищожена. Смъртен удар можеше да получи тя само от изток. А по онова време там още не бе се появила силата, способна да го нанесе.

Втората основна причина за жизнеспособността на Източната Римска империя се криеше в несравненото положение на нейната столица. Една староелинска легенда разказва, че когато жителите на античния град Мегара поискали да основат нова колония и се допитали до делфийския оракул, кое място да изберат за нея, отговорено им било: „срещу града на слепците". Такива слепци, искал да каже оракулът, били основателите на Халкедон (дн. Кадъкьой на азиатския бряг на Босфора), защото не съзрели необикновено благоприятното положение на мястото върху отсрещния европейски бряг, гдето сега била издигната новата колония Византион. И изборът на тоя град от Константина Велики за столица на Римската империя е може би най-доброто свидетелство за гениалността на тоя император. На границата на два материка Цариград е владеел пътищата, които свързвали старите културни страни на Изтока и Запада; едновременно с това той е бил ключът и на водните съобщения между земите около Черно море с големите реки, носещи там нодите си из далечните земи на Средна и Северна Европа, от една страна, и още по-далечните страни на Европа, Азия и Африка, наредени около бреговете на Средиземно море, от друга. По тия водни пътища с еднаква лесното са могли от Цариград да бъдат достигнати скитските степи или равнините на Мизия и Панония, планинските земи на Кавказ и на Южна Мала Азия, плодородната долина на Нил или скалистите брегове на Далмация. От тоя несравним център военните флоти на империята и нейните армии са могли да се явяват неочаквано във всички ония места и да действуват често пъти в тила на противника, който би проникнал в средищните ѝ провинции. От Цариград тя със силите, събирани в Азия или Африка, можеше да брани европейските си владения и да възстановява всички понесени там загуби. Той беше не само политическо средище на империята, но сърцето, което разпращаше кръв по всички части на нейния организъм, извор на жизнените ѝ сили. А все поради изключителното си географско положение той сам мъчно можеше да бъде застрашен. Разположен на един полуостров между Мрамор-

но море, Босфора и Златния рог, откъм който освен това го ограждала висока стена, той е бил достъпен за нападение само от еднаединствена страна — към Тракия. Тук обаче се е издигала цяла система от крепостни зидове и кули, непревземаеми при тогавашното състояние на военната техника. Неприятелят, който би се явил от Азия, не е бил в състояние да посегне върху Цариград, защото трябвало да мине Босфора, гдето будно чакала императорската флота. Тоя пък, който идел от запад, е можел да овладее всичко до стените на столицата: срещу самите тях обаче той се виждал напълно безпомощен. И затова, изхабил в безплодни усилия всичките си настъпателни пориви, унизен и омаломощен, той се виждал принуден да поеме обратно пътя, по който бил дошъл. Хилядолетие и половина след Константина Наполеон се отказа от плана си да подели Европа с руския император, тъй като Александър I освен Балканския полуостров искал за себе си и Цариград. А само тоя град според Наполеона „струвал колкото цяла империя". Дългата история на Византия свидетелствува, че тия думи на великия корсиканец не са никакво преувеличение. Защото в тая история имаше периоди, когато империята загубваше всички свои провинции на изток, запад или юг. Но всред заленитe от неприятелите нейни земи Цариград се издигаше като недосегаема твърдина. И от него, и чрез него тя накрай успяваше да се възстанови.

Западната империя бе лишена от всички тия предимства. Италия, нейна средищна земя, още много рано бе до такава степен обедняла, че не можеше сама да изхранва крайно оредялото си население. Европейските ѝ провинции от Дунав и Рейн до Гибралтар бяха заети от варварите, най-дивите измежду които вандалите владееха и римска Африка. Тъй тя, рано преди окончателното си сгромолясване, бе изгубила всички възможности и средства, за да поддържа съществуването си, превърнала се бе в сянка. Що се отнася до Рим, той не само не бе в състояние да я брани или крепи, но се нуждаеше от външна помощ. И западните императори отдавна бяха го напуснали, за да дирят сигурност за своя трон в скрития из блатата гр. Равена.

1. Попов, Р. Коджа-Дерменската могила. — ПСп, 70, 1909 и ИАД, VI, 1916—1918; Предисторическата Денева могила при с. Саламаново. — ИАД, IV, 1914; Предисторически изследвания във Врачанското поле. — ИАИ, II, 1923—1924; Принос към предисторията на България. — СбНУНК, XX, 1904 и XXIV, 1908; Култура и живот на предисторическия човек в България. I—II. С., 1928—1930; Чилингиров, А. Праистория на България. — ПСп, LXIX, 1908.
2. Tomaschek, W. Die alten Thraker. — SAW — W. ph—hKl, CXXVIII, 1893;

Кацаров, Г. И. Ролята на старите траки в предисторията и протоисторията на Балканския полуостров. — Отчет на БАИ, IV, 1924; Из предисторията на Балканския полуостров. —ПСп, 67, 1906; Към въпроса за етнографическото положение на старите македонци. — Сп. БАН, X, 1915; Келтите в стара Тракия и Македония. — Сп. БАН, XVIII, 1919; Битът на старите траки според класическите писатели. — Сб. БАН, I, 1912; Бендида. — ИАИ, II, 1906; Цар Филип II Македонски. С., 1922; България в древността. С., 1926; Към религията на Стара Тракия. — Сп. БАН, VIII, 1914; Бележки върху Пентаполията и Хексаполията на Черно море. — ПСп, LXI, 1900; Кацаров, Г. И. и Д. Дечев. Извори за старата история и география на Тракия и Македония. С., 1915; Županić, N. Tragom za Pelazgima. Zagreb, 1922; Миков, В. Принос към погребението на мъртвите у старите траки. — ИИД, XI—XII, 1932; Kazarow, G. I. Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker. Sarajevo, 1916.

3. Mommsen, Th. Römische Geschichte. V. Berlin, 1888; Weiss, Jac. Die Dobrudscha im Altertum. Saraejevo, 1911; Patsch, K. Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan. SAW—W. ph—hKl, CCXVII; Vulpe, R. Histoire ancienne de la Dobrudscha. Bucarest, 1938; Mutafciev, P. Bulgares et Roumains dans l'histoire des danubiens. S., 1932; Petersen, E. Dakische Trajanskriege, I—II, 1899—1903; Filow, B. Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian. Leipzig, 1906; Die Teilung des Aurielianischen Dacien. Leipzig, 1912; Мутафчиев, П. Старият друм през Траянова врата. — Сб. БАН, LV, 1937.
4. Lot, F. Les invasions des barbares. I—II. Paris, 1937; Homo, L. Essai zur le règne de l'empereur Aurélien. Paris, 1904; Güldenpennning, A. und L. Ifland. Der Kaiser Theodosius der Grosse. Halle, 1878; Güldenpenning, A. Geschichte des oströmischen Reiches unter dem Kaiser Arcadius und Theodosius II. Halle, 1885; Preuss, Th. Kaiser Diokletian und seine Zeit. Leipzig, 1880; Кулаковский, Ю. А. История Византии. I. Киев, 1913; Bury, J. B. A History of the Later Roman Empire. I—II. London, 1889; Wietersheim Dahn, Ed. von. Geschichte der Völkerwanderung. I—II. Leipzig, 1880—1882; Rapport, Br. Die Einfälle der Goten in das römische Reich bis auf Konstantin. Leipzig, 1889.

II. СЛАВЯНИ, ПРАБЪЛГАРИ И АВАРИ

1. ПЪРВОНАЧАЛНА РОДИНА И РАЗСЕЛЕНИЕ НА СЛАВЯНИТЕ

След като остготите се оттеглят от Балканския полуостров, върху неговите северни граници се явява един нов народ — славяните, на които бе отредено да играят решаваща роля в неговите по-нататъшни съдбини.

Първоначална родина на славяните е била областта на североизток от Карпатите, по горното течение на реките Буг и Днестър и около десните притоци на Днепър главно около р. Припет. Днес тая обширна област включва източната половина на Полша, а освен това цяла Белорусия, Волиния, Галиция и Подолия. Това пространство, осеяно с езера и блата и пресечено от реки, които текат на север към Балтийско море и на юг към Черно, е било в онова далечно време покрито с необозрими гори, каквито в североизточните му покрайнини и сега още растат. Тоя особен вид на славянската прародина оставил дири и в славянския език. В говора на никой друг народ няма толкова много думи за означаване на различните видове гористи и блатисти местности или на застояли и течащи води, както у славяните. По-голямата част от тия думи са общи за всички славяни и това обстоятелство показва, че те са се явили още по времето, когато днешните славянски народи в своята прародина са образували едно цяло.

Там те имали за южни съседи иранските народи — кимерийци, скити и сармати, които от незапомнени времена се сменяли като жители на черноморските степи. На североизток техни съседи били литовците, а на север и запад — германските племена. Към запад славянската земя се простирала до р. Висла, а по̀ към юг — до склоновете на Карпатите, отвъд които в днешна Трансилвания е било праотечеството на траките. Източно от славяните, в днешна Средна Русия, са живеели съвсем различните по раса фински племена.

Най-старите географи на древността нямали никаква представа за оная част на европейския материк и поради това в съчиненията им

липсват каквито и да било известия за нея. Те смятали, че бреговете на Северния ледовит океан достигали до днешна Средна Русия, а някои вярвали, че Каспийско море представлявало негов залив. У другите древноелински писатели за славяните не се среща също никакъв помен. Предполага се обаче, че към славяните се отнася едно съобщение на Херодота, който говори за две племена неури и будини, които обитавали земите по горните течения на Днестър и Буг.

Първите ясни известия за славяните намираме у римските писатели от началото на християнската епоха. Те ги наричат венеди или венети, едно название, чийто произход още не е разяснен. Плиний (I в. сл. Хр.) поставя венедите зад Висла, като непосредствени източни съседи на германците. Няколко десетилетия по-късно Тацит ги споменава между сармати, литовци и фини и ги описва като народ, който си градял жилища и се отличавал със способността си да се провира из непроходимите гори. Очевидно тяхното разселение е започнало след тая епоха, навярно през втория и третия век сл. Хр., и не едновременно във всички посоки. Разпространението им на запад, гдето те стигнали до областта около средното течение на Елба (слав. Лаба, отгдето и името им полабски славяни), и на северозапад до Балтийско море, гдето за тях спомня днешното име на тая област, Померания (от славянското Поморяне — жители на поморска земя), е следвало оттеглянето на германските племена към юг в териториите на Римската империя и следователно е било започнато към III—IV в. сл. Хр. Началото на тяхното движение към юг обаче навярно ще трябва да се отнесе към малко по-ранна епоха, може би към II в. сл. Хр., когато Дакия се намирала още здраво под властта на римляните. В полза на това предположение говорят два факта: 1) широката известност на римския император Траян всред всички славянски народи и 2) името Коледа (от латинското calendae), което минало в езика на всички славяни. Името на Траяна е проникнало сред тях ако не още през царуването на тоя император, завоевател на Дакия (98—117 г. сл. Хр.), навярно през времето, когато паметта за него там е била още много жива. Думата calendae пък, свързана с римско-езическите религиозни представи, славяните са могли да възприемат само по времето, когато християнството още не е било обявено за римска държавна религия. Във всеки случай през IV в. славяните вече са били непосредствени съседи на римляните в Европейския Югоизток: в една римска географска карта от тая епоха те са означени на север от дунавските устия и от Траянова Дакия. Самите римляни обаче станали известни на славяните още по-рано, и то чрез посредството на германците. Поради това и за означение на

римлянин те възприели старонемската дума Walh (влах), с която и досега немци и поляци наричат италианците, а българи, руси и сърби — румъните. Със старите елини пък славяните се запознали посредством романизираното население в Дакия и крайдунавските земи. От него те взели и латинското наименование Graecus (грък, руски — грек, полски — grek, и чешки — rek). Сами себе си те наричали с л о в е н е (единствено число — словенин), название, което по-сетне минало в гръцкия и латинския езици във формите Sclavi, Sclavini, Sclaveni, Sthlavi. Формата с л а в я н и н, която ние българите днес употребяваме, е заета от новоруския език.

2. БИТ И КУЛТУРА НА ДРЕВНИТЕ СЛАВЯНИ

Най-старите сведения за бита на древното славянство дължим на гръцките автори от VI и начало на VII в., когато то изстъпва като главен неприятел на Източната империя до дунавските ѝ граници. От техните съобщения, както и от някои други известия, се вижда, че славяните тогава се делели на многобройни и съвсем независими едно от друго племена. Тия последните обаче не са били нещо затворено в себе си и преливанията от близките едно на друго племена са били явление съвсем обикновено. Поради това и племенните названия не са представлявали нещо веднъж завинаги дадено, а са се менели. Обикновено наименованието си едно племе носело или от предполагаем общ прадед (както напр. ще да е бил случаят с племената д р а г о в и ч и, р а д и м и ч и), или от особеностите на заеманата от него област (напр. п о л я н е — от поле; д р е в л я н е — от древо, дърво; с м о л я н е — от смола), или от името на някоя река, в чиито околности живеело (напр. б у ж а н е — от р. Буг; с т р у м ц и — от р. Струма и т. н.). Племената са били съставени от братства, каквито и до наше време са запазени у черногорците, а братствата — от родове. Начело на родовете са стояли старейшините, обикновено най-възрастните и авторитетни техни членове.

Онова, което у древните славяни правело най-голямо впечатление на чужденците, техни съвременници, била липсата на стегната п о л и т и ч е с к а о р г а н и з а ц и я. Прокопий, източноримски историк от VI в.,направо говори,че те живеели в пълна „демокрация", която стигала до безвластие. Друг един негов съвременник разказва, че у тях изобщо нямало вождове. Тия известия несъмнено са преувеличени и може би се дължат на обстоятелството, гдето славянските племенни първенци са разполагали с много малка власт и всички по-важни въпроси из живота на племето се решавали било

от съвета на старейшините, било от събранието на всички възрастни мъже. Но за такива „народни събрания" между славянските племена в северозападните балкански земи имаме известия и няколко века по-късно. Сигурни византийски съобщения от втората половина на VI в. показват във всеки случай, че сред славянските племена, настанени в съседство с империята, е съществувала и еднолична власт, дори нещо като владетелски династии. Но за аристокрация у тях през тая ранна епоха не може да се говори: всички славяни са били свободни и равни помежду си люде. Какво е било домашното наименование на тия племенни вождове, това мъчно може да се каже. Някои предполагат, че представителят на върховната власт се зовял в л а д и к а; в о й в о д и и ч е л н и ц и се наричали лицата, които началствували във военно време. Името к н я з (старобългарски кънѧзь), което се среща в по-късни писмени паметници, но навярно е било употребявано още в задкарпатската славянска прародина, е било заето от германците (от старонемското Kuning, дн. König — владетел, крал). Споменавайки за славянските племенни началници, византийските писатели от VI—VII в. ги зоват с гръцките имена „архонти" (владетели), „филарси" (племенни началници), „игемони" (вождове). Названието ж у п а н, което се среща в старите български паметници, а след това и в сръбската история, е от тъмен произход: намираме го като титла и на лица, които не са от славянско потекло. Ж у п а т а през покъсно време, когато южните славяни вече живеели в полуострова, е представлявала малка географска обособена област, най-често котловина или долина на някоя река, чието население се смятало свързано с близки родови връзки.

В едно съчинение по военно дело от края на VI в., тъй нареченият „Стратегикон", чието авторство погрешно се приписва на източноримския император Маврикий (582—602 г.), се споменават мъчнотиите, които тогавашните представители на империята срещали при опитите си да постигнат някаква спогодба със славяните. Поради това, че всяко племе живеело само за себе си, договорите, сключвани с едно от тях, нямали никакво значение за други. Ето защо и мир със славяните било невъзможно да се установи. Същият автор обаче не пропуща да добави, че тази политическа разпокъсаност на славяните била спасителна за империята, тъй като ако тоя многоброен народ би бил обединен под една власт, той несъмнено би бил много по-опасен. Характерен за славяните е бил нагонът им към свобода и независимост. Веднъж, когато посланици на аварите поискали от едно славянско племе да признае властта на аварския хаган, те получили следния горд отговор: „Няма човек под слънцето, който би могъл да ни подчини. Ние сме свикнали да вла-

деем над другите, а не другите да владеят над нас.“ Разединението, в което живеели, обаче малко благоприятствувало щото това съзнание да отговаря на една трайна действителност. В случаите, когато славяните трябвало да влязат в борба с народи, дори по-малобройни, но добре организирани и проникнати от вътрешна дисциплина, те винаги се оказвали по-слаби от тях и се виждали принудени щат не щат да се подчинят на тяхната власт или на ръководството им.

Както и старите германци, техни съседи и съвременници, славяните отбягвали големите селища и предпочитали да живеят пръснато, в усамотени жилища или на малки групи. Монументалната архитектура през онова време е била нещо съвсем непознато за тях. Къщите им били строени от дърво и пръст и поради това днес от тях не са останали почти никакви следи. Нямаме известия и за тяхната къщна наредба. Известно е само, че предпочитали да правят жилищата си всред гори и блата, гдето се чувствували по-сигурни. По същата причина тия жилища, както и дворовете около им били снабдени с по няколко изхода, та при опасност обитателите им да могат по-лесно да се укриват. Поминъка си добивали от лов, скотовъдство и земеделие. Последното навярно е било предоставено на жените. Обстоятелството, гдето и до днес почти всички житни растения имат у славянските народи едни и същи имена, показва, че са им били познати още по времето, когато славяните са живеели в първоначалната си родина. Същото е с домашните животни. Конят у тях е бил рядкост. Коне са имали, както изглежда, само първенците.

Х р а н а т а на старите славяни е била приготвяна от продуктите на земеделието и скотовъдството. Домашните животни те отглеждали освен за месото им, но и за млякото, което още твърде рано знаели да преработват. Месото употребявали печено и по-рядко варено. Любимото им питие било приготвяно от мед, разреден с вода. Горите в старото им отечество изобилствували с диви пчели, но навярно още твърде рано те почнали да ги отглеждат и в кошерища. През X в. напр. медът и восъкът са били едни от главните продукти, изнасяни от руските славяни в чужбина. Много рано също тъй славяните се запознали с приготвянето на пиво от хмел. Смята се, че хмелът е бил зает от славяните у финските или у тюрко-татарските племена и предаден след това на немците. Преди да стане национално немско питие, бирата следователно е била славянско. С виното славяните се запознали, едва когато при бреговете на Дунава и Черно море влезли в досег с римляни и гърци.

П о л о ж е н и е т о на жената у старите славяни не било завидно. Известията за многоженство у източните и западни славянски

племена през епохата на IX—X в. показват, че то е било наследено от времето преди разселението. Децата били смятани за собственост на бащата и оттам обичаят, разпространен у всички славянски народи в миналото, а запазен в някои от тях и до днес, невестата да се граби. Както у старите траки, момата и у славяните се е ползувала с по-голяма свобода, отколкото омъжената жена.

За облеклото им от тая ранна епоха нямаме почти никакви известия. Сигурно е обаче, че са познавали обработването на лена, а също и на конопа, който е бил пренесен у тях от южните им ирански съседи. Освен тъканите, приготвяни от влакната на тия растения, за облекло те поради суровия климат на старото си отечество употребявали кожи, особено от диви животни, каквито в тамошните гори изобилно се въдели. Обущата им са били от кожени късове, привързани с ремъчки за краката; днешните нашенски опинци следователно не отбелязват особен напредък в това отношение. За такива опинци — tzervuli (цървули), у сърбите разказва и през X в. Константин Багрянородни. Мъжете носели кожени шапки, а задомените жени — покривалà върху главите си. С непокрити глави могли да ходят само момичетата, обичай, който и досега е запазен на много места у нас. Старият славянин носел дълга коса и брада; остриганата коса се смятала за признак на робство. У старите руси и до късно съществувал закон, според който подлежал на тежко наказание онзи, който острижел някому косата или брадата. Петър Велики следователно е посегнал тук на една традиция, завещана от хилядолетията. У нас тя също се е пазела през цялото средновековие.

За древните вярвания на южното славянство имаме съвсем малко сведения. Откъслечните съобщения, които се съдържат в съчиненията на някои германски летописци, се отнасят до западните, главно до балтийските славяни, сред които езичеството се задържало дори до XII—XIII в. През това късно време обаче религиозните представи у тях ще да са били по-развити и по-конкретни, отколкото в епохата на разселението, когато старият славянин, съвсем безпомощен пред природните сили и стихии, ги схващал като прояви или въплъщения на някакви висши същества, които нито неговото съзнание, нито въображението му могли да постигнат. Единственото известие за религията на южните славяни от времето, преди те да се настанят на полуострова, е това на Прокопия (VI в.). „Славяните, пише тоя, почитат само един бог, който произвежда гръмотевицата и е едничък господар на вселената. Те му принасят в жертва говеда и всякакви други животни. Те нямат никакво понятие за съдбата и не предполагат, че тя има някакво влияние върху човешките дела. Когато се виждат застрашени от смърт поради болест или в сражение,

те обещават в случай на избавление някаква жертва. Те я принасят, щом като са избягнали опасността, и вярват, че са спасили живота си чрез това приношение. Освен това обожават реките, нимфите и другите божества и при тия жертви правят гадания.“ Тоя бог на гръмотевицата, както изрично свидетелствуват за това стари руски известия, е бил наричан от славяните П е р у н. В него тържествено се клели те, когато сключвали договори. Много местни имена, запазени и до днес из различните славянски земи, показват, че споменът за Перуна не изчезнал и след като християнството изместило там древното езичество. Славянските писатели от тая по-късна епоха го отъждествявали с елинския Зевс, който, както е известно, също бил бог на гръмотевицата. В руските, словашки и полски диалекти и сега думата „перун“ значи гръмотевица, а у нас за името на тоя старославянски бог спомня цветето „перуника“. През християнската епоха Перун бил отъждествен със св. Илия и тая общност обяснява особената почит, която тоя библейски светец добил у славянските народи.

Наред с Перуна езическите славяни имали и други божества, но сведенията за тях са още по-оскъдни, а понякога и противоречиви. При това за тия божества знаем единствено от съобщения, които се отнасят до руското славянство. Такъв е бил например Д а ж б о г, който в един стар руски превод на една византийска летопис е отъждествен с елинския Х е л и о с (бог на слънцето, латин. Феб). Дажбог бил син на С в а р о г, който от своя страна се явява тъждествен с елинския Х е ф е с т (бог на огъня, латин. Вулкан). Може да се предполага въз основа на това, че Дажбог е бил бог на плодородието, на земната производителна сила, извикана на творчество от слънцето. Що се отнася до Сварога, някои предполагат, че той е олицетворявал „подвижното“, т. е. облачното небе, което дава дъжда.

Наред с Перуна сред руските славяни бил на особена почит и В о л о с или В е л е с, покровител на стадата. Следи от неговия култ се срещат обаче както сред чехите, тъй и у българите и това показва, че той също е принадлежал към общославянския пантеон. След покръстването той бил сближен с християнския св. Влас, комуто предал и своите качества. В словесността на славянските народи се споменават и женски божества: М о р а н а, носителка на смъртта (от „мор“ — смърт, „моря“ — убивам), и Л а д а, богиня на хубостта. Навярно и техните образи са наследени от древнославянското езичество. Стари известия за тях обаче и досега не са открити.

Всред балтийските славяни е бил почитан и Ч е р н о б о г. Един немски летописец от средата на XII в. съобщава, че те го смятали за лош бог, поверие, което обяснява и неговото име. Според

същия летописец нещастие — от Чернобога. Много пресилено е обаче да се вади от това съобщение заключението, че в основата на славянските религиозни представи е лежал един развит дуализъм, какъвто срещаме напр. у старите перси, които вярвали, че съдбините на света се направляват от борбата между две противоположни начала: Добро (Ормузд) и Зло (Ариман).

Многобройни известия показват, че през по-късната епоха (X—XII в.) руските и балтийските славяни изобразявали божествата си чрез идоли от дърво или камък и тъй им се покланяли. Това явление ще да е било по-ново. Във всеки случай през VI—VII в., откогато са най-ранните съобщения на византийските писатели за дунавското славянство, за идолопоклонство сред него не се говори. Няма известия за почитане на идоли у южните славяни и през по-сетнешно време, когато те вече живеели в Балканския полуостров. Не са имали те и храмове, нито пък особено жреческо съсловие. Жертвоприношенията били извършвани от най-възрастните мъже, членове на отделните родове, или от старейшините на братствата и племената. В жертва освен животни били принасяни в особени случаи и хора. Човешки жертви руските славяни принасяли на Перун и по времето непосредствено преди покръстването си; също и балтийските славяни на своите богове. Почитанието на отделните божества в много случаи било свързано с известни места, предмети или големи дървета, на които гледали като на нещо свещено. Обикновено такива дървета — може би поради това, че над тях най-често падали гръмотевици, — били смятани за обиталища на Перуна. Имало и свещени дъбрави.

Освен в главните си божества славяните вярвали в различни духове и митически същества, причинители на болести и други нещастия. За да спечелят тяхното благоволение, те им оказвали различна почит, празнували в тяхна чест известни дни и т. н. Измежду тия по-низши божества най-известни са тъй наречените в и л и или с а м о д и в и, които Прокопий сравнява с елинските нимфи. Повярието в тях и досега се е запазило у всички славянски народи. Самодивите били смятани за същества, които под външността на красиви млади жени обитавали горите и пущинаците, отгдето нощем излизали, за да се събират на хоро по планинските поляни. Безгрижни и весели, те в известни случаи се сближавали с хората, ставали им посестрими, понякога дори се и женели за избрани от тях прости смъртни, за да напуснат скоро дом и деца и да заживеят отново на воля. Обикновено безобидни, те ставали страшно зли и отмъстителни към ония, които по един или друг начин се провинявали към тях. Напълно тъждествени със староелинските нереиди — женски божества, които обитавали планинските реки, — са били

р у с а л к и т е, вярванията в които се срещат днес у руси и българи. Изглежда обаче, че поверията за тях са възникнали в по-късно време, едва след дòсега на източните и южни славяни с гръко-римския свят тук, в дунавските земи. Самото име русалки е латинско. Може би също тъй от чужд (гръцки) произход е вярата в тъй наречените о р и с н и ц и, обикновено грозни стари жени, които при раждането на човека определяли неговата съдба. В преданията на други славянски народи те са наречени р о ж а н и ц и (още и р о д е н и ц и, от „раждам"), а също с у д е н и ц и (от „съдя", „присъждам", „определям"). Навярно от дълбоката славянска старина, гдето са били създадени за обяснение на някои необикновени природни явления, напр. болести, неочаквани нещастни случки и т. н., са останали у всички славянски народи поверия за различни други зли духове или същества, като напр. тресавици, нежити, върколаци (въркодлаци), змейове и др. От тяхната власт човек могъл да се освободи чрез различни жертвоприношения, обреди, заклинания или талисмани, тайната на които била позната на особен род жени — в е щ и ц и. Тия последните обаче в народната фантазия сами се явяват често пъти като същества, които бродят нощем из пущинаците и срещата с които винаги е извор на нещастия.

Изглежда, че старите славяни са имали, макар и доста първобитни представи за задгробния живот. За това свидетелствуват техните п о г р е б а л н и о б и ч а и. Най-древният вид погребебение у тях е ставал чрез изгаряне на труповете. Мъртвецът е бил поставян върху нарочно приготвен костер и след изгарянето му събирали пепелта в някакъв съд и го заравяли в земята, като поставяли над гроба камък, побивали някакъв кол или, най-сетне, насипвали могила. Погребението на умрелите направо в земята ще да се е установило по-късно, може би под влияние на християнството. Един арабски пътешественик, Ибн Фадлан, в началото на X в. описва у руските славяни подробно един случай на погребение чрез изгаряне, на което сам присъствувал. И при двата вида погребение мъртвецът бил обличан с дрехите, които обикновено носел, поставяли при него оръжието му, обичните му украшения, употребяваните от него приживе предмети или оръдия и т. н. На онзи свят те трябвало да му служат, както и на тоя. Такива вещи, повредени от огъня, се намират често при разкопките на древнославянски гробове из северните земи. Особено забележително е, че у всички славяни е бил широко разпространен обичаят да бъде убивана и погребвана заедно с умрелия мъж и една от неговите жени, последвана понякога и от слугите му. За разлика от старата тракийка обаче славянката не всякога отивала драговолно на такава жертва, тъй като има съобщения за насилствени умъртвявания на жените на покойниците. По-

гребенията били съпровождани с големи угощения, устройвани обикновено на третия ден след смъртта. За тия „тризни“ у руските славяни има запазени много известия.

Византийците се запознали по-отблизо със славяните, когато тия последните станали техни непосредствени съседи по бреговете на Дунава и почнали да нападат на земите южно от него. Ето защо измежду всички особености в живота и бита на своите нови неприятели византийците опознали най-добре тяхното въоръжение, военни нрави и тактика.

Както Прокопий, тъй и авторът на „Стратегикона“ представят славяните като снажни, здрави и силни хора, синеоки и с руса или червеникава коса. Въоръжението им било недостатъчно. В бой те си служели освен с копия главно със стрели, които понякога намазвали с отрова. Брони не носели и много често, вероятно за да имат по-голяма свобода на движенията си, влизали в битките голи от пояса нагоре. Покривали се само с лек дървен, обшит с кожа щит. Шлемът, поне през тая първоначална епоха, им бил неизвестен; конница нямали и на война действували като пехотинци. На коне яздили само техните вождове. Действували на големи маси, всред които видимо липсвал всякакъв ред и дисциплина, или пък разпилени на малки групи, в които всеки бил предоставен на своята съобразителност и храброст. При това положение те мъчно могли да се мерят с добре въоръжените, стегнати и снабдени със защитни ризници византийски войски, както и с изпитаната през течение на много векове римска военна тактика. От обсадно изкуство те първоначално също тъй нямали никакво понятие и едва тук почнали да се запознават с азбуката му. Техните учители в това отношение били хуните, а след това и самите византийци.

Онова обаче, което не им е достигало във въоръжение и военни познания, славяните заместували с бясната си храброст, чрез която в решителни минути удивлявали противниците си. Тогава дори и техните жени като фурии се хвърляли в битките и мрели заедно с мъжете си. За да уравновесят военното превъзходство на византийците, славяните умело си служели с известни тактически средства, на които ги бил научил животът в покритата с гори и блата тяхна северна родина. Те отбягвали откритите битки, гдето всички предимства били на страната на неприятеля им, и предпочитали действията в залесени или пресечени места и в тесните планински долини. Там опасната вражеска конница е била напълно безпомощна, стрелите, с които те изневиделица знаели да обсипват противника си, разстройвали редовете и на най-дисциплинираните отреди. Изненадата била главното средство, което им осигурявало победата. За да укрият присъствието си от неприятеля, те прибягвали до различни хит-

рости. Авторът на „Стратегикона“ разказва напр., че те се потапяли дълбоко в реките и блатата, гдето дишали чрез тръстикови пръти в уста и оставяли тъй да мине покрай тях настъпващият противник, комуто и на ум не минавало, че под гората от тръстики лежат скрити вòйни. Веднъж отминал обаче, те изскачали от водните си скривалища, връхлитали върху му и го унищожавали. Ето защо във Византия препоръчвали строга бдителност във войните със славяните. Същият автор съветва пълководците да предприемат походите си срещу им само зиме, когато листата на горите са опадали, а реките и блатата са покрити с лед. Тогава и снегът издавал техните дири.

Смели в битките на суша, славяните още по онова време били прочути и като безстрашни плувци. Тая черта е била откърмена у тях също от живота им в старата, изобилна с води тяхна родина. Техните „лодки-еднодръвки“, направени от издълбаните стъбла на грамадни дървета, събирали само по неколцина души. Въпреки това обаче славяните не се бояли да предприемат с флотилии от такива корита далечни морски експедиции. Когато се настанили в полуострова, те по такъв начин разпростреле нападенията си над островите на Егея, като стигнали чак до бреговете на Мала Азия и Крит.

Едно време се мислеше, че старите славяни били кротък народ, който не обичал войната и винаги гледал да я отбягва, като предпочитал да минава времето си в мирен труд, разнообразѐн с веселия и песни под акомпанимента на гуслите. Днес тоя възглед, рожба на романтични настроения в интелектуалските среди на славянофилите от първата половина на миналия век, вече отдавна е опроверган и изоставен. Както всички тогавашни варвари, между които и техните съседи германци или туранци, старите славяни са били войнствен народ, който при своите походи подлагал чужди земи на разорение и плен, без да се стъписва пред никакви жестокости. Прокопий, съвременник на тия техни нападения в балканските земи, разказва, че те стрували на местното население всяка година по двеста хиляди избити или отведени в плен. Когато при едно от тия нападения те успели да превземат гр. Топир в Тракия, около устието на р. Места, всичките му жители били изтребени. На връщане от такива походи славяните подкарвали пред себе си маси пленено население и добитък. Но оказвало ли се, че не могат да отведат плячката си, те безогледно избивали всичко.

Колкото и преувеличени да са съобщенията от тоя род, те все пак рисуват картина, съвсем различна от оная, в която славяните се представяха като добродушни и меки хора, неспособни да причинят никому зло. И въпреки това все у същия Прокопий е дадена друга тяхна черта, пряко противоположна на всичко горно. Той съ-

общава, че славяните не държали във вечно робство заробените на война неприятели, както и изобщо всички отвлечени в плен, но след като изтичало известно време позволявали им да се върнат в родината си или пък като свободни люде да живеят в средата им. Чужденецът, дори когато бивал пленен на война, си оставал гост сред тях. А към гостите си старите славяни се отнасяли винаги с особено внимание. Робството като институт не е съществувало в древнославянското общество.

Във всички тия тъй различни известия е отразена странната двойственост на славянската душа, и днес изтъкана от крайности и несъвместими противоречия.

3. ЕПОХА НА СЛАВЯНСКИТЕ НАПАДЕНИЯ В БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ

През последната четвърт на V в. по-голямата част от земите на север от Балканския полуостров вече са били заети от славяните. Но не навсякъде те се настанили еднакво близо до него. В източната половина на това пространство — в днешна Бесарабия, Молдова, Влашко, Трансилвания и Банат — техните поселения опирали о бреговете на Дунава. Още по̀ на запад обаче част от старата римска провинция Панония (днешно Хърватско, Срем и Западна Унгария) е била заета от германското племе гепиди, отвъд което пък живеели сродни тям лангобарди. До последните десетилетия на VI в. масата на славянските племена там оставала доста далеко от балканските владения на империята.

При това в оная далечна епоха всички дунавски славяни не са образували едно напълно еднородно етнично цяло. Най-източните от тях, които обитавали областта отвъд дунавските устия, и у византийските писатели са означени с името а н т и, са принадлежали към племена, които по-късно влизат в състава на руското славянство. Що се отнася до другите, които тогавашните византийски автори наричат „с л а в и н и“ и които обитавали земите отвъд долното и средно течение на Дунава, Сава и Драва, те също се разпадали на две групи — дакийска и панонска. Тия от тях, които заемали територийте на някогашната римска Дакия с непосредствено съседните ѝ покрайнини на изток, са представлявали нещо отделно от другите, чиито земи лежали към Панония отвъд областта на гепиди и лангобарди. Тия две славянски групи навярно са живели разделени и далеч една от друга още в първоначалната си родина, поради което о щ е т а м са се създали помежду им известни езикови различия. Сега в съседство с полуострова географската граница, която деляла

двете групи, се е намирала негде западно от днешните градове Будапеща и Митровица (стария Сирмиум, старобългарски Срем, на р. Сава). На изток от тая линия чак до долината на р. Прут се простирали селищата на дакийските славяни, а на запад — ония на панонските.

Най-рано в непосредствен досег с Източноримската империя са дошли антите и дакийските славяни. Мнозина от тях минавали на нейна територия и като наемници били зачислявани във войските ѝ, гдето някои от тях достигали високо положение. В масата си обаче славяните оставали отвъд Дунава и оттам постоянно безпокояли балканските земи. Първите им известни нападения тук се отнасят към края на V в. и били, както изглежда, дело на антите. Но скоро антските подвизи са били засенчени от ония на дакийските славяни, чиито походи вземали все по-широк обсег и още през първата половина на VI в. вече достигали до бреговете на Мраморно, Егейско и Адриатическо море.

Целта на славянските нападения през тоя период бил грабежът. Славяните отвличали всичко, каквото могли да отнесат, и претоварени с плячка се оттегляли в заддунавските си обиталища, като оставяли след себе си пепелища и развалини. Поради големия брой на нападателите и поради различните посоки, от които се явявали, войските на империята не били в състояние да осигурят отбраната на балканските ѝ владения. За да запази от разорение поне околностите на столицата си, тогавашният император Анастасий I заповядал (513 г.) да бъде издигната една 70 километра дълга стена, която от Силиврия на Мраморно море до околностите на гр. Деркос при Черно море прегражда целия цариградски полуостров. Остатъците на тая стена, на височина негде до десетина метра, и днес могат да се видят в гористата област на Източна Странджа. Един тогавашен писател, спомняйки си славянските времена, когато римските легиони жънели победи по всички бойни полета, нарича тая стена „паметник на страхливостта".

При това състояние на нещата цариградският престол бил зает от Юстиниана I (527—565 г.), чието царуване е най-бляскавата епоха от живота на Източноримската империя, но заедно с това и време, от което започва неудържимият ѝ упадък. През първите години на управлението си Юстиниан направил сериозен опит да сложи край на бедствията, причинявани от новите ѝ северни съседи. За началник на войските в Тракия бил назначен Хилвуд, преди това офицер от императорската гвардия. По произход той бил славянин от рода на антите, затова познавал начина на воюване на своите сънародници, а освен личната си храброст се отличавал и с дарбите на деен пълководец. Поради това през тригодишния период (531—533 г.),

докато ръководел отбраната на североизточната балканска граница, той не само че сложил край на славянските нашествия, но с войските си сам минавал реката и подлагал на опустошения и плен славянските земи.Но при един от тия походи щастието му изневерило; малката му армия била заградена от славяните и почти изцяло унищожена; между падналите бил и сам Хилвуд. Окуражените от тая победа славяни с още по-голяма дързост подновили нападенията си. Техните действия сега били улеснени и от други събития, в които империята се вплела и в продължение на четвърт столетие хабяла силите си.

Юстиниан живеел с мечтата да възстанови някогашното римско държавно единство, като обедини под скиптъра си ония земи на запад, в които германските народи отдавна бяха основали свои държави. Израз на това съзнание е била, от една страна, извършената тогава пълна кодификация на римското право, а, от друга — широката завоевателна дейност, разгърната от тоя император. Кралството на вандалите по западните африкански крайбрежия на Средиземно море било унищожено; същата участ след двадесетгодишни упорити войни била приготвена и на остготското кралство в Италия; някои части от Средиземноморските крайбрежия на Галия и Испания били отново включени в римската държавна територия. На изток империята почнала тежки и безкрайни войни с персите за владението на Месопотамия. Бляновете на Юстиниана били по този начин в голяма степен осъществени, но изразходваните за това средства и преживените напрежения били тъй големи, че империята още през негово време почувствувала признаците на неизлечима немощ. Най-голямата грешка на Юстиниана се състояла в това, че, увлечен от химерите си и разпилял силите на източноримското общество в завоевания из далечни страни, той не оценил достатъчно опасността, която висяла над земите, близки до държавния център. По времето, когато императорските армии се биели из равнините на Италия или из пустините на Сирия и Месопотамия, славяните с все по-големи сили и увеличена стръв бродели и разнасяли разорение и смърт в Балканския полуостров, като не оставяли незасегнати и най-далечните му южни области. За да възпре техните движения или поне да ограничи вилнежите им, Юстиниан заповядал тогава да бъдат издигнати в няколко пояса стотици крепости — едни по бреговете на Дунава, други по проходите на Хемус и Родопа, трети по морските брегове. Някои от по-достъпните планински прелези били преградени с големи стени, каквито били построени и на провлаците към Галиполския полуостров, Халкидика и Пелопонес. Византийският историк Прокопий, съвременник на Юстиниана, изброява имената на повече от петстотин градове и крепости, които императорът

възобновил или изцяло построил в различните провинции на полуострова. По-голямата част от тях се намирали в източните балкански земи. За нещастие обаче цялата тая система от защитни съоръжения се оказала безполезна, тъй като липсвали войските, които трябвало да образуват живата ѝ сила. И поради това повечето от тия крепости, сринати от славянския напор, не преживели дори своя създател.

Особено зачестили нападенията на славяните към средата на VI в. Оттогава не минавала година, без да бъдат споходени от тях едни или други провинции. Оставеното на съдбата си туземно население трябвало да търси убежище към естествено защитените места, из гори и планини. Друг голям приток от бежанци се отправял към далечните южни и югозападни морски брегове и дори отвъд тях, към островите на Егея. Някои се почувствували в сигурност едва когато през Адриатика достигнали Южна Италия. От своя страна поради това, че империята не разполагала с войски, за да им окаже достатъчна съпротива, славяните ставали все по-самоуверени и смели. Сега те налитали и на големите добре укрепени градове. Анастасиевата стена, която била пострадала от земетресение, вече не могла да ги спре, а не бил оставен на спокойствие от тях и Солун — вторият по големина, значение и богатство град в полуострова. Двадесетина години след Юстиниана Солун трябвало за първи път да отбива техния напор. Неговите стени устояли срещу голата храброст на нападателите, лишени от всякакви обсадни средства, и след петдневна борба те били принудени да се оттеглят от него. Повторното им нападение, няколко години по-късно, когато те се явили по-добре въоръжени, свършило също тъй безуспешно. При все това и в двата случая опасността, която висяла над Солун, била тъй страшна, че жителите му приписвали неговото избавление само на помощта на своя покровител и застъпник св. Димитрия, чиито мощи се намирали в една от тамошните църкви. Останалите градове обаче нямали благоприятното положение и крепостните съоръжения на Солун и поради това по-голямата част от тях, особено ония из вътрешността, били превърнати в развалини.

Населението на много от тукашните земи е било стопено още вред опустошенията на готи и хуни. Сега славяните довършвали оставеното от техните предшественици. През последните десетилетия на VI в. се споменават за сетен път много от по-старите, някога цветущи градове в полуострова. Оттогава те завинаги изчезват. С много по-голяма сила стихията на унищожението действувала в откритите полета и в неукрепените селища из тях. Опитите на империята преди това да настани там като колонисти варвари от разни племена и раси далеч не могли да запълнят празнините и ве-

че към края на VI в. големи области в полуострова, особено равнините, оставали пусти. Ония от жителите им, които по един или друг начин оцелявали от меча на неприятелите, ставали жертва на епидемиите и глада, които последвали нашествията им. Други били осъдени да водят полугладно съществуване и още по времето на Юстиниана империята е била принудена да се откаже да събира всякакви данъци в някои от тукашните провинции. Явната ѝ неспособност да защити владенията си правела славяните все по-самоуверени и дръзки. В много случаи те минавали Дунава на малки отреди, които след това свободно кръстосвали тук на всички страни, изпълнени с пълно презрение към източноримските въоръжени сили. Тъй напр. веднъж, към 549 г., те, на брой не повече от три хиляди души, прехвърлили реката и след като достигнали земите около Марица, разделили се на две части, всяка от които на свой риск поела своя път. Военачалниците на Тракия и Илирик пожелали да бият поотделно двата отряда, но заплатили за това с кървави поражения: войските им били пръснати или унищожени. При това славяните вече не се задоволявали да нахлуват в една или друга провинция и с награбената плячка бързо да се оттеглят в отвъддунавските си земи, а оставали като пълни господари тук дълго, понякога месеци или дори години. Някои от завладените крепости те при това използували, за да се укриват и подготвят за нови подвизи из съседните покрайнини. В други случаи се явявали на големи маси и заливали цели области. Летописецът Йоан Ефески, съвременник на тия събития, споменава за един такъв случай. „На третата година от смъртта на Юстиниана, в царуването на Тиберия Победоносни, четем у него, проклетият народ на славяните извърши нападение над цяла Елада, над Солунската област и над цяла Тракия. Те завладяха много градове и укрепени места, опустошаваха, горяха и грабеха страната и я заеха; те се поселиха в нея без страх, като че им принадлежеше. Това продължи четири години, докато императорът беше зает във войната с персите и изпращаше там всичките си войски.“ Броят на тия проникнали тъй дълбоко в полуострова славяни бил към сто хиляди души и същият летописец съобщава, че те и шестнадесет години по-късно още оставали в ония земи.

Всички тия подвизи са били дело на дакийските славяни. Но тогава те не били единствените неприятели на империята по дунавската ѝ граница; наред с тях действували и туранските българи, наричани днес в науката с условното название „прабългари“ — за разлика от народа, който по-сетне тук, на Балканския полуостров, приел тяхното име.

4. ПРАБЪЛГАРИ, ПРОИЗХОД И ПЛЕМЕНА

За първи път в историята на Европейския Изток българите се споменават към 482 г., когато Цариград потърсил тяхната помощ срещу остготите на Теодориха. Няколко години по-късно, когато тоя остготски крал повел народа си към Италия, българите негде из околностите на Сирмиум в съюз с гепидите се опитали да му преградят пътя. Едно десетилетие след това, в самия край на V в., е отбелязано едно тяхно нападение над византийските провинции южно от Долния Дунав, а не минали нови десетина години и те, заедно с ония хуни, които били доведени в днешна Добруджа от Атиловия син Ирнах, образували главните сили във войската, която възбунтуваният византийски пълководец Виталиан повел срещу Цариград. Наред с отреди от други народи те образували значителна част от войските и на Юстиниана в борбата му с остготи и перси в Италия и Азия. Към средата все на VI в. тогавашните автори споменават българите като народ, който обитавал и негде на север от Кавказ. От тия известия става ясно, че по онова време те живеели разпилени в една широка област, която съвпадала с териториите на някогашната империя на Атила и в част от която, между другото, се намирали сега поселенията и на дакийските славяни.

Загадката за появата на българите там по времето непосредствено след разпадането на голямата хунска държава се разяснява от други източноримски писатели из тая епоха. Говорейки за българите, те много често ги наричат хуни. Към българите обаче те отнасят и други сродни на хуните племена, които дошли из Азия след смъртта на Атила и през първата половина на VI в. вече заемали земите около Дон, Кубан, Азовско и Каспийско море. Това са били тъй наречените о г у р и, които се разпадали на няколко дяла — утигури, кутигури (или котраги), оногури (наричани още уногундури), сарагури и т. н. Името българи следователно е било общо родово название на всички тия хунски племена и, значи, имало по-широк обхват от името хуни, което изместило. Ето защо с него се наричали както хунските племенни остатъци, които след Атила се задържали в областта на р. Тиса и Средни Дунав, и техните еднородници, които се установили в Добруджа или се пръснали из равнините на днешно Влашко и из черноморските степи, тъй и огурските племена източно от тях. Така се обяснява и фактът, гдето в почти едно и също време българите се споменават из покрайнини, тъй далечни една от друга и по онова време обитавани освен от тях и от съвсем други народи. На запад, към Средния Дунав, Тиса и Драва те живеели размесени с германски племена, а отвъд Долния Дунав — с дакийски славяни. Главната маса на българите през VI в. заемала азовско-

каспийските земи, гдето се били отдръпнали и част от хуните на Атила. Тук през тая епоха първенството принадлежало на две български племена — утигурите на изток от Азовско море и Дон, и кутигурите — западно от тях.

В нападенията над източноримските земи участвували главно българите-кутигури. Тук те се вестили дори преди славяните и през течение на едно десетилетие (от 493 до 502 г.) извършили няколко големи нападения, при последното от които бил засегнат и Илирик. През следните десетилетия нашествията им също не спирали и не една императорска армия при опитите си да ги спре или да ограничи областта на опустошенията им плащала с поражението си. Хуно-българските племена, обитаващи среднодунавските земи, не оставали бездейни зрители на подвизите на своите сънародници от изток. Тъй напр. в 517 г. една голяма маса от тях нахлула по долината на Морава в Македония, отгдето се разляла на изток и юг, като достигнала, от една страна, Тракия, а, от друга — през Епир и Тесалия — до Термопилите. По-сетне (530 г.) те отново нахлули в Илирик и в едно сражение с тях паднал главнокомандуващият на тамошните войски Мунд, по произход навярно също тъй славянин, както и Хилвуд. Особено страшно по сила и обхват било нападението десет години по-късно. Несметни български пълчища, които минали Долния Дунав, заели тогава всички земи от Адриатика до самите околности на Цариград. Само в Илирик от тях били превзети и разрушени повече от тридесет градове. Част от прабългарите проникнали тогава в Тракийския Херсонес (днес Галиполски полуостров), а оттам се прехвърлили на азиатския бряг на Хелеспонта, когато други през Тесалия минали Термопилите и се нахвърлили върху южните гръцки области. Тъй продължавало до средата на VI в. Интересно е, че нападенията на славяни и българи върху балканските земи се редували: като че между тия неприятели на империята съществувало някакво съгласие, при което единият идвал да смени другия, за да доунищожи пощаденото от него. Всяко едно от тия почти ежегодни нападения било предприемано обикновено или само от славяни, или от българи. Тоя факт се обяснява и с друго обстоятелство. Славяните на война действували като пехотинци, докато пълчищата на българите, както и на всички тогавашни азиатски племена, се състояли изключително от лека и многоподвижна конница. Едните предпочитали движението през пресечени или гористи места, а другите се чувствували в стихията си главно сред широките полета. Съвместните им предприятия само би ги затруднявали.

Юстиниан, който имал възможността да се убеди колко неоснователни били надеждите, възлагани на мрежата издигнати от него

крепости, трябвало да търси други начини, за да облекчи положението на балканските си провинции. Неговите войски били пръснати из далечни земи, а ония, които още се намирали тук, се оказвали поради малобройността си неспособни, за да удържат натиска на налитащите врагове. Поради това императорът поискал да си послужи със средството, от което Източната империя преди и след него неведнъж бе получавала чувствителни резултати. Той подбудил утигурите да се нахвърлят върху своите западни сънародници. Съблазненият от императорските дарове утигурски кан Сандил нахълтал в кутигурските земи по време, когато самите кутигури били на поход към Дунава, и ги подложил на основно разорение. Но междуособната война, която пламнала между двете прабългарски племена, не траяла дълго и, противно на очакванията на Юстиниана, не изчерпила силите на кутигурите. Година по-късно те в голям брой се явили отново на юг от Дунава и подложили на разорение земите към Цариград и Солун. Много по-голямо обаче е било нападението в 558 г., когато кутигурският кан Заберган минал замръзналия Дунав. От Тракия той изпратил част от войските си на югозапад, гдето те били спрени едва пред Термопилите; други се втурнали към Галиполския полуостров, а сам канът със седемхилядна конница се отправил към Цариград. Анастасиевата стена и сега била прехвърлена без особени трудности и българите разбили стан пред стените на източната столица, към която вестта за тяхното настъпление била подгонила населението от цялата околност. Опитността на престарелия Юстинианов пълководец Велизарий принудила Забергана да се откаже от по-нататъшни действия тук, но отстъплението му от Тракия трябвало да бъде откупено с голямо количество злато. Забележителното при тоя поход било и това, че заедно с българите в него участвували и славяни.

Още докато Заберган се бавел из Тракия Юстиниан отново потърсил помощта на утигурите. Едно негово посолство през Черно море бързо се отправило към техния кан Сандил, който срещу голяма сума пари бил уговорен повторно да нахлуе в кутигурските земи. Войната между двете сродни племена избухнала сега с нова сила, водила се дълго и с крайно ожесточение, докато и едното, и другото били тъй обезсилени, че скоро станали жертва на чуждото завоевание. Народът, който връхлетял над тях, били аварите.

5. АВАРИ. ПРОИЗХОД И БИТ. АВАРСКА ИМПЕРИЯ

Аварите или обрите, както ги наричали съвременните им славяни, произхожали от същата група азиатски народи, към която принадлежали и хуните. През втората четвърт на VI в. поради ново

движение сред турско-монголските племена в Източния Сибир едни от тях се нахвърлили върху своите сродници, които живеели в земите отвъд Каспийско море, и ги покорили. Тогава част от тия последните под общото име а в а р и отстъпили на запад и вече към края на Юстиниановото царуване се явили в областта около Волга и Дон. Оттук те изпратили посолство в Цариград, гдето предлагали на империята услугите си срещу нейните неприятели. За престарелия Юстиниан това предложение било повече от добре дошло. Аварските посланици, обсипани с подаръци и с обещания за бъдещи награди, се върнали при своите с получената от императора поръка да обезвредят опасните за Източната империя прабългари и славяни. Аварите не чакали тая покана да им бъде повторена. Те връхлетели едно след друго на изтощените от взаимни кръвопролития утигури и кутигури, разгромили ги, след което същата участ приготвили и на антите. Понеже Юстиниан искал да използува аварите и срещу гепидите, предложил им да продължат настъплението си към запад. Аварите тогава минали Карпатите и установили становете си в равнината около Тиса и Средния Дунав. Тъй в съседство със северозападната граница на империята изникнала една нова военна и политическа сила, тежките последици от чието присъствие там тя сама трябвало най-много да изпита.

Първият удар на аварите се стоварил върху гепидите. Те били смазани и разпилени. Но и техните германски сродници лангобардите, съюзници на аварите в тая кървава разправа, почувствували опасността от пришълците и побързали сами да напуснат своите земи, като се отправили да търсят ново отечество в Италия. Властта на аварите се разпростряла по тоя начин до Източните Алпи. Панонските славяни, които между това заели опразнените земи на лангобарди и гепиди, станали аварски поданици, също както и част от дакийските на изток от Тиса, към Трансилвания. Под аварско господство продължавали да остават също и антите и българските племена към Азовско море и Дон. Тъй към последната четвърт на VI в. аварите заповядвали над повечето от земите, които някога влизали в империята на Атила.

Върховният повелител на аварите носел титлата хаган. Както изглежда, властта му била неограничена. Самата аварска държава представлявала собствено един принудителен съюз на много народи и племена; всред тях аварите били незначително малцинство, което дължало своето господствуващо положение на дивата си войнственост и на своята стегната военна организация. Броят на мъжете, способни да носят оръжие у тях, не надминавал двадесетина хиляди. Пришълци из азиатските степи, гдето живеели като истински номади, аварите и в Европа си останали чужди на всички

навици на уседналия живот. Градове и села в истински смисъл те нямали, а по-късни немски летописци разказват, че обитавали девет места, всяко едно от които било оградено с кръг от колове и насипи — като военен стан. Такава кръгла ограда (Hring, новонемски Ring — пръстен) представлявала и столицата на хагана. Това обаче не ще да са били постоянни селища, тъй като според други известия аварите с оглед към годишните времена сменяли местожителствата си. Главното им занятие било войната, а поминъка си добивали от грабежите, които вършели в съседните страни, и от безогледната експлоатация над подчинените си народи. Към тях те се отнасяли с дивашка жестокост и древната руска летопис разказва как вместо коне и волове впрягали в колите си жените на славянското племе дулеби, което живеело в земите около Буг. Своите поданици, среднодунавските и панонски и дакийски славяни, те при походите си из Балканския полуостров заставяли да им строят мостове над Дунава и Сава, а често пъти ги водели и като спомагателна войска със себе си. Второто си нападение над Солун (586 г.) славяните, изглежда, предприели под началството на аварите. При голямата обсада на Цариград в 626 г. аварският хаган заповядал на следващите го славяни да пренесат със своите лодки-еднодръвки войската на персите, по онова време аварски съюзници, които чакали на азиатския бряг на Босфора. Византийската флота обаче осуетила тоя опит и голямата част от тази първобитна славянска флотилия била изпратена на морското дъно. Разяреният от неуспеха хаган заповядал тогава да избият и ония от славяните, които оцелели в морската катастрофа. Не е чудно, че дълго време след провала на аварската държава сред освободените от аварско иго руски славяни се чувала поговорката „погибоша аки обры".

Друга характерна черта у тая сган от хищници е била ненаситната им алчност за злато и скъпоценности, с каквито страшно обичали да се кичат. Жените си те обличали в църковни одежди, плячкосани при походите на юг, а когато хаганът заставал сам начело на военните експедиции, в обозите бил возен и изработеният му от злато трон. В прищевките си и изнудванията над другите те не знаели мярка и граница. Подаръците и субсидиите, които империята отначало давала на хагана, се превърнали в годишен данък, който скоро надминал сто хиляди жълтици и всяко забавяне на изплащането му се използувало като предлог за нова война срещу й. При един от многобройните договори, които аварите сключвали с Византия хаганът поискал от императора да му бъде изпратен като подарък един слон. Когато желанието му било изпълнено, той огледал странното животно и, понеже не му се видяло нещо особено, върнал го обратно, за да бъде дадено вместо него златно легло. Дого-

ворните задължения, поети към околните народи и държави, аварите никога не се считали задължени да спазват и нещо най-обикновено за тях било да нападнат един съсед тъкмо тогава, когато той, след едва сключения договор, най-малко очаквал подобно нападение.

Войската на аварите се състояла изключително от конници. Поради това за действия из планински места те били негодни. Там, както било напр. при походите из Далмация, те изпращали подчинените си българи. В 584 г. един десетхиляден корпус, съставен само от български конници, по заповед на хагана подложил на опустошение побрежията на Адриатика,а няколко години по-късно и все по волята на аварския повелител друг многочислен български отряд въпреки мира с империята бродел из Долна Мизия. Славянската пехота аварите използували за авангардни боеве или при атаката на крепости. За да могат да се движат бързо, водели при военните си експедиции и голям брой запасни коне. Въоръжението им, както на всички тогавашни турански народи, се състояло от копие, меч и лък със стрели; носели и леки брони.

Още доста рано в Цариград поискали да си послужат с аварите, за да обуздаят и ония дакийски славяни, които обитавали Влашката равнина. На помощ в случая дошло обстоятелството, гдето един от тамошните славянски князе Д о б р и т а отказал да признае аварското върховенство и заповядал на накажат със смърт посланиците, изпратени с това искане от хагана. Тогава тоя последният с 60-хилядна армия, съставена в голямата си част от контингенти от подчинените му народи, се прехвърлил в Мизия, достигнал през нея до Малка Скития и оттук със съдействието на византийския флот нахлул в днешно Източно Влашко. Тамошните славянски земи били подложени на опустошение, но това бил и едничкият резултат на похода. Славяните потърсили защита в горите на Карпатите и хаганът трябвало да се откаже от желанието да ги преследва. Въпреки тая експедиция мнозинството на дакийските славяни, главно ония, които обитавали Южна Трансилвания и Влашката равнина, запазили своята независимост и свободата на действията си срещу Източноримската империя.

Свръх това тя накрай трябвало да отбива нападенията и на самите авари, които не се забавили да се наредят между неприятелите ѝ. След тригодишна блокада те сложили ръка на важната крепост Сирмиум и чрез нея си осигурили прелез през р. Сава за Балканския полуостров. Оттогава в продължение на десетилетие и половина те се намирали с империята във война, прекъсвана от редки и малотрайни паузи, които използували, за да изтръгнат от нея чрез преговори все по-големи контрибуции. През този период аварите пред-

приемали няколко големи експедиции срещу ѝ. Техният път винаги бил един и същ: през Мизия те достигали бреговете на Черно море, прехвърляли ниския Източен Хемус, след което пълчищата им се разсипвали по целия Балкански Юг. Временните и случайни несполуки не ги отчайвали и всяко тяхно нападение оставяли след себе си купища развалини. Малък брой от градовете и крепостите между Сингидунум и Одрин оцелели всред това дело на разорение, в което на свой риск и за собствена сметка понякога участвували и дакийските славяни. Редките победи, които източноримското оръжие удържало над някои от нападателите, се оказвали безполезни, тъй като на мястото на една разбита тълпа скоро се явявали няколко други.

Поради всичко това в Цариград се убедили, че край на тъй създаденото положение може да бъде сложен, само когато войските на императора престанат да се задоволяват със задачата да отбиват нахлулите в полуострова варвари и сами минат в настъпление срещу им. Делото, започнато някога от Хилвуда, трябвало да бъде завършено. За да се отнеме и на аварите, и на славяните всяка възможност да сеят опустошение и смърт в провинциите отсам Дунава, необходимо било да се пренесе войната в техните собствени земи. И император Маврикий поставил тая задача на източноримските армии през последното десетилетие на VI в.

Първоначално изпълнението ѝ обещавало пълен успех. На няколко пъти императорските войски минавали Дунава и проникват дълбоко в отвъдните славянски и аварски области. При първата от тия експедиции един от славянските князе в днешно Влашко, Р а д о г о с т, паднал убит. В земите около р. Яломница друг, когото един тогавашен гръцки автор нарича М у з о к и о с, бил постигнат наскоро от същата участ; трети, П и р о г о с т, намерил смъртта си в едно сражение негде срещу устието на р. Осъм. Аварите също получили заслуженото възмездие. В самия край на VI в. една източноримска армия нахлула в Панония и след като от своя страна я подложила на опустошение завърнала се с плячка и много аварски пленници. Всичко това обаче било само едно добро начало. За да се добият очакваните резултати, трябвало тия експедиции да се превърнат в постоянен натиск, особено над славяните, които поради своята многочисленост лесно запълняли понесените загуби. С оглед на тая нужда Маврикий заповядал експедиционните войски да зимуват отвъд Дунава, да се продоволствуват от тамошните земи и с настъпването на пролетта да продължат там своите действия.

Тогава се проявила с всичката си сила деморализацията, която бе обхванала източноримското общество след напреженията, поне-

сени от него през епохата на Юстиниана. Когато при завършека на един от тия походи на войниците от дунавската армия, вече на път да минат обратно реката, била обявена тая заповед на императора, всред тях избухнал неудържим метеж. И тъй като пълководците им трябвало да се спасяват от техния гняв, метежниците провъзгласили за император един нисш офицер из средата си и цялата армия, която имала задача да пази северните граници на държавата, се запътила срещу Цариград. Маврикий заплатил с главата си опита да предотврати загубата на балканските владения на империята (602 г.).

1. Vasmer, M. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. I. Leipzig, 1923; Дринов, М. Заселение Балканского полуострова славянами. — Съчинения. I. С., 1909; Погодин, А. Л. Из истории славянских передвижений. СПб., 1901; Boguslawski, Ed. Einführung in die Geschichte der Slaven. Jena, 1904; Rösler, R. Über den Zeitpunkt der slavischen Ansiedelung an der unteren Donau. — SAW—W. ph—hKl, LXXIII; Романски, Ст. Прародина и разселение на славяните. — В: През вековете. С., 1938.
2. Niederle, L. Slovanské starožitnosti. II. Praha, 1906; Нидерле, Л. Быт и культура древных славян. Прага, 1924; Хвольсон, Д. Известия о хозарах, буртасах, болгарах, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда бен Омар Ибн-Даста. СПб., 1869; Гаркави, А. И. Сказание мусульманских писателей о славянах и русских. СПб., 1880; Куник, А и Б. Розен. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. I. СПб., 1878; Флоринский, В. М. Первобытные славяне по памятникам их доисторической жизни. I. Томск, 1894; Котляревский. О погребальных обычаях языческих славян. М., 1868; Leger, L. La mythologie slave. Paris, 1901; Собестианский, М. Учение о национальных особенностях, характера и юридического быта древних славян. Харьков, 1892; Милетич, Л. Животът и характерът на славяните в древността. — МПр, II, 2, 1926.
3. Diehl, Ch. Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle. Paris, 1901; Кулаковский, Ю. А. История Византии. I—II. Киев, 1912—1913; Успенский, Ф. И. История Византийской империи. СПб., 1912; Станојевић, Ст. Византија и Срби. I—II. Нови сад, 1906; Дринов, М. Цит. съч.; Дуйчев, И. Балканският Югоизток през първата половина на VI в. — Бел. Пр. I. С., 1942.
4. Marquart, J. Ostasiatisch und osteuropäische Streifzüge, 1903; Idem. Die Chronologie der alttürkischen Inshrifren. Leipzig, 1893; Wirth, A. Geschichte Asiens und Osteuropas. I. Halle, 1905; Grousset, R. L'Empire des steppes. Paris, 1939; Златарски, В. Н. История на българите от появата им в Европа до основаването на българското царство на Балканския

полуостров. — ГСУ ИФФ, 10, 1915; Fehér, G. Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V—XI Jahrhunderten. Budapest, 1921; Moravcsik, Gy. Zur Geschichte der Onoguren. — UJ, X; De Groot, K. Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Berlin, 1921; Шишманов, И Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите. — СбНУНК, XVI—XVII, 1900; Vambery, H. Das Hürkenvolk. Leipzig, 1885; Младенов, Ст. Положението на Аспаруховите прабългари в реда на тюркския клон на урало-алтайските народи. — БИБ, I, 1928, № 1.

5. Rypl. Die Beziehungen der Slaven und Avaren zum oströmischen Reiche unter der Regierung des Kaisers Heraklios. Budweiss, 1888; Groh. Geschichte des oströmischen Kaisers Justin II. Leipzig, 1889; Hauptmann, L. Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avares pendant la second moitié du VIe siècle. — Byz., IV, 1927—1928; Mikkola, J. J. Avarica. — ASPh, 41; Jireček, K. Geschichte der Serben. I. Wien, 1918.

III. ЕПОХА НА СЛАВЯНСКОТО ПРЕСЕЛЕНИЕ В БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ

1. ПРЕВРЪЩАНЕ НА ИЗТОЧНАТА РИМСКА ИМПЕРИЯ ВЪВ ВИЗАНТИЙСКА

След смъртта на Маврикия целият източноримски свят потънал в хаос. Новият император Фока, див и крайно ограничен човек, не е имал и най-малкото съзнание за своите задължения и отговорности. Разложението във войската взело страшни размери и се пренесло във всички области на управлението. За бъдещето никой не се грижел; държавните граници останали без защита. А тъкмо тогава над тях надвиснали опасности, каквито никога по-рано империята не познавала. Тоя път бедствията заплашвали не само Запада; с особена сила се струпали те и върху римския Изток.

От безредието се възползували най-напред персите. Те нахлули в Армения и Месопотамия и след като ги завзели без особени усилия, насочили се срещу Сирия и Мала Азия. Градове и крепости, които векове подред не били виждали пред стените си неприятел, сега падали почти без съпротива в техни ръце. За всички било ясно, че катастрофата настъпва и че само героични средства биха могли да я предотвратят. Под напора на това съзнание силите на самосъхранението в средата на източноримското общество се разбудили и впрегнали в действие. Свирепият, но съвсем неспособен Фока бил съборен и на престола бил издигнат даровитият Ираклий. Но положението на империята по времето, когато той поел уравлението ѝ, било почти безнадеждно. Персите успели да завладеят и Египет; войските им бродели из Мала Азия, а отделни техни отреди вече се вестявали по бреговете на Егея и на Мраморно море. Нужна е била една несломима воля и способностите на един гениален пълководец, за да бъде спряна всеобщата разруха. Ираклий притежавал и едното, и другото. С гигантски усилия той само за няколко години успял да създаде една дисциплинирана армия и я повел срещу персите. Там на изток лежали жизнените интереси на империята: владенията ѝ в Азия и Африка са били извори на нейната мощ и преди всич-

ко те трябвало да бъдат спасени. Пред тая задача Балканският полуостров бил забравен и изоставен на участта си.

След петгодишна епична борба персите най-сетне били смазани и прогонени зад Тигър и Ефрат. Но не минало и десетилетие и из пясъците на Арабия се издигнал срещу империята друг и много по-страшен неприятел: арабите, които учението на Мохамеда бе превърнало в неотразими завоеватели. Започнала нова борба, но изтощените сили на източноримското общество вече не били в състояние да издържат все тъй победоносно новите изпитания. Сирия, Месопотамия, Палестина и Египет повторно били загубени и сега вече завинаги. Конните маси на арабите нахлули в Мала Азия, а няколко десетилетия по-късно знамената на Пророка вече заплющели над Босфора под самите стени на източната столица.

В настъпилата всеобща разруха погинала голяма част от старото римско държавно и културно наследство. Духовният живот на източноримското общество бил смъкнат на крайно понизено равнище. Нравите загрубели, от упадък било обхванато и правното му съзнание. Много завещани от старината институции изчезват, за да отстъпят мястото си на нови, израснали всред променената сурова действителност и пригодени към нея. Тъй в продължение на половин столетие тук бива извършен един голям преврат: Източноримската империя, която загубва по-голямата част от азиатските си владения, се а з и а т и з и р а, става Византийска. Античните традиции потъмняват, наследеният от древността морал на източноримското общество се превръща във външно спазване на известни условности. Лицемерието и престорената набожност, вероломството и изтънчената жестокост стават най-характерните черти на тоя свят, сред който целта е оправдавала всички средства, а успехът заличавал всяко извършено заради него престъпление. Промените се проявили и в цяла редица осезателни външни белези. Тъй например някогашното римско облекло било изоставено заради друго, чиито образци идели също от Азия. Наред с всичко това обаче се извършило тук и нещо по-особено: латинският език вече престанал да бъде официален и държавен език на империята и отстъпил мястото си на гръцкия, който на Изток и преди това бил език на образоваността и на търговията. Но пълното изместване на латинския още не означавало, че източноримското общество било напълно погърчено. Напротив, гърците и сега образували незначително малцинство всред жителите на империята, принадлежащи еднакво в Европа, както и в Азия към най-различни племена и раси и говорещи на свои собствени езици. И сега, както и по-рано, всички нейни поданици продължавали да я смятат за римска и наричали себе си р о м е и. Ако чужденците гледали на нея като на гръцка държава и наричали византийците

гърци, това е било само поради официалния език в нея и поради все по-голямото влияние, което добивал в нея гръцкият елемент. Самото име „византийци“ пък, с което днес наричаме поданиците ѝ, е изкуствено и условно, създадено сред учения свят едва в ново време. На самите тях то в днешния си смисъл е било непознато. Само някои техни превдзети писатели го употребявали понякога, за да означат с него жителите на Цариград, издигнат на мястото на древния Byzantion.

С редки изключения, поне отначало, не са били гърци по народност дори византийските самодръжци и сановниците им. При все това всеки, който се е стремял да заеме там известен пост в държавното управление, е трябвало да знае гръцки, както по-рано е било необходимо знанието на латинския. Византия си останала до последните три века от своето съществуване държава, в която народността и произходът не са имали никакво значение. От своите обикновени поданици тя искала само едно: да признават нейното държавно единство и догмите на източното православие. Общото вероизповедание е заменяло у нея липсващите връзки на единната националност.

2. ПРЕСЕЛЕНИЕ НА СЛАВЯНИТЕ В ПОЛУОСТРОВА; ЗЕМИ, ЗАЕТИ ОТ БЪЛГАРСКИ И СРЪБСКИ СЛАВЯНИ

През полувековния период от началото до средата на VII столетие, когато всичките сили на Византия били заети в борбата срещу перси и срещу буйния ръст на ислямското завоевание на Изток, била решена съдбата и на Балканския полуостров. Изоставен без всякаква защита, той не е могъл да бъде запазен за византийската държавна цялост.Още през царуването на Фока нападенията на славяни и авари зачестили, като вземали и все по-широки размери. Расли и разрушенията, които те носели. Смелостта на нападателите се увеличавала поради това, че те почти не срещали сериозна съпротива. По цялото пространство от дунавските устия до най-южните окрайнини на Пелопонес и от Мраморно море до далматинските брегове на Адриатика всичко било обсипано с развалини. Стърчали всред общата поруха само отделни яки градове, на първо място между тях Цариград и Солун. Скоро дошъл и техият ред. Тук обаче щастието не оставило ромеите. Солун, градът на св. Димитрия, победоносно устоял срещу подновените пристъпи на славяните, а голямата блокада на Цариград от авари и славяни през 626 г. завършила не по-успешно за тях.

И при по-раншните си нападения в полуострова не всякога всички славяни се връщали обратно в земите си отвъд Дунава. Мнозина оставали по тукашните места и заживявали в запустелите градове

и села. Такива групи славянски поселници имало доста много из различните балкански области още през последните десетилетия на VI в. Техният брой все повече растял, докато най-сетне към втората четвърт на VII в. славянското преселение като неудържим порой заляло почти всички тукашни покрайнини. Към средата на същия век полуостровът вече представлявал една славянска страна.

Както по-рано през периода на нападенията, тъй и сега преселението е било започнато от дакийските славяни и предимно те взели най-голямо участие в него. Славянството в Панония, над което тежала аварската власт, не разполагало със свободата да сменя местожителствата си. Поради това неговото движение към юг започнало по-късно, след като аварското могъщество тръгнало към залеза си. Тогава обаче от дакийските славяни вече била заета по-голямата част от Балканския полуостров, включително и земите в неговия Югозапад, а многобройни техни племена проникнали дори в Епир, Тесалия и Пелопонес. За поселение на панонските славяни останали свободни само областите на северозапад — днешна Средна и Западна Сърбия, Черна гора, Херцеговина и Босна с цяла Далмация. По такъв начин териториалното разграничение, което съществувало между дакийски и панонски славяни отвъд Дунава и Сава, се запазило и занапред. Линията, която ги деляла тук в полуострова, започвала от р. Сава, западно от Белград и с посока право на юг достигала областта северозападно от Шар, откъдето завивала към югозапад, за да свърши при Адриатическия бряг, северно от гр. Драч. Цялата долина на Съединена и Южна Морава, както и по-голямата част от Косово поле се намирали в областта, заета от дакийските славяни; останалите земи към северозапад образували землището на панонските. Тъй като по-късно две от племената на тия панонски славяни, сърби и хървати, добили преобладание над всички останали, днес е прието цялата група да се нарича сърбохърватска. Поради това пък, че през последната четвърт на VII в. всред преселените в Балканския полуостров дакийски славяни се настаняват българите, те им дали и своето народностно име — б ъ л г а р и.

[Първоначалните езикови различия между тия две славянски групи с течение на времето все повече расли и два-три века след преселението вече са били доста големи. Характерното за езика на българските славяни са били някои звукове, вместо които у сръбските още доста рано се явили други. Такъв е случаят със звуковете ѧ (*ен*) и ѫ(*он*), след това с изговора на ѣ като *я* и най-сетне съчетанията *жд*, *шт*. Вместо тях у сърбохърватските племена още тогава се явили є (вм. ѧ), ѕ вм. ѫ (*-он*, минало у българските славяни по-късно в *-ън* и най-сетне в ъ), ђ (*дж*) вм. *жд* и ч (ћ) вм. *шт*. Че ѣ през X в. се е произнасяло навсякъде в земите, заети от български славяни, като *я*; за това свидетелствуват редица местни имена, които се срещат в средновe-

ковните гръцки текстове. Гърците нямат в езика си звука *я* и там, гдето се среща в чужди думи, го означават с *а* или *еа*. Затова във византийски текстове от XI и XII в. името напр. на стария град Дъвол в Югозападна Македония е предадено Де*а*вол, Прилѣп—Прил*а*пос, Бѣласица—Б*а*ласица, Просѣк (на вардарска Демир капия) — Прос*а*кос, Брѣгалница—Бр*а*галница, Тетово—Хт*еа*товон и т. н. Произношението на *ѣ* като *я* в тия и много други имена из Македония гърците са заели от изговора на местното население. Същото е и с имена, в които се чували старите български носовки *ѧ* и *ѫ*. Затова в гръцки документи от същата епоха срещаме напр. името на гр. Смедерево на Дунава до устието на Морава във формата на Сф*е*черомон (старобългарски Смѧдерево), с. Сѫтѣска в Южна Македония — *Сундеа*ска) и т. н. Старобългарското произношение на носовката като *ѫ -он* или *-ън* и до днес е запазено в някои покрайнини около Преспанското езеро. Местни имена с *жд* и *шт* и сега в Македония има извънредно много, напр. Ро*ж*ден в Тиквешко, Гра*ж*дено в Преспа, Пе*щ*алево в Прилепско, Пе*щ*ани в Мориовско и т. н. На сръбски тия имена биха се произнасяли Родже*ш*, Граджино, Пе*ч*алево, Пе*ч*ани и т. н. Името на днешната унгарска столица Будапещь (Budapest), възникнала от съединението на два града — Буда (старобълг. Будим) на десния бряг на Дунава и Пещь на левия свидетелствува, че маджарите са го заели от българските славяни, които били заварени тук от тях: у сърби и у чехи думата *пещь* в средните векове, както и сега, се е произнасяла *Печь*.]

Днес са познати имената само на някои от славянобългарските племена, които тогава се настанили в тукашните земи. Известията за тях обаче са от гръцки произход, а тъй като на гърците са били съвсем чужди много от звуковете на славянския език, названията на много от тия племена са предадени в явно извратен вид и относно техните правилни форми могат да се правят само догадки. От тия гръцки известия се знае, че в днешна Добруджа и в останалата област между Дунава и Балкана живеели седем славянски племена, от които само едно, с е в е р ц и т е, е споменато с неговото име. В Западна Родопа и планините, които се надвесват над Серското поле, се намирали с м о л я н и т е. На запад от тях, по долното и средно течение на Струма, била земята на с т р у м ц и т е. Около Орфанския залив и в Халкидика било землището на р и н х и н и т е. Отвъд Вардара, към Енидже — Вардарско, Воденско и Костурско живеели с а г у д а т и т е, чиито северни съседи из Мъгленско, Мориовско и Тиквешко били д р а г о в и ч и т е. Битолско и Охридско били обитавани от б е р з и т и т е. Това последно наименование напомня името бърсяци, с което се зоват днешните българи в тоя край. Южна Албания и Епир, били заети от племето в а ю н и т е (на славянски може би „войничи“; от него ще да е останало името на тамошната река Воюса), а Тесалия — от тъй наречените в е л е г е з и т и (вероятно велегостичи; за това име спомня названието на днешния тамошен град Велестино). В Пелопонес са известни двете славянски племена м и л и н г и (може

би „миленци“) и е з е р и т и (езерци). На север, зад Тимок и устието на Морава, гдето през по-късно време се намира българската област Браничево, живеели б р а н и ч е в ц и т е, а на срещния бряг на Дунава, в днешния Банат, друго славянобългарско племе, което стари немски летописци зовят о б о д р и т и.

След като заели тукашните земи, славяните основали селища, на които дали свои имена. В много случаи обаче, а особено при градовете, те приспособили на свой език старите им гръцко-римски названия. Тъй Durostorum станал Дръстър (дн. Силистра), Bononia — Бъдин (дн. Видин), Naissus—Ниш, Serdica—Средец (много по-късно София), Beroe—Боруй (дн. Стара Загора), Scupi—Скопие и т. н. Други получили съвсем нови наименования, напр. Odessos—Варна, Pautalia—Велбъжд (дн. Кюстендил), Heraclia—Битоля (от името на един стар манастир — „обител“), Lychnis — Охрид и т. н. Преобразувани по същия начин, според особеностите на славянския говор, били имената и на повечето от тукашните реки: Jatrus станала Янтра, Oescus—Искър, Utus—Вит, Strymon—Струма, Nestos—Места и т. н.

3. СЪДБА НА СТАРОТО НАСЕЛЕНИЕ В БАЛКАНСКИТЕ ЗЕМИ

Не всички славяни, които населявали старата Дакия, се преселили в Балканския полуостров. Една част от тях останала отвъд Дунава, гдето славянският език се чувал и късно след средните векове. Що се отнася пък до старото население на балканските земи, преки известия за неговата съдба няма. Но цяла редица косвени данни дават достатъчна възможност да се разбере, какво е станало с него. Неговият брой още след първите големи нашествия на готите извънредно намалял. Гладът и болестите, които последвали всяко от тия нашествия, довършвали пощаденото от варварския меч. Колко големи в това отношение са били тук загубите още през III в. показва обстоятелството, гдето, след като римляните изоставили отвъддунавските си владения, техните романизирани жители са могли да бъдат настанени отсам Дунава в сравнително неголямата област на Аврелианова Дакия. Но варварските нападения продължавали да сеят разорение и смърт, тъй че един век по-късно правителството на императора Валент сметнало за възможно да посели в Мизия стотици хиляди вестготи, които бягали пред хунския натиск. Принудени след това да грабнат сами оръжие срещу империята, тия поселници с още по-голяма ярост продължили делото на унищожението. От него не били пощадени дори далечните земи на Пелопо-

нес. Хуни, а след тях остготи действували с не по-малка стрьв. И каква пустош представлявала тогава Мизия се вижда от факта, че в нея Теодорих Остготски можел да се настани с целия свой народ. Авари и славяни по-късно не оставали в това отношение надире от своите предшественици. Повтаряните почти всяка година нападения на славяните унищожавали всичко. Още към средата на VI в., т. е. цяло столетие преди славянското преселение, много от градовете на Малка Скития, двете Мизии, Тракия и Македония са лежали в развалини, а някои от тях завинаги изчезнали; днес дори техните места остават неизвестни. Когато в голямото си нападение под началството на Забергана в 558 г. българи и славяни минали Дунава, те намерили обезлюдена не само областта между Дунава и Хемус, но, според известието на византийския историк Агатий, пусти лежали и тракийските земи. Юстиниан, който произхождал от едно село в Северна Македония, го превърнал в град и административен център на цялата тая област, като му дал и името си. Само няколко десетилетия по-късно обаче то трябвало да сподели участта на толкова други разрушени и безследно изчезнали градове и селища: учените още спорят относно местонахождението му.

В съчиненията на византийските автори из онова сурово време неведнъж се говори, че полетата на една или друга из тукашните земи са били покрити с костите на погиналото население; друга част от него търсела спасение в бягство към гори и планини, гдето накрай се установявала на постоянно жителство. Планинската област на Босна, Херцеговина, Черна гора и Югозападна Сърбия поради това, че лежала настрана от големите пътища на нашествията, предлагала сравнително най-голяма сигурност на населението си, поради което към нея се насочвал потокът на бежанците дори из далечни покрайнини. Други дирели убежище на юг из градовете и крепостите по крайбрежията, гдето могли да намерят закрилата на императорските флоти. Трети и там не спирали, а отдъхвали от страховете си едва когато стигали островите на Егея или бреговете на Италия. В един разказ из „Чудесата на св. Димитрия“ се говори как в началото на VII в. старото население от придунавските области, подгонено от славянските нападения, се стичало в Солун. В гр. Анкона, Южна Италия, се намира и сега един саркофаг от VI в. с мощите на св. Дазий, които по-рано се пазели в гр. Дуросторум. За да спасят останките на тоя светец, покровител на града им, бежанците от Дръстър ги отнесли в далечната италианска земя.

Останки от старо полуромани зирано население, което било изтласкано към планинските земи в западната част на полуострова, са днешните албанци. Техните прадеди се задържали тогава в покрайнините около Кроя, Шкодренското езеро и на север

— към Черна гора. Потомци пък на някогашните романизувани траки из северните балкански провинции са в л а с и т е, които се прибрали още по̀ към северозапад, в областта около Ибър и Лим, из днешна Югозападна Сърбия и Херцеговина, и заживели, где смесени с албанците, где в непосредствено съседство с тях. Попаднали в ония високи и неприветливи земи и принудени да се приспособят към условията в тях, тия власи трябвало да поминуват от пастирството. По-късно голямата част от тях потеглила на север и през планинските покрайнини между Тимок и Морава се прехвърлила в Трансилванските Карпати, откъдето постепенно се свличала и заемала долините на Седмоградско и полетата на Влашко и Молдава, дотогава обитавани от славянобългарско или славяноруско население. Други от тях останали в Балканския плуостров и продължавали да поминуват като планински пастири-скитници. Още през средните векове те се споменават разпръснати на малки задруги из всички тукашни планини. Най-голямата група от тия влашки номади се спуснала на юг и заседнала в земите около Пинд и в съседните покрайнини на Тесалия и Епир. През турската епоха като техен главен център израснал гр. Москополе в днешна Югозападна Албания, недалеч от Корча. Албанските вилнежи в края на XVIII и началото на XIX в. ги разпилели отново и главно оттогава те се явяват из градовете на Македония, гдето и досега са известни с името ц и н ц а р и.

Власи и албанци обаче не са образували всичкото оцеляло през онова време старо население на балканските земи. Асимилацията, на която през древността то е било изложено от страна на гърци и римляни, не е била повсеместна. С най-голяма сила действувала тая асимилация по морските крайбрежия и дунавската граница на полуострова, след това в градовете и непосредствените им околности и най-сетне в зоните около големите пътища. Настрана от тях местното тракийско или илирско население е било в една или друга степен повлияно от гръцката или римска култура и език. Но в поотстранените земи, особено в планинските области, то навярно си оставало почти незасегнато от нейното влияние и запазвало етническите си особености. По времето на Юстиниана за траки минавали дори жителите на областта около Бургаския залив, при все че елинските колонии по тамошните побрежия имали зад себе си едно съществувание повече от хиляда години. За войнишки отреди, съставени от траки и илири в източноримските армии през Юстинианово време, имаме редица тогавашни известия. А знае се освен това, че все през същия VI в. бесите продължавали да говорят своя тракийски език.

Въз основа на всичко това може да се твърди, че доколкото из завзетите при поселението си области в полуострова славяните заварили остатъци от старите им жители, по-голямата част от тия

последните са били траки и илири, непретопени от гръцката и римската асимилация. Те заживели в средата на завоевателите, постепенно се нагаждали към техния бит, възприемали и езика им, докато с течение на времето напълно се ославянчили. От тия траки напр. са останали у нас имената на градовете Одрин (главен град на тракийските одризи) и на Пловдив (от тракийското му наименование Пулпудава): у гърци и римляни тия два града се наричали Hadrianopolis и Philippopolis.

4. ВИЗАНТИЯ И БАЛКАНСКИТЕ СЛАВЯНИ В ПЪРВИТЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ СЛЕД ПРЕСЕЛЕНИЕТО

Между това, след като се настанили в Балканския полуостров, славяните заживели в него като в завоювана страна, която напълно им принадлежи. Те донесли със себе си своята племенна уредба, нагона си към независимост, а заедно с всичко това — и своята политическа разпокъсаност. От навика си да спохождат близки и далечни покрайнини, за да си набавят с оръжие онова, което смятали за необходимо, те също не се отказвали. Но след като заели почти всички области в полуострова, не оставали вече други съседни земи, към които биха могли да насочат нападенията си. Поради бдителността на византийския флот пиратските им подвизи из Егея също тъй трябвало да престанат. Тъй те постепенно се предавали на мирен труд, единствения, от който могли да добиват прехраната си.

На юг, в Македония, на империята покрай няколко незначителни градове по морското крайбрежие оставало владението само на града Солун. Той не преставал и сега да привлича вниманието на съседните славянски племена не само поради богатствата си. За славяните Солун представлявал и постоянна заплаха, понеже Византия винаги могла да го използува като отлична опора за военно настъпление или политически натиск към всички посоки на Балканския Югозапад. На македонските славяни било необходимо заради собствената им безопасност да сложат ръка над него и в продължение на няколко десетилетия те неведнъж се вдигали срещу му. Тъй като големите средства, необходими за да се овладее тоя град с многобройно население и могъщи укрепления, не били по силите на едно или друго племе, в тия предприятия с редки изключения участвували всички тамошни племена. Обсаденият откъм море и суша град обаче и сега, както и по-рано, устоявал на бесните атаки на зле въоръжените и лишени от обсадни машини славянски маси и те с кървави загуби се оттегляли от неговите стени.

От своя страна Византия била заета през тоя период всецяло с

работите на Изток. Сирия, Армения, Месопотамия и Египет били окончателно загубени, но арабите вече напирали по границите на Мала Азия и сега поне тя трябвало да бъде спасена. При дадените условия обаче тая задача се явявала огромна и империята била принудена да напряга всичките си сили, за да я разреши. Положението на Балканския полуостров, колкото тревожно и да било, трябвало да отстъпи на заден план, между другото и поради това, защото в Цариград знаели много добре, че славяните далеч не са неприятел тъй непреодолим, както фанатизираните ислямски пълчища. Разединени политически, те не били в състояние да устоят на един продължителен външен напор. Византия прочее очаквала да намалее опасността от Изток, за да се заеме с уреждане на работите в Запада. Но и през редките паузи, които настъпвали в борбата ѝ с арабите, тя не пропущала случая да се обърне срещу славяните. Да се изгонят те из завзетите от тях земи е било вече немислимо; оставала е следователно само другата възможност: да бъдат подчинени.

Възстановяването на византийската власт в балканските земи започнало още по времето, когато славяните едва-що се били настанили в тях. Настъплението се извършвало в няколко посоки: на запад по крайбрежията на Бяло море към Солун, след това на север по бреговете на Черно море към дунавските устия и най-сетне на северозапад по военния път за Одрин и Белград. Към средата на VII в. при една военна експедиция византийците проникнали в беломорската област до Солун и по такъв начин възстановили сухопътната връзка на тоя град със столицата. Тогава голяма част от славяните из Западна Тракия и Югоизточна Македония били вдигнати и преселени в Мала Азия. Подчинението на тия покрайнини при все това още дълго време оставало несигурно, тъй като нов приток от преселници из планините на север запълнял бързо местата на отвлечените. Но тъй като империята действувала тук и откъм морето със своя флот, тя тъй или иначе смогвала да ги държи в подчинение. Ринхините в Халкидика и около Орфанския залив също били принудени да признаят върховенството ѝ. По-късно един от техните князе, П р е б ъ н д, подозрян, че готви въстание, бил заловен с измама, изпратен във вериги в Цариград и там убит. Вестта за неговата смърт вдигнала отново всички македонски славяни срещу Солун, но и това последно тяхно нападение над прославения град било отбито.

За действията на византийците в другите две посоки нямаме определени известия. Сигурно е само това, че към последната четвърт на VII в. те отново владеели цялото западно крайбрежие на Черно море с една широка зона във вътрешността. Цялата Малка

Скития, а навярно и по-голямата част от Долна Мизия отново станали византийски провинции. Подчинени преди това били славянските племена и в Южна Тракия, а по военния друм към Пловдив през Траянова врата византийците проникнали и още пò на северозапад. Градът Сердика, чиито стени били възобновени, с поставения в него силен гарнизон се превърнал в главна твърдина на византийското господство в средището на полуострова. Свободни оставали само племената в Македония, която византийците нарекли тогава със събирателното име С л а в и н и и — „земя на славянските княжества". За да отбият опасността, която висяла и над тях, тамошните славянски племена, изглежда, сключили някакъв постоянен съюз. Но заградени откъм север и юг с области, в които византийската власт била възстановена, тяхната участ е била също тъй предрешена. Рано или късно те са били осъдени да паднат под непосредствената власт на империята. Заплашвана от славяните в продължение на столетие и половина, Византия сега, когато те бяха се настанили на нейна територия, е била на път окончателно да ги покори и обезвреди. Византийската култура, под чието влияние славянският бит е бил обречен на неминуемо разложение, трябвало да довърши останалото: да превърне в „ромеи" и крепители на империята ония, които дотогава са били нейни смъртни врагове.

Ако тоя край не настъпи, а мнозинството от балканското славянство се запази като етническа цялост, за да се оформи в цялото пространство от Черно море до албанските брегове на Адриатика и от Дунавската делта до Олимп и Пинд като е д и н народ, който преживя вековете, заслугата за това се дължи на един нов фактор. Това са били туранските п р а б ъ л г а р и, които засядат в североизточните окрайнини на полуострова тъкмо в началото на тая съдбоносна епоха.

1. D r a p e y r o n, L. L'empereur Héraclius et l'Empire byzantin au VIe siècle. Paris, 1869; Л а с к и н, Г. Ираклий. Византийское государство в первой половине седьмого века. Харьков, 1889: B u r y, J. B. A History of the Later Roman Empire from the Arcadius to Irene (395 to 800). I—II. London, 1889; N o d i l o, N. Varvarstvo otima mah nad Bizantiom do smrti cara Heraklija. Zagreb, 1905; С т о я н о в, К. Ориентализация на Византия. — Сп. БАН, XX, 1921.
2. Д р и н о в, М. Заселение Балканского полуострова славянами. — Сочинения. I. С., 1909; М а к у ш е в, В. В. Исторические разыскания о славянах в Албании в Средние века. Варшава, 1871; В а с и л ь е в, А. А. Славяне в Греции. — ВВр, V, 1898; С е л и щ е в, А. М. Славянское население в Албании

С., 1931; Vasmer, M. Die Slaven in Griechenland. — APAW. ph—hKl, XII, 1941; Селищев, А. М. Полог и его болгарское население. С., 1929; Иванов, Й. Българите в Македония. С., 1915; Българо-албанската етническа граница. — МПр, I, 1925, № 4; Иширков, А. Западните краища на българската земя. С., 1915; Балас чев, Г. Новите възгледи върху заселяването на Балканския полуостров от словените. — Минало, II, 1911, 5—6; Яранов, Д. Въпросът за етническото потекло на българите от Западна България и Македония през последните десет години. — МПр, IX, 1934, № 1; Hauptmann, L. Dolazak Hrvata. — In: Sbornik kralja Tomislava. Zagreb, 1925; Снегаров, Й. Византийски свидетелства от XI—XIII в. за българския характер на Македония. — МПр, I, 1925, № 5—6; Балас чев, Г. Най-старата славянска държава на Балканския полуостров през VII и VIII в. С., 1924.

3. Rösler, R. Romänische Studien. Leipzig, 1871; Вайганд, Г. Аромъни. Варна, 1899; Weigand, G. Ethnographie von Makedonien. Leipzig, 1924; Романски, Ст. Македонските румъни. — МПр, I, 1925, № 5—6; Румънните между Тимок и Морава. — Пак там, II, 1926, № 1.

IV. ПРЕДИСТОРИЯ И НАЧАЛО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА В БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ

1. ОБРАЗУВАНЕ И РАЗПАДАНЕ НА КУБРАТОВАТА ВЕЛИКА БЪЛГАРИЯ

След несполуката на големия поход срещу Цариград в 626 г. държавата на аварите тръгнала бързо към упадък. Легендата за тяхното могъщество била разпиляна и подчинените им народи един след друг почнали да стръсват аварския ярем. Българите на изток също не закъснели да добият независимостта си. Начело на политическия им съюз сега застанало едно от техните племена, чието име по-рано било почти непознато: о н о г у р и т е. Те били югоизточни съседи на утигурите и живеели в областта на р. Кубан. Причината за издигането на оногурите ще трябва навярно да се търси в събитията още през VI в. Кървавите борби между утигури и кутигури, които дотогава държали първенството между всички български племена, съвършено ги обезсилили. След това аварското нашествие, използувано умело от византийската политика, им нанесло удар, от който те вече не могли да се съвземат. Особено много пострадали кутигурите. Аварите отвлекли голяма част от тях в земите около Средния Дунав, гдето заварили останалите още от времето на Атила други хуно-български групи. Скоро към тях се присъединили и по-незначителните прабългарски племена коцагир, тарниах и завендер, които от своя страна отстъпвали под натиска на средноазиатските турци. Тъй по време на аварското господство броят на прабългарите в областта на р. Тиса и в Панония извънредно много нарасъл и те образували голяма част от войските на аварския хаган.

От друга страна, още през 60-те години на VI в. държавата на западните турци се разширила през Урал и Волга до р. Дон и Черно море. Останалите там български племена заедно с утигурите трябвало да се подчинят на новите завоеватели и с това масата на българите се оказала разпокъсана между авари и турци. Но могъществото на западните турци, чиято империя в Азия се простирала до границите на Китай, се оказало ефимерно. Четвърт век по-късно пора-

ди династически междуособици тя се разпаднала и в Цариград първи се възползували от разложението ѝ. Градът Херсон (недалеч от днешния Севастопол, на Черноморското побрежие на Крим), завладян от Византия още преди времето на Юстиниана заедно с други места към Керченския проток, сега отново минал под властта ѝ. Българските племена също се дигнали срещу турското господство и скоро сполучили да се отърват от него. В борбата си те навярно са имали съдействието на Византия, чиято далновидна политика вече се готвела да ги използува за бъдещи по-далечни цели.

При какви събития българите успели тогава да си възвърнат независимостта, за това нямаме никакви известия. Знае се само, че през царуването на императора Ираклий върховната власт над тях имал К у б р а т, който бил племенник на някой си Оркан и произхождал от племето на оногурите. Името на тоя владетел се среща у редица други известия в най-различни и явно извратени форми: К р о б а т, Х у д б а р, Х у б р а а т и т. н. В тъй наречения „Именник“ (списък на старите български владетели, един паметник от IX—X в., но съставен сигурно въз основа на документи от много по-стара епоха) Кубрат е наречен Курт и тази форма навярно е най-правилната от всички други.

Един източен летописец, Йоан, епископ на града Никиу в Египет, разказва, че Кубрат още в детинството си дошъл в Цариград, гдето израснал при императорския двор и бил покръстен. Може би е вярно предположението, че неговото идване тук трябва да се обясни със завоеванието на донско-кубанските земи от турците. Някои от първенците на тамошните българи ще да са емигрирали тогава във Византия, която с оглед на своите външнополитически сметки винаги оказвала прием и внимание към такива бежанци. Вероятно по-сетне Кубрат да се е върнал в отечеството си и вдигнал своите съплеменници на борба срещу турците. След като тя била завършена и той станал господар на оногурите, както го зоват и някои от византийските летописци, Кубрат обединил под властта си и останалите български племена. Но за тая цел той трябвало да се обърне и срещу аварите, от които изтръгнал земите западно от р. Дон. Тъй навярно към края на Ираклиевото царуване (641 г.) Кубрат успял да създаде „старата Велика България“, която се простирала от бреговете на Днестър до Волга, Каспийско море и подножието на Кавказ. До края на живота си той запазил добрите си отношения с Византия, която виждала в него естествен съюзник срещу ненавистните авари. Споменатият египетски летописец разказва за неговата „нечувана дружба с Ираклия“, който го обсипвал с щедростите си, а накрай му дал и почетната титла патриций. Навярно към Кубрата се отнася едно място в летописта на цариградския патриарх Ники

фор, който съобщава, че към 619 г. в Цариград пристигнал „господарят на хунския народ заедно със своите сановници, телохранители и семействата им и помолил императора да бъдат покръстени". Когато след смъртта на Ираклия почнали борби за византийския престол, Кубрат, верен на паметта на своя покоен съюзник и приятел, се намесил в тях, като поддържал правата на неговата вдовица и сина ѝ. Тъмното известие, което в случая намираме в хрониката на епископа Йоана, не позволява да се разбере в какво се е изразила въпросната намеса.

Времето, докато Кубрат ръководел съдбините на създадената от него голяма държава, не е възможно да се определи. В споменатия „Именник" на българските владетели е отбелязано, че той царувал 60 години. Тая цифра, колкото и голяма да е, не е невероятна. Но предположението, че Кубрат завършил земното си поприще година след Ираклия (642 г.), едва ли ще трябва да се приеме. Вероятно е той да е царувал до 660—665 г.

Кубратовата „Велика България" не живяла много след своя създател. Обща черта за всички големи политически образувания сред туранските народи през епохата на ранното средновековие е тяхната малотрайност. Всички те са били дело на отделни силни личности, след чиято смърт бързо се разпадали. Тъй бил случаят с империята на Атила, тъй било и сега със създадената от Кубрата държава. Аварската империя не правела изключение, тъй като, израснала в последните десетилетия на VI в., тя след първата четвърт на VII в. също тъй бързо слязла от върховете на своето могъщество.

Ударът, който предизвикал разпадането на Кубратовска България, бил нанесен от един непознат по-рано, също турански народ — х а з а р и т е. Дошли из степите отвъд Каспийско море, те налетели върху донско-кубанските земи и ги завзели. Българите не били в състояние да възпрат това ново нашествие и за сетен път били разпръснати. Византийският летописец Теофан разказва, че Кубрат пред смъртта си оставил на своите петима синове завета да живеят в съгласие и никога да не се делят. Те обаче скоро забравили тоя мъдър съвет и, като разделили помежду си целия народ, всеки със своята част тръгнал да търси ново отечество. Очевидно това окончателно разпиляване на българските племена е било предизвикано не от несъгласията между приемниците на Кубрата, а от невъзможността да сдържат натиска на завоевателите хазари и от нежеланието да останат под тяхно господство.

Според византийските летописци Теофан и патриарх Никифор, които разказват за разпадането на „Велика България", най-възрастният от Кубратовите синове Б а я н (у Теофана Б а т б а я н, едно име, първата част, б а т-, на което очевидно е тюркско прозвище,

означаващо по-стар брат, както днешното нашенско „бати“) останал със своите хора в родината си като хазарски данник, но другите му братя се запътили към далечни земи. Вторият от Кубратовите синове К о т р а г с друга част от българите се заселил негде „отвъд р. Дон“; четвъртият, чието име не се съобщава, се настанил в Панония, тогава все още подчинена на аварите, и признал там властта на техния хаган; петият пък, след като минал през аварските владения, спрял едва в Североизточна Италия, из околностите на гр. Равена, гдето и завинаги останал. Най-сетне третият от братята, Аспарух или И с п е р и х, както днес обикновено го наричат, минал Днепър и Днестър и заел областта, непосредствено на север от дунавските устия.

Покрай напълно достоверните елементи, които се съдържат в тоя разказ, в него са отразени и чисти легенди, съчинени навярно по-късно, за да обяснят произхода на прабългарското население в някои от споменатите по-горе страни. Истина е например това, че хазарското нашествие в каспийско-кубанските земи изтласкало част от прабългарите нагоре по течението на Волга, гдето наскоро след това се явява тъй наречената В о л ж к а Б а л г а р и я. Неин главен град бил Болгар, чиито развалини се намират при устието на р. Кама. По Волга и Каспийско море тия волжки българи покъсно водели оживена търговия с арабите, от които през X в. приели и исляма; руската летопис разказва за неприятелствата им с киевските велики князе. Съществуването на тая българска държава при Волга и Кама продължило до XIII в., когато тя била унищожена от татарите на Ченгиз хана. Учените смятат, че потомци на тия волжки или „черни българи“, както русите някога ги наричали, са днешните чуваши. Що се отнася до името Котраг на Кубратовия син, под чието водителство уж те дошли в новото си отечество, това име сигурно иде от племенното название на к о т р а г и т е, както се наричали някогашните кутигури. Волжките българи ще да са били следователно от племето на тия кутигури-котраги.

Може да се допусне по-нататък, че по време на хазарското нашествие други отломъци от прабългарите са били отхвърлени на запад, гдето достигнали земите, владени от аварите. Но в тия земи, както вече знаем, са живели още от по-раншно време значителни хуно-български групи, увеличени след това и от други, отвлечени от аварите. Твърде вероятно е следователно тъкмо фактът на тяхното пребиваване там да е породил по-късно легендата, че били доведени от един измежду Кубратовите синове. Върху същата основа навярно е изникнало и сказанието за петия Кубратов син, който се поселил с народа си в Италия. Местни имена, в които е запазено народното име „българи“, има и досега в някои области на Апенинския полу-

остров и те свидетествуват, че някога в тях също е живяло българско население. За български преселения в италианските земи имаме обаче исторически известия от много по-раншна епоха. Знае се например, че лангобардите при своето преселение в Италия (568 г.) са били придружени от значителен брой измежду ония прабългари, които обитавали Панония още от времето на Атила. Лангобардският историк Павел Дякон наистина разказва освен това, че към 663—668 г., по времето на крал Гримуалд, един български войвода на име А л ц е к о, който неизвестно защо се бил отделил от своя народ, дошъл в Италия с ордата си и получил земи за поселение в областта Беневент. Нямаме обаче никакво основание да допуснем, че тоя Алцеко е споменатият у Никифора и Теофана пети Кубратов син, който идел из земите отвъд Днепър. Той също ще да е бил някой измежду първенците на споменатите панонски хуно-българи, които при започнатия упадък на аварската държава един след друг напущали нейните територии, за да дирят места за поселение в чужди страни. Такъв бил и друг български вожд, който три десетилетия по-рано (631—632 г.) с девет хиляди свои едноплеменници намерил убежище в Бавария, гдето по заповед на краля Дагоберт наскоро след това всички били изменнически избити.

Ще трябва обаче да се приеме за напълно достоверно съобщението на споменатите двама византийски летописци за тия прабългари, които сега след разпадането на Кубратовска България се оттеглили към дунавските устия. Те, както в някои други известия изрично е отбелязано, са принадлежали към племето на о н о г у р и т е. Името Аспарух, с което е означен техният вожд у Теофана и Никифора, е сигурно извратено от гръцката транскрипция. Авторът на една стара арменска география (от края на VII в.) го нарича Аспар-хрук, а в „Именника", гдето името му е споменато два пъти, то и на двете места е дадено в различни форми: веднъж И с п е р и х, а след това Е с п е р и х. В друг по-късен, също славяно-български паметник (апокрифното „Видение на пророк Исая"), той е наречен И с п о р. Някои предполагат, че истинската туранска форма на това име е Е ш б е р ю х. При несигурността на тия тъй различни данни, най-правилно би било да се приеме една от формите на „Именника", най-старият измежду домашните български паметници, в които това име се среща, тъй като може да се предполага, че с някоя от тях то е останало в преданията на по-сетнешните славянски поданици на българската държава.

Че Исперих е бил един от Кубратовите синове, това се потвърждава и от автора на спомената арменска география. Интересното обаче е, че в „Именника" родословието на българските владетели започва с някой си А в и т о х о л, който царувал цели триста годи-

ни и бил наследен от И р н и к, чието царуване продължило нови сто и петдесет. Несъмнено е, че за прабългарите тия две имена са представлявали персонификация на цели периоди от тяхната постара история. Предполага се, че под името Авитохол ще трябва да се разбира самият Атила, създателят на хуно-българската държавност (на тюркско-български „а в и т“ значело „дядо“); що се отнася пък до името Ирник, с него несъмнено е означен познатият Атилов син Ирнах, за когото по-рано се спомена, че след смъртта на баща си се оттеглил със своите хуни в Малка Скития. Може да се предполага, че неговото върховенство — неизвестно кога, как и при какви обстоятелства — са признали и останалите хуно-български племена по бреговете на Черно море. В такъв случай приемливо е предположението на един унгарски учен, че първият основател на политическото единство на българските племена е бил именно тоя син на Атила. Във всеки случай горните данни свидетелствуват, че държавната традиция у прабългарите е била свързана със спомените за Атила и започвала със създадената от него империя.

2. ОСНОВАВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА В БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ. ИСПЕРИХ И КУБЕР

Времето, когато Исперих начело на своите съплеменници се явил при бреговете на Дунава, може само приблизително да се определи. Това било навярно към края на 60-те или началото на 70-те години на VII в. Няма никакви данни, по които би могло да се съди и за броя на водените от него прабългари. Малко вероятно е обаче те заедно с жени и деца да са били повече от стотина хиляди. Мястото, гдето първоначално се заселили, е наречено у споменатите двама византийски летописци О г л о с или още О н г л о с и сред учените дълго време се считаше за безспорно, че това име е преиначена форма на славянското жгълъ, т. е. „ъгъл“, и че следователно въпросът е за днешна Южна Бесарабия, наричана по-сетне у татари и османски турци Б у д ж а к, дума, която на техния език също тъй значи „кът“, „ъгъл“. Напоследък обаче преобладава мнението, че с Оглос е предадено общотюркското а г ъ л, което значи „заградено място“. Ако това е тъй, с името Оглос в случая е означена някаква малка област, оградена с валове и окопи.

Което от тия две тълкувания и да се приеме, несъмнено е, че въпросът тук е за Южна Бесарабия, или във всеки случай за областта по северните брегове на Дунава, негде близо до устията му. Там и до днес са се запазили очертанията на три големи окопа. Един около Галац между реките Серет и Прут, втори между р. Прут и езерата

Ялпух и Кундук и трети по-далеко на север, който също започва от р. Прут и достига р. Днестър под гр. Бендер. От проучванията, правени до днес на тия окопи, може с известна сигурност да се предполага, че те не ще да са създадени от Исперихa, а се отнасят към много по-далечна епоха. Твърде вероятно е те да са от римско време, а названието „агъл" на пространството, заградено от тях, да им е дадено от хуно-българските племена, още когато те през V и VI век бродели из ония места. Тук негде ще се е настанил със своя народ и Исперих.

Предположението, че тоя първоначален „агъл" се е намирал в някакъв днес несъществуващ остров из Дунавската делта, трябва да бъде безусловно отхвърлено. Такъв остров, който би могъл да приюти и даде необходимите условия за живот на хилядите семейства, водени от Исперихa, тук никога не е имало. Що се отнася до някои по-нататъшни изводи, а именно, че още с появата си в областта на Дунавските устия Исперих ги минал и се заселил в Северна Добруджа, гдето и днес по височините непосредствено над гр. Исакча, при с. Никулицел, се виждат добре запазените следи на едно грамадно (48 кв. км) укрепление; срещу тоя извод говори известието на Теофана, у когото изрично е отбелязано, че „Онглосът" се намира о т в ъ д Дунава.

Византия, която едва-що била възстановила властта си в Малка Скития и винаги будно следяла онова, що ставало в съседство с нейните държавни граници, навреме узнала за появата на новите си съседи. И твърде вероятно е, че за да се обезпечи от всякакви изненади, тя ще да е побързала да завърже приятелски отношения с тях. Както при много други подобни случаи по-рано, възможно е също тя да е поставила Испериховите прабългари в броя на своите съюзници. За самия Исперих това положение е носело немалко удобства: той остъпвал пред натиска на хазарите и следователно имал всичкия интерес да бъде добре с империята, с която го свързвало и традиционното приятелство от времето на неговия баща.

Скоро обаче условията коренно са се изменили. Временно стихналият напор на арабите се подел отново и тоя път със страшна сила. Сега вече борбата не била за владението на Мала Азия, а за съществуването на самата Византия. Шест години подред (672—678) арабите с грамадни флоти и многобройни армии се явявали пред стените на Цариград и империята трябвало да напряга всички сили, за да ги отбие. В тая борба на живот и смърт тя не могла да мисли за нищо друго и всички останали задачи са отстъпвали за нея на съвсем заден план. Исперих, комуто тия събития не могли да не бъдат известни, не закъснял да ги използва: Теофан разказва, че той почнал да напада Малка Скития. Неговите походи тук не ще

да са били грабителски набези, а завоевателни действия, които лесно го направили господар над цялата северна половина на днешна Добруджа. Едва-що възстановила властта си над тия области, Византия отново я загубила. В споменатото „Видение на Исая" за Исперих се казва, че бил създал „великия презид от Дунава до морето". Въпросът е за тъй наречените „Траянови валове" в днешна Добруджа, между Черна вода и Кюстенджа. Както и бесарабските окопи, те също са от една по-стара епоха, но може би вождът на прабългарите ги е използувал сега като укрепена линия по южната граница на новата си територия отсам Дунава. Може би тогава ще е било издигнато и никулицелското укрепление, ако се приеме, че то наистина е от български произход.

Но империята и тоя път излязла победител в отчаяния си двубой с арабите. С колосални загуби те трябвало да се оттеглят от стените на източната столица. В Цариград обаче умората била тъй голяма, че трябвало дълго време, докато се решат да поправят положението в Балканския Североизток. Едва три години по-късно, през пролетта на 681 г., императорът Константин IV Погонат застанал начело на своите войски и по море ги повел към устията на Дунава. При вестта за тоя поход прабългарите се оттеглили в „онгъла", гдето, защитени от околните блата, се чувствували съвсем сигурни. Самите византийци от своя страна не се осмелили да ги нападнат. Четири дни неприятелите стояли тъй едни срещу други и изглеждало, че едва ли скоро ще може да се стигне до някаква развръзка. Самият император не предполагал, че предприятието му ще продължи тъй много, и понеже неговото присъствие в Цариград поради свикания там църковен събор било необходимо, той решил да остави армията и да се завърне в столицата си. Но слухът за неговото отпътуване предизвикал сред войниците страшно възбуждение. У тях се породило подозрението, че на събора се готвело нещо противно на религиозните им убеждения и, без много да мислят, напуснали укрепения си лагер и също потеглили назад. Свидетели на безредното отстъпление на противниците си и понеже предполагали, че е предизвикано от някаква уплаха, българите тогава се нахвърлили върху тях. В настъпилата паника византийците с голям труд и много загуби смогнали да се доберат до корабите и да поемат пътя за Цариград.

Тая победа повдигнала самоувереността на Исперих и той не се забавил да я използува докрай. Българите настъпили на юг и освен Малка Скития завзели и областта на юг до Балкана. Настаналите поради религиозната политика на Константин IV смутове не позволили на Византия да възпре тоя ход на събитията. Навярно с надеждата, че ще ѝ се удаде възможността да се разправи по-късно с

малобройното племе, което тъй дръзко се разположило в една нейна провинция, тя предпочела сега да търси разбирателство с Исперих и да го остави в завзетата територия, като дори се задължила да му плаща някакъв данък. И по-рано имало много случаи, при които дори по-многочислени тълпи от варвари проникнали със силата на оръжието в една или друга нейна провинция и заживявали там по свой обичай и под властта на собствените си водачи. Империята винаги давала вид, че се примирява с извършеното, като под формата на разни подаръци или субсидии плащала на пришълците истински трибут и чакала сгодния момент, за да ги прогони или подчини. Ето защо и никои от тия пришълци никога не успявали да се задържат там за дълго време. Нямало е следователно никакви основания да се мисли, че тоя път работите ще вземат друг край. Когато през есента на 681 г. бил сключен мирът с българите, едва ли някой в тогавашна Византия е можел да допусне, че с него се полагали основите на една нова държава, на която бе съдено да преживее векове и да откърми под скутите си един нов народ, призван да оспори правото на ромеите да владеят полуострова.

Сам Исперих обаче с прозрение, удивително за онова време у един вожд, откърмен всред живота из безкрайните степи, още с настаняването си в изтръгнатата от империята област взел всички мерки, за да осигури владението ѝ. Той съзнавал, че силите на племето, което довел, не са достатъчни за една тъй голяма задача и срещу неприятел, какъвто била Византия. Нужно било следователно за делото по запазване на новата държава да бъдат спечелени и многобройните славяни, заварени в земите ѝ. Отдавнашни неприятели на империята, чиято култура и социален строй им били съвършено чужди, и едва-що подчинени от нея, те вече имали възможността да я почувствуват и като една напълно враждебна тям културна сила. Срещу това прабългарите са се намирали на една степен на развитие, не особено далечна от оная, на която самите те, славяните, стояли. От друга страна, макар и съвсем различни по раса, прабългари и славяни съвсем не били чужди едни на други. В близко съседство, а негде дори и размесени, те дълго време обитавали отвъддунавските земи, отгдето понякога и заедно предприемали походи срещу Византия. Съвместният им живот там не само им позволил да се опознаят, но създал условията и за взаимното им расово проникване. Славянска кръв, изглежда, е имало и в самия Исперихов род. Непосредственият предшественик на Кубрата е носил според „Именника“ чисто славянското име Г о с т у н, а Кубратовият приемник, вероятно най-възрастният му син, Б а я н, е наречен там още и с несъмнено славянското име Б е з м е р. Сега, събрани отново в земята на юг от Дунава, прабългари и славяни са се срещнали като

отдавнашни приятели, на които съдбата поставяла една обща задача — да бранят себе си и едва-що създадената държава от един неприятел, общ и еднакво враждебен и на едните, и на другите.

Летописецът Теофан разказва, че в областта, заета първоначално от българите на юг от Дунава, живеели седем славянски племена и че Исперих сключил с тях някакъв договор. Тоя договор навярно определял бъдещите им взаимни отношения и може да се предполага, че съгласно него било извършено новото разпределение на държавната територия помежду им: прабългарите останали да обитават равнините на Малка Скития, която особено подхождала на техния стопански бит, а славяните заели покрайнините около Хемус, на запад чак до границите на аварите. Тия думи на византийския летописец показват още, че в пределите на Исперихова държава е била включена цяла Мизия до планинската област около Тимок, зад която по онова време започвали аварските владения. Може би тя е обхващала и част от днешно Влашко, гдето живеели останалите отвъд Дунава сродници на мизийските славянски племена. Но разместването на славяните и разпределението на държавните области между тях и прабългарите ще да е предизвикано не само от стопански, а и от военноотбранителни съображения. Нужно е било да се осигури защитата на балканските проходи, през които византийските армии могли да нахлуят в териториите на новата държава. И тази именно задача е била отредена на славяните: по своя военен бит и тактика те са били особено пригодни за тая служба. При най-важния от тия проходи, наричан от тогавашните византийци Беregава (може би днешният Чалъ-Кавашки или съседният нему Лопушненски), по който водел и прекият път от Тракия към Дунава, били настанени севериците, единственото от седемте мизийски славянски племена, чието име е достигнало до нас.

Столицата на първоначалната българска държава била установена в Плиска, в окрайнините на Добруджа, североизточно от днешния Шумен. Тя е представлявала, поне при Исперих и близките му приемници, повече укрепен лагер, отколкото обикновено селище. Заградена била с окоп, широк около 30—40 м и дълбок до 20 крачки, на вътрешната страна на който бил насипан вал, висок също около 20 крачки. Върху тоя последния навярно се е издигала ограда от дървета. Пространството, обхванато от това землено укрепление, е около 24 кв. км. Тия колосални размери навярно ще трябва да се обяснят с обстоятелството, че то е било предназначено в случай на вражеско нашествие да даде убежище на населението и от съседните полета и на неговия добитък.

Докато в североизточната част на полуострова се разигравали тия епохални събития, в далечния Балкански Югозапад се подгот-

вяли други, чието значение могло да се окаже не по-малко съдбоносно. Те са свързани с името на друг прабългарин, К у б е р, когото някои смятат за четвърти син на Кубрата. Достоверно в случая е само това, че Кубер е бил един от първенците на ония прабългари, които като поданици на аварския хаган още живеели в среднодунавските земи. Там, между подчиненото на аварите разнородно население, се намирали и много потомци на пленници, отвлечени при някогашните аварски походи из полуострова. С течение на времето те се били смесили с българи, авари и други племена и тъй според едно тогавашно известие произлязъл голям народ, начело на който застанал Кубер. По примера на други свои сънародници, които при упадъка на аварската държава повели едноплеменниците си към далечни земи, Кубер решил също да изсели своя народ. Аварите се опитали насила да го спрат, но били отбити и през Дунава и долината на Морава Кубер достигнал равнината около Прилеп и Битоля, наричана тогава Керамисийско поле, гдето се и настанил. Попаднал тъй в средата на македонските славяни, той скоро се проникнал от техните опасения и стремежи и решил да завладее Солун. Намеренията му обаче навреме били открити от византийците, чиято флота хвърлила котва в пристанището на града и с това цялото грижливо замислено предприятие било осуетено. Каква е била по-нататъшната съдба на Кубера не е известно, но неговите съплеменници останали в тамошните земи и с това близкото родство между македонски и мизийски славяни е било заякчено чрез една нова спойка — тая на прабългарите, заседнали тук и там.

3. БИТ, КУЛТУРА, ДЪРЖАВНА УРЕДБА И ВОЕННА ОРГАНИЗАЦИЯ НА ПРАБЪЛГАРИТЕ

Както всички съвременни тям туранци, прабългарите са били степен народ, главното занятие на който било скотовъдството. Поради това и главното им богатство бил добитъкът. Пари нямали и като средство за размяна им служели овце и говеда, а данъците на владетеля си плащали в коне. При все това земеделието у тях било доста развито — обработвали най-вече пшеница, ечемик и просо. В това отношние те били дори учители на някои съседни народи: у маджарите напр. наименованията на някои земеделски растения, както и на предмети или занятия из областта на земеделското стопанство, са били заети от езика на прабългарите още по времето, когато тия два народа живеели в азовско-кубанските земи. Някогашното мнение, че по времето, когато се настанили в полуострова, прабългарите били диви варвари, е отдавна изоставено. Изучаванията

та през последните няколко десетилетия показаха, че те още тогава са стояли на доста високо културно равнище и в много отношения далеч превъзхождали славяните. Това не е чудно, като се има предвид, че в земите около Кавказ и Каспийско море те няколко века са били непосредствени съседи на старите народи от Предна Азия, на първо място на персите, чието влияние върху им е било значително. Благодарение нему у прабългарите още там е съществувало забележително строително изкуство. Запознати били със скулптурата и с художествената индустрия, пренесени след това и в нашите земи.

Основа на обществения живот у прабългарите бил родовият строй. Племето било съставено от много колена и всеки негов член бил означаван освен с името си още и с названието на коляното, от което произхождал. Днес са познати имената само на някои от тия колена или родове: Ермиар, Укил или Вокил, Кувиар, Киригир, Чакарар. Исперих бил от рода Дуло. Вероятно всяко от тия колена водело потеклото си от един общ родоначалник и имало начело свои първенци. Тия последните се наричали боили, на прабългарски боилар (ед. ч. боила); те образували висшето обществено съсловие и заемали ръководните служби в държавата. Туранското „боилар", което минало в славянобългарския език във формата болярии, по-сетне било заето от нас у руси и румъни, гдето и до днес е запазено с произношението бояри. Тия първенци естествено са били по-заможни, разполагали с голямо влияние, а вероятно и с известна власт в съответните родове, но при все това за дълбоко социално деление в прабългарското общество през тази епоха не може и дума да става. Всички негови членове независимо от материалното си състояние са били свободни и в обществено-правно отношение независими люде. При все това, тъй като общественият и политическият строй у прабългарите е бил израснал върху военна почва, принципът на дисциплината и субординацията у тях е бил особено силно развит. В основата на тоя принцип обаче е бил сложен не личният или съсловен интерес, а тоя на общността и на държавната цялост. Робството у тях е съществувало, но робите били чужденци — обикновено военнопленници.

Сведенията за семейните отношения у прабългарите са съвсем оскъдни. Както у славяните, многоженството е съществувало и сред тях, поради което положението на жената не ще да е било завидно. Бракът, както изглежда, дори в края на езическата епоха е ставал с откупване: мъжът плащал на бащата на момата със злато, сребро, волове, коне и т. н. При все това отношенията между мъже и жени са били свободни и непринудени, а прелюбодейството се наказвало извънредно строго. Жените не си закривали лицата.

Религията на прабългарите се изчерпвала с вярата в едно вър-

ховно същество, Т а н г р а, с чието име те означавали и самото небе. Волята на Тангра е направлявала всички земни съдбини и от нея зависело всичко; вярата в Тангра е представлявала един примитивен монотеизъм. Други божества прабългарите не са познавали, но както у всички тюркско-монголски народи при тая степен на развитие вярата в различни духове и у тях е съществувала. Вярвали те и в задгробния живот. Поради това, когато един мъж умирал, трябвало, както и у славяните, смъртта му да бъде последвана от тая на една от жените му и на неговите слуги. Труповете на умрелите изгаряли и над гробовете понякога насипвали могили. Тъмни известия от по-късно време показват, че езическите прабългари имали идоли, но изображения от тоя род, на които би могъл да се припише прабългарски произход, и досега не са открити. Имали и храмове. Думите к у м и р (идол) и к а п и щ е (езически храм), които минали по-сетне в славянобългарския език и са запазени до днес у нас, са прабългарски. Жреческо съсловие у прабългарите не е съществувало — поне изрични известия за него не са дошли до нас: религиозните обреди се извършвали от семейните или от родовите първенци, а в особени случаи — и от държавния глава. За предпазване от властта на злите духове носели амулети (муски). Както сред много от тюркско-монголските народи, може би и у тях са били на почит тъй наречените шамани — един вид магьосници, които могли да се сношават с духовете, да ги призовават или гонят, да лекуват разни болести и да предсказват бъдещето. Богослужението у прабългарите се състояло главно в жертвоприношения. С тях се изпросвала помощта на божеството или се изразявала благодарността за оказаното от него благоволение. В жертва обикновено се принасяли първите плодове на жътвата и най-добрите животни — коне, говеда, овце и кучета. При изключителни обстоятелства били принасяни и човешки жертви.

Публичната клетва при особено тържествени случаи се извършвала над оголен меч — един обичай, който е засвидетелствуван още у хуни и авари. Смятало се е, че тъй дадената клетва обвързва на живот и смърт: може би тук е действувало поверието за свръхестествената сила, скрита в това оръжие. Сред хуните по времето на Атила напр. бил на висока почит един голям стар меч, смятан от тях за свещен. При сключване на договори с чужди владетели прабългарите изисквали от тях да извършват странни символични обреди, при което били разсичани и кучета, навярно защото кучето е било за тях въплъщение на верността. Свръхестествени свойства били приписвани и на други предмети, особено на камъни. За тях се вярвало, че притежават и лечебна сила. При разкопките на Мадара бе открит голям камък, заграден със стени, а при Плиска

и сега стърчат каменни блокове, поставени в правилни редици и групи. Тамошното население ги нарича „дев-ташлари“ (камилски камъни).

Религиозните вярвания у прабългарите не се изчерпвали само с тъмни суеверия, а съдържали и силен нравствен елемент. В основата им лежала идеята за вечното възмездие, което чакало човека за всяко извършено от него добро и зло. Тая религиозно-нравствена философия е изразена и в един надпис от края на българската езическа епоха. В него се казва: „Бог вижда тогова, който дири истината, но вижда и оногова, който лъже. Българите направиха на византийците много добрини и византийците ги забравиха, но Бог вижда.“ Дали прабългарите са смятали, че това възмездие постига човека още през земното му битие или в задгробния живот, на тоя въпрос мъчно може да се отговори. Във връзка с представите им за задгробния живот у тях стоял и един обичай, непознат у никой друг народ. Един арабски писател, Ибн-Фадлан, разказва, че когато виждали в средата си някой човек, който особено се отличавал от другите по кадърност и ум, казвали, че повече му приличало да служи на Бога и поради това го обесвали на някое дърво. Тоя начин да изпращат на оня свят своите надарени люде произтичал у прабългарите от вярването им, че Бог има нужда от подобни избраници, за да управлява чрез тях света.

Някакъв странен атавизъм е запазил тоя обичай и досега у нас. Само че под влияние на варварските си нагони към равенство, които дължим може би на славянската си кръв, смисълът му днес е значително променен: в най-новата си история ние унищожаваме или обричаме на отшелничество ония, които се издигат високо над главите ни, защото не можем да понасяме тяхното превъзходство.

Върху религията е бил основан и целият бит на прабългарите, техният социален и политически строй. Ето защо те ревниво я пазели и мъчно се поддавали на чужди религиозни пропаганди. Християнството се опитало да се настани всред тях още през VI в., когато в Цариград бил покръстен вождът на кутигурите Горд. След като се върнал в отечеството си обаче, той заради тази му измяна към преданията на дедите бил убит от своите поданици. Примерът на Кубрата по-сетне също останал без последователи, макар създателят на Велика България да не споделил участта на своя кутигурски предшественик. Волжките българи запазили верността си към своето старо езичество до X в., когато приели исляма.

Държавният глава у прабългарите носил титлата к а н (а не „хан“, както някои днес неправилно го зоват). В най-старите славянски писмени паметници, какъвто е например познатият ни „Именник“, титлата „кан“ е предадена със славянското „княз“. Поради

това най-правилното ще е за означение на тогавашните български господари и ние днес да си служим с тоя термин. Вярвало се е, че властта на кана му е дадена от небето, но при все това тя никога не стигала до абсолютизъм. Важните въпроси от управлението, изглежда, са били решавани в съвета на великите боляри, които според едни по-късни известия били на брой шест, а според други дванадесет. Може би те са били представители на отделните прабългарски колена. Правата на кана като върховен заповедник са били обусловени от задълженията му към държава и народ: върху него падала всичката отговорност за нещастията, които една несправедлива или погрешна политика е могла да донесе, и в ранната история на българската държава има много примери на канове, които плащали не само с трона, но и с главите си за своята неспособност да управляват или за грешките си. Както и в много други средновековни страни, аристокрацията и у прабългарите се е стремяла да ограничи властта на кана и да се наложи като решаващ фактор в управлението. Борбата между нея и върховния представител на държавата е била поради това неизбежна и един век след Исперих се изострила особено много. Накрая обаче монархическото начало удържало връх. Канското достойнство било наследствено, минавало от баща към син. Престолонаследникът се наричал канартикин.

Пръв сановник и непосредствен помощник или заместник на кана в държавното управление бил кавканът (обикновено „кавхан“). Към края на езическата епоха, когато държавната територия се увеличила, тя е била разделена на провинции. Гражданското управление над тях било поверено на видни лица, наречени комити (от латинското comes, минало у българите чрез гръцкия език). Предполага се, че от гръцката ѝ форма komitos е произлязло и славянското кѫметъ (дн. „кмет“). През по-късно време, IX—X в., някои комити навярно са произхождали от местните славянски княжески семейства. Военни началници на отделните провинции били тарканите, които се делели на няколко степени: борита(р)кани, олгутаркани, зератаркани и др. За тяхното служебно положение нямаме известия. В случаи, когато сам канът не началствувал лично военните походи, негов заместник бил кавханът. Обикновените постове в държавното управление и в командуването на войската се заемали от тъй наречените багаини, които образували съсловието на по-низшата аристокрация. Канът разполагал със своя лична дружина от отбрани войни, които сам издържал. С особена почит се ползували ония, които на война се били проявили със своята сила и храброст. Те носели прозвището багатури. От него произлязла и днешната руска дума богатыр — герой, юнак.

Въоръжението на прабългарите било еднакво с онова на всички сродни тям турански народи. Главното оръжие бил мечът, след това лъкът и копието. Стрелците обикновено образували предните отреди на войските. На война всички носели леки брони (ризници), щитове и шлемове. Войската у прабългарите се състояла само от конници, както това било по-рано у хуни, а по-късно у авари и маджари. Тук, в Балканския полуостров, те обаче разполагали и с многобройни пехотни контингенти, съставени от славяни. Сред прабългарите всеки възрастен и здрав мъж е бил войник. Народ от войници, готови всеки момент да се отзоват на първото повикване за война, те били длъжни да държат в най-голяма изправност оръжието си и да имат на разположение силни и добре охранени коне. Арабският пътешественик Ал-Масуди (началото на X в.) разказва, че конете, които били предназначени за война, пасели у тях свободно по ливадите и никой не смеел да ги язди в мирно време. Който си позволявал да пристъпи тая наредба, бил наказван със смърт. В походите си те навярно, както и аварите, водели резервни коне. Преди започване на всеки военен поход канът заповядвал специално назначени от него лица да преглеждат най-внимателно конете и въоръжението на всеки войник. И оказвало ли се е, че нещо не било в ред, виновният бил веднага наказван със смърт. Такова наказание заплашвало безусловно и всекиго, който побегнел във време на сражение. Благодарение главно на тая желязна дисциплина малкото племе на Исперих е било в състояние не само да се утвърди в една земя, гдето далеч по-многобройни народи не смогнаха да останат, но и да създаде тук една държава, която накрай изстъпи като съперник на Византия за владението на Балканския полуостров.

Не по-малко строги са били мерките за надзора и сигурността на държавните граници. Споменатият Ал-Масуди пише, че земята на българите била „обкръжена с ограда от тръни, в която се намирали отвори, подобни на дървени прозорци; тая ограда приличала на стена, прокарана надлъж по един канал". Очевидно арабският автор в случая е имал предвид окопите и валовете по българската граница, върху които, както това било и при укрепителните съоръжения около Плиска, са се издигали палисади от дървета. Следи от такива окопи и днес се виждат по превалите на Стара планина, особено в най-достъпните ѝ източни части. По тъй укрепената граница имало постоянни военни постове, които будно следели не само онова, което ставало отвъд, в чужда територия, но пазели да не би някои от поданиците на кана да минат незаконно там. Ако роб или свободен успявал да избяга, вместо него със смърт били наказвани стражите, на които било поверено пазенето на даденото гранично място. Независимо от нуждата да се пречи на обикновени

престъпници да бягат в други страни, тази сурова наредба е била наложена и от върховни държавни интереси. Византия винаги поддържала във всички съседни ней държави широка разузнавателна служба и нейните агенти ѝ донасяли за всичко, което ставало там и могло да я интересува. За да разстрои пък вътрешното единство у народите им, тя чрез подкупи си създавала привърженици, готови да изпълняват всички нейни внушения. Властта в древна България е била длъжна да вземе мерки, за да не допусне, щото заговорниците срещу външната безопасност или вътрешното спокойствие на държавата да намират убежище в чужбина.

За военната тактика на прабългарите сведенията ни не са особено пълни. Тя се е отличавала от оная на аварите и на хуните от времето на Атила само по това, че прабългарите не са имали възможността да действуват с тъй многобройни конни маси. Ето защо те разчитали главно на бързината на движенията, с която изненадвали противника и не му давали възможност да събере големи сили срещу им. Иначе, поради числено превъзходство на византийските армии, те предпочитали да ги посрещат на укрепени позиции. Преди да тръгнат на война, прибягвали до разни гадания и имало дни, в които изобщо се пазели да предприемат поход. За знаме им служела прикрепена върху прът конска опашка.

Връхното облекло у прабългарите се състояло от една дреха, плътно прилепена към горната част на тялото и стегната около кръста с кожен пояс. Долната ѝ част, която свободно висяла, се спущала обикновено до коленете, а при празничния костюм — и ниско под тях. Носели и дълги тесни гащи, приличнѝ на днешните шопски беневреци. Коланът обикновено е бил украсен с металически, най-често медни, а у болярите златни и сребърни копчета. Обути били с кожени ботуши. Овчият кожух бил прабългарска национална дреха. Носел се с вълната навътре и по кройка приличал на обикновената горна дреха. На гърдите бил украсен с гайтани като днешната кавалерийска „венгерка“, а около шията и при полите си — обточен с кожена ивица, чиято вълна била навън. Шапката у прабългарите била също от овча кожа с високо дъно, обикновено от червена материя. Под нея те често носели лека повеска, нещо като днешните арнаутски кепета. Особено държали прабългарите на чистотата на тялото. При разкопките на Мадара се откри една постройка с басейн за къпане, а арабският пътешественик Ибн-Фадлан разказва за това, как у волжките българи видял мъже и жени да се къпят в' реката. След покръстването Борис се оплаквал на папата, че гръцките духовници забранявали на народа му да се къпе в сряда и петък.

Прабългарите донесли от азиатската си родина и свое летоброе-

не, в основата на което лежали цикли, всеки един навярно от по 12 лунни години. Подробностите на тая летобройна система все още не са достатъчно изяснени и създадените досега теории по тоя въпрос мъчно могат да бъдат всецяло възприети.

4. ПОСЛЕДНИТЕ ГОДИНИ ОТ ЦАРУВАНЕТО НА ИСПЕРИХА. ТЕРВЕЛ И НАЧАЛО НА ДЪРЖАВНОТО РАЗШИРЕНИЕ

След като българската държава била създадена, отношенията между нея и Византия близо едно десетилетие не били смутени от никакви неприятелства. Империята имала доста грижи на Изток и поради това била доволна, че новите ѝ съседи в полуострова я оставяли на спокойствие. Исперих от своя страна не по-малко бил зает с вътрешната уредба на държавата си и с мерките, които трябвало да се вземат за нейната отбрана. Навярно още тогава българският владетел е разбрал колко голямо е несъответствието между силите и средствата, с които сам разполагал и ония на империята. И още тогава ще се е сложило у прабългарите убеждението, което се превръща в основна идея на държавната им политика, че за да осигурят съществуването на държавата си, е трябвало на всяка цена да приобщят към нея останалата част от югоизточното балканско славянство, като включат в държавните си граници и неговите земи. От това гледище всяка стъпка, предприета от Византия за подчинение на славяните в южните и югозападните части на полуострова, е представлявала действие, насочено и срещу българската държава.

В Цариград не по-зле преценявали отраженията, които възстановяването на византийската власт в южните земи на полуострова е могло да има върху прабългарите на север, и по тази причина още отсега военните експедиции срещу славяните били съпроводени с враждебни действия и срещу България.

Мирът между двете страни бил нарушен при наследника на Константина IV императора Юстиниан II. На третата година от царуването си (688 г.) той потеглил на война „срещу Славиния и България". Българите, които навярно предугадили намеренията му и се спуснали към Тракия, били отблъснати, след което Юстиниан се насочил на запад, гдето преодолял съпротивата на околните славянски племена и достигнал до Солун. Голям брой славяни от Егейската област заедно със семействата им и сега били преселени в Мала Азия. Но когато след успешния край на това предприятие императорът с войските си се връщал към столицата си, българите го причакали негде из планинските окрайнини на Южна Родопа и той можал да се отърве само с цената на много жертви, убити и ранени.

Тази война е била последното голямо събитие в царуването на Исперих. Петнадесетина години по-късно, към 701 г., той бил наследен от Тервел я, който произхождал от същия род Дуло и навярно бил негов син.

Преди това промяна в ръководството на държавата била извършена и във Византия. Буйният, невъздържан и разточителен Юстиниан II бил съборен от престола и с отрязан нос бил изпратен на заточение в гр. Херсон в Крим. Поради упадъка на дисциплината във византийските войски и развилнелите се политически страсти неговият наследник също бил убит. Настъпилата криза, при която в продължение на две десетилетия на цариградския престол се изреждат неколцина императори, позволила на Тервеля не само да затвърди вътрешно и външно положението на държавата си, но и да се намеси във византийската междуособица.

Юстиниан II, който поради отрязания си нос добил сред византийците прозвището Р и н о т м е т, не загубил надеждата да си възвърне короната. От Херсон той сполучил да избяга при хазарите, у чийто хаган се надявал да намери съдействие за намеренията си. Но цариградското правителство, уведомено за неговите интриги, поискало той да му бъде предаден и детронираният император бил принуден да търси ново убежище. По море той с неколцина свои верни люде се озовал в България и потърсил тук помощта на нейния господар. Тервел веднага преценил големите изгоди, които предприятието на Юстиниана могло да донесе за тогавашна България, и не се оставил да бъде дълго убеждаван. Начело на 15-хилядна армия от българи и славяни той повел Юстиниана към Цариград и без да срещне каквато и да било съпротива скоро, се явил под неговите стени. Там съвсем не били подготвени да посрещнат едно тъй смело предприятие и Юстиниан използувал смущението, настъпило в средата на противниците му. Той влязъл във връзка със свои привърженици, които нощем му отворили една от градските врати, и бързо овладял цялата столица, като подложил на безпощадно изтребление всички, които смятал отговорни за детронацията си.

Тервел с войските си останал пред цариградските стени и не взел участие в тая кървава разправа. Но и след като тя била приключена, Юстиниан настоял българският владетел да продължи пребиваването си пред Цариград: присъствието на българите му било нужно за всеки случай, докато успее да добие признанието на властта си и в провинциите. В това положение Тервел останал няколко месеца, чак до есента на 705 г. Тогава, след като вече се почувствувал достатъчно затвърден на престола, Юстиниан в благодарност за оказаната му помощ обсипал Тервеля с дарове и почести. Императорът, разказва по тоя случай патриарх Никифор, отишъл в българския

стан, гдето било устроено рядко тържество. Била издигната висока трибуна, от която двамата владетели присъствували на дефилирането и акламациите на войската. Друг византийски писател, Суидас, описва церемонията с предаването на даровете: Тервел хвърлил щита и бича си на земята и императорът заповядал да ги затрупат със златни монети; забитото му в земята копие пък било покрито с копринени платове и дрехи. От два ковчега с пари, които били поставени до него, императорът с една ръка раздавал на българските войници сребро, а с другата злато. Но с всичко това отплатата, която Юстиниан дължал на Тервеля, не се изчерпвала. Още в България, когато просил неговата помощ, той обещал да му даде за жена дъщеря си. Това обещание сега той навярно не бил в състояние да изпълни, тъй като семейството му още се намирало в хазарските земи, но затова пък не можел да отклони изпълнението на други две, в политическо отношение много по-важни. Тервел бил удостоен с титлата к е с а р, а на българската държава била отстъпена З а г о р а, областта отвъд Хемус, около Сливен, Ямбол и Айтос.

В тогавашна Византия достойнството кесар, второ поред след императорското, е носел най-близкият роднина на императора, обикновено неговият първороден син. И фактът, че то било дадено на Тервеля, не е представлявал обикновено отличие, а означавал признанието му за законен владетел, с други думи — формалното признание на българската държава. Не по-малко значение за българите е имало присъединението на Загора. В тази област се събирали най-късите пътища от Долния Дунав към Одрин и Цариград. Чрез нея следователно българите ставали изцяло господари на проходите в Източния Хемус, през които византийците могли найлесно да проникнат в средището на земята им. Тъй те сега си осигурявали отлична база и за своите военни предприятия в Тракия.

Походът на Тервеля за възстановяване на Юстиниана II не е бил само един щастливо завършен епизод, чиито придобивки за българите са се изчерпвали с горните, направени от византийците признания и отстъпки. Не по-малки са били неговите последици и в друг смисъл: българският държавен владетел вече изстъпвал като фактор, чиято намеса могла да определи насоката на събитията във вътрешнополитическия живот на империята. Тоя факт сам по себе си променял обикновеното презрително отношение на византийците към вождовете на племена и народи, заседнали когато и да било върху тяхна територия; от друга страна, той повишил самочувствието на българите, а издигнал извънредно много и престижа на българската държава не само всред славяните, нейни поданици, но, което било не по-малко важно, и сред останалите сродни тям племена извън границите ѝ.

Юстиниан късно съзнал значението на всичко това и поискал да го поправи. Три години след възстановяването си той започнал война срещу България. Натоварената на кораби византийска армия дебаркирала при Анхиало и се разположила в близката равнина. Предупреден навреме за похода, началството над което бил поел самият император, Тервел се приготвил за отбрана и побързал да заеме съседните разклонения на Хемус. Поради това, че неприятелите им ги превъзхождали на брой, българите не се осмелявали да слязат в полето, а мислели да ги посрещнат в планината. Но самоувереността на Юстиниана и безгрижието на императорските пълководци накарали българския владетел да промени решението си. Византийските войници се били пръснали из околността за фураж, а в самия им стан имало пълно безредие. Тервел, който от близките височини наблюдавал всичко това, заповядал тогава на войските си да се нахвърлят над безгрижния противник. Победата била пълна. Жертвите, дадени от византийска страна, били извънредно големи, не бил малък и броят на пленените. Тия, които оцелели, потърсили спасение зад стените на Анхиало, гдето избягал и самият Юстиниан. Блокиран там от българите, той строшил копието си о градската стена, заповядал да прережат жилите на всички коне и на третия ден след поражението се натоварил с остатъците от войската си на корабите и отплувал обратно за Цариград.

След тоя злополучен поход Юстиниан потърсил възможност да заглади вината си и добрите отношения между него и българите били възстановени. Тази промяна в настроенията на непостоянния византийски самодържец се е дължала може би и на опозицията, която отново се навдигнала срещу му и в средата на византийското общество, и във войската. Няколко години по-късно армията, която той изпратил, за да накаже жителите на града Херсон заради някогашното им недоброжелателно отношение към него, се възбунтувала, провъзгласила за император един от военачалниците си и потеглила срещу столицата. Недоверяващ се на войските, които имал, Юстиниан се обърнал повторно за помощ към българския кан. Но изпратеният от Тервел трихиляден отряд не бил в състояние да помогне на един владетел, чийто трон бил загубил всяка опора в средата на собствения му народ. Отрязаната глава на Юстиниана била изпратена на щастливия му съперник, а българските войски се върнали в отечеството си.

Както и по-рано, при първото събаряне на Юстиниана, тъй и сега развихрените страсти всред византийското общество и духът на метежничество в армията още дълго време не могли да се успокоят. Заместникът на Юстиниана скоро бил свлечен от престола, а същата съдба след двегодишно царуване имал и заместникът му

Анастасий II. Тервел не останал безучастен зрител на тия събития. Дали защото смятал, че с безполезната подкрепа, която оказал на Юстиниана, е засегнат собственият му престиж, или защото искал да използва безредието, настъпило след неговата детронация, или най-сетне защото смятал, че може да добие от приемника му някои нови отстъпки, но Тервел веднага почнал война срещу империята. Българските войски навлезли в Тракия и без да срещат особено противодействие стигнали отново до Цариград. На следната година те повторно се явили там и неприятелствата траели до възшествието на третия император след Юстиниана — Теодосий III. Тоя последният, безобиден и кротък човек, бивш провинциален чиновник, който нямал никакви амбиции на пълководец или държавник, разбрал, че за да спаси от по-нататъшни разорения тракийските си земи трябвало да потърси възможност да се примири със северния си съсед. Преговорите между двете страни довели до траен мир (716 г.). Сведенията, които намираме у летописеца Теофан за неговите условия, са твърде общи и недостатъчни. В първото постановление на договора се определяла границата между двете държави: тя трябвало да започва от Милеона. Какво се крие под това име, остава неизвестно, както не се знае, где се е намирало означеното от него място. Предположението, че то е лежало към Сакар планина из околностите на днешния Тополовград и че следователно новата граница още тогава е била прокарана надлъж по големия пограничен окоп Еркесия, е погрешно. Известно е, че областта западно от Средна Тунджа и много по-късно оставала под византийска власт, а това би било невъзможно, ако източно от нея българските владения се спущали до течението на Марица. Навярно югоизточната граница е останала същата, както по времето на Юстиниана II, или пък е претърпяла само малки поправки в полза на българите.

Според второто условие на договора империята се задължавала да даде на българите скъпи дрехи и червени кожи на стойност 40 фунта злато. Навярно въпросът тук е за редовния годишен данък, с който Византия се била задължила към българите още от 681 г., по времето на Исперих. По-нататък договорът предвиждал, щото двете страни взаимно да си предават една на друга емигрантите, ако те са били уличени в заговор против законното правителство на отечеството си. И най-сетне четвъртото и последно постановление на договора уреждало търговията между поданиците на двете държави. С право на свободен внос се ползували само ония стоки, които били снабдени с пломби и печати от властите на съответната страна; иначе те бивали конфискувани. За да се разбере смисълът на това постановление, трябва да се знае, че Византия е била класическа земя на държавните монополи. Редица индустриални произведе-

ния, особено скъпите тъкани, са се произвеждали в държавни манифактури; продажбата пък на други била изключително право на държавата, а за износа на трети било необходимо специално разрешение. България, от друга страна, още по онова време била посредник на търговията между Европейския Север и средиземноморските страни и държавата тук, както и във Византия, е налагала известни такси за стоките, които минавали през нейните владения. Пломбите и печатите са означавали, че тия такси са платени.

Тая част от договора между Тервеля и Теодосия III има и друго, по-общо значение. За пръв път в историята на средновековна Европа чрез един политически акт между две държави са се уреждали и чисто стопански въпроси. А тоя факт по-добре от всичко друго свидетелствува, че старата българска държава, дори в самото начало на своето съществуване, съвсем не е била варварска сила, която живеела от грабежа над съседните земи и народи, както враждебно настроени византийски автори от онова време в едно или друго място на своите съчинения говорят за нея, а въз основа на тях и някои заинтересувани среди днес искат да я представят. Всред вътрешния мир и сигурността, обезпечени от твърдата власт на българските князе, техните владения постепенно се превърнали в поле на усилена стопанска дейност, която самата държава, нещо рядко в ония времена, се е считала длъжна да покровителствува.

Теодосий III не бил по-щастлив от своите предшественици. Един военен бунт съборил и него от престола. Но и при наследника му, Лъв III Исавър, добрите отношения между двете държави били запазени. Българите оказали дори неоценима услуга на Византия по времето, когато арабите отново се явили пред Цариград и цяла година го държали обсаден (717—718 г.). Войските на Тервеля тогава настъпили към Тракия и един двадесетхиляден арабски отред, който се опитал да спре движението им, бил унищожен от тях. Това поражение принудило арабите да побързат да снемат обсадата и да се оттеглят от бреговете на Босфора. Малко по-късно детронираният Теодосий, който замислил да си възвърне короната, склонил Тервеля да му помогне. Но приготовленията на претендента били навреме открити от Лъва III и пред очевидния неуспех, на който било обречено цялото предприятие, българският владетел предпочел да се откаже от него. Това е последното по-значително събитие през царуването на Тервеля. Наскоро след това той вече не бил между живите.

1. Moravcsik, Gy. Zur Geschichte der Onoguren. — UJ, X, 1930; Немет, Ю. Произходът на имената „Кобрат“ и „Есперюх“. — ИИД, XI—XII, 1932; Златарски, В. Н. История на българите от появата им в Европа до основаването на българското царство на Балканския полуостров. — ГСУ ИФФ, X, 1915; Турнерели, Е. Развалините на Болгар и древните българи. С. [s. a.]; Младенов, Ст. Исперихович военен стан в Южна Бесарабия. — ГСУ ИФФ, XXXIV, 1928.
2. Кулаковский, Ю. А. Свидетельство о водворении болгар за Дунаем и Именник болгарских ханов (Приложение к III т. Истории Византии). Киев, 1915; Трифонов, Ю. Известието на сирийския епископ Константин за Исперихова победа над византийците. — ИИД, XXI—XXII, 1932; Шкорпил, К. Укрепления на Първата българска държава в Северна Добруджа и Черноморския бряг. — Сб. Ников. С., 1940=ИБИД, XVI—XVIII, 1940, 525—535; Пограничен български окоп между р. Дунав и Черно море. — Сб. Златарски. С., 1925; Старобългарски паметници в Добруджа. —В: Добруджа. С., 1918; Милев, Н. Кубрат в историята и Кубер в „Чудесата на св. Димитрия Солунски“. — ПСп, LXXI, 1910; Фехер, Г. Първата поява на прабългарите в Македония. — МПр, IV, 1928, № 3; Златарски, В. Н. Известия на Михаила Сирийски за преселението на българите. — ИИД, IV, 1915; Uhlig, C. Die Wälle in Bessarabien, besonders die sogenannten Trajanswälle. — PrZ, XIX, 1928; Schuchardt, C. Die römischen Grenzwälle in der Dobrudscha. — AEMÖU, IX, 1885; Die Anastasius-Mauer und die Dobrudscha-Wälle. — JDAI, XVI, 1901.
3. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. Перевод под ред. И. Крачковского. М., 1939; Гаркави, А. И. Цит. съч. (вж. по-горе с. 141, библ. към гл. II, 2); Хвольсон, Д. Цит. съч. (вж. също там); Fehér, G. Les monumens de la culture protobulgare. Budapest, 1931; Миятев, П. Прабългари на Волга през Средните векове. — В: През вековете. С., 1938; Бешевлиев, В. Гръцки и латински извори за вярата на прабългарите. — ИНЕМ, VIII—IX, 1929; Вярата на първобългарите. — ГСУ ИФФ, XXXV, 1939; Едно ново известие за вярата на първобългарите. — ГСУ ИФФ, XXXII, 1936; Фехер, Г. Остатъци от езика на Дунавските прабългари. — ИАИ, V, 1929; Grumel, V. Sur les coutumes des anciens Bulgares dans la conclusion des traités. — ИИД, XIV—XV, 1937; Арним, В. Принасяне на кучета в жертва на цар Симеона. — БПр, II, 1933, № 1; Трифонов, Ю. Към въпроса за византийско-българските договори с езически обреди. — ИАИ, XI, 1937; Кацаров, Г. И. Клетвата у езическите българи. — Сп. БАН, III, 1912; Златарски, В. Н. Клятвя у языческих болгар. — Сб. Ламанский. I. СПб., 1907; Баласчев, Г. Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава. — Минало, I, 1909, № 1—3; Трифонов, Ю. Към въпроса за старобългарското болярство. — Сп. БАН, XXVI, 1923; Mikkola, J. J. Was ist Kanartigin? — Сб. Златарски. С., 1925; Beševliev, V. Der Titel Kanarti keinos. — BZ, XXII, 1932; Баласчев, Г. Укрепителните работи на старата българска войска. — Минало, III, 1918, № 10; Фехер, Г. Военното дело на прабългарите. С., 1938; Ivanov, J. Le costume des anciens Bulgares. — In: Recueil Ouspenski, I.=Les Balkans. 1—2. Paris, 1930; Бъри, Дж. Б. Хронологическият цикъл на българите. — Минало, I, 1910, № 4; Миккола, И. И. Тюркско-болгарское летосчисление. — ИОРЯС, 18, 1913; Златарски, В. Н. Имали ли са българите свое летоброение. — Сп. БАН, I, 1912; Към въпроса за българското летоброение. — Сп. БАН, X, 1915.
4. Баласчев, Г. Българският господар Тервел. — ПСп, LVII, 1898; Златарски, В. Н. Студии по българската история. — ПСп, LXIII, 1903; Дуйчев, И. Въпроси из вътрешната история на Първото българско царство. — В: През вековете. С., 1938; Баласчев, Г. Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство. С., 1902.

V. ДЪРЖАВНАТА КРИЗА В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ VIII В.

1. ВИЗАНТИЯ ПРИ ПЪРВИТЕ ИМПЕРАТОРИ-ИКОНОБОРЦИ. ПОХОДИ НА КОНСТАНТИНА V СРЕЩУ БЪЛГАРИЯ И ПРЕДИЗВИКАНАТА ОТ ТЯХ МЕЖДУОСОБИЦА

Възшествието на Лъва III сложило във Византия край на двадесетгодишния период на смутове и борби за престола. Новият владетел, способен военачалник, мъдър държавник и крайно енергичен човек, основал династия, която ръководила съдбините на империята близо едно столетие и отново я издигнала военно и политически. Веднъж завинаги бил сложен край и на арабската опасност. Отбити за сетен път от цариградските стени, разбити и в една голяма битка из полетата на Мала Азия, арабите вече се оттеглили отвъд нейните граници. След стогодишни кървави усилия техните нападателни пориви били изчерпани. Неприятелствата им срещу империята и занапред не спрели, но се изразявали предимно в местни сблъсквания. Епохата на големите арабски нашествия и завоевания в земите на източния християнски свят била приключена.

Това дало възможност на Византия да пристъпи към лечението на някои недъзи във вътрешния си живот. Правото, кодифицирано по времето на Юстинияна, вече отдавна не отговаряло на променените условия на живота и затова Лъв Исавър внесъл известни промени в него. Особено енергична обаче била намесата му в църковния живот на византийското общество. Суеверието там било пуснало тъй дълбоки корени, че духовната същност на християнството почти била забравена. Почитанието на иконите стигнало до истинско идолопоклонство, а пред безбройните светии, към които вярващите се обръщали в молитвите си, вярата в единния християнски Бог отстъпила съвсем на заден план. Лъв III заповядал да бъдат унищожени всички икони и изобщо всякакви свещени изображения, гдето и да се намирали те, и тъй като монашеството се обявило решително против тая наредба, затворени били по-късно и всички манастири. И к о н о б о р с т в о т о траяло във Византия близо

сто и двадесет години и в него на страната на императорите освен образованите слоеве от византийското общество стояла и цялата армия. Императорите-иконоборци ѝ оказвали особено внимание и поради това началото на иконоборската епоха се характеризира със силен подем на византийската военна мощ. След Лъва Исавър даровит пълководец бил и неговият син Константин V, известен в историята и с прозвището Копроним.

Епохата на византийския възход при тия двама императори е най-тъмното и може би най-тежкото време в нашата средновековна история. В него е трябвало да се реши въпросът, дали незакрепналата българска държава ще живее, или пък ще изчезне, както в дунавските земи бяха изчезнали преди нея толкова други варварски държави.

След Тервеля в продължение на двадесетина години на българския престол се изредили двама владетели. Но за тяхната дейност днес не разполагаме с никакви сведения. На първия от тях и името не е известно, а за втория се знае само това, че се наричал С е в а р. С него династията от рода Дуло се свършила и наследникът му К о р м и с о ш бил от друг род — Вокил (или още Укил).

През времето на тия трима български князе (718—756 г.) отношенията между България и Византия оставали добри. На тоя дълъг мир обаче бил турен край поради един нагледно незначителен повод. Константин V почнал да строи в съседство с българската граница крепости и да настанява там сирийци и арменци като военно погранично население. Не се знае дали това е било чисто предпазна мярка от страна на императора, или пък той се готвел да използува тия твърдини като опора за настъпателни войни срещу българите. Летописецът Теофан се задоволява да отбележи по тоя случай само, че в отговор на тая мярка българите поискали „данък за построените крепости". Въпросът навярно е бил не за нов данък, а за увеличение на онзи, който българите получавали от империята по договора от 716 г. Но на българските пратеници в Цариград дали обиден отговор. Това значело, че войната иде и българите не чакали да бъдат нападнати. В 755 г. те навлезли в Тракия и достигнали чак до Анастасиевата стена. Негде тук обаче те били разбити и отстъпили назад към границите си.

От този момент Константин V не скривал желанието си да разчисти веднъж завинаги сметките си със своя балкански съсед. Външното положение на империята тогава било особено благоприятно: от изток не я застрашавала никаква опасност. Настъпило следователно отдавна очакваното време, когато тя могла да събере всичките си сили и ги хвърли срещу българите. Преди още да били изминали сто години от създаването ѝ, българската държава е трябвало

прочее да поеме борбата, от чийто изход е зависело нейното понататъшно съществуване. В продължение на двадесетина години суровият и мрачен син на Лъв Исавра предприел девет военни похода срещу й. Още при първия от тях византийски флот от 500 кораба проникнал във водите на Дунава и, докато подлагал на опустошение съседните български земи, императорът начело на войските им се запътил по сухо към югоизточните български граници. При това двойно нашествие българите трябвало да разделят силите си и войските им, изпратени на юг, не смогнали да удържат настъплението на многобройните неприятели: при крепостта Маркели, негде около днешния Карнобат, те били разбити и се оттеглили в старопланинските проходи. Тъй за Кормисоша станало ясно, че страната му, изложена на нападения от две посоки, не ще бъде в състояние да устои и поради това побързал да предложи мир на противника си. Константин V се отзовал на предложението му и неприятелствата били преустановени. Но областта Загора, отстъпена на българите по времето на Тервеля, сега била загубена от тях и българската граница отново се отместила негде по бйлото на Източнаия Балкан. Разбира се, прекратен бил също и данъкът, който дотогава империята им плащала.

За Константина V тоя мир означавал само къс отдих, а едновременно с това и подготовка за решителните действия, чрез които Византия трябвало да стане господар над целия полуостров. Нему са били познати връзките, установени още по времето на Тервеля, между прабългарите и македонските славяни и той разбирал, че за да нанесе смъртния удар върху държавата на първите, е било необходимо да обезвреди последните. Ето защо две години след привидно сключения мир с българите той потеглил срещу Македония (758 г.). Нейните земи били подложени на разорение и плен и тамошните славянски княжества трябвало да признаят византийското върховенство. Между това Кормисош се бил поминал, а неговият наследник, бездейният В и н е х, не се решил да се намеси и облекчи положението на своите естествени съюзници. Той предпочел да вземе мерки, за да посрещне нападението, което очаквал срещу държавата си. И то наистина не закъсняло. На следната година подир разправата си с македонските славяни Константин V повел многобройна войска срещу българите. Тоя път обаче щастието му изменило. В теснините на Берегавския проход, през който императорът искал да нахлуе в сърцето на тогавашна България, българите го причакали и му нанесли унищожително поражение. Между многото паднали тук видни византийци били началникът на техните войски в Тракия и първият министър на империята. Константин V можал да се спаси само с остатъците от блестящата си армия. Но Винех

не съумял да използува победата си за настъпление към юг и това обстоятелство направило положението му неудържимо. Недоволните българи се вдигнали срещу него и той, заедно с мнозина видни представители от неговата династия, бил убит (761 г.).

На българския престол бил издигнат тогава младият, войнствен и известен с храбростта си Телец от рода Угаин. Неговото избиране означавало, че у българите надделяло течението, което било против пасивната отбрана и настоявало те сами да поемат инициативата в започнатата борба. И наистина, веднага след като взел властта, новият княз заповядал на войските си да настъпят срещу византийските крепости южно от Балкана. Областта около Средна и Долна Тунджа, на изток до бреговете на Черно море, която отдавна бе станала проходна земя за войските на двете неприятелски страни, сега вече се превръщала в театър и на тяхната кървава разправа. Ето защо, за да се спаси от очакваните бедствия, нейното славянско население поискало òвреме да се приюти в други по-спокойни земи и Цариград, под чиято власт тая област се намирала, не можел да откаже на това искане. Константин Копроним заповядал преселниците да бъдат настанени във Витиния (Мала Азия). Там те били пренесени през Черно море на византийски кораби. Броят им според тогавашни известия достигал 208 хиляди. Потомците на тия славяни и векове по-късно продължавали да живеят като особено население във Витиния, докато най-сетне били съвсем погърчени. Византийците ги наричали слависиани.

Между това, за да спаси своя престиж, тъй силно пострадал от катастрофата в Берегава, Константин V от своя страна почнал да се готви за нов голям поход срещу българите. Както шест години по-рано, те и сега трябвало да бъдат нападнати от две страни. Флот от 800 кораби, на които бил натоварен десетхиляден корпус, потеглил отново към дунавските устия, а сам императорът с главните си сили се отправил по сухо към Източна Стара планина и се разположил в околностите на Анхиало. Предизвестен за неприятелското настъпение през Тракия, новият български владетел побързал да го посрещне и заел съседните планински височини. Във войската му, наред с прабългарите имало и двадесет хиляди славяни. Поради своята самонадеяност обаче Телец не дочакал противника на укрепената си позиция и го нападнал в откритита равнина. Но Копроним не повторил грешката на някогашния си предшественик Юстиниана II и готовата да предотврати всяка изненада византийска армия застанала срещу българите. Полето пред Анхиало за втори път се превърнало в боище, на което двете страни изпитвали силите си. Но сега всички предимства били на страната на византийците. Тяхната многочисленост, по-доброто им въоръжение и пълководските

дарования на Константин V одържали връх. Кръвопролитната битка, която траела от сутринта до късна вечер на 30 юни 763 г., свършила с пълно поражение на българите. Телец отстъпил към планината, като дал много жертви и изоставил в ръцете на противника си голямата част от своите обози, а също и мнозина пленници. Византийските загуби също не ще да са били малки, тъй като императорът не се решил да преследва сражения противник и да нахълта в България, а предпочел да се върне назад. След създаването на българската държава това било първата голяма победа, удържана от ромейските войски над българите, и Копроним имал защо да бъде горд с постигнатото. Окованите български пленници, следващи триумфалното му влизане в Цариград, били предадени на столичната тълпа, която безпощадно ги избила, а военната плячка била раздадена като награда в състезанията, устроени по случай това тържество в цариградския хиподром.

Поражението при Анхиало решило съдбата и на самия Телец. Българите с право го смятали виновен за постигналото ги нещастие и в избухналото срещу му въстание той заедно със своите съветници-боили бил убит. Престола заел нов кан, С а б и н, зет на Кормисоша (есента 763 г.).

Между това Константин V, комуто победата при Анхиало вдъхнала самоупование и вяра във възможността да постигне заветната си цел, не се забавил да подготви нова и още по-голяма експедиция срещу България. Тя и тоя път била предприета едновременно по суша и по море. 2600 натоварени с войници кораби се запътили към българските черноморски брегове, а сам той с друга армия се насочил през Тракия към Балкана и спрял пред изхода на Берегавския проход. Тук той навярно трябвало да дочака съобщението, че изпратените по море войски са слезли на българска територия и едва след това да се опита да мине тесниците, чието име било свързано у него с един тежък спомен. Вместо тая вест обаче той получил друга: силна буря връхлетяла византийския флот, още когато плувал около побрежията на Анхиало и Месемврия, и почти всички препълнени с войски кораби били потопени. На императора, чиито планове и тоя път се оказали напълно провалени, не оставало друго, освен да нареди, щото носените от вълните трупове на издавените войници да бъдат извличани на брега с рибарски куки, за да им се даде поне едно християнско погребение. За продължение на похода срещу България вече и дума не могло да става.

Още преди тая катастрофа Сабин, уплашен от предстоящото двойно нападение, се помъчил да го избегне. Предложението му за мир обаче било отхвърлено от уверения в победата византийски самодържец. Но и сега, след като случаят спасил България от вра-

жеското нашествие, Сабин не само не се решил да използува затрудненото положение на противника си, а възобновил предложението си. Български пратеници пристигнали в Цариград с поръката да сключат траен мир. Тая постъпка на малодушния кан предизвикала буря от негодувание в средата на българите. На свикания по тоя случай събор боилите открито го обвинили, че искал да остави България да бъде поробена от ромеите, и Сабин, пред страха да не го постигне участта на предшественика му, потърсил спасение в бягство. Той тайно напуснал страната и през Несебър се озовал в Цариград, гдето съобразителният Константин V го посрещнал с особено внимание. Наскоро след това тук, също тъй по скрити пътища, били доведени и близките люде на абдикиралия български владетел.

Престола и властта Сабин преди бягството си предал на един от своите доверени и близки люде — У м а р. Тоя последният обаче, издигнат без да се ползува с доверието на народа, след 40-дневно царуване бил отстранен. Но царуването и на издигнатия срещу него Т о к т у не продължило много. Страната се намирала в трескаво състояние. Съзнанието за надвисналата над нея външна опасност държала умовете в постоянна възбуда и страстите все повече се изостряли. В средата на тогавашното българско общество все по-ясно се очертавали две течения. Привърженицитe на едното смятали, че изходът от настъпилата криза трябва да се дири в помирение с империята и за да го постигнат били готови, както изглежда, дори на унизителни компромиси. Техните противници от своя страна ясно виждали истинските цели на византийската политика и съзнавали, че никакви отстъпки, направени от България, не биха задоволили неумолимия ѝ противник. Борбата била на живот и смърт и спасението на държавата зависело единствено от възможността да се постигне вътрешно обединение и с цената на всички рискове да се подеме делото на активната самоотбрана. Какво е било съотношението на силите между тия две течения, ние днес не знаем. Но едното и другото имали фанатични представители в средата на прабългарските боили. Що се отнася до славяните, на които легнала трудната задача да образуват първата и главна преграда срещу неприятелския натиск през прелезите на Хемус, те докрай останали верни на това свое задължение и всички днес известни факти навеждат на заключението, че те са били най-яката опора на партията на независимостта. Тя намирала оправдание на своите разбирания в обстоятелството, гдето Константин V използувал всяко примирие, за да приспива бдителността на българите и да подготвя нови удари срещу им. Нещастието на тая партия обаче се състояло в това, че тя все още не могла да намери в средата си човек, чийто ум, воля и пълководски дарби биха били достатъчни, за

да се разрешат сложените от времето задачи.

Нямал тия качества и новоизбраният кан Токту. Веднага след възцаряването му неговите противници се опълчили против него и в България почнала истинска междуособна война. Свръх всичко това византийските войски отново се запътили към българската граница. Междуособицата парализирала всецяло отбранителната сила на българската държава и очевидно Копроним искал да използува тъй благоприятно стеклите се обстоятелства, за да ѝ нанесе сетния удар. В най-лош случай той чрез намесата си се надявал поне да осигури тържеството на партията на пораженците и чрез нея да превърне постепенно тогавашна България в обикновена византийска провинция. И от развоя на събитията изглеждало, че сметките му били на път напълно да се оправдаят. Токту не бил в състояние да се удържи на престола и трябвало да дири убежище в горите на днешния Делиорман, гдето наскоро бил убит заедно с брата си и мнозина свои привърженици. Противниците му избрали нов кан, Б а г а н, който сметнал за първа своя длъжност да се обърне към императора с предложение за мир. Константин V, вече подготвен за настъпващата развръзка, се показал склонен на преговаря и Баган в наивната си вяра, че работите тръгват към добър край, сам пристигнал в Цариград. На срещата между двамата държавни представители присъствувал и избягалият преди това във византийската столица Сабин и тоя факт съвсем ясно показвал, че Копроним вече смятал за възможно да вземе положението на съдия във вътрешните български работи. Тук пред Сабина, след като си позволил да мъмри Багана за смутовете в страната му, императорът най-сетне се съгласил на искания мир. На какви условия е бил сключен той не е известно, но у летописеца Теофан изрично е отбелязано, че когато давал съгласието си за него, Константин V съвсем не мислел да го спазва. Истинските намерения на лукавия византийски самодържец се проявили още по времето, когато Баган се намирал в Цариград; той изпратил тайно свои люде в България, които успели да отвлекат княза на северците С л а в у н, един от най-непримиримите неприятели на империята. С неговото изчезване защитата на тъй важните за българската държавна сигурност източни проходи на Хемус била разстроена. Използувайки това обстоятелство, от една страна, и безпечността на българите поради едва-що сключения мир, от друга, Константин V потеглил от Цариград и с незначителна, набързо събрана войска отново връхлетял над България. Разстроени от междуособиците и изненадани от нашествието в земята си, българите не могли да му окажат никакъв отпор и изглеждало, че тоя път краят на държавата им е непредотвратим. И затова толкова по-неочакван бил на-

стъпилият обрат. Едва императорът навлязъл в балканските клисури и споменът за преживяното в Берегава петнадесетина години порано до такава степен овладял съзнанието му, че сковал у самия него всяка помисъл да завърши тъй благоприятно започнатото си предприятие. Страхът, че там го очакват незнайни засади, или че пътищата му за отстъпление могат да бъдат отрязани тъй силно заговорил у него, че той според думите на летописеца бързо свърнал назад, „без да извърши нещо героично". Едничкият подвиг, с който бил ознаменуван тоя безславен поход, било опожаряването на един от планинските дворци на българските канове.

Лековерният Баган, върху когото единствено паднала отговорността за това ненаказано нападение, трябвало да го изкупи със своя живот. Принуден да бяга от Плиска, той бил убит във Варна от собствените си прислужници. И неговата съдба за лишен път показала на българите всичката погрешност на политиката, която дирела запазване на българската държава в споразумение с нейния непримирим и вероломен южен съсед. Сега на тая заблуда бил сложен за дълго време край, а чрез това вече настъпвал краят и на вътрешното раздвоение у тогавашното българско общество.

2. ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА ВЪНШНАТА ОПАСНОСТ И ПЪРВИ СТЪПКИ КЪМ ВЪТРЕШНО УСПОКОЯВАНЕ

Телериг

Първите стъпки към преодоляване на държавната криза в България били сторени през царуването на Телерига (768—777 г.).

По времето, когато той заел престола, неуморимият Копроним се намирал на нов поход срещу България. С войска, натоварена на 2000 кораба, той сам потеглил към Дунава, като наредил, щото в момента, когато българите бъдат заети да отбиват нападението му на север, византийските кавалерийски корпуси да нахълтат в земята им откъм юг. В изпълнение на тъй скроения план той стигнал до Варна, но там неизвестно защо, отново се разколебал и решил да изостави начинанието си и се върне назад. Може би причината за страха, в който го обвинява съвременният му летописец, е била вестта за превратата в България и за смъртта на малодушния Баган. Но и Телериг от своя страна, едва-що поел властта, бил съвсем неподготвен да посрещне двойното нападение и поради това намерил, че единственото средство, за да отбие надвисналата опасност, е да склони противника на мир. С тая цел във Варна били изпратени двама видни боили. Разколебаният в намеренията си император

с радост посрещнал донесеното от тях предложение и мирът набързо бил сключен. Двете страни писмено се задължили да се откажат занапред от всякакви взаимни нападения. Константин се върнал след това в столицата си, като за всеки случай наредил да бъдат засилени гарнизоните в крепостите, съседни на българската граница.

Неговото недоверие към българите било в случая напълно основателно. Ако Константин V не мислел да се откаже от намерението си да свърши с България, Телериг също тъй бил достатъчно умен, за да не погледне на подписания от императора мирен договор като на акт, който осигурявал безопасността на земята му. Двете страни взаимно се уверявали в добрите си чувства, но едновременно с това скрито се готвели за бъдещото си сблъскване. То настъпило по-скоро, отколкото било очаквано. Още през първата година на царуването си, когато едно българско посолство се намирало в Цариград, Телериг, вярвайки, че по тоя начин е измамил бдителността на императора, изпратил по думите на византийския летописец Теофан дванадесетхиляден отряд, „за да поплени Берзития и да пресели жителите ѝ в България". Основаното върху тия думи на летописеца мнение, че въпросът е за български поход в Югозападна Македония, гдето живеело познатото ни славянско племе берзити (бърсяци), е несъмнено погрешно: на една тъй далечна и рискована експедиция Телериг при дадените условия не е могъл да се реши. Предприятието на българския владетел навярно се е отнасяло до някоя от по-близките славянски области — може би Западна Родопа или към Софийско, — които Византия смятала, че лежат в нейната сфера на влияние. Що се отнася пък до целта на експедицията, сигурно е, че въпросът е бил не за принудително преселение на тамошните славяни, а да се вдигнат те на борба срещу империята и да съдействуват за присъединението на земите им към българската държава. Това означава, че преустановената още от времето след Тервеля политика за взаимно сътрудничество и сближение между българската държава и останалите извън пределите ѝ племена от групата на някогашното дакийско славянство намерили в лицето на Телериг своя пръв енергичен продължител. Но направеният от него опит завършил с несполука. Константин V имал между лицата, близки до канския двор агенти, които го предизвестили за намеренията на своя владетел. Тогава императорът заповядал войските му да се съберат, уверил българските пратеници, че се готви за война с арабите, но вместо към Азия потеглил бързо на запад срещу изпратения в славянските земи български отред. Изненаданите българи били разпилени и императорът с много пленници се завърнал триумфално в Цариград.

С това неприятелствата между двете страни отново избухнали.

Но и сега щастието се оказало неблагосклонно към византийския самодържец. Предприетият от него година по-късно двоен поход срещу България свършил с нова морска катастрофа негде на север от Несебър. А между това и Телериг, поучен от методите на своя противник, не закъснял да ги използува срещу самия него. Той писал на Константина, че се чувствува несигурен на българския трон, поради което възнамерявал да избяга в Цариград и молил императора да му съобщи, кои са неговите приятели в България, та да им се довери и устрои чрез тях бягството си. Повярвал, че и тоя път ще се повтори случаят със Сабина, Константин писмено съобщил имената на своите люде. Телериг заповядал да бъдат изловени и наказани със смърт. Напразно разярeният от собствената си глупост Константин скубел своите побелели коси. За да отмъсти за измамата, нему оставало само едно средство: да почне срещу България нова война. Византийските войски се събрали в Тракия, но в Аркадианопол (Люле Бургас), гдето сам пристигнал, за да поеме началството им, той заболял от сибирска язва. Трябвало на носилка да го върнат в столицата му, на път към която се поминал (775 г.).

Тъй слязъл завинаги от историческата сцена човекът, който бе поставил за цел на живота си да унищожи българската държава. Издържала всички изпитания, тя вече могла да гледа с вяра в бъдещето. При все това далеч не всичко било свършено. Външната опасност била наистина преодоляна, но нейните последици във вътрешния живот на държавата съвсем не били отстранени. Кризата тук още траела и сам Телериг въпреки своите заслуги трябвало да бъде последната ѝ жертва. Не е известно какви събития продължавали да размътват спокойствието на страната. Знае се само това, че две години след смъртта на Константина V Телериг напуснал България, за да дири в Цариград гостоприемството на смъртните врагове на своя народ. Наследникът на Константина Лъв IV го приел благосклонно и му оказал големи почести. Загубилият престола си емигрант бил покръстен, получил достойнството византийски патриций и му била дадена за жена братовчедката на императрицата. За неговата по-нататъшна съдба нямаме никакви известия.

Кардам

Край на вътрешните борби в България настъпил едва през царуването на К а р д а м а (777—803). В неговото лице за пръв път след един полувековен период на безпътица и смутове бил намерен човекът, при когото страната се успокоила. За това помогнало извънредно много и коренно промененото външно положение. Новият византийски император нямал нито едно от качествата на своя баща.

Той изоставил и неговите завоевателни намерения срещу България. Освободена от постоянната заплаха на чуждото нашествие, тя вече могла да пристъпи и към лекуване на раните си, отворени от преживените трусове. Тази задача сега е била улеснена от обстоятелството, че отношенията на силите в българското общество вече били основно променени, а превърнато било и неговото съзнание.

В кървавите междуособици част от буйното туранско болярство е била унищожена. Загубило най-видните си представители, то вече не е могло да играе тъй решителна роля в управлението, както порано. От друга страна, десетилетията на смъртна опасност разкрили грамадната заслуга на славянските поданици на държавата в делото за нейното запазване. Броят на прабългарите в нея бил тъй малък, че немислимо било те само със собствени сили да я бранят. Славяните винаги образували по-голямата част от войските, с които българските владетели се явявали на бойните полета. Но незаменимата роля, изпълнявана от тия славяни, е била другаде: те са били изпитаните защитници на старопланинските прелези и благодарение единствено на тяхната вярна служба Балканът още тогава се превърнал в преграда, която византийските армии, въпреки многостранното си превъзходство, мъчно се решавали да насилят. Без решителната поддръжка на своето славянско население тогавашна България по никой начин не би оцеляла. Ако самите прабългари са представлявали в нея държавнотворният и все още политически ръководният елемент, славяните изпъкнали тук още тогава като първа държавно-охранителна сила. Това все повече повдигало тяхното значение, а наред с него — и влиянието им във вътрешния живот на страната и в нейното управление. Най-голямата последица следователно от съдбоносната криза, която било съдено на България да преживее през втората половина на VIII в., е било държавноправното издигане на славянското мнозинство в нея. Наред с това масата изстъпила като значителен фактор и в държавния живот, а по такъв начин силата на прабългарското болярство била още повече ограничена. Държавният владетел вече не е бил, както по-рано всецяло зависим от неговите настроения и имал на кого да се опре, щом като трябвало да се обуздаят поривите му. По тоя начин в края на тая епоха били създадени условията и за ръста на едноличната канска власт срещу представяното от туранската аристокрация олигархично начало.

Всички тия промени са били предпоставка за решителен завой и във външната политика на българската държава. Поучени от миналото, нейните представители съзнавали, че за да обезпечи съществуването си, тя трябвало да излезе извън границите, в които била

основана и цял век продължавала да остава. Само тъй е било възможно тя да увеличи своите сили и средствата си за борба със своя непримирим противник — Византия. Естествената посока за разширението на тогавашна България лежала главно към юг и югозапад, към земите на същото славянство, част от което обитавало собствените ѝ първоначални територии. Застрашени като нея от военното и политическо могъщество на империята, тамошните славянски племена се явявали естествени български съюзници. Византия и за тях е била една враждебна политическа и културна сила и пред опасността да паднат всецяло под нейната власт те не са могли да не предпочетат зависимостта си от българския владетел, под чийто скиптър техните сродници на север се чувствували у дома си. Тия последните от своя страна и под влиянието на чисто племенни стремежи са били не по-малко заинтересовани да видят включени в границите на своята държава възможно по-голям дял от останалите си сродници; с това тяхната политическа сила е могла само да нарасне, а влиянието им върху държавното управление да стане още по-голямо. В това направление техните интереси съвпадали не само с общодържавните, но и с ония на самия български владетел, на чийто стремеж към пълновластие славяните са представяли най-значителна опора.

При все това, отдадени на грижи за вътрешното си уреждане, българите цяло десетилетие след Телерига не предприемали нищо срещу Византия. Починът за новите неприятелства между двете страни излязъл и тоя път от нея. Византийският пълководец Ставракий проникнал от Солун с голяма сила в Тесалия, отгдето през Средна Гърция стигнал чак до Коринтския провлак. Славянските племена в пребродените от него земи били подчинени и превърнати в поданици на империята (785 г.). След тоя лек успех срещу българските съюзници на юг в Цариград сметнали за нужно да сплашат и самите българи. За тая цел няколко месеца по-късно вдовицата на Лъва IV императрицата Ирина заедно със своя син, с блестяща свита и многобройна войска се запътила към Северна Тракия. Пристигнала в Берое (Стара Загора), тя заповядала да укрепят града и го нарекла на своето име Иринопол. Възстановени били стените и на Анхиало, след което императрицата свърнала към Пловдив, откъдето потеглила обратно към столицата си. Тази шумна демонстрация обаче не направила на Кардама желаното впечатление и той мълчаливо продължавал да следи събитията и да се готви. Неговото внимание било съсредоточено на югозапад към Македония, гдето византийската власт едва се крепяла. Българските отреди настъпвали в тая посока и веднъж, когато императорският наместник в Струмската област безгрижно се бил разположил на стан с част

от войските си, те връхлетели върху му и той сам с много от своите хора бил убит.

С това дълго сдържаното напрежение у двете страни избухнало в открита война и синът на Ирина Константин VI, който едва-що бил заел престола, потеглил срещу България. Увереният в силите си Кардам обаче не го чакал на границата, а се спуснал да го посрещне далеко на юг. Неприятелите застанали един срещу други при крепостта Проват в околностите на Одрин, но там, още след първото незначително сблъскване помежду им, императорските войски побързали нощем да очистят полесражението и да отстъпят. Кардам се задоволил с тоя малък успех и не се впуснал да ги гони. Нови месеци минали в подготовка и за двете страни. На следната 792 г. Константин VI повел повторно войските си на север и заел позиция при крепостта Маркели. Убеден, че решителното сблъскване е предстоящо, Кардам също се явил тук с всичките си сили, но намерил за по-изгодно да дочака противника си върху съседните планински височини, гдето се укрил. Младият съвсем неопитен и нетърпелив император изтълкувал тая съобразителност като страх. Той се поддал на внушенията на някои от своите съветници, които му предсказали пълна победа, и заповядал българите да бъдат атакувани. Изходът на тъй започнатата битка бил катастрофален за византийците и загубите им били страшни. Константин трябвало в стремглаво бягство да се спасява с остатъците от армията си, която в тоя кървав ден се лишила от най-добрите си пълководци. От българския меч паднали и мнозина от членовете на императорската свита, а целият византийски обоз заедно с палатката на самия император, прислугата му и много скъпоценности и пари станали плячка на победителите.

Като сетнина от това поражение се явил мирният договор между двете страни, при който Византия отново се задължила да плаща данък на българите. Но тия мирни отношения не траели дълго. Тричетири години по-късно те били прекъснати поради грубия отказ на сприхавия и непостоянен Константин да изпълни поетите задължения. Възобновените неприятелства не довели до събития, които биха могли да изменят по-раншното състояние на нещата. Предпазливият и умен Кардам не се увлякъл в предприятия, за които недостатъчно закрепналата българска държава още не била дорасла, а самият Константин въпреки своите героични пози и заканите си към българите трябвало да се убеди, че отдавна било минало времето на неговия прочут дядо, когато България се тресяла от пристъпите на византийските армии.

Lombard, J. Constantin V, empereur des Romains. Paris, 1902; Панченко, Б. Памятник славян в Вифинии VII века. — ИРАИК, VIII, 1902; Благоев, Н. П. Държавните преврати в България през втората половина на VIII в. — МПр, XII, 3, 1940.

VI. ДЪРЖАВНИЯТ ВЪЗХОД НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА IX В.

1. ДЕЛОТО НА КРУМА

След Кардама на българския престол се явява Крум. Годината на неговото възшествие не е известна. Знае се само, че в 803 г. той вече е царувал. Не са познати също и отношенията му към неговия предшественик, нито пък обстоятелствата, при които поел върховната власт над българите. Но смята се, че той е бил основател на нова династия, в чието време българската държава достига върховете на своето могъщество, а българската култура — най-високия си разцвет.

Изказано е предположението, че Крум ще да е произхождал из средата на ония прабългари, които още преди Исперих да се яви отсам Дунава живеели в земите на аварите из днешно Маджарско и Трансилвания; чрез въстание той освободил съотечествениците си от аварска власт и след като присъединил земите им към българската държава, сам поел върховното й управление. Безспорен факт във всеки случай е само това, че въпреки масовите изселвания на тия прабългари през VI и VII в. към Италия, южнонемските земи и Македония те все още продължавали да образуват немалка част от поданиците на аварския хаган. При това и първите известия за Крума разказват за войната му именно с аварите. По онова време, самото начало на IX в., аварската държава вече се намирала в краен упадък. Франките на Карла Велики, които се явили в Панония, удържали над аварите решителна победа и им отнели всички области на запад от р. Тиса. От тоя удар те не могли да се съвземат и Крум побързал да довърши останалото. Аварската държава била съвсем унищожена и всичките й земи източно от Тиса влезли в състава на тогавашна България. Там, на север от Дунава, днешно Влашко отчасти или изцяло се намирало в нейните предели може би още от времето на Исперих и Тервеля. Сега българските държавни граници били отместени по билото на Северните Карпати, а на изток опрели до течението на Днестър. Освен целия днешен Банат и Трансилвания в тях били включени още Молдова и Бесарабия. Всички тия

пространни територии образували отсега нататък тъй наречената Заддунавска България.

Това буйно разширение на север се обяснява не само с пълното разложение на някогашната могъща Аварска империя, неспособна да брани сетните си земи, и не главно с наличността на значително прабългарско население в тях. Върху пространството на старата Дакия, в което влизала по-голямата част от споменатите области, продължавали да живеят и големи групи от същите славяни, които през VII в. бяха заели източните и южните области на Балканския полуостров. Българската държава, която обединявала вече значителен дял от техните балкански сродници, е представяла следователно една политическа организация, към която те естествено тежнеели. Поради това и присъединението им към нея е било акт, за чието осъществяване те независимо от тамошните прабългари сами съдействували. За славянски племена, които и след преселението на сънародниците им в Балканския полуостров останали в Дакия, имаме известия още от епохата на VII в., а за същото славянобългарско население на ония заддунавски земи свидетелствува и тяхната старинна топонимия: и до днес много тамошни реки, селища и планински дялове носят чисто славянобългарски имена. Що се отнася до туранските прабългари, които тогава живеели из аварските земи, много вероятно е отдавна изказаното схващане, че техни потомци са днешните полумаджаризирани секлери, които още населяват крайния югоизточен ъгъл на Трансилвания.

Едновременно с българското държавно разширение към север, а може би и преди него в състава на българската държава били включени и земите на запад от Тимок с цялото поречие на р. Млава и покрайнината около Съединена Морава. Древният келтско-римски Сингидунум бил вече забравен. На мястото му отсега нататък се явява Белград — „Българска Бяла“ (Alba Bulgariae или Alba Bulgarica), както средновековните западни писатели от онова време насам го наричали. В тази посока българската граница обхващала тогава и земите по двата бряга на Долна Сава, негде отвъд античния Сирмиум, от чието име е било образувано българското му название Срем. Цялата тая област, ако и да не се намирала до онова време под непосредствената власт на аварите, е била в кръга на тяхното политическо влияние. Поради това присъединяването ѝ от българите било посрещнато в Цариград със същото безразличие, както и разширението им в отвъддунавските земи.

Империята е могла да бъде доволна, ако би ѝ се удало да затвърди властта си поне в останалите части на полуострова, но тук нейната задача съвсем не била лесна. Славяните в Македония и Тесалия били само външно подчинени; в действителност те живеели по свой

обичай и закон и никакви императорски чиновници нямало в средата им. Още по-зле стояли работите в Пелопонес, гдето славянските племена не само били съвършено независими, но под заплахата им се намирали и редките оцелели гръцки градове по тамошните крайбрежия. Един от най-важните измежду тях бил гр. Патрас на Коринтския залив. В 807 г. те обсадили тоя град откъм сушата, докато съюзниците им, африканските араби, го блокирали откъм морето. Но яките стени на Патрас устояли на славянските пристъпи, а с пристигналите наскоро императорски войски славяните били разбити, след което почнало и подчинението им. Това славянско движение в Пелопонес навярно се е явило като отглас на противовизантийските вълнения в Македония. Във всеки случай в Цариград са били убедени, че внушенията за всичко това идели от Плиска. Тази е била причината, загдето тогавашният император Никифор I сметнал за необходимо веднага след усмирението на пелопонеските славяни да се обърне против България. Тъй като тъкмо тогава в Цариград бил открит заговор срещу му, замисленият поход против българите бил отменен, още преди да бъдат привършени всички приготовления за него. Но неприятелството между двете страни вече не могло да бъде прикривано. И Крум не чакал военните действия да започнат по време, избрано от противника му.

И сега, както при Кардама, българите през Средешката област настъпили към долината на Долна Струма и за втори път изненадали събраните там византийски войски. След като им нанесли тежки загуби и успели да сложат ръка на 1100 фунта злато (близо един милион и двеста хиляди златни лева), те изчезнали също тъй бързо, както се и явили. Очевидно тоя техен набег имал само разузнавателен характер. По пътя на българите към Македония се издигала мощната крепост Средец, без чието отстранение всякакви техни успехи в тая посока се явявали несигурни и безплодни. Необходимо било прочее Крум да свърши преди всичко с нея и през пролетта на 809 г. той се явил пред стените ѝ с многобройна войска. Градът не се опитал да се брани и отворил вратите си на победителя. Но това не го спасило. Крум наредил да бъдат сринати стените му и се оттеглил, след като заповядал да избият целия му гарнизон заедно с мнозина от гражданите.

Тъй Византия се лишила в сърцето на полуострова от най-важната си твърдина, която господствувала не само над една обширна, заселена със славяни област, но била и средище на големите пътища от бреговете на Дунава и Морава към долините на Вардар, Струма и Марица. Загубата на Средец означавала край на това господство и начало на още по-големи загуби в Балканския Юг и Югозапад.

Никифор се опитал да поправи станалото и скоро пристигнал в разрушения град. Но доведените от него войски, на които било възложено отново да издигнат съборените укрепления, отвърнали на тая заповед с бунт и императорът трябвало да бяга към столицата си. Метежниците също се пръснали и от тоя момент Средец престанал да бъде византийски.

За да се спре очакваното по-нататъшно разширение на българите към македонските земи, нужни били мерки от друг характер и размери. Поради това Никифор наредил да се съберат принудително колонисти от всички провинции на империята и ги настанил като военно-граничарско население в югозападните, съседни с България области. Смятайки, че по такъв начин е заприщил проникването на българите в тая посока, той решил да удари в самото средище на тяхната държава. С голяма армия, съставена от европейски и азиатски войски, той заедно със своя син Ставракий потеглил към Източна България. Крум очевидно бил изненадан от многобройните сили на противника си, а не разполагал и с време, за да събере достатъчно войски, та да му се противопостави. За да запази земята си от разорение, той поискал от него мир. Българските пратеници се явили пред императора, когато той вече бил пристигнал в Маркели, но предложението им било надменно отхвърлено. Въпреки съветите на опитните си военачалници Никифор заповядал настъплението да продължи. Тъй като главните пътища през Стара планина били укрепени и здраво пазени от българите, византийците поели скрити странични пътеки и след много заобикалки сполучили най-сетне да нахлуят в равнината към Плиска. Тук Крум още помалко бил в състояние да ги възпре. Никифор завзел българската столица и я предал на разграбване, като сам сложил ръка на съкровищницата на българските канове и опожарил дворците им. Напразно Крум му предлагал да се задоволи с всичко това и да се оттегли. Упоеният от успеха си византийски самодържец не искал да чуе за мир и цели две седмици бродел из беззащитната българска земя, като избивал люде и добитък, палел селищата и унищожавал намерените запаси от храни.

Най-сетне, след като наситил жаждата си за разрушение и мъст, той тръгнал назад. Може би истинската причина за това негово решение са били тревожните слухове, че българите били заели и задръстили всички достъпни прелези в планината и отрязали пътищата към широките полета на Тракия. И оказало се наистина, че отстъплението дошло твърде късно. През нощта срещу 26 юли 811 г., когато натоварената с плячка византийска армия почивала из планинските теснини негде около р. Тича, тя била нападната от всички страни от скритите из съседните височини българи. Изпълненият с тежки

предчувствия император разбрал тогава всичката безизходност на положението си. И летописецът, съвременник на това събитие, влага в неговите уста думите: „Дори и криле да имахме, никой от нас не ще избегне гибелта.“ Настъпилото след това не било битка, а безпощадно избиване на една войска, превърната в безредна тълпа, всред която всеки търсел сам да се спасява. Паднали почти всички военачалници и неизброимо число войници. Всред всеобщата бъркотия намерил смъртта си и самият Никифор, без някой от неговите хора да можел да каже, где и как свършил. Мястото на катастрофата се намирало негде близко до границата, но ония, които успявали да се доберат до нея, се натъквали на голямата дървена ограда, каквато се издигала при всичките ѝ по-достъпни места. За да си отворят път, те я подпалили, но горящите дървета засипали широкия окоп зад нея и там всред пламъците или изпотъпкани от коне и хора, които напирали отдире, погивали всички. Спасявали се само ония, които успявали да минат по труповете на другарите си. В един ден, завършва летописецът печалния си разказ за това събитие, погинала „цялата християнска красота“. Отрязаната глава на Никифора Крум оставил дълго време изложена на показ пред поданиците си; след това заповядал да я изчистят и обковат със сребро. От тъй превърнатия в чаша череп той на тържествените угощения предлагал на славянските князе да пият наздравица. Да се правят чаши от черепи на убити в сраженията врагове,било обичай, доста разпространен у много езически народи през онова време: вярвало се, че по тоя начин победителят си присвоявал силата на победения. Някога лангобардският херцог Албоин бе се отнесъл също тъй с главата на убития си неприятел, краля на гепидите Кунимунд.

След битката с готите при Одрин, гдето заедно с по-голямата част от своите войски бе намерил гроба си императорът Валент (378 г.), никога Източният Рим не бе преживявал тъй страшна катастрофа като тая, която сега го сполетя. Вестта за това нещастие паднала като гръм всред византийското общество и го вцепенила. Синът на Никифора Ставракий, който успял да се спаси с тежка рана в гърба, два месеца по-късно бил детрониран. Но и неговият приемник, зет му Михаил I, се оказал безпомощен да предотврати последиците от поражението. Крум между това превзел гр. Девелт (западно от Бургас), отвел жителите му в България, а на следната година появата му в Тракия била достатъчна, за да се разбяга византийското население от тамошните градове. Анхиало, Боруй и Пловдив били напуснати от жителите си, изпразнени били и крепостите Никея и Проват при Одрин. Името на българския владетел будело тъй голям страх, че дори гражданите на далечния Филипи (при дн. Драма) потърсили другаде по-голяма сигурност за себе си.

Граничарите, които Никифор три години по-рано бе заселил на запад, също не дочакали появата на българите: изоставяйки всичко, те се пръснали към родните си места.

Крум бил човек със силно чувство за мярка и поради това не пожелал да използува пълното разстройство, от което била обхванатa империята. Един от неговите сановници, славянинът Драгомир, бил изпратен в Цариград да предложи мир. В сравнение със създаденото положение условията на българския владетел били много скромни: той искал само да бъде възобновен мирният договор, сключен някога между Тервеля и Теодосия III. Но верският педантизъм и липсата на политически поглед у монасите, съветници на императора, осуетили тая миролюбива стъпка на Крума и обрекли империята на още по-големи нещастия. Предложението му било отхвърлено, защото съдържало условието за взаимно предаване на бегълците: във Византия имало от миналото много българи, политически емигранти, които отдавна приели християнството, и в Цариград по никой начин не се съгласявали да бъдат предадени те на поганските им сънародници.

Войната прочее продължила. Крум обсадил Несебър, по онова време най-силната крепост на Черно море и с помощта на обсадни орѫдия, каквито българите се научили да строят от един арабин, беглец от византийска служба, я превзел. Тук, между другото, в ръцете на победителите паднало голямо количество от тъй наречения „гръцки огън", страшното средство, на което византийците дължаха победите си над арабските военни флоти и чието приготвяне бе пазено от тях като държавна тайна, погребана завинаги с провалата на средновековна Византия. Взети били също и много машини (медни тръби), с които тоя огън бил изстрелван. След това българските войски се спуснали на юг. На следната година Михаил I, който повторно отбил мирните предложения на Крум, също съсредоточил в Тракия многобройна армия. Събрани били контингенти от всички малоазийски провинции на империята. Потеглил и самият император, изпратен далеко извън столицата с хиляди благословии и препоръки от своите близки, придворните си и от многохиляден свят. Но едва поел началството над войските си и войнственото му настроение всецяло се изпарило. Той предпочел да се разположи негде северно от Одрин, като се самозалъгвал с мисълта, че българите били отстъпили далеко в земята си. Тъй минали няколко седмици, докато пред изненаданите византийци се явили първите български отреди. Противниците застанали едни срещу други при В е р с и н и к и я, местност или крепост, която се намирала негде по южните разклонения на Странджа или Сакар. Поради голямото числено превъзходство на неприятеля си Крум не се решил да го нападне и

заел наблизо укрепена позиция. Но напрегнатото очакване продължило цели петнадесет дена и византийците, които не могли да го издържат, започнали битката (22 юни 813 г.). Първият им пристъп обаче бил отбит с кървави загуби и това внесло такава паника всред тях, че цялата императорска войска се втурнала в лудо бягство, като изоставила обозите и захвърляла оръжието си. Вестта за това ново поражение предизвикала в Цариград още по-голяма уплаха. Михаил I, за да се спаси от гнева на поданиците си, побързал да се отрече от престола и навлякъл монашеското расо. Но и неговият приемник, пълководецът Лъв, върху когото не по-малко лежала отговорността за тази втора катастрофа, не бил в състояние да успокои духовете. Изтръпнало от предчувствия за предстоящите беди, столичното население начело с патриарха устроило молитвена процесия из улиците на града. Когато тя стигнала до църквата „Св. 12 апостоли", гдето бил погребан Константин Копроним, тълпата се втурнала към гробницата на ненавистния поради своето иконоборство, но прославен с военните си подвизи император, като горещо го молела да стане, за да спаси погиващата империя. И тъй дълбоко разстроено било въображението на тези отчаяни люде, та някои от тях уверявали, че наистина видели Константна, яхнал върху бойния си кон, да полита срещу българите.

Действителността скоро разсеяла всички видения и надежди от тоя род. След като оставил част от войската си начело със своя брат да обсажда Одрин, Крум с другата се впуснал по петите на бягащите остатъци от разбитата византийска армия и скоро се явил пред Цариград. На равнината пред Златната врата, гдето българските дружини били построени, се извършили странни обреди, които жителите на византийската столица с примесено със страх любопитство наблюдавали от нейните стени. Принесени били в жертва животни и хора; след това Крум нагазил в морето, измил се и минавайки между войниците си, ги поръсил с вода, акламиран буйно от тях и от многобройните си наложници.

Цариград бил всецяло блокиран откъм сушата, а за да предвардят всякакви изненади от страна на обсадените, българите прокарали паралелно с градските стени голям окоп, върху чийто насип по обичая си издигнали дървена ограда. Но след като видял могъщите укрепления на босфорската столица, Крум трябвало да се убеди, че средствата, с които разполагал, съвсем не са били достатъчни, за да ги преодолее. Тоя поход неочаквано го бе довел пред Цариград и за обсадна война той съвсем не бил готов. Поради това той и сега изявил готовността си да преговаря за мир. Честно приета, тая постъпка на българския кан могла да избави империята от нови сътресения, а населението на балканските ѝ провинции — от

бъдещи, още по-големи нещастия. Но подлият византийски вестоносец и близките му съветници съзрели в нея само възможността да се избавят от страшния си противник с цената на едно престъпление. Българският владетел бил поканен на среща на брега на Златния рог, недалеч от цариградската стена. Той, както и представителите на императора, трябвало да се явят там с малка свита и без всякакво оръжие. Съгласно тая спогодба на другия ден Крум, придружен от своя кавхан, от зетя си и от неговия син, заедно с трима ординарци, всички невъоръжени, дошъл на уреченото място. Малко след това там пристигнали на кораб и византийските представители. Но едва преговорите започнали, когато по знак, даден от един измежду императорските пълномощници, неколцина наблизо скрити и въоръжени византийски войници се нахвърлили върху българите. Крум навреме смогнал да се метне на коня си и избягал, незасегнат от стрелите, които летели зад него, но част от неговите спътници заедно с кавхана били убити, а други, измежду които зет му със своя син — пленени. Народът и войската, струпани на цариградските стени, изпратили с възгласи на радост това зрелище. Те не си давали сметка за последиците му.

Яростта на Крума от подлото покушение била безкрайна; поради това страшно било и отмъщението му. Дворци, вили и селища в непосредствената околност на Цариград били опожарени или сравнени със земята, а заловените там пленници и добитък — избити. След това Крум повел войската си на запад, като предавал на огън и рушел всичко — градове и крепости, църкви, обществени и частни сгради. Цялата област от Босфора до Галиполския полуостров и Долна Марица била покрита с развалини, голяма част от мъжкото ѝ население изтребено, а жените и децата отведени в плен. Не се спасил и силно укрепеният Одрин. Около десет (според други известия четиридесет) хиляди от жителите му заедно с местния епископ били вдигнати и изпратени в Отвъддунавска България. Но всичко това не било достатъчно, за да уталожи гнева на българския княз. Едва-що се завърнал в страната си, той изпратил 30-хилядна армия към Тракия, гдето тя проникнала до областта отвъд р. Еркене, като отвлякла оттам още по-голям брой пленници и плячка. От Цариград следели безпомощно тия събития и не направили никакъв опит да попречат на пълното разорение на своите земи.

Тъй минала зимата на 813—814 г. Между това във Византия узнали, че Крум правел приготовления за нов и тоя път много по-голям поход срещу Цариград. В България трескаво се работели всевъзможни обсадни машини и оръдия, а приготвени били и хиляди специални коли, които да ги превозят до бреговете на Босфора. Многобройна войска от българи, авари и ратници из „всички Сла-

винии“ била събрана за това колосално предприятие. Тревогата в Цариград от тия известия била тъй голяма, че там почнали усилено да поправят укрепленията му. В по-изложените места съществуващите стени били засилени чрез постройката на нови около тях, а цариградският гарнизон бил увеличен с допълнителни войски. С какво безпокойство очаквали там настъпването на пролетта се вижда от факта, че при двора на тогавашния германски император Лудвика Благочестиви пристигнало византийско посолство, за да проси неговата помощ „против българите и други варварски племена“.

Крум не доживял да приведе в изпълнение грандиозните си планове. На 13 април 814 г. в разгара на приготовленията си той съвсем неочаквано склопил завинаги очи.

Неговото късо царуване представя една от най-блестящите епохи в българската история. Българската държава, която четвърт век преди него, разкъсвана от междуособици, изглеждало, че ще се сгромоляса под натиска на южния си съсед, сега се издигала като първа военна и политическа сила в Европейския Югоизток. Нейните територии в разстояние само на едно десетилетие били многократно увеличени, а старата Византия вече на свой ред се тресяла от ударите ѝ. Между Западната Римска империя на Карла Велики и все още обширната монархия на Източния Рим България се явявала третата мощна политическа формация в тогавашния европейски свят. И при все това тоя, комуто тя дължала стихийния си възход, не е бил един необуздан завоевател и няма нищо по-невярно от представата, че Крум, чието име привеждало в трепет тогавашните византийци, е бил човек, който се упивал от гърма на битките или е търсил наслада в кървите и разрушенията. Във външната си политика той следвал с всичката решителност, но и с рядка предпазливост линията, по която единствено е могла да се издигне и затвърди българската държава. И ако в това отношение накрай се превърнал в суров и неумолим войн, то е защото не е можел, а от гледището на държавните интереси не е било и допустимо да остави ненаказани предизвикателствата на един противник, който в борбата си срещу българите не се е стъписвал пред нищо.

Основната идея на държавната политика на Крума е била държавното обединение на прабългарите в Дунавската област и присъединяването към българската териториално-политическа общност на всички земи в Балканския полуостров, които били обитавани от племена, сродни с мизийското славянство. Поради това той будно следял всичко, което ставало в ония земи, и не е случаен фактът, че неприятелствата му с Византия избухват тъкмо по времето, когато срещу нея се вдигали славяните в далечния Пелопонес. Империята оставала в пълно бездействие по времето, когато се извършвало

разширението на българската държава към север. Но непримиримостта, с която изстъпила тя срещу действията, предприети от българите на югозапад, към македонските „Славинии" и грамадните средства за борба, които тя им противопоставила, показали на Крума, че постижението на тая втора цел не ще бъде лесно и че ще трябва да бъде отложено за по-благоприятно време. В тоя смисъл върху него навярно влияели и други съображения. Присъединените заддунавски земи още не са били органически споени с българското държавно цяло, а при бързото си териториално разширение и самата държава се е нуждаела от известно преустройство. Освен това всред сътресенията, преживени през втората половина на VIII в., нейните устои са били разклатени, лекуване е било необходимо и на моралния упадък, от който през оная тежка епоха е била обхваната голяма част от българското общество. За всичко това обаче е било потребно продължително време на спокойствие и външен мир. Тези са били причините, загдето Крум искал да избегне решителното сблъскване с Византия и само тъй може да се обясни странният на пръв поглед факт, че и след гръмотевичните си военни успехи той, победителят, трикратно предлагал на империята почтен мир. Пренебрежителното отношение на цариградските властници към тия постъпки му показали, че очакванията му са напразни. Оставало да се прибегне към други средства. Мирът, който не е могъл да бъде постигнат по пътя на разбирателството, трябвало да бъде наложен чрез ново приложение на силата и чрез терора. Нужно било противникът да бъде омаломощен и направен за дълго време безопасен. Разрушенията в Тракия и преселението на нейните ромейски жители в отвъддунавските земи са били едно от средствата към тая цел. Но колкото и болезнено да са се чувствували от Византия ударите, които по тоя начин са се стоваряли върху ѝ, те не били в състояние да я сломят. Закрита зад твърдите стени на столицата си, тя могла с доверие в бъдещето да чака по-добри дни. Тъй Крум въпреки волята си е бил изправен накрай пред повелителната необходимост да насочи оръжието си срещу града на Константина Велики. Делото, започнато при Средец, е могло да бъде завършено и утвърдено единствено при бреговете на Босфора. Идеологическият път, изминат от Крума, за да стигне до това съзнание, се превръща отсега нататък в път, по който бе осъдена да се движи и цялата ни покъсна история. Всяко развръщане на националните ни сили срещаше противодействието на Византия и всеки опит да се отстрани или сломи това противодействие неизбежно трябваше да свърши с усилието да се овладее Цариград. Трагизмът в историята на българския народ се състоеше именно в това, че тази наложена от необходимостта цел винаги се оказваше непостижима. . .

Въпреки непрестанните войни, всред които протекло късото му царуване, Крум намирал време да се грижи и за вътрешните работи на държавата си. Военните успехи му помогнали да затвърди авторитета на централната власт. Изкорененият през епохата на размириците метежен дух в средите на прабългарските боили бил обуздан. С условието, предявено в преговорите за мир с империята — да му бъдат предавани бегълците — Крум не е имал предвид само случаи из миналото. Много по-важно за него е било да предварди повторението им в бъдещето и веднъж завинаги да изкорени злото, от което България през годините на вътрешните смутове тъй много страдала: да отнеме възможността на недоволниците от домашните работи на родината си да се превръщат в оръдия на една външна сила и нейни храненици. Наред с всичко това Крум направил и първата решителна стъпка за държавноправното изравняване на двата съставни елемента у тогавашното българско общество. Славяните, чието числено надмощие всред населението на българските земи станало след новите завоевания още по-голямо, трябвало напълно да почувствуват, че живеят в с в о я държава. Техните първенци, както показва случаят с Драгомира, пратен от Крума да води преговори за мир с Византия, вече наравно с прабългарските боили са били привлечени на отговорни служби при централното управление. Наздравиците, които Крум предлагал на славянските князе да пият от Никифоровия череп, свидетелствуват, че и те, а не само туранските им събратя, са имали достъп в интимните среди на владетеля.

Във връзка с тая вътрешноустройствена дейност на Крума стои и неговото законодателство. За него имаме едно-единствено и доста късно известие, това на византийския лексикограф Суидас (средата на X в.). „Когато, пише тоя автор, българите сломили аварите, К р е м (т. е. Крум) запитал аварските пленници, как си обясняват гибелта на своята държава. На това те отговорили. — Увеличиха се взаимните клевети, поради което погубени бяха по-мъжествените и по-умните сред нас. След това престъпниците и крадците станаха съдружници със съдиите. Прибави се и пиянството. Поради изобилието на вино всички станаха пияници. Притуриха се още подкупничеството и търгашеството: всички станаха търговци и почнаха един друг да се мамят. От това дойде и нашата гибел. Като чул това, Крем събрал всички българи и повелил със закон следното. — Ако някой обвини някого, нека да не се слуша, преди да бъде задържан и разследван. И ако се окаже, че е клеветил и лъгал, да бъде убит. Не е позволено никому да снабдява крадец с храна. Ако ли някой се осмели да върши това, имотът му да бъде конфискуван, а на крадеца да се пречупват нозете. Заповядал още да се изкоренят всички

лозя, а на всеки просяк да се дава не какво да било, но да бъде толкова задоволен, че да не подлага отново ръка за просия. На онзи, който не постъпва тъй, да му се конфискува имотът."

Съмненията в достоверността на това известие и предположението, че в него са възпроизведени възпоминания из чужда и много подълбока древност едва ли могат да бъдат признати за основателни. Разложението на аварското общество и предизвиканият от него край на аварската държава са били за Крума достатъчно поучителен пример. И свидетелство за грижите, държавническата мъдрост, но същевременно и за твърдостта на тоя български владетел е това, че след като на бойните полета положил основите на Велика България, той не забравил и дълга си да я предпази от съдбата на някогашната могъща Аварска империя.

Свръх всичко друго Крум се проявил и като строител. Плиска, разрушена и опожарена при похода на Никифора, е била възстановена, за което византийците трябвало да понесат разходите: при своето оттегляне от Цариград Крум между другото заповядал да бъдат задигнати от тамошите предградия всевъзможни статуи, мраморни скулптури и колони. Натоварени на коли, те били отнесени в България, гдето послужили за украса на издигнатата из пепелищата столица. При разкопките в Плиска преди половин век бяха намерени отломъци от такива мраморни колони с издълбани върху им имена на византийски градове и крепости в Тракия: Виза, Аркадиопол (дн. Люле-Бургас), Димотика, Родосто и др. Навярно те трябвало да спомнят на поколенията за подвизите на великия кан и за разплатата му с империята.

2. ПРАБЪЛГАРСКАТА РЕАКЦИЯ ПРИ БЛИЗКИТЕ ПРИЕМНИЦИ НА КРУМА

Въпросът за непосредствения приемник на Крума е тъмен и при известията, с които научното издирване днес разполага, едва ли може да бъде задоволително разрешен. Докато според едни от тия известия престолът след смъртта на Крума бил зает от Омуртага, други представят като пръв български владетел подир Крума някой си Д о к у м, след когото властта минала върху Д и ц е в г или Д и ц е н г. Оттук излиза, че Омуртаг е бил трети поред от Крумовите наследници. Според трето известие обаче непосредствен Крумов приемник бил Ц о к.

Въз основа на всичко това някои приемат, че между Крума и Омуртага се изредили двама или трима владетели и обясняват тяхното кратковременно царуване с предположението за някакви разми-

рици, които били избухнали в България. Други обаче смятат, че пряк и непосредствен приемник на Крума е бил неговият син Омуртаг, а споменатите Докум, Диценг и Цок ще да са били боляри, които заемали високи места в държавното управление.

Което от тия предположения и да се окаже вярно, несъмненото е, че най-късно година след Крума на българския престол е седнал Омуртаг.

Омуртаг

Омуртаг (814—832? г.) представя едно от най-интересните и редки явления в българската история. Разглеждано в съществените му прояви, неговото царуване се явява реакция срещу държавнополитическите начала, осветени от знаменития му баща. Тази реакция е извирала от съзнанието, че са изоставени традициите, легнали в основата на българската държава, че са застрашени правата на нейните създатели прабългарите и най-сетне, че са изложени на разруха древните вярвания, из които бил израснал целият бит на прабългарското общество с всички негови социални и политически установления. Причина за всичко това е било, от една страна, християнството, а от друга — славянската ориентация на общодържавната политика през предшествуващите десетилетия. Докато християнството с отрицанието на езическия бит и светоглед е носело в себе си опасност за самата държава, тяхно въплъщение и пазител, числеността ръст на славянския елемент в нея и все по-широкият му достъп в управлението ѝ е заплашвал да измести прабългарите от изключителното ръководство на нейните съдбини.

Пред тъй съзнатата двойна опасност представителите на прабългарската традиция не са могли да бездействуват: нужно е било да се издигне преграда срещу засилващото се влияние на славянския елемент в държавата и срещу успехите на новата религия между поданиците на българския кан.

Бързото разпространение на християнството в тогавашна България е било неизбежна последица от войните на Крум с Византия. Хилядите пленници, отвлечени из Тракия и настанени в българските земи, са били ревностни християни. Принудени да заживеят като роби у езичници, те са търсели утеха и облекчение на своите страдания в дълбоката си вяра и я изповядвали с толкова по-голяма себеотдайност, колкото животът им бил по-тежък. Чрез нея те и непреднамерено действували над тукашните езически среди. А мнозина от тия пленници, особено духовните лица, виждали в своето неволничество изпълнението и на едно върховно предназначение: да станат апостоли на християнската вяра сред езичниците и чрез

това да заслужат мъченически венец. Премного залисан с грижи от съвсем друго естество, Крум може би не е съзирал духовното влияние, упражнявано от тия чужденци върху собствения му народ. Но при неговия приемник то вече не могло да остане скрито. Поради това и държавната власт трябвало да вземе необходимите мерки. Тъй почнали тук и първите преследвния срещу християнството. Какви размери са достигнали тогава те, ние не знаем. Известно е само, че много от намиращите се в България византийски пленници са били погубени било за това, че открито изповядвали вярата си, било защото не искали да се отрекат от нея. Освен неколцина видни византийци, бивши светски сановници, на предно място между тях били и двамата епископи — на Девелт и Одрин. Според някои съобщения вдъхновител на тия преследвания бил Диценг, а според други особено свирепствувал над християните „безбожнейшият Цок". Трети приписвали всички гонения на Омуртага.

От друга страна, завоеванията на Крума са имали за първа последица значителното увеличение на славянския елемент в българската държава. Населението на завладените земи южно от Хемус е било, ако не изключително, в грамадното си мнозинство славянско, а както вече поменахме, размесени с прабългарски племенни групи, славяните са образували по-голямата част от жителите и на включените в тогавашна България отвъддунавски страни. Всред цялото това многобройно славянско население прабългарите са представяли незначително малцинство и това обстоятелство не е могло да не се отрази върху положението им като държавноръководен елемент. Разклатено още през периода на Копронимовите войни поради решаващата държавноохранителна роля, изиграна тогава от славяните, това положение е било сега още повече застрашено. В ожесточените междуособици, главен фактор при които били прабългарските боили, тия славяни не са вземали дейно участие. Ето защо и стремежите на Телерига, Кардама и Крума към засилване на монархическото начало са намерили у тях най-надеждната си опора. Независимо от всичко друго, следователно причини и от чисто вътрешен държавноустройствен характер са съдействували по времето на тия трима владетели да се издигне значението на славянството в българската държава и да нарасне влиянието му върху нейното ръководство. Набелязаните още при Телерига, засилени при Кардама и подети в голяма мяра от Крума стремежи за присъединението на македонските и тракийски земи са били в тоя смисъл израз не само на нуждата да се попречи на Византия да се утвърди в тях и по тоя начин да закрепи позициите си срещу тогавашна България. В не по-малка степен тия стремежи са били подхранвани навярно и от очакванията, че в славянското население на ония земи български-

те канове ще намерят нова опора срещу все още непреодолените сили на миналото. Сега, при Омуртага, тия сили се навдигали, за да се наложат на държавата и насочат нейната външна и вътрешна политика из пътища, противоположни на ония, следвани от предшествениците му. И царуването на новия кан протекло под знака на тоя поврат. Достатъчно ясно е изразен той в един от Омуртаговите надписи, за който ще стане дума и по-нататък. В него славяните са представени наравно с гърците като неприятели на българската държава.

Още през първите месеци, след като заел престола, Омуртаг почнал с Византия преговори, които скоро били приключени с мирен договор между двете страни. Повод за това се явило едно поражение на българските войски негде в околностите на Буртодизос (БабаЕски). Там те са били оставени може би още от Крума, за да безпокоят тракийските области на империята. Условията за тоя мир са изложени в надписа на една мраморна колона, намерена в село Сюлейман-кьой (Шуменско). От тоя надпис научаваме, че Византия тогава признавала българското господство почти над цяла Северна Тракия. Южната граница на българската държава започвала от Черно море при гр. Девелт, като оставяла във византийска територия Несебър и Анхиало и след това с югозападна посока достигала Марица негде към Харманли. Оттам нататък тя навярно поемала билото на северния дял от Родопа, като обхващала цялата Пловдивска равнина и по-нататък Софийската област; след това прехвърляла р. Морава и достигала Сава западно от Белград. За да се осигури защитата на най-достъпната част от тая граница в областта, през която византийците обикновено предприемали походите си срещу България, бил прокаран там надлъж по граничната линия голям окоп с насип откъм вътрешната му страна. Това е тъй наречената Е р к е с и я. Нейните следи на едно разстояние от 130 км и сега ясно личат от мястото на изчезналия Девелт до околностите на днешния Симеоновград. На някои места окопът достига на дълбочина до два и широчина четири метра и е сравнително много добре запазен.

В мирния довор, както за това научаваме от други известия, било указано още, че той се сключва за срок от тридесет години, през течение на които двете страни се задължавали да се въздържат от всякакви взаимни неприятелства. Уговорено било освен това и възвръщането на пленените византийци било чрез откуп, било чрез размяната им с попаднали във византийски плен българи. За да се освободи от тъй нежеланите проповедници на християнството всред народа си, Омуртаг на драго сърце ще е склонил на това условие. Но върнати по родните им места ще да са били само ония от пленените ромеи, които се намирали в отсамдунавските български

земи. Другите, които били настанени в Задунавска България, и занапред останали из ония далечни места: там те не са могли да бъдат тъй опасни.

Противославянската политика на новия български владетел ще да се е изразила в известни ограничения, а може би и притеснения над славянските му поданици. Поради това и последиците ѝ не закъснели да настъпят. Двете славянски племена т и м о ч а н и и б р а н и ч е в ц и, второто от които обитавало областта по двата бряга на Дунава към устието на р. Морава, напуснали земите си и с пратеници до Лудвика Благочестиви, син и наследник на Карла Велики, поискали да ги вземе под свое покровителство. Четири години по-късно те действително се намирали между племената, зависими от Франкската империя, чиято югоизточна граница прехвърлила по тоя начин р. Тиса. Омуртаг, разбира се, не можел да остави без протест това посегателство над правата му, но постъпките, които чрез специални посолства на три пъти правил пред Лудвика, останали напразни. Безплодните преговори продължили почти цяло десетилетие, докато най-сетне търпението на българския владетел се изчерпало и войната между двете страни станала неизбежна. Неприятелските действия се водили из днешния Банат и по-нататък—към Срем. Почина в тях имали българите, чиито войски по течението на р. Драва навлезли в Горна Панония, откъдето прогонили франкските наместници. Поради неуспехите си франките сменили началника на тамошните си войски, но това едва ли променило положението, тъй като малко по-късно българските речни флотилии отново действували по Драва. Мир между двете държави, навярно при запазване на старите им граници, бил сключен едва при наследника на Омуртага. За тая война спомня един надпис в памет на таркана О н е г а в о н, който загинал във водите на р. Тиса.

През Омуртагово време не било спокойно и по североизточните граници на България. Из степите на Средна Азия се надигала вълната на ново преселение на народите. Негов преден отряд били п е ч е н е з и т е. Под техния натиск м а д ж а р и т е, които обитавали земите около Дон, трябвало да отстъпват на запад и българските владения при Днестър вече били изложени на нападенията им. Омуртаг трябвало да вземе мерки срещу им, но за войната, която българите били принудени да водят там, не са запазени нигде никакви известия. От един надпис узнаваме само това, че при тая война българският войвода, копанът О к о р с и с, се удавил в р. Днепър. Очевидно водата си оставала стихия, чужда на Кубратовите потомци. Но ако те сега са действували при тая река, това значи, че маджарите са били отхвърлени далеко зад българската граница. С изключе-

ние на един случай, при който самите българи, както по-долу ще видим, потърсили тяхното съдействуване, те в продължение на много десетилетия не се споменават нигде във връзка със събитията из нашата история.

С Византия Омуртаг останал в добри отношения до края на живота си. През втората половина на царуването си той дори оказал на тогавашния император Михаила II неоценима услуга. Един от византийските пълководци, Тома, според някои славянин по потекло, се възбунтувал, успял да привлече на страната си войската и населението в Мала Азия, а спечелил и флотата, с помощта на която се прехвърлил в Европа и обсадил Цариград по суша и море. Но в решителния момент Омуртаг се намесил. Той навлязъл с войските си в Тракия и стигнал до гр. Ираклия (дн. Ерекли) на Мраморно море. Тогава се повторила историята с арабите от 718 г. Тома бил принуден да снеме обсадата на византийската столица и да потегли срещу появилия се в гърба му неприятел, но бил разбит от българите. Това поражение решило и съдбата му. Няколко месеца по-късно той бил заловен и наказан със смърт. Българският кан не подирил никаква отплата за помощта си. Според някои византийски известия той я дал, дори без тя да му била поискана от императора.

Омуртаг бил голям строител. От никой друг български владетел не са останали толкова много каменни надписи, както от него. Едни от тях били издигнати в памет на заслужили военачалници, погинали във военни експедиции или умрели от естествена смърт, други предават текстовете на сключени договори, трети разказват за строежи, извършени по заповед на кана. Всички тия надписи са на гръцки език, с гръцки писмена и изработването им навярно е било възлагано на византийски пленници, каквито по онова време имало много в България. Особено интересни са два от тия надписи. В единия, издълбан на мраморен стълб, който по-късно бил пренесен в църквата „Св. 40 мъченици“ в Търново, се разказва за строежа на дворец на Дунава и за могила или гробница между тоя дворец и Плиска. „[Аз] великият кан Омуртаг, четем в тоя надпис, обитавайки своя стар дом, направих преславен дом на Дунава и, като измерих разстоянието между двата преславни дома, направих по средата могила. От средата на могилата до стария ми дворец има двадесет хиляди разтега и до Дунава са двадесет хиляди. Самата могила е всеславна и, като измериха земята, направих тия писмена. Човек и когато добре живее, умира и друг се ражда. И нека онзи, който последен се роди, като види тия писмена, да си спомни за тоя, който ги е направил. А името на владетеля е Омуртаг, велик кан. Дано Бог го удостои да живее сто години.“ Другият надпис, издялан

на една висока повече от шест метра и пречупена на две мраморна колона, намерена при с. Чаталар (дн. Крумово, Преславско), е със следното съдържание: „Великият кан Омуртаг е поставен от Бога владетел над земята, в която е роден. Оставайки в стàна на Плиска, той направи дворец при р. Тича и премести [там] силата си срещу гърци и славяни. Заедно с двореца той построи изкусно и мост над Тича и постави в същия дворец четири колони, а върху колоните два лъва. Нека Бог удостои поставения от Бога владетел да тъпче с краката си императора докато тече Тича и . . като владее над многобройните българи и подчинява враговете си, да проживее в радост и веселие сто години. Времето, когато той построи двореца, бе на български шегор алем, а на гръцки 15 индиктион“ (822 г.). С тоя дворец на Тича е било сложено началото на по-сетнешната българска столица Преслав. Лете, когато водите на реката спадат, каменните подпори на Омуртаговия мост още могат да се видят — близо до югоизточните окрайнини на стария град.

Омуртаг е бил истинският възстановител на Плиска след опожаряването ѝ в 811 г. В това отношение на Крума е принадлежало само началото. Вътре в грададния укрепен стан сега е била издигната голяма каменна крепост, по чиито стени, дебели 2,60 м, имало много кули. В нея се намирал дворецът на кана с други обществени сгради. Всички строежи са били от камък. Днес от тях са останали само основите им, големи блокове, споени със здрав хоросан, а негде и със следи от железни скоби. Една част от тоя строителен материал е била донесена от развалините на някогашния римски град Маркианопол, при днешното с. Девня. Планът и техниката на тия градежи са доста различни от ония в тогавашна Византия и напомнят доста на подобни постройки в някогашна Персия, с която прабългарите още в старата си родина около Азовско море и Кубан ще да са се̑ намирали в оживени сношения. Многобройните надписи от Омуртагово време навярно също тъй са възкресявали един обичай, донесен от Азия, гдето негови най-характерни паметници са големите скални надписи от VII в. в Северна Монголия. За тях спомня преди всичко грамадният надпис в скалите на Мадара, югозападно от Плиска, издълбан около монументалната фигура на един конник, под който се вижда прободен от копието му лъв. Цялото изображение заедно с надписа заема една плоскост около 40 кв. м и представя безспорно най-величественият паметник на българската древност. За съжаление варовитата скала, върху която надписът е бил издялан, е тъй разядена от времето, че съдържанието му не може да бъде достатъчно възстановено. Много вероятно е Мадарският конник да изобразява великия кан Крум, макар, от друга страна, в една част на надписа да се споменават събития и от вре-

мето на Тервеля. Мястото под Мадарския конник може би е представяло някакво национално светилище на прабългарите. При разкопките, извършени преди години там, бяха открити останки от сгради, предназначени за нуждите на прабългарския езически култ.

Годината на Омуртаговата смърт не се знае. Може с известна вероятност да се предполага само това, че в 832 г. той вече не е бил между живите. Неговото царуване е епоха, в която застрашените от упадък турански културно-политически начала са направили последен опит да се утвърдят в живота на българското общество и в държавното управление. В тоя си напор те достигнали до истински разцвет, но в него изчерпали и сетните си сили. И тук лежи трагизмът, от който е проникнато делото на Омуртага — трагизъм, поради невъзможността да се запази обреченото на смърт от самия живот. Християнството, което Омуртаг, за да спаси религията на дедите подложил на кървави преследвания, не само че не било изкоренено, но още тогава се провряло и в канското семейство. Влиянието на славяните, смятано от него и сподвижниците му за враждебна сила, още по-малко могло да бъде ограничено. То се налагало с непреодолимостта на една стихия. Въпреки силната привързаност на Омуртага към прабългарските традиции и трите негови синове — Нравота (наричан още и Воин), Звиница и Маламир — носели славянски имена.

Маламир

За двадесетгодишния период след смъртта на Омуртага сведенията са крайно оскъдни. Негов непосредствен наследник на престола е бил най-младият му син Маламир, чието име в някои по-късни паметници се явява още във формата Маломир. Тъй като вторият от трите братя, Звиница, изобщо не се споменава през царуването на Маламира, предполага се, че ще да е умрял преди Омуртага. Що се отнася до Нравота, неговото отстраняване от престолонаследието навярно се е дължало на симпатиите му към християнството: Омуртаг не е искал да остави съдбините на държавата в ръцете на владетел, чиято вярност към отечествените предания е била разколебана. По-сетне, при царуването на Маламира, под влияние на някой си Кинам, пленен византиец, доведен в България още по времето на Крумовите войни, Нравота открито минал към християнството. Маламир, след като напразно го уговарял да се откаже от чуждата вяра, заповядал да бъде посечен. Преследванията, на които тя била подложена по времето на Омуртага, продължили прочее и при Маламира. Дали Нравота е бил първата им жертва в средата на прабългарите, ние не знаем. Но многозначещо указание за по-

нататъшната съдба на езичеството в България и за безплодността на всички гонения срещу новата религия е бил фактът, че за нея вече с готовност отивали на смърт и люде, които и по произход, и по положение трябвало да бъдат най-верни хранители на предадените от старината езически завети.

При Маламира отношенията на България с империята на франките са били вече изгладени. В 832 г. при Лудвика Благочестиви се намирало едно българско посолство, изпратено може би, за да уведоми франкския император за възшествието на новия български владетел. Според не съвсем сигурното известие на един надпис от Маламирово време византийците нарушили сключения с Омуртага 30-годишен мир и нахълтали в Пловдивската област, но Маламир ги прогонил. С голямо влияние над младия владетел се ползувал старият и многоопитен кавхан Исбул, който заемал тоя висок пост още при Омуртага и вероятно от него е бил определен за пръв съветник и ръководител на новия кан. В своите надписи Маламир го споменава с особена почит и винаги редом със себе си. Той придружавал Маламира при войната срещу византийците в Тракия, а след това уредил и съглашението, с което тя свършила. Границата между двете страни останала непроменена. В друг от надписите си Маламир разказва, че Исбул построил един голям водопровод, навярно в Плиска.

Маламир царувал едва 5—6 години и умрял твърде млад в 836 или 837 г. Той не ще да е оставил преки наследници и неговият приемник, П р е с и я н (според надписи от негово време — П е р с и а н) е бил син на Звиница, вторият от Омуртаговите синове.

3. КРАЙ НА ПРОТИВОСЛАВЯНСКАТА РЕАКЦИЯ. ПРЕСИЯН И ПРИСЪЕДИНЕНИЕТО НА МАКЕДОНСКИТЕ ЗЕМИ КЪМ БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА

Със смъртта на Маламира осветената от Омуртага политическа и културна реакция вече приближавала към своя край. Въпреки всичко славяните си оставали преобладаващият етнически елемент в тогавашна България, а образували и нейната материална опора. Все по-ясно ставало, че без тяхното съдействие и подкрепа държавата не е могла да съществува и че за да обезпечи бъдещето си тя била длъжна да прибере в пределите си и останалата част от заседналите някога в полуострова дако-славянски племена. И заслугата на Пресияна е в това, че той отново повел българското държавно развитие из посоките, определени от Тервеля, Кардама и Крума. Улеснено е било това връщане към миналото и от самото поведение на

Византия, която въпреки всички договори не пропущала никой удобен момент, за да прояви неприятелството си срещу българите. Македонското славянство, от друга страна, застрашено сега повече от всякога от натиска на империята, чакало само първия знак от север, за да се вдигне самò срещу нея и да улесни обединителната задача на българските владетели.

Върху хода на тъй назрелите събития ние днес не разполагаме почти с никакви известия. Знае се само, че в края на 30-те години на IX в. всред македонските „славинии" почнало усилено брожение, което принудило дори отделни, пръснати в тамошните планини византийски отшелници-монаси да търсят по-сигурни убежища към приморието. Тогава една византийска армия била събрана в областта около Сяр навярно със задачата да настъпи на запад и да принуди отново към подчинение племената към Струма и Вардара. Но Пресиян будно следял за всичко това и побързал да изпревари византийския удар. Под началството на заслужилия кавхан Исбул българските войски през земята на смоляните нахлули в Серското поле. До сблъскване не се дошло, тъй като изглежда, че византийците се оттеглили на изток: с това техните действия срещу Македония били осуетени и българската държава подала ръка на тамошното славянство. Империята не била в състояние да се противопоставя по-нататък с оръжие на неизбежното, тъй като тъкмо по това време (838 г.) трябвало да отбива едно голямо нападение на арабите в Мала Азия. За всеки случай обаче Исбул останал с войските си в Серско и по този начин, пазейки македонските земи от нови опити на византийците да нахлуят в тях, дал възможност освободителното и държавнообединително дело да бъде изведено докрай. Един надпис, чиито части и днес се намират в развалините на Филипи при Драма, показва, че българите смятали тогава загубата на Македония от византийците като възмездие, изпратено им от небето: за помощта, която българите неведнъж оказвали на империята в тежки за нея дни, тя винаги се отплащала само с покушения срещу тяхната държава*.

Безсилна да измени хода на събитията в Македония, Византия побързала да създаде мъчнотии на българите другаде. Императорският флот се явил при устията на Дунава и с негова помощ отвлечените някога при Крумовите войни от Тракия и настанени в Отвъддунавска България пленници се върнали в отечеството си. Съдействието, което българите, заети всецяло на юг, потърсили у съседните маджари, за да възпрат това бягство, дошло много късно.

За да попречи на присъединението на Македония към българската държава, Византия вдигнала срещу нея и с ъ р б и т е. Техните

* Съдържанието на този надпис приведохме по-горе.

племена живеели изолирани в планините из северозападната част на полуострова и стояли съвсем настрана от събитията, които се разигравали в Балканския Юг и Изток. Поради това, че земята им била лишена от пътища и по-значителни центрове, те в културно отношение оставали надире от другото балканско славянство и се препитавали главно от лов и скотовъдство. Размесено с тях — где в по-големи, где в по-малки групи — из ония земи живеело и многобройно влашко и албанско, също тъй пастирско население. Дълго време политическата организация на сърбите била най-първобитна. Жителите на отделните долини и планински котловини образували малки ж у п и, начело с местни първенци — ж у п а н и. Нуждата от една по-голяма и по-стегната организация не се чувствувала у тях, тъй като липсвали и причините, които би я направили необходима. Византия с флотите си господствувала над Адриатическото крайбрежие, през което влиянието ѝ прониквало и във вътрешните сръбски земи. Поради техния планински характер обаче и поради отдалечеността им от големите военни и административни центрове на империята това влияние не представяло никаква опасност за сърбите, които запазвали племенните си уредби и живеели по свой обичай. Сръбските племенни първенци дори драговолно се поставяли под върховенството на Цариград, тъй като то им носело материални облаги: парични помощи, подаръци и т. н. Това състояние, установено още в първите десетилетия след преселението, оставало непроменено повече от два века и през целия тоя период във Византия нямали причини да се оплакват от недостатъчно верноподаническото държане на сърбите. За обяснение на тия отношения сред тогавашните византийци дори била създадена легендата, че своите земи в полуострова сърбите получили от императора Ираклий под условие, че ще бъдат послушни негови поданици. По такъв начин византийският император Константин Багренородни обяснява в едно свое съчинение произхода и на националното име с ъ р б и н, на гръцки Servlos: според него то идело от латинската дума servus — „роб".

Не е чудно поради всичко това, че през течение на по-голямата част от тоя период животът на сръбските племена протекъл в пълна неизвестност. Българите станали техни непосредствени съседи по времето на Крума, когато българската държава обхванала Моравската област и земите около Долна Сава. Неприветливите планински земи на сърбите на запад от тия предели не са представлявали никаква съблазън за българските владетели и те ги оставяли без внимание. Това положение се изменило едва след присъединението на Македония: сега източните сръбски покрайнини граничели с увеличена България по цялото пространство от Сава през Копаоник до горното течение на Лим. И Византия, която не била в състояние да възпре

със собствени сили българското разширение, потърсила съдействието на своите сръбски васали.

И тук за пръв път ясно се очертала голямата разлика, която съществувала между двата дяла на балканското славянство. Докато славянските племена в Македония, намиращи се в непрестанна борба с Византия, гледали на българската държава още от момента на нейното създаване като на родствена политическа организация, поради което постоянно тежнеели към нея, а сега и сами съдействували за присъединението на своите земи към нейните територии, сърбите се вдигнали срещу ѝ, за да бранят византийските държавни интереси. Тази опасност от българите дала собствено и първия тласък за политическото обединение на сръбските племена, което се извършило под благосклонното покровителство на империята. Под началството на един от князете си, Властимир, те сега в продължение на три години водили война с българите и тая война е първият достоверен факт, с който започва сръбската история.

Но сръбската намеса не била в състояние да измени положението на работите на юг. Към 842 г. Македония от Западните Родопи до покрайнините далеко отвъд Охрид и Преспа била вече съставна част от българската държава. Тая промяна, при която българите станали съседи на славянството в древногръцките земи, събудила и у него надеждата за освобождение от византийската зависимост. Ето защо в 847 г. то също се вдигнало на въоръжена борба срещу империята. Но Пресиян не е бил в състояние да се притече и нему на помощ. Византия, от друга страна, която вече успяла да отрази арабите, изпратила там голяма войска. Тъй славяните в Гърция били усмирени и от тоя момент тяхното погърчване продължило с още по-голяма сила. Запазили до известна степен независимостта си само двете племена е з е р ц и и м и л е н ц и, които обитавали планинската област на Тайгет, в най-южата част на Пелопонес.

Приключила по тоя начин работите в Гърция, империята на следната година се обърнала срещу българите. За да ги принуди да изтеглят войските си от Източна Македония, тя насочила нападенията си към Северна Тракия. Пресиян трябвало да се бори сега и на тоя нов фронт. Неприятелствата траели тук дълго време, но без особен резултат за едната или другата страна. Накрай те, изглежда, свършили със споразумение. България трябвало да се откаже от Серската област, но срещу това Византия се примирила със загубата на цяла Македония отвъд Струма. Тук под нейно владение останал само Солун със земите от долното течение на тая река до Бистрица. От височините северно от Сяр българската граница по Беласица слизала при Вардара и отвъд него, през планините Кожух и Нидже, в югозападна посока достигала бреговете на Адриатика. Южна

Албания, по онова време чисто славянска земя, станала също част от българската държавна територия. За да си осигури владението на солунската област срещу бъдещи опити на българите да я завземат, Византия настанила по северните ѝ окрайнини, около Вардара, военни колонисти-турци, които преселила из Мала Азия. Те дали на реката днешното ѝ име, което по-сетне постепенно било усвоено от всички. Македонските славяни я наричали В е л и к а (т. е. „Голяма река"), едно название, което днес е запазено само за най-горното ѝ течение. В Северозападна Македония българската държавна граница съвпадала с линията, до която се разпростирали поселенията на дакийското славянство, която обхващала областта отвъд Шар с градовете Прищина и Призрен. Погранична крепост тук била Раса, при днешния Нови Пазар. Цялата държава била разделена на десет военноадминистративни окръга, които западните известия от онова време означават с латинската дума к о м и т а т и.

Други известия за времето на Пресияна нямаме. Смята се, че той царувал до 852 г. След него българският престол бил зает от сина му Борис I. През същата година българските пратеници се явили в Майнц при Лудвика Немски, за да му известят за възшествието на новия си владетел.

1. Б е ш е в л и е в, В. Кой е бил наследникът на Крума? — ГСУ ИФФ, XXXII, 1936; Б л а г о е в, Н. П. Княз Крум. — ГСУ ЮФ, XIX, 1924; К а ц а р о в, Г. И. По въпроса за Крумовите закони. — ПСп, LXXI, 1910; Б л а г о е в, Н. П. Крумови закони. — СпЮД, IV, 1904; K a z a r o w, G. I. Die Gesetzgebung des bulgarischen Fürsten Krum. — BZ, XVI, 1907; Д у й ч е в, И. Нови житийни данни за похода на Никифора I в България през 811 г. — Сп. БАН, LIV, 1936; Б е ш е в л и е в, В. Чаши от черепи у прабългарите. — ГСУ ИФФ, XXII, 1926.
2. B u r y, J. B. The Bulgarian Treaty of A. D. 814 and the Great Fence of Thrace. — EHR, 1910; A History of the Eastern Roman Empire from the fall of Irene to the accession of Basil I (802 to 867). London, 1912; Б л а г о е в, Н. П. Пограничният окоп Еркесия. — Сб. Луи Леже. С., 1925; Ш к о р п и л, К. — Ф. У с п е н с к и й. Абоба—Плиска. — ИРАИК, X, 1905; Б е ш е в л и е в, В. Първобългарски надписи. — ГСУ ИФФ, XXXI—XXXII, 1934—1936; Надписите около Мадарския конник. — ИИД, XI—XII, 1932; Към въпроса за тълкуването на надписите около Мадарския конник. — ГСУ ИФФ, XXX, 1934; Ф е х е р, Г. Надписът на Мадарския конник. С., 1928; Б а л а с ч е в, Г. Старобългарски каменни надписи от времето на великия хан Омуртаг. — Минало, I, 1909—1910, № 3—4; Н и к о в, П. Кавхан Исбул. — Сб. Златарски. С., 1925.
3. D v o r n i k, F r. La Vie de saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle. Paris, 1926.

VII. ПОКРЪСТВАНЕ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД

1. БОРИС I (852—888 г.). ВЪНШНОПОЛИТИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ

Първото десетилетие от Борисовото царуване протекло в заплитания и войни със съседите на юг и запад. Отношенията с Византия не били напълно уредени. Двете страни спорели за владението на областта около Бургаския залив. Разменени били между тях посолства, Борис си послужил и със заплашвания, но до война не се дошло. Той предпочел да отложи разрешението на спора за по-благоприятни дни, тъй като сега работите около северозападните граници на българската държава вдъхвали сериозни безпокойства. Съобщението на по-късния византийски историк Генезий (средата на X в.), че империята тогава или малко по-късно отстъпила на Бориса областта Загора, ще трябва да бъде отхвърлено. Ако с това име е означена покрайнината около Сливен, Айтос и Карнобат, която някога Тервел бе получил като отплата за помощта, оказана на Юстиниана Ринотмет, тая покрайнина още от времето на Крума отново е била българска и следователно не е било нужно едва сега, след многогодишните добросъседски отношения между двете страни през царуването на Омуртага, да бъде отстъпвана на българите.

Още по времето на Маламира в земите отвъд Средния Дунав почнало силно да се издига Великоморавското княжество, което обхващало част от земите на Чехия, цяла днешна Словакия и Северна Унгария и се намирало под върховенството на Германското кралство. При княза Ростислав то вече повело открита борба с немците и потърсило съюз с България. Съседството с германската монархия, която по онова време владеела и Панония, не е било особено приятно на Бориса. Поради това той открито взел страната на Ростислава и година след възшествието си вече бил във война с Лудовика Немски. Върху нейното развитие не се знае нищо, но от някои тъмни византийски известия може да се заключи, че била несполучлива за българите. Положението на Бориса станало още по-трудно, тъй като немците вдигнали срещу му и своя васал, хърват-

ския княз, а опасност го заплашвала и от страна на сърбите, сред които византийската политика не преставала да подклажда противобългарски настроения. За да излезе от тия затруднения, Борис се отказал от съюза си с Ростислава и се примирил с германския крал.

След като възстановил по тоя начин спокойствието по северозападните граници на държавата си, той се обърнал срещу сърбите, у които след смъртта на Властимира върховната власт била поделена между тримата му синове — Мутимир, Строимир и Гойник. Но тук щастието също се оказало неблагосклонно към българите. Войските, изпратени от Бориса в Сърбия, били заградени от сърбите из тамошните планини и разбити. В плен паднал и самият син на Бориса, Владимир, заедно с дванадесет велики боляри. След тази несполука българският владетел не поискал да прави нови усилия и между двете страни бил сключен мир; разменени били подаръци и уверения в доброжелателство и от тоя момент техните отношения се подобрили. Сърбите ще да са разбирали какви опасности може да им навлече византийското подстрекателство срещу българите и предпочели да подирят покровителството им. България от своя страна имала доста други грижи и много по-големи задачи за разрешение от тази да се разправя с малкия си западен съсед. Важното за нея е било да се отстрани византийското влияние в Сърбия и това било постигнато. Отсега нататък в продължение на повече от половин век то било изместено от българското.

Между това Ростислав имал успех в борбата с немците, срещу които сполучил да привлече чешките и полабските славяни. Още поблагоприятно станало положението му, когато неговата подкрепа потърсил и самият син на Лудвика Немски, Карломан, който искал да стане независим господар на земите около Източните Алпи и затова се обявил против своя баща. Но засилването на моравската държава още по-малко било в интереса на българите, тъй като тя можела да изстъпи като техен съперник за влиянието им над славянството в областта на Тиса и Средния Дунав. Поради това за Лудвика сега не било мъчно да спечели Бориса на страната си: значителни български отреди участвували във войната, поведена от него срещу Карломана и Ростислава. Съюзните и приятелски отношения между Бориса и Лудвика продължили и по-късно, но по-нататъшните им съвместни действия там станали невъзможни поради намесата на Византия.

За да отърве страната си от немското културно и политическо влияние, провеждано в нея главно от немското духовенство, Ростислав се обърнал към Цариград за проповедници, които биха могли да обясняват на народа му Христовото учение на славянски език. По тоя начин далечната Моравия влязла в кръга на византийската

политика. Но тая печалба на Цариград се явявала несигурна поради немско-българския съюз, който можел отново да превърне моравския княз в германски васал. Освен това сближението между немци и българи заплашвало Византия с други, не по-малко неприятни последици. В 863 г. на Запад било известно, че българският владетел бил обещал на своя съюзник да мине към християнството. Папата, когото Лудвик Немски уведомил за това, дори заповядал да бъде отслужен по тоя случай благодарствен молебен. В Цариград обаче, гдето тия намерения на Бориса не са могли да останат тайна, те възбудили основателна тревога. Тъкмо по това време между Източната и Западна църква бил избухнал острият конфликт, който по-късно доведе до пълното им разделяне. Ако българите приемели християнството от Рим и с това попаднели под църковното ведомство на папството, Византия завинаги трябвало да се прости с надеждата да разпростре своето духовно ръководство върху им. Нужно било прочее тая възможност навреме и с всички средства да бъде предотвратена. И в Цариград се решили да действуват, още повече, че в тоя смисъл правел там постъпки и самият Ростислав: Борис трябвало да бъде откъснат от съюза му с Лудвика, а българите да приемат християнството от Източната църква.

Тъй Византия почнала да се готви за война срещу България. Флотът ѝ очаквал заповед да потегли към западните брегове на Черно море, когато пък императорската армия била готова да настъпи през Тракия. Борис се озовал в крайно трудно положение. Голяма част от военните му сили били изпратени на северозапад към границите на Моравия и прехвърлянето им към югоизток изисквало време, с каквото той не разполагал. Границата тук не била достатъчно защитена и следователно неприятелско нашествие мъчно могло да бъде спряно. А съпротивата ставала още по-мъчна поради това, че тогава в България имало и голям глад.

Борис добре знаел същинските причини на византийското неприятелство. И за да избави страната си от една война, която могла само да увеличи бедствието ѝ, той не се поколебал да извърши стъпката, която отстранявала всички усложнения. Той съобщил в Цариград, че е готов да приеме християнството и искал да му изпратят оттам духовници, които да покръстят него и народа му. Тоя бърз обрат на работите бил посрещнат във Византия с истинска радост. Българските пратеници били покръстени още в ромейската столица. На връщане те били придружени от един епископ и много духовници, които покръстили и самия Борис заедно с близките му, а след това почнали да приобщават към новата вяра и народа. Това станало през есента на 863 или през ранната пролет на 864 г. При покръстването Борис получил християнското име Михаил, което носел и тогавашният византийски император.

Всичко това обаче е било само външната или, тъй да се каже, дипломатическата страна на едно събитие, предизвикано от причини, много по-дълбоки и сложни.

2. ХРИСТИЯНСТВОТО В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ДО СРЕДАТА НА IX В.

Християнството в българските земи имало зад себе си многовековно минало. То било донесено тук от самия апостол Павел и по времето на преследванията, предприемани срещу му от римските императори, из средата на местното християнско население излезли много мъченици. Броят на християните между старите жители на полуострова непрестанно растял и още рано преди славянското преселение езичници имало само в някои области на Древна Гърция. Към новата религия минали и германските племена, които през IV и V в. се задържали повече или по-малко в тукашните земи. Наред с нейното разпространение вървяло и устройството на християнската църква. Още в IV в. повечето от тукашните градове имали свои епископи. Когато Източната империя се отделила от Западната, особено почетно положение заел в нея Цариградският епископ, който по-сетне получил титлата патриарх. Но под неговото ведомство не се намирали всички балкански земи. Западната половина на полуострова, която съвпадала със старата провинция Илирик, признавала духовната власт на Солунския архиепископ, който от своя страна се считал за представител на римския първосвещеник и зависел от него. Тъй че църковното върховенство на папството се простирало и върху значителна част от балканските земи. Юстиниан I създал една нова архиепископия, чието средище било неговото родно място, издигнато в град — Първа Юстиниана. Нейната църковна област обхващала Северна Македония със съседните ѝ покрайнини. Но тази архиепископия изчезнала още през същия VI в. заедно със самия град, разрушен от нападенията на славяни, прабългари и авари. Както обаче във времето, когато тя съществувала, тъй и по-късно Рим си оставал върховен разпоредител на църковния живот на западните балкански земи. Това траяло до VIII в. Понеже тогава папството се обявило решително срещу иконоборската политика на Лъва Исавър, той му отнел църковната власт над Илирик. Оттогава всички християни в Балканския полуостров поне из ония области, над които се простирало политическото върховенство или влияние на Византия, признавали за свой духовен глава Цариградския патриарх.

Славянските нападения през VI и началото на VII в. разстроили

всецяло църковния живот в тукашните земи. Със запустяването на много селища изчезнало и тяхното християнско население. Запазили се християнските общини само в редките укрепени и оцелели от разрушението градове из вътрешността, а главно по морските брегове. Освен Цариград, Солун и Одрин, като значителни християнски огнища до времето на Крума били още Средец, Пловдив, Несебър и Боруй. Другаде из заетите от славяните области се запазили само тук-там християнски групи. Те били постепенно асимилирани езиково и етнически от славяните, но обикновено запазвали своята вяра, която незабелязано проникнала и между преселниците. Но тъй като много от християнските храмове били порутени, а поради липсата на духовенство престанало постепенно и богослужението, християнството продължавало да живее сред тях предимно със своите най-елементарни предания и представи. В земите, които влезли в състава на първоначалната българска държава, положението не било по-друго.

3. ПРИЧИНИ ЗА ПРИЕМАНЕ НА ХРИСТИЯНСТВОТО ОТ БОРИСА

Промяната настъпила по-късно, когато империята почнала настъплението си към заетите от славяните балкански земи. В Тракия, гдето нейната власт най-рано била възстановена, възстановена била наред с нея и старата църковна организация. Под системното ръководство на църквата и покровителството на държавата християнската проповед ще да е отбелязала бързи успехи сред тамошното славянско население. В една или друга степен същото е било и в другите покрайнини, гдето Византия смогвала да прокара признание на политическото си върховенство. Поради това присъединението на някои от тия области към българската държава по времето на Крума увеличило извънредно много броя на християнските ѝ поданици. Обстоятелството, гдето масата от последователите на новата религия в тогавашна България се е състояла от славяни, жители на тия присъединени земи, е било и една от главните причини, загдето настъпилата по-късно, при Омуртага, езическа реакция е добила тъй силно изразен противославянски характер. За пазителите на прабългарските държавни и културни традиции славянството се е явявало елемент, опасен не само поради стремежите си към политическо равноправие с прабългарите, но и поради това, че главно из неговата среда са се набирали носителите на един нов религиозен мироглед, решително несъвместим с духовните начала и битовите установления на прабългарското езичество. Опасността в случая се увеличавала

и поради това, че новата религия проникнала все повече и всред самите прабългари.

Новото териториално разширение през времето на Пресияна поставило християнството в българските земи в още по-благоприятно положение, като изострило и съществуващите противоречия. Държавата сега в по-голяма степен, отколкото в миналото била принудена да се крепи върху сътрудничеството на двата елемента, прабългари и славяни, в расово и битово отношение съвсем различни. Мнозинството и у едните, и у другите, особено в старите и в отвъддунавските земи на държавата, още са били езичници, но между езическите вярвания на едните и на другите разликата е била доста голяма. Сега християнството внасяло тук ново раздвоение, а с него съществуващият антагонизъм се усложнявал. Тъй в основите, на които българското държавно цяло имало да се крепи, се разтваряли все по-широки пукнатини. За да се отстранят бъдещите опасности, които това положение неминуемо трябвало да породи, нужно е било да се постигне тъй или иначе някакво вътрешно единство. Като спойка за него обаче не е могло да послужи примитивното езичество нито на прабългари, нито на славяни, тъй като вече то само̀ се рушело под напора на християнството. А, от друга страна, само една н о в а в я р а е била в състояние да заличи всецяло старите племенни и битови различия между им и да помогне за сливането им в един народ. Борис навреме прозрял, че единствено приемането ѝ от всички негови поданици ще обезпечи бъдещето на българската държава.

Но далновидният български владетел навярно се ръководел в случая и от съображения от съвсем друг характер. Християнството е било официална религия във всички държави на тогавашна Европа. Дори в далечната империя на хазарите, към Дон и Волга, то вече правело усилия да оспори преобладанието на юдаизма и мохамеданството. Настрана от християнската общност се намирали по онова време само далечните и още неизлезли из своята предистория славянски, литовски и фински племена в Европейския Североизток. Измежду устроените еропейски държави България била единствената, която оставала извън нея. Поради това от своите близки и далечни съседи тя е била гледана като нещо чуждо. Към нея се отнасяли, според случая, с предубеждение или недоверие и това представяло една постоянна пречка в отношенията ѝ с другите държави. Приятели сред тях тя мъчно могла да има, а на случайните си съюзи с нея те гледали като на нещо неестествено и принудено. За да стане тя равноправен член на европейското семейство, приемането на християнството е било първо и необходимо условие.

От друга страна, езичеството, като религия на миналото, не

позволявало на българи и християни да се приобщят към духовния напредък на тогавашните европейски народи. Цялата тяхна култура почивала върху християнския светоглед; образоваността, както и книжнината носели предимно църковно-богословски характер, духовници са били всички тогавашни учители, книжовници или учени люде. За да усвоят плодовете на тогавашното просвещение, да издигнат чрез това живота си на едно по-високо равнище и да догонят народите, които по развитие стояли над тях, поданиците на българския владетел е трябвало да се освободят от всички задръжки, които езическите вярвания или обичаи им създавали.

В борбата си за съществуване българската държава е имала за главен неприятел Източната империя. Във Византия императорът е бил абсолютен властелин, единствен разпоредител с всички сили и средства на държавата. Самодържавието по онова време се е явявало политическа форма, която най-добре отговаряла на изискванията на живота и на нуждите на развитието. Неин главен противник е било олигархичното начало, представяно от родовата и поземлената аристокрация. Срещу нейните аспирации монарсите търсели опора в масите и именно това обстоятелство придавало на управлението им общественоохранителен, понякога дори чисто народнически характер. А християнството, в чиято основа лежала представата за единния бог, също така се явявало естествен носител на идеята за самодържавие, както и църквата — най-надеждният съюзник на силната централна власт. Поради противоречията, от които е бил обхванат животът на тогавашна България, пълновластието на държавния глава е било не по-малко необходимо. Но стремежите към него срещали противодействието на боили и славянски князе, които се опирали върху битовите предания на езичеството. Докато следователно старите вярвания и тук се явявали най-значителната пречка за вътрешното омиротворение и обединение на българското общество и за издигане на българската държава, християнството е носело пълно оправдание на всяка мярка на владетеля в името на тая цел.

Всичко това доста рано турило край на колебанията на Бориса и той чакал сгодния момент, за да изпълни вече взетото си решение. Развоят на събитията през 863 г. само ускорил тая развръзка, като принудил българския владетел вместо от Рим, както изглежда, че първоначално възнамерявал, да приеме християнството от Цариград.

Вестта за покръстването на княза произвела дълбоко впечатление в тогавашна България. Особено силно е било вълнението в средите на прабългарската аристокрация. Боилите с право смятали себе си за хранители на туранските традиции, на които езичеството образувало духовната същност. Ето защо отказът от него и замяната му с

една чужда вяра се явявали за тия ревностни защитници на старината като истинска измяна към народ и държава. Новата религия, ще да са усещали те, ще съдействува да се изравни народът в България с тоя у нейните християнски съседи, ще унищожи или разслаби различията между него и тях и по такъв начин ще отнеме правото на отделно съществуване и на самата българска държава; на мястото на древните изпитани обичаи, установления и форми ще дойдат нови и кой знае дали няма да ускорят разрушението ѝ. Времето на Омуртага и Маламира, когато християните били преследвани като истински държавни врагове, не било далеч и от всички се помнело. Как е могла сега държавата сама и доброволно да се предаде в техните ръце?

Възбуждението от постъпката на Бориса било тъй силно, че то скоро събрало в Плиска представителите на болярската опозиция от всички области на държавата. Те обвинили владетеля си, че дал „лош закон" на своя народ, и с това бунтът срещу му пламнал. На Бориса не оставал друг изход освен на силата да отговаря със сила и чрез кръв да затвърди започнатото дело. Върху подробностите на избухналата междуособица ние днес не разполагаме с никакви сведения. Знае се само, че с лично верните си войници и боили князът успял да я потуши още в самото ѝ начало. Най-видните измежду бунтовниците, петдесет и двама на брой, изкупили с живота си опита да вдигнат ръка срещу своя господар. Но Борис не се задоволил само с това: той имал всичкото основание да се бои, че недоволството, подклаждано и от мисълта за отплата, не ще престане да гори у близките на погубените. Поради това заповядал да бъдат изтребени и децата им. Тази жестока мярка дълго време ще е тежала върху съвестта на първия ни християнски княз. Във въпросите, които покъсно отправил до папата, той между другото питал дали интересите на делото, което бранел, не я оправдават.

Съпротивата срещу решението на Бориса — да промени вярата на своя народ и чрез това да го превърне в равноправен член на тогавашната европейска общност — била следователно сломена. Последните верни и непримирими почитатели на Тангра и на свързаната с неговото име отечествена старина изчезнали и народът послушно се оставил да извършат над него обредите, които трябвало и духовно да го преобразят. Формално България скъсала напълно с езичеството. Но именно сега, когато тя трябвало да мине към строителството на новия си живот, се разкрили и всички опасности, които промяната носела не само за вътрешното ѝ спокойствие, но и за нейната духовна и политическа независимост.

4. БЪЛГАРСКИЯТ ЦЪРКОВЕН ВЪПРОС ПРЕЗ IX В.

След покръстването на княза и на близките му изпратеното от Византия гръцко духовенство почнало усърдно да привожда към новата вяра и неговите поданици. И тук много скоро станало явно колко недостатъчно подготвен бил преходът към християнството. Въпросът не е бил за самия Борис, който навярно и по-рано имал известни общи представи за новата религия. Патриарх Фотий в едно нарочно „Послание" се погрижил при това да му обясни нейната същност и отклоненията на разните ереси, като му изложил и най-важните постановления на вселенските събори и го поучавал върху длъжностите му като владетел и човек. Народната маса обаче оставала в пълно неведение върху всичко това. Изпратеното в България гръцко духовенство било недостатъчно или не знаело езика на страната и по тази причина неговата дейност тук се изчерпвала предимно с извършване на най-обикновените обреди. Покръстените не знаели в какво собствено се състои наложената им вяра, в какво да вярват и в какво не.

Тъй създаденото положение се оказало крайно благоприятно за проповедниците на всевъзможни ереси, които били особено разпространени сред сирийци и арменци, настанени като военно-граничарско население в Тракия още по времето на Константина Копроним. Явили се освен това еврейски и мохамедански мисионери, а невежеството на масата използували и разни шарлатани, които учели на какви ли не суеверия. Открило се, че и някакъв грък, който нямал никакво духовно звание, се разхождал свободно из страната и покръствал младо и старо. Борис чувствувал нуждата да устрои живота на народа си съобразно изискванията на новата вяра. Но старите закони не подхождали за това, а нови сам той не бил в състояние да изработи. Към създадения религиозен хаос се прибавяла по този начин и гражданска неуредица. Настъпили съмнения и от друго естество. В продължение на два века народът знаел, че византийците са негови непримирими врагове и се научил да не им се доверява. Сега изведнъж те се явили като духовни наставници, които трябвало да следва. Предизвиканите от това недоумения били използувани от скритите привърженици на старата религия, които подклаждали по тоя начин недоволството срещу самия владетел.

Свръх всичко това още отсега са се очертавали, и навярно не останали незабелязани в средата на ръководните български среди, опасности и от съвсем друг род. Приетото в България източно християнство я поставяло под прякото духовно началство на Цариградската църква, която сама била орган на византийската държавна политика. Вселенският патриарх бил сановник на императорите,

самовластни заповедници еднакво в светския и в духовния живот на своите поданици. По силата на тоя дълбоко вкоренен у византийците възглед всеки народ, който приемел тяхното православие, заедно с него заставал и под „бащинското“ попечителство на цариградския самодържец. Ето защо владетелите на такива народи били смятани от византийците, а по тяхно внушение и сами свиквали да гледат на себе си като на васали на тоя единствен „божи представител на земята“. Чрез църковното си върховенство над тия страни и народи Византия следователно добивала най-сигурното средство да се меси и в техния вътрешен живот, а тъкмо тая възможност е могла да бъде съдбоносна за средновековна България. През течение на цели два века дотогава тя бе пазила своята независимост от всички посегателства на южния си съсед. Устояла победоносно и с цената на толкова много усилия на всички изпитания, тя сега сама го правела господар на съдбините си. Тъй християнството, което трябвало да улесни и затвърди развитието на българското политическо цяло, вече е вещаело близката му гибел. След като чрез новата вяра е бил нанесен непоправим удар на българското езичество, сега все чрез нея се подготвяла същата участ и на изградената с кръвта на езическите багатури българска държавност. Обвиненията, хвърлени от верните на отечествените предания български боили срещу Бориса, че не дал на народа си „добър закон“, изглеждало, че ще бъде потвърдено много по-скоро, отколкото навярно те сами са могли да допуснат.

Пред нерадостните изгледи, очертани от цялата тая действителност, трябвало да се вземат мерки, преди още да е станало съвсем късно. И за Бориса не оставал друг изход, освен да се обърне отново към Запад. Той писал на Лудовика Немски, с когото продължавал да запазва добрите си отношения, и го молел да изпрати проповедници, способни да научат народа му на истинската вяра. Едновременно с това се отнесъл той със специално посолство и към папата, от когото искал да му бъде изложено християнското учение, да му се изпратят надеждни духовници и вероучители и, най-сетне, да му се дадат „книги със закони“ и наставления по всичко, което смятал, че е необходимо за устройството на християнското общество в България. Допитванията си до папата той изложил в редица въпроси. Съдържанието на тия въпроси, чийто текст е загубен, е познато от подробните отговори, сто и шест на брой, които тогавашният папа Николай I изпратил до българския княз. Тия „Отговори“ са най-важното свидетелство не само за безпътицата, в която се озовал животът на едва-що покръстеното българско общество, и не само за българската култура през езическия период, но и за духовното състояние на самия Борис всред затрудненията, с които имал

сега да се справя. Изпълнен от съзнанието, че е необходимо да устрои вътрешно своя народ и уреди държавата съобразно изискванията на християнството, той не е знаел, кое е допустимо и кое не. Поради това с еднаква ревност настоявал пред папата да му бъдат дадени осветления и напътствия върху всичко. Едни от въпросите му се отнасяли до брачното право и обичаи — зестрата, отношенията между съпрузи или родители и деца. По-нататък идели други — за отношенията между господари и роби. В трети той искал да се осведоми относно наказанията за разни видове престъпления. Някои от въпросите му засягали познатите ни установления и обичаи из военния живот на българите, грижата им за безопасността на държавните им граници или формалностите при сключване на мирни договори. Какви недоумения са измъчвали тогава едва-що покръстения княз и в какво неведение се е намирал той относно същественото и случайното в християнския мироглед и в църковната практика, се вижда от цял куп други негови запитвания. Наред с въпросите, как да се постъпва с ония, които се покланят на идоли или обожават някакви камъни, той поставял и други — напр. позволено ли било, както по-рано, князът да се храни сам на трапезата, а всички други, дори жена му, да ядат настрана, седнали на малки столчета или на земята; могли ли освен това българите да запазят дотогавашната си носия, в какво облекло да отиват на църква и да приемат причастието, в какви дни да ходят на лов, и т. н.

Един от най-важните въпроси за Бориса бил тоя за бъдещото управление на българската църква. В своето „Послание“ до княза патриарх Фотий отбягвал да се произнесе ясно върху възможността българите да се сдобият със свой църковен глава. Поради това Борис сега поставял същия въпрос и пред папата. Особено се интересувал той да знае дали на България ще бъде позволено да има свой патриарх и от кого той трябва да бъде ръкополаган. Отговорът на римския първосвещеник бил не по-малко уклончив, но във всеки случай съдържал обещанието, че българите могат да получат отделен архиепископ.

Българското посолство, състоящо се от един сродник на Бориса, Петър, и болярите Иван и Мартин, пристигнало в Рим през лятото на 866 г. Няколко месеца по-късно, през есента същата година, то се върнало заедно с изпратената от папата Николай I голяма църковна мисия начело с двама епископи, Формоза и Павел, които носели и отговорите на Борисовите допитвания. С папските пратеници пътувала една делегация, съставена от епископа Донат, един свещеник, Лъв и дякона Марин. През България тя трябвало да замине за Цариград, за да представи там папския протест срещу незаконното издигане на Фотия на патриаршеския престол. Папските пра-

теници обаче не били допуснати да минат византийската граница и поради това също останали в България. Фотий през пролетта на 867 г. отговорил на папския протест с едно окръжно послание, с което, като посочвал незаконната намеса на Рим в българските църковни работи, обвинявал папството в отстъпление от догмите и практиката на истинското християнство. С това започнала борбата, която трябвало накрай да доведе до пълното църковно разделяне на двете половини на християнския свят.

Папската мисия в България се заловила енергично за работа. Тя отстранила византийското духовенство, премахнала и всичко, което дотогава било извършено или създадено от него. В своята ревност римските представители отишли дотам, че обявили за недействителни покръщенията, извършени от гръцките духовници. По онова време пристигнал в България, придружен от много свещеници и дякони, и епископът на гр. Пасау Ерменрих, изпратен от Лудвика Немски в отговор на искането на Бориса. Но тъй като неговата мисия се оказала излишна, той се върнал назад.

Между това папските пратеници продължавали успешно да вършат работата, с която били натоварени. Особено бил доволен Борис от епископа Формоза, който се отличавал със своята енергия, честолюбие и самостойност. Князът намирал, че тия качества могли да бъдат особено ценни за един началник на християнската църква в България, която трябвало да бъде пазена от намесата на една чужда духовна власт. Ето защо той настоял в Рим да бъде назначен Формоза за български архиепископ. Николай I обаче, познавайки добре своя представител и неговия властен характер, тъкмо поради това сметнал, че той е най-малко удобен за тоя пост. На искането на Бориса било благовидно отказано, а Формоза и Павел отзовани. Между противниците на Формоза — а той имал много такива в средата на висшето римско духовенство — дълго време след това се носело обвинението за някакво тайно споразумение между него и българския княз: Борис се бил заклел да не приема за архиепископ друго лице, а Формоза от своя страна обещал в най-скоро време да се върне в България.

На мястото на отзованите свои първенци наследникът на Николая Адриан II изпратил други двама — епископите Доминик и Гримуалд. Българският княз тогава потърсил измежду познатите му латински духовници ново лице, което заслужавало доверието му, и спрял избора си на дякона Марин. Но Адриан отказал да назначи и него, като предложил някакъв иподякон Силвестър, който с негова препоръка се явил в Плиска. На Бориса станал ясен истинският смисъл на поведението на папството към България. Докато сам той, загрижен преди всичко за вътрешната самостойност на

своя народ, се стремял да обезпечи за страната си независимост от всеки стоящ извън нея фактор и поради това търсел за български духовен началник личност, която би представяла достатъчна гаранция за тая цел, стремежите на Рим са били тъкмо противоположни. Папството смятало, че църквата стои над народите и държавите и поради това си оставало решителен противник на всеки опит за самостс но църковно устройство на който и да било народ. Нещо повече дори: според разбиранията, които от тая епоха нататък бяха почнали да се формират у него, не църквата е била длъжна да служи на държавата и на отделната национална общност, а те сами е трябвало да застанат в услуга на представляваното от Рим космополитично начало. Да се примири с това гледище на Рим, това значело за Бориса да подчини народа си на влиянието на една сила, чиито интереси не всякога са могли да бъдат еднакви с неговите. Силвестър бил отпратен обратно с едно писмо, от чийто не съвсем учтив тон Адриан II разбрал, че българите са вече на път да бъдат загубени за Римския престол. Опитът му да поправи работите обаче останал напразен: Борис вече бил решен отново да се обърне към Цариград.

През времето, докато траели преговорите между българския владетел и папския двор, в Цариград настъпили големи промени. Един преврат свалил от престола императора Михаил III и издигнал дейния и умен Василий I. Отстранен бил и поставеният от Михаила патриарх Фотий, непримирим враг на папството. С това новият император между другото искал да премахне пречките за помирение на двете църкви. В Цариград бил свикан общ църковен събор, за да изгладн изникналите помежду им несъгласия. От друга страна, сам Борис вече бил завел преговори с издигнатия на мястото на Фотия патриарх Игнатий и когато съборът вече бил приключил работите си, в Цариград се явили пратениците на българския княз. Свикано било поради това извънредно заседание и тук, пред представителите на християнския свят, те поставили въпроса, към коя от двете църкви трябва да принадлежи новопокръстената България. Изненаданите папски делегати се помъчили да представят, че тоя въпрос е безпредметен, тъй като римски духовници отдавна се намирали в българските земи, а при това още през древността папите заповядвали над Илирик и следователно имали духовното началство над тия земи. Но съборът чрез свидетелството на българските пратеници установил, че когато българите заели своето ново отечество, заварили не латинско, а гръцко духовенство и с това спорът бил сметнат за изчерпан: решено било занапред България да остане под върховенството на цариградския патриарх. Протестът на папските представители се оказал съвсем безплоден. Борис поканил папско-

то духовенство да напусне страната му и с това всичко било свършено. България се отвърнала от Рим, за да свърже завинаги съдбата си с тая на християнския Изток.

Днес може да се спори дали това решение на първия християнски владетел на България е било правилно и дали чрез него тя не бе осъдена да остане завинаги под влияния, които, от една страна, обричаха на безплодие по-нататъшното ѝ историческо битие, а, от друга — на непрестанни загуби представяната от нея национална общност. Но тъй далеко в бъдещето никой тогавашен ум не е бил в състояние да проникне. Не е можал да стори това и Борис, преди всичко защото пред него са лежали задачи, които настоятелно и бързо са очаквали да бъдат тъй или иначе разрешени. И Рим, и Цариград еднакво отричали на тогавашна България правото на църковна самостоятелност. Близкото съседство на Византия и нейните интимни намерения относно българската държава не са били неизвестни на нейния княз. Чрез своето духовно настойничество над неудобния си балкански съсед империята улеснявала бъдещите си посегателства и над политическата му независимост. Но при познатия византийски опортюнизъм възможността България да се сдобие със съвършено самостойна църква съвсем не е била изключена: нужно било само да се използуват бъдещи благоприятни обстоятелства. А в даденото време още по-важен бил за Бориса споменатият по-горе факт, че докато Рим, за да издигне църковната власт над светската и да спъне могъществото на светските владетели насърчавал всички враждебни тям сили, византийското православие бе носител на идеята за самодържавието и във всяка от страните, гдето бе възприето, църквата се явяваше най-верният сподвижник на монархическото начало срещу всички противни нему политически тенденции. Подкрепа тъкмо в това отношение е била нужна на българския княз, за да изведе докрай своето държавностроително и народнообединително дело.

След събора в 870 г. папството все още не искало да повярва, че е загубило окончателно играта. Новият папа Йоан VIII в няколко писма до Бориса го молил да се откаже от извършеното и да върне латинските свещеници в земята си, хвалил чистотата на вярата у Римската църква, заявявал, че анатемосва дошлите в България гръцки епископи, писал и тям, че незаконно свещенодействуват в българските земи, като им обещавал прошка, ако ги напуснат, обръщал се и към видни български велможи с молба да въздействуват над господаря си, но всичко оставало напразно. Борис не намирал за нужно да отговаря на писмата му. Още по-безполезни се оказали постъпките на Йоана VIII в Цариград, гдето се заканвал, че ще отлъчи от църквата патриарха Игнатий и изпратените от не-

го в България гръцки епископи, или че ще вика самия него на съд в Рим. Във византийската столица знаели много добре, че всички тия закани не могат да имат никакво значение и че самият папа поради зачестилите нападения на африканските араби над Италия сам се нуждае от помощта на империята. Между това патриарх Игнатий умрял и никой във Византия, гдето прекомерните претенции на папството за господство над цялата християнска църква будели вече общо негодувание, не смятал, че може да му се намери по-достоен заместник от свалениа Фотий, най-решителният противник на Рим.

Тъй като Фотий бил низложен от църковен събор, необходимо било да бъде възстановен пак чрез общо църковно решение. Папата бил поканен да изпрати свои представители на тоя нов събор. И тъй тежко било положението на заплашената от арабите Италия, че Йоан VIII трябвало да се отзове на това предложение. Той поставил като условие за участието си византийското духовенство да бъде отстранено от България и тя отново да бъде върната под римско върховенство. Съборът се състоял в присъствието на римските делегати и анатемосаният някога от папството Фотий сега с негова благословия бил възстановен в сана си. Но когато папските представители повдигнали българския въпрос, съборът го отклонил със заявлението, че не е компетентен да се занимава с него. Борис и тоя път останал глух към новите постъпки на Йоана VIII, а изпратеният от Рим нарочен посланик, за да предаде на цариградския император папския протест срещу поведението на събора, бил арестуван. На папата не оставало друго утешение освен да произнесе повторно проклятие върху едва-що реабилитирания Фотий. Тъй спорът за църковната принадлежност на християнска България довел до скъсване на връзките между Източната и Западната християнски църкви. Макар десетина години по-късно общуването помежду им да било възстановено, това не било задълго. Изтокът и Западът до такава степен се били отчуждили, че духовното единство между тях вече било невъзможно.

5. ЗАКОНОДАТЕЛНА ДЕЙНОСТ НА БОРИСА И ГРИЖИ ЗА УСТРОЙСТВОТО НА БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА

Вред всички тия промени, предизвикани от съперничеството между Рим и Цариград за църковното върховенство над новопокръстената страна, нуждата от указания и норми за устройството на вътрешния ѝ живот продължава да расте и да се чувствува все по-остро. „Отговорите“ на папата Николай I са били твърде общи

и непълни, за да я задоволят. Да се търси пък задоволяването ѝ по най-естествения и единствено правилен път, като се приспособи съществуващото у прабългари и славяни обичайно право към изискванията на християнския светоглед, е било задача немислима. За разрешението ѝ са били необходими познания, опитност и, главно, време, с каквито българският княз при дадените условия не е разполагал. Оставал прочее другият възможен изход — необходимите указания или образци да се дирят някъде навън. Ето защо след окончателното присъединение на България към Източната църква Борис и в това отношение бил принуден да обърне погледите си към Цариград. Тогава била пренесена в България и горе-долу нагодена към местните нужди тъй наречената Е к л о г а, граждански законник, създаден някога във Византия от императорите-иконоборци. У нас тя в съкратен вид и с незначителни изменения станала известна под името З а к о н съдный людьм („Закон за съдене на людете"), който съдържа постановления из областта на гражданското, наказателно и семейно право. Все тогава бил донесен от гръцкото духовенство и Н о м о к а н о н ъ т, сборник от постановления на църковните събори и от всички закони и наредби, по които се управлявала Източната църква. В българските земи той бил наречен К ъ р м ч и я к н и г а („Книга на напътствията"). Както тя, тъй и „Съдният закон" по-късно минали от нас у сърби и руси. Това извършено по силата на необходимостта въвеждане на чуждо право в нашите земи е имало крайно пакостни последици за бъдещето си. Връзката с народните предания и запазените в тях правни обичаи била по тоя начин всецяло прекъсната, а правните отношения на българския народ сложени на схващания, с които неговото съзнание не е могло да се примири. Поради това конфликтът между чужди закони и народни традиции се превръща отсега нататък в постоянно явление в нашата история. И тоя факт бе и остана най-голямата пречка за формиране на трайно морално единство в българския живот и на духовна дисциплина у народа ни. Принуден да се подчинява на закони, които са му били чужди и които поради това не е можал вътрешно да приеме, българинът се превърна в духовен бунтар — отрицател на всяка власт и на всеки авторитет. Вековете на чуждо робство подсилиха още повече тая негова черта, а новото време — когато националната ни държава заради устройството си трябваше отново да прибягва до чужди образци, — още повече я утвърди.

След събора в 870 г. църковното управление на България било поверено на отделен архиепископ, назначен от цариградския патриарх и, разбира се, зависещ от него. Кой е заел тоя пост, не се знае. В един български писмен паметник от X в. се съобщава, че Борис

довел за архиепископ Йосифа. Може би с него започнало и съществуването на българската църква. Не е известно също тъй, где се е намирало седалището на новия църковен глава, но вероятно е той, заедно с държавния владетел, да е живял в Плиска. Цяла България е била разделена на няколко епархии начело с епископи. На втория Цариградски събор, който решил възстановяването на Фотия, присъствували епископите на Охрид, на Моравск (античният Margus на р. Морава), на Прават (Провадия) и на Брегалница (Овчеполската област). В едно от писмата на Йоан VIII е споменат около същото време епископ и на Белград. Може да се предполага, че в Борисово време отделни епископи освен в Пловдив, Средец и Видин е имало още в Скопие и Ниш. В друго от писмата си Йоан VIII писал, че броят на епископите в тогавашна България бил твърде голям.

Наред с работата си по църковното устройство Борис трябвало да се грижи и за строеж на храмове. Според едно писмено известие от XI в. той издигнал в Брегалнишката епископия великолепен храм, гдето били пренесени мощите на неколцина светци от гр. Струмица. Друго сказание от XII в. споменава построените от него „бели църкви" в Овче поле, гдето уж се и коронясал. В житието на св. Климент се разказва освен това, че Борис заповядал да бъдат съградени в царството му седем катедрални храмове. Несъмнено нему се е дължала постройката и на голямата църква в Плиска. Основите ѝ, единственото, което днес е останало от нея, показват, че тя е била грамадна постройка — дълга 99 и широка близо 30 метра — с просторен атрий (двор с колонади). По план тя наподобявала на по-старата църква „Св. Петър и Павел" в Рим и навярно е била издигната по времето, когато римското духовенство още се е намирало в България.

След окончателното разрешение на българския църковен въпрос висшите църковни длъжности в българските земи са били заети всецяло от гърци. Гръцко с редки изключения ще да е било и низшето духовенство. Целият духовен живот на поданиците на българския княз следователно се е намирал под ръководството на чужденци. Опасностите, които са произтичали от това, са били явни и Борис най-добре ги е съзнавал. Той можел наистина да се надява, че след време за архиереи и духовници ще се подготвят люде измежду народа, но бедата с това не се премахвала напълно: нито прабългари, нито славяни са имали своя писменост. Както по-горе бе споменато, официалните държавни актове, надписи и др. се съставяли на гръцки език, а за обикновени нужди народът си служил с „черти и резки", както по-сетне споменава Черноризец Храбър. Навярно това са били ония и до днес неразтълкувани знаци, каквито често

се срещат по тухли и камъни из развалините на Плиска. С тях обаче не е било възможно да се пишат книги. Богослужението ставало на гръцки език, на който били и църковните книги. Гръцка по език и византийска по дух била и цялата църковна образованост. Ето защо ония българи, които трябвало да я усвояват, незабелязано се отчуждавали от своя народ. Чрез покръстването Борис се надявал да премахне битовите различия между прабългари и славяни и да улесни пълното им сливане в едно цяло. Вместо това сега се очертавала опасността от едно ново деление — между народната маса и възпитаните от византийците нейни първенци. И колкото по-широки слоеве от народа би попаднали чрез църквата и ученията под византийско влияние, толкова по-големи са могли да бъдат размерите на предизвиканата от това влияние денационализация. По тоя начин в християнизирана България се подготвяла бавно, но сигурно, и една друга криза, тоя път еднакво съдбоносна и за народ, и за държава.

Ако тя до известна степен е била избегната, заслугата за това се пада на делото на Кирила и Методия и на прозрението на Бориса, който съумял да използува това дело за своя народ.

1. Соколов, М. Из древней истории Болгар. СПб., 1879; Hauptmann, L. Uloga velikomoravske države u slovensko-njemačkoj borbi za Podunavlje. — RJA, CCXLIII, 1932; Dümmler, F. Geschichte des ostfränkischen Reiches. I—III. Leipzig, 1887; Успенский, Ф. И. Первые славянские монархии на Северозападе. СПб., 1872; Грот, К. Я. Моравия и мадьяры с половины IX в. до начала X в. СПб., 1883.
2. Zeiller, J. Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes. Paris, 1918; Diehl, Ch. Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle. Paris, 1901; Гранић, Б. Оснивање архиепископије у граду Justiniana Prima. — ГСНД, I, 1925, № 1; Schenk, K. Kaisers Leons Walten im Innern. — BZ, V, 1896; Schwarzlose, K. Der Bilderstreit. Gotha, 1890; Bréhier, L. La querelle des images. Paris, 1904; Tafrali, O. Thessalonique dès origines jusqu'au XIVe siècle. Paris, 1919.
3. Hergenröther, J. Photius, Patriarch von Constantinopel. I—III. Regensburg, 1867—1869; Dvornik, F. Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. Paris, 1926; Платонов, Н. В. Патриарх Фотий. М., 1891; Perels, E. Papst Nikolaus I und Anastasius Bibliothecarius. Berlin, 1920; Митрополит Симеон. Посланието на Цариградския патриарх Фотия до българския княз Бориса. С., 1917; Vogt, A. Basile Ier, empereur de Byzance (867—886) et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle. Paris, 1908.
4. Златарски, В. Н. Какви канонически книги и граждански закони Борис е получил от Византия. — Летопис на БАН, I, 1912; Zachariae von Lingenthal, K. Geschichte des griechisch-römischen Rechtes. Berlin, 1892; Срезневский, И. Обозрение древних русских списков Кормчей книги. СПб., 1897; Данаилов, Г. Един паметник на старото българско право (Закон судный людьм). — СбНУНК, XVIII, 1901; Епископ Никодим. Православное церковное право. СПб., 1897; Иванов, Й. Северна Македония. С., 1906; Дечев, Д. Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите. С., 1940.

VIII. НАЧАЛО НА СЛАВЯНСКАТА ПИСМЕНОСТ В БЪЛГАРИЯ

1. КИРИЛ И МЕТОДИЙ. ЖИВОТ И ДЕЙНОСТ

Кирил (светското му име било Константин) и Методий били родом от Солун, гдето техният баща Лъв заемал длъжността друнгарий — помощник на местния военачалник.

Константин бил най-малкото дете в семейството и още много рано се отличавал със своята любознателност. Останал рано без баща, той едва 14-годишен бил изпратен да продължи учението си в Цариград. Там постъпил в прочутата Магнаурска школа, професор в която бил по онова време и знаменитият по-сетнешен патриарх Фотий. Блестящите дарби на Константина откривали пред него съблазнителна кариера, но той се отказал от нея и след като завършил учението си станал монах. Известно време заемал длъжността библиотекар при църквата „Св. София" в Цариград, а след това и преподавател по философия в същата Магнаурска школа, гдето сам получил образованието си. Макар още много млад, той вече бил прочут със знанията си и между съвременниците се ползувал със славата на философ. Затова, когато багдадският халиф поискал от Цариград да му бъде изпратен човек, за да излезе на учен спор с мохамеданските богослови, по-подходно лице от Константина не било намерено. След като завършил успешно възложената му мисия, той се върнал в Цариград, но не останал там, а се оттеглил в един манастир при планината Олимп (в Мала Азия, около брега на Мраморно море), гдето по онова време също като монах живеел и брат му Методий. Методий бил много по-възрастен от него и отначало избрал светско поприще — известно време бил управител на една славянска област, може би Тесалия, — но по-сетне също, както брата си, предпочел монашеския живот.

Публичните богословски диспути между представителите на различни религии и вероизповедания били в онова време на мода и на Константина скоро се удал случаят да прояви още веднъж своята дълбока начетеност и диалектични дарби. Посланици на хазар-

ския хаган пристигнали в Цариград, за да искат от императора да изпрати учен човек, който би могъл да им изложи същността на християнската вяра. В страната им се намирали тогава много мохамедански и еврейски проповедници, които се стремели да спечелят хазарите за едната или другата религия, и хаганът искал в спор с тях да му бъдат показани предимствата на християнството. В Цариград тогава отново си спомнили за Константина, който и сега не се отказал от възложеното му поръчение. Тоя път заедно с Методия той през Черно море потеглил за хазарските земи. В гр. Херсон в Крим двамата братя се забавили няколко месеца, през които Константин успял да изучи еврейския език. Тук те открили и мощите на някогашния римски папа Климент, умрял на заточение по тия места. Хазарската си мисия Солунските братя изпълнили блестящо, но едва се завърнали в Цариград и трябвало да се готвят за нов подвиг. В 862 г. моравският княз Ростислав замолил императора да му бъдат изпратени опитни люде, които да проповядват на народа му християнската вяра и да извършват богослужението на неговия, славянски език. По тоя начин Ростислав искал да освободи страната си от латинското духовенство, а заедно с това и от немското политическо влияние.

Тази нова задача изисквала вече особена подготовка. Тогава според житието на Константина той се заел за работа, съставил славянско писмо и с него започнал да превежда евангелието на славянски. Много вероятно е въпросът за славянската азбука да е занимавал Константина рано преди това и сега да е бил само окончателно разрешен. Днес се приема за безспорно, че създадената от Константина азбука е тъй наречената г л а г о л и ц а, която представя видоизменение на гръцкото курсивно писмо. Езикът пък, на който било преведено евангелието, а по-късно и останалите църковни книги, е бил тоя на македонските славяни, т. е. старобългарският. Бързината, с която бил извършен тогава преводът на част от евангелието, и точността на тоя превод показват, че Константин, както и брат му Методий са знаели много добре славянския език. Някои предполагат, че той е бил усвоен от тях през детинството им, тъй като Солун се е намирал в област, гъсто населена със славяни, чийто говор бил разпространен и в самия град; устоял по-рано на всички нападения на македонското славянство, Солун не е могъл да се огради от неговото мирно проникване и броят на славяните сред солунските жители по онова време ще да е бил вече доста голям. В житието на Методия се привеждат думите на византийския император Михаил III към двамата братя: „Вие сте солунци, а всички солунци говорят чисто славянски.“ При все това мъчно е да се допусне двама чужденци, и особено гърци, да са могли да овладеят с такова съвършенство

славянския език и да си служат тъй добре с него, както двамата Солунски братя. Ето защо много по-приемливо е изказаното от някои учени предположение, че Константин и Методий са били славяни по произход. Обстоятелството, гдето техният баща бил на византийска служба, не говори против това предположение: тогава, както и по-рано, е имало много славяни във византийската гражданска и военна администрация, гдето достигали високо положение. Такъв е бил, както по-горе се спомена, и пълководецът Тома, който по времето на Омуртага чрез военен бунт бе се опитал да завземе императорския престол.

Във Велеград, столица на Великоморавското княжество, двамата братя се предали на усилена проповедническа и учителска дейност. В скоро време те събрали около си голям брой ученици, които научили на славянско четмо и писмо, и заедно с тях продължили превода на свещените книги. Но славянският език, въведен от тях в богослужението, дал на изоставеното от тамошното си паство латинско духовенство основание да ги обвини в отстъпление от църковната традиция, нещо, което през онова време било равносилно на ерес. За да могат свободно да продължават работата си, Солунските братя трябвало следователно да добият за нея благословията на папата и се отправили за Рим. На път те спрели в гр. Блатно, столица на панонските славяни, чийто княз Коцел, заинтересуван от тяхната дейност, им дал за ученици 50 души из своите поданици. През Венеция, гдето Константин също трябвало да води спор с противниците на славянския език в църковната служба, той заедно с Методия в началото на 868 г. стигнал в папската столица. Със себе си братята носили и намерените в Херсон мощи на Климента, поради което тук им било устроено тържествено посрещане. Папата Адриан II не само че не осъдил дейността на двамата братя в Моравия, но наредил да бъдат ръкоположени за свещеници доведените от тях ученици. Все по негова заповед след това славянските книги били осветени и поставени в олтара на църквата „Св. Мария Maggiore“, а в продължение на пет дни на славянски език била извършвана литургията едно след друго в най-големите римски църкви.

В Рим Константин и Методий останали цяла година. Тук преумореният от трудове едва 42-годишен Константин починал (14 февруари 869 г.) и бил тържествено погребан в църквата „Св. Климент“. Преди смъртта си той приел последния монашески чин (схима) и името Кирил. На своя брат той оставил завета да не прекъсва започнатото от двамата дело.

Адриан II продължавал да държи Методия в Рим и тъй изтекла цялата 870 г., през която, след Цариградския събор, латинското духовенство било отстранено от България. Папството трябвало да

бъде особено внимателно, за да не допусне станалото там да бъде повторено и в други славянски земи, та затова отстъпило на молбата на Коцеля, който искал в княжеството му да бъде създадено отделно епископство и настоявал то да бъде поверено на Методия. Методий бил ръкоположен за епископ и изпратен в Панония, гдето въвел славянското богослужение. Това не било угодно на съседните немски епископи, които го обвинили, че посегнал на техни земи, повикали го на съд и го затворили. В Рим се научили за извършеното над него насилие едва след две години, когато папският престол бил зает от Йоана VIII. Той заповядал не само да освободят Методия, а го възвел в архиепископски сан. Но да го остави и занапред духовен началник в Панонското княжество папата не се решил и затова му поверил управлението на църквата в Моравия (874 г.). На новия си пост Методий развил още по-голяма дейност. С помощта на своите вече добре подготвени ученици той довършил превода на Свещеното писание и на повечето от богослужебните книги. Освен това той убедил чешкия княз Боривой да приеме заедно с народа си християнството, а разпространил мисионерската си дейност над славяните из полските земи около Висла.

Всичко това още повече възбудило немското духовенство срещу Методия и то успяло да настрои против него самия княз Светополк, приемник на Ростислава. Обвинен, че отстъпил от правилата на Римската църква, Методий повторно трябвало да ходи в Рим, но и след като там го оправдали, положението му не се подобрило. Клеветите на неговия помощник, немския епископ Вихинг, срещу му не преставали. Към това време Методий предприел пътуване до Цариград и то още повече увеличило подозренията срещу него. Най-сетне приемникът на Йоана VIII, папата Стефан V, решителен противник на славянското богослужене, изпратил до Светополка заповед то да бъде забранено. Папската повеля пристигнала във Велеград след смъртта на Методия, който на 6 април 885 г. приключил дните си.

2. КЛИМЕНТ И НАУМ

Преди смъртта си Методий отредил за свой заместник ученика си Г о р а з д, моравец по произход. Но делото му там било обречено на погибел. Папски легати пристигнали в Моравия и отстранили напълно славянския език от църквата. Наклеветени, че кроели бунт против Светополка, по-младите измежду учениците на Методия били продадени като роби на търговци-евреи, които ги отвели във Венеция, а по-старите, най-видни измежду които освен Горазда

били Лаврентий, Климент, Наум и Ангеларий, били изгонени из Моравия. Последните трима от тях след много мъки и лишения стигнали в Белград на Дунава, гдето тамошният български военачалник (боритаркан) ги посрещнал с голямо внимание и побързал да ги изпрати при господаря си.

За Бориса появата на тримата славянски учители в България било дар, изпратен като че ли от самото небе: чрез тях се осъществявала една негова мечта. Те носели писменост на езика, на който говорела грамадната част от неговите поданици; чрез тях, изпитани мисионери на новата религия, тя вече е щяла да престане да бъде сбор от непонятни обреди и тъмни суеверия, за да се превърне в съзнание и нравствена сила. Посредством живото слово тя вече е могла да проникне дълбоко в душата на народа му и да го преобрази. Чрез тях, най-сетне, Борис е виждал вече да се отстранява и опасността, от която най-много имал да се бои: духовната власт на чужденците в земята му и възможностите на една външна културна и политическа сила да влияе върху целокупния живот на българите. В житието на Климента се съобщава, че князът всеки ден беседвал с гостите си и искал от тях да му разказват всичко, което интересувало любознателния му ум. Мнозина от първенците на Плиска също се надпреваряли да чуят словото им и ги канели у себе си. Борис временно оставил Климента и Наума да гостуват у дома на болярина Ехач, а Ангеларий — у друг от боляpите, Чеслав. Тук изнуреният от преживените страдания Ангеларий няколко месеца по-късно се поминал. Останалите двама се предали на дейност, от която тогавашна България имала толкова голяма нужда. Между това, навярно още през 886 г., в България пристигнали и някои от по-младите ученици на Методия. Във Венеция те били откупени от робство от един византийски посланик, който случайно се намирал там, и отведени в Цариград, отгдето императорът Василий I ги изпратил при Бориса. Сред тях бил и пресвитерът Константин, който по-сетне, вече епископ, се проявил като един от най-начетените и плодовити книжовници на Симеоновта епоха.

К л и м е н т между това бил изпратен в Македония, или — както е казано в житието му, — „Долна земя“ (на гръцки Котокион, по-правилно Катокион), както тя тогава, изглежда, се е наричала. За поле на неговата дейност там била определена областта К у т м и ч е в и ц а, която по тоя случай Борис отделил административно от Котокион, като ѝ поставил и отделен управител, Добета, и му заповядал да оказва пълно съдействие на Климента. Кутмичевица обхващала земите около Охридското и Преспанското езера и цяла Южна Албания до бреговете на Адриатическо море. Нейни главни градове били О х р и д, Д е в о л (негде

по течението на р. Девол, югозападно от Охридското езеро) и Г л а в и н и ц а (в околностите на днешна Валона). В Девол се намирала и една от седемте построени от Бориса големи църкви. В тоя град на Климента били подарени от Бориса три големи болярски къщи, а в Главиница и Охрид — места за почивка. На тамошните жители било заповядано да му оказват почит и да се грижат за неговата издръжка. Смята се, че Климент неслучайно е бил изпратен в тая отдалечена българска земя, за да просвещава нейното население и го приобщи към българската държава: той навярно сам е произхождал от Македония, а за Велика Моравия заминал заедно със Солунските братя, на които бил и един от първите и най-предани ученици. Сега, когато имал възможност да работи за своя собствен народ, той развърнал тук една удивителна по размери и незаличима по последици дейност. В житието му се разказва, че той държал проповеди, в които запознавал населението със свещеното писание или го упътвал да живее съобразно с изискванията на християнския морал, учел децата на славянско четмо и писмо, а в същото време подготвял по-възрастните измежду учениците си за църковни четци, дякони и свещеници. Отделни училища той може би устроил в трите главни града на областта си, а освен това пътувал из нея и използувал всеки сгоден случай да учи и поучава. Покрай всички тия свои грижи Климент намирал време и за литературна работа. Той написал много поучителни слова, които свещениците четели на народа в църквите. В житието му се съобщава още, че измислил „други писмена, по-ясни от ония, които бил изнамерил Кирил". Въз основа на това учените обикновено приемат, че той е авторът на тъй наречената к и р и л и ц а, азбуката, с която и днес си служим и която още в онова време бързо почнала да измества по-старата глаголица. В книжовния помен за него се съобщава освен това, че наредия да бъдат поставени в Главиница каменни стълбове с надписи в памет на покръстването на българите. Те и до XIII в. още могли да се видят там.

[По време на Европейската война 1915—1918 г. при разкопаване на една могила при с. Балша, Югозападна Албания, бе намерена част от една мраморна колона с гръцки надпис, в който са запазени само следните думи: „. . .Борис, преименуван Михаил с дадения му от Бога народ в годината 6374" (от сътворението на света, от Р. Хр. 866 г.). Предположението, че това е един от гореспоменатите поставени от Климента стълбове, мъчно може да бъде доказано. Сам славянски учител, Климент не би сложил на тях надписи на гръцки език. Не би могло да се докаже също тъй, че намереният надпис е бил издигнат именно в памет на покръстването на българите и че това събитие е станало в 866 г., а не в 863 или 864 г., както може да се съди по други тогавашни известия. Много по-вероятно е в унищожената част на надписа да се е говорело за някое друго събитие,напр.за постройката на някоя църква или манастир из ония места. За тоя род дейност на Бориса из македонските земи беше дума по-горе.]

В много от селищата на областта били издигнати църкви, а в самия Охрид Климент построил и манастира „Св. Пантелеймон", който станал любимото му място за уединение и молитва. Сред всички тия занятия той намирал възможност да се грижи и за материалното благосъстояние на населението. Между другото той го учел чрез присаждане да облагородява овощните дървета.

Като учител и проповедник Климент работил седем години. През това време той според житието му успял да подготви 3500 ученици, които разпратил из цяла Македония. В благодарност за големите му заслуги наследникът на Бориса Симеон го издигнал в епископски сан (893 г.). Тъй Климент станал „пръв епископ на български език". Епископията на Климента обхващала цяла Западна Македония от Солунската равнина до Адриатическо море и се наричала „Дебрецка или Величка". Първото от тия две наименования е запазено днес в името на гр. Дебър в планинската Северозападна Македония, а второто е било образувано от името на р. Велика (днешния Вардар). Седалището на Климентовата епископия вероятно е бил гр. Охрид.

Високият сан на Климента разширил още повече полето на неговата дейност и увеличил грижите му: той трябвало да работи за всестранната уредба на църковния живот в грамадната си епархия. Най-сетне, уморен от многогодишните си непрестанни трудове, той поискал да се откаже от видния си пост и да прекара последните години на живота си в своя манастир. Той имал вече и подготвени ученици, някой от които могъл да го замести. Но Симеон тъй високо ценял неговата работа, че не се съгласил да отстъпи на желанието му. И Климент до самата си смърт (27 юли 916 г.) продължавал да изпълнява епископската си длъжност. Той бил не само първи български епископ, но и първият и най-великият измежду всички учители и наставници в българската земя. Никой от духовните ни първенци в миналото не е работил с такова постоянство и с тъй беззаветна преданост за просветата на своя народ, делото на никой друг не е било толкова благотворно и не е оставило тъй трайни следи като неговото. Затова паметта му в Охридско и днес, цяло хилядолетие след неговата смърт, живее с първичната си свежест и образът му засеня там образите на всички християнски светци. Неговата старинна църква в Охрид е истинска народна светиня, а ковчегът с неговите мощи е място, пред което коленичат с молитви всички, които търсят утеха в нещастието си, лек за недъзите си или съвет в затрудненията на всекидневния си живот.

Наум останал като проповедник и учител в противоположния край на тогавашна България, негде из околностите на Плиска. Но кое именно място е било средище на неговата дейност, това днес не

се знае. Вихрите, които през следващите векове много пъти разпилявали населението на тая стара българска покрайнина, за да предизвикат накрай мохамеданизирането на неговите остатъци всред късно придошлите тук азиатски турци, са заличили, наред с много друго, и всеки жив спомен за делото на тоя втори по заслуги за древната ни просвета ученик на Солунските братя. Съвсем оскъдни данни при все това позволяват да се види, че покрай непосредствената си работа като наставник Наум напътвал и насърчавал по-младите от него към книжовна дейност. За това свидетелствува една бележка на по-младия му съвременник, епископ Константин,който съобщава, че по негово настояване написал своето „Учително евангелие".

След като Климент бил възведен в епископски сан, наследникът на Бориса Симеон отпуснал Наум и той дошъл в югозападните български земи, гдето заел като учител и проповедник мястото на своя събрат и другар. Тук Наум учителствувал нови седем години (893—900 г.). През това време той с помощта на княза построил манастира „Св. св. Архангели Михаил и Гаврил" на югоизточния край на Охридското езеро, гдето накрай се и оттеглил, за да прекара последните години на живота си (†910 г.). Тоя манастир и днес носи неговото име — „Св. Наум". Наред с Климента Наум оставил незаличим спомен у населението в ония далечни земи. Неговата памет се тачи не само от тамошните православни българи, но и от мохамеданските албанци.

Климент и Наум, които със своето дело първи положиха основите на националната ни просвета и набелязаха истинския път на понататъшното ни развитие, а с примера си показаха на поколенията бъдещи духовни водачи, как трябва да работят за своя народ, са и първите наши истински национални светци. Благодарение тям Охрид още тогава се превърна в най-вярно хранилище на българския дух, за да поеме един век по-късно и тежката задача да спасява държавното наследство на кановете на Плиска и политическата независимост на целия български народ.

3. ПОСЛЕДНИ ГОДИНИ ОТ ЦАРУВАНЕТО НА БОРИСА

След като и по-младите ученици на Кирила и Методия дошли в България, делото на славянската просвета тук получило нов тласък. Почнало се преписване и разпространение на славянските богослужебни книги, а също и на други, за по-широка употреба. Тъй, благодарение на приема, оказан от Бориса на приемниците на двамата Солунски братя, прогонената от Моравия славянска книжовност не само че не погинала, а намерила най-благоприятни условия

за по-нататъшно развитие. Сетнините от това били неизмерими. Докато християнството заличавало последните битови и идеологични различия между прабългари и славяни, славянският език чрез книжнината и богослужението проникнал и се налагал непреодолимо във всички среди на тогавашното ни общество. Прабългарските традиции и израсналите из тях политически установления и форми продължавали да образуват здравата основа и скелета на българското държавно цяло. Потомците на туранските боили също пазели гордите възпоменания из героичното си минало. И при все това те все повече ставали славянски говорещи българи. По тоя начин из етнически раздвоеното общество на езическа България вече се раждал един езиково и битово изравнен и духовно единен народ — българският.

Но това не е било единствената по историческото си значение последица от делото на Бориса и на неговите близки сътрудници, учениците на Кирила и Методия. Наравно с нея трябва да се постави и друга. Покровителството, оказано от Бориса на славянската писменост и нейното разпространение тук, избавяло българския народ от опасността да попадне под византийската езикова и културна асимилация и напълно да се обезроди. Отсега нататък българинът е имал възможност не само да се моли на своя език, но и да твори на него духовни ценности. На бъдещите поколения е оставал единствено дългът да не допуснат това наследство на Борисовото време да бъде погребано или да бъде лишено то от живото си национално съдържание. Ние по-нататък ще видим доколко те изпълниха тоя свой дълг.

Постигнатото през Борисовата епоха имаше и друго значение, което по размери далеко надхвърляше границите на българската национална и държвна общност. България беше първата страна сред европейския свят, в която се създаде една национална по език книжнина. Църквата по онова време бе единственият ръководител в духовния живот на народите. И според вкоренената у нея традиция съществуваха само три езика, на които бе позволено да се проповядва християнското учение, да се пишат свещените книги и изобщо да се разпространява образоваността: староеврейският, гръцкият и латинският. В България и чрез нея на тоя предразсъдък, който сковаваше духовното развитие на народите, бе нанесен първият удар. И „триезичниците“ в тогавашния християнски Изток и Запад трябвало безпомощни да гледат не само как израства цяла книжовност на ж и в н а р о д е н е з и к, но и как благодарение на нея българският народ се превръщал в разпространител на просвета и духовен вожд на един почти непознат свят — тоя на славянските народи. Чрез подвига, който в онова време се твореше тук на българска земя, се отваряха дверите на историята, за да излезе на сцената ѝ една нова творческа стихия — многомилионното славянство.

С оглед към съзнателно поставените си задачи Борис не преставал да мисли и за бъдещото положение на българската църква. Той изпратил един от синовете си, Симеона, да учи в Цариград, както изглежда, за да го постави след това начело на църковното управление в държавата си и по тоя начин да я освободи всецяло от влиянието на Вселенската патриаршия. Симеон постъпил в прочутата Магнаурска школа, същата, в която учил и единият от Солунските братя, и тук добил най-доброто за онова време образование. Освен богословието, смятано за наука над науките, той познавал творенията и на древните мислители. Когато, много десетилетия по-късно, един западен писател, епископът на Кремона Луитпранд, пребивавал в Цариград като посланик на германския император Отон I, там още си спомняли за голямата начетеност на даровития Борисов син, който изучавал „риториката на Демостена и силогизмите на Аристотеля". Първи всестранно образован българин, Симеон навремето си надминавал със знанията си всички свои сънародници. Поради това, че владеел отлично гръцки и бил проникнат от тогавашната византийска образованост, съвременниците му го наричали полугрък. В България той се завърнал, след като тук вече били дошли Климент и Наум. С оглед към високото положение, за което го готвел неговият баща, той се замонашил.

Сам Борис, въпреки националните и чисто държавни съображения, които го навели на решението да наложи на народа си новата вяра, скоро се проникнал от нейния дух и станал дълбоко религиозен човек. Неговият съвременник германският летописец Регинон съобщава, че след като завършвал деня в занятия с държавни работи, той нощем заменял царските си одежди с власеница и прекарвал дълги часове в молитва. Тъй в упорита работа за бъдещето на своя народ за Бориса минали след покръстването цели двадесет и пет години. Най-сетне, със съзнанието, че е извел делото си на равен път, по който вече други могат да го движат, той решил да сложи короната и да мине остатъка от живота си в спокойствие и далеч от житейските грижи. След като оставил на престола най-възрастния си син Владимир, той се оттеглил в монастир (889 г.).

Във външната си политика В л а д и м и р следвал насоките, набелязани от неговия баща, и поддържал добрите си отношения с немците против Великоморавското княжество. През негово време в България идвало едно посолство на германския крал Арнулф с мисията да поднови при новия български владетел приятелските връзки между двете страни и да го моли да не позволява да се изнася от страната му сол за Моравия. Искането на немския крал, чиито неприятелства с моравците още продължавали, било задоволено.

Но във вътрешното си управление и в своя личен живот Влади-

мир далеч не оправдал надеждите на своя баща. Според известията на същия Регинон той живеел разпуснато, „вършел грабежи, минавал времето си в пиянство, пирове и сладострастие, като наред с това се стремял да възвърне своя едва-що покръстен народ към езическите обреди". Според други тъмни известия, които срещаме у един от тогавашните български писатели, християнството дори се намирало под заплахата на някакви преследвания. За съжаление, никой от познатите тогавашни паметници не съдържа повече подробности за онова, което ставало в България. Но и от горните оскъдни данни се вижда, че царуването на първородния Борисов син е представяло рязко отстъпление от религиозната и изобщо от културната политика на самия Борис. Поради това, че Владимир бил роден рано преди християнството да бъде наложено за религия на българския народ, твърде вероятно е той да е таял привързаност към езичеството. По тази причина той не е оказвал покровителство на християнската просвета. Но ако тия негови настроения наистина са взели характера на една противохристиянска реакция, сигурно е, че Владимир не ще да е бил единственият неин представител. Той вероятно е изразявал тежненията на известни кръгове, предимно из средата на старото българско болярство, у които привързаността към езическите предания съвсем не е била угаснала. След Омуртага и Маламира следователно и опрян като тях върху оределите подпори на едно отречено от живота минало, той за сетен път се опитал да го възкреси.

Върху събитията, всред които свършил тоя опит, ние сме осветлени още по-малко. Борис, който от своя манастир следял всичко, що се върши извън неговите стени, не е можел да допусне изграденото с толкова усилия да бъде разрушено. Според Регинон той излязъл от усамотението си, свалил Владимира от престола и заповядал да го ослепят. Само̀ по себе си това известие не изглежда невероятно, щом като се има предвид начинът, по който Борис по време на покръстването бе се разправил с навдгналата се срещу му опозиция. Но ослепяването на Владимира не е засвидетелствувано от никой друг исторически извор и това обстоятелство хвърля основателно подозрение върху достоверността на известието у западния летописец. Един византийски писател от XI в. споменава само, че след четиригодишно царуване Владимир се поминал и бил наследен от Симеона. В друго славянобългарско писмено сказание от Симеоновата епоха пък се разказва, че Симеон с божия помощ и благословията на своя баща заел престола, „като прогонил брата си". Кое от тия съобщения съдържа истината е въпрос, по който всеки спор е напразен.

Знае се, че Борис имал четирима синове: Расàте, Гаврил, Симеон

и Яков. Техните имена са записани в тъй нареченото „Чивидалско евангелие“ (от гр. Cividale в Североизточна Италия). Някога то се намирало в Аквилейския манастир, между Триест и Венеция, в който спирали посолствата, изпращани от Бориса в Рим по време на преговорите с папството. От реда, в който тия имена са дадени там, може да се заключи, че Симеон е бил третият от четиримата братя. Предполага се, че Расате е било предхристиянското име на Владимира. За останалите двама, Гаврил и Яков, нямаме никакви по-нататъшни известия. Възможно е те да са умрели още доста рано. Това обяснява защо след Владимира българският престол е бил зает от Симеона. Но още по-вероятно е друго предположение: след поучителния си опит с Владимира Борис вече не е смеел да остави делото си в несигурни ръце. А Симеон както по образование, тъй и по лични заложби и склонности е представял най-добрата гаранция, че то няма да бъде занемарено. Младият, едва 27-годишен монах трябвало, прочее, да хвърли расото, за да поеме ръководството на държавните съдбини на своя народ, а Борис се върнал отново в своя манастир, гдето останал до края на живота си, 15 май 907 г.

Борис е бил, ако не във всяко отношение най-великият, безспорно най-мъдрият от всички владетели, които българите някога са имали. У никой друг измежду тях съзнанието за дълг и чувството на отговорност пред бъдещето на собствения народ не са били тъй дълбоки, както у него. С пълководска дарба той не се отличавал и завоевател не е бил; на своя наследник той предал държавата не по-пространна, отколкото я получил от предшественика си. Но в тридесет и шест годишното си царуване той вътрешно съвършено я преобразил и повел развитието на българското общество из пътища, каквито няколко десетилетия по-рано никой не е смятал за възможни.

Несъмнено е, че християнството рано или късно щеше да се наложи у нас. Но, предоставено само̀ на себе си, то при все по-широкото си проникване, а накрай и при тържеството си, можеше да изложи българската държава на сътресения и съдбоносни опасности. При етническия дуализъм на българското общество то можеше да увеличи съществуващите сред него противоречия и накрай да ги направи непреодолими. Голямата заслуга на Бориса се състои в това, че от една сила на разложението, в каквато бе на път да се превърне, той направи от християнството могъщо средство за духовно обединение на разнородните части на своя народ, като чрез славянската книжовност подготви и превръщането му в еднородно цяло. Може би направената от Бориса стъпка бе прибързана в смисъл, че почвата за новата религия в тогавашна България не е била на-

пълно подготвена и езическите вярвания в много случаи са се държали още с пълна сила. Но международното положение на българската държава и големите националнообединителни и културни проблеми, които тя имала да разрешава, не позволявали да се чака. И Борис имал прозрението, за да схване това и да тегли от него необходимите заключения. Характерното за истински великите исторически личности са тежките вътрешни борби, които те преживяват, преди да стигнат до един завършен мироглед, и след това — мъчителните съмнения, всред които подготвят всяко свое решение. Но в огъня на тия колебания, съмнение и мъки изгарят сетните връзки, в които е омотана тяхната воля и настъпи ли време за действие, тя се навдига из пепелта им прочистена и безогледна, готова за подвиг и за всяка жертва.

Борис е единственият от всички български владетели, у когото могат да се наблюдават тия превръщения. И досегашната ни историография в това отношение още не му е дала заслужената оценка. А само при нея ще изпъкне величието на тая личност, у която повърхностният наблюдател вижда много слабости и противоречия. Едва тогава ще бъдат разбрани сменящите се у него прояви на крайна предпазливост и непоколебима решителност и странното съжителство на едно необикновено развито чувство за мярка с действия, носещи печата на необуздани увлечения. Ще стане ясно също тъй и защо, след като бе наложил на народа си една нова вяра, той толкова се е люшкал в избора си между Цариград и Рим. И няма да бъди недоумение фактът, че същият тоя владетел — комуто легендата приписва ослепяването на собствения му син и който, за да осигури успеха на делото си, заповядал да изтребят дори децата на неговите противници — минавал цели нощи в молитва и се допитвал до папата, дали са позволени и най-невинните обичаи из всекидневния живот, негов и на неговите поданици.

1. Бильбасов, В. А. Кирилл и Мефодий. I—II. СПб., 1868—1871; Малышевский, И. Святые Кирилл и Мефодий, первоучители славянские. Киев, 1886; Теодоров-Балан, А. Кирил и Методи. I—II. С., 1920—1934; Воронов, А. Д. Кирилл и Мефодий. Главнейшие источники для истории св. Кирилла и Мефодия. Киев, 1877; Киселков, В. Кирил и Методий. С., 1931; Goetz, L. Geschichte der Slavenapostel Konstantinus und Methodius. Gotha, 1897; Dvornik, F. Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. Paris, 1926; Jagič, V. Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Berlin, 1913; Dvornik, F. Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague, 1933.
2. Теодоров-Балан, А. Свети Климент Охридски в книжовния помен и научното дирене. С., 1919; Баласчев, Г. Климент епископ Словенски. С., 1898; Снегаров, И. Българският първоучител св. Климент Ох-

ридски. Живот и дейност. — ГСУ БФ, IV, 1927; Туницкий, Н. Б. Св. Климент, епископ словенский. Сергиев Посад, 1913; Державин, Н. С. К вопросу о литературной деятельности Климента Величкаго. — МПр, V, 1929, № 3; Златарски, В. Н. Где се е намирала епископията на св. Климента Охридски. — МПр, I, 1924, № 1; Снегаров, И. Пак за епархията на св. Климента Охридски. — МПр, VIII, 1932, № 1; Златарски, В. Н. Намереният в Албания надпис с името на Бориса-Михаила. — Slavia, II, 1923, № 1; Vaillant, A. et M. Lascaris. La date de la conversion des Bulgares. — RESl, XIII, 1933; Златарски, В. Н. Към историята на манастира „Св. Наум" в Македония. — МПр, I, 1924, № 2; Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1931.

3. Chaloupesky, V. Sul. z Bulharska. — Sbornik Filos. Fak. Univers. v Bratislave, III, 1925; Трифонов, Ю. Достоверен ли е разказът за ослепяване на Борисовия син Владимира. — УПр, 5—6, 1927.

IX. ВЕКЪТ НА СИМЕОНА

1. НАЧАЛО НА СИМЕОНОВОТО ЦАРУВАНЕ. ПЪРВА ВОЙНА С ВИЗАНТИЯ. ПОЯВА НА МАДЖАРИТЕ

Превратът, който съборил Владимира и отворил на Симеона пътя към престола, не е бил обикновено прехвърляне на върховната власт в България от един член на царствуващия дом върху друг. Поради това за Бориса било необходимо извършеното от него да добие одобрението на целия български народ, без чиято подкрепа то мъчно е могло да се затвърди и развие. Народните събори в България са били явление, познато още от езическата епоха. Свиквани били те, както изглежда, в извънредно редки случаи и за решения по крайно важни държавни въпроси. През втората половина на VIII в., когато поради войните с Константина Копронима българската държава неведнъж се намирала пред очевидна гибел, на тия събори се обсъждали мерките за нейното спасение и в тях пламвали метежите, чиято жертва бяха много от тогавашните канове.

Сега, макар и господар на положението в страната, Борис се е нуждаел от един такъв събор, за да получи чрез него обществено потвърждение на извършения преврат и признание на законността на новия владетел. Това последно условие е било особено необходимо поради положението на самия Симеон. Той е бил духовно лице и освобождението му от духовно звание не е могло да бъде извършено и признато освен чрез решението на едно събрание, съставено от представителите на целия народ и между тях — на българската църква.

За тоя събор (893 г.) е запазено едно-единствено известие, това на немския летописец Регинон, който се задоволява да спомене само, че на него Борис обявил Владимира за лишен от престола и провъзгласил за български владетел Симеона. Дали пред събора са били поставени и други въпроси, за това у Регинон не е отронена нито дума. Ето защо съвсем произволно е много разпространеното у нас мнение, че на тоя събор било решено да се изхвърли гръцкият език от българската църковна практика, да бъде обявен славянобъл-

гарският за официален в държавата и църквата, като заедно с църковните книги се въведе славянското богослужение в църквите и славянската писменост в училищата. Това мнение се опира единствено на една старобългарска летописна бележка, в която се казва, че 29 или 30 години след покръстването, т. е. към 893 или 894 г., било извършено „прѣложенiє свещеных книг". Смисълът на тия думи обаче не е, че тогава станало в ъ в е ж д а н е т о на славянските книги в българската църква; тоя израз буквално значи, че тогава било завършено тяхното п р е в е ж д а н е от гръцки на славянски, започнато от Константина и Методия още преди те да потеглят за Моравия. От специално решение да се въведе славянският език в богослужението на българските църкви и славянскóто четмо в българското училище сега не е имало никаква нужда, тъй като и без него Климент и Наум години преди това са вършили своята църковнопроповедническа и училищно-просветна дейност на славянски език. А истинска нелепост би било да се допусне, че след като оказал в страната си тъй възторжен прием на Методиевите ученици, преследвани именно за това, че били апостоли на славянската писменост, Борис при все това в продължение на десетина години ги принуждавал да служат в църквите и да обучават в училищата на гръцки и че за да се откаже от това решение, което впрочем взел лично и без всякаква външна принуда, той се нуждаел от специалното разрешение на един народен събор. Що се отнася пък до официалния език и, на първо място, до езика на държавната канцелария — след като Методиевите ученици били донесли в България славянската писменост — тоя официален език вече не е могъл да бъде непонятният за масата от населението на държавата гръцки език. При все това в особени случаи държавната власт в България и късно през Симеоновото царуване предпочитала да си служи с него, тъй като по онова време тук, на Изток, той си оставал главното средство в международните отношения.

Възшествието на Симеона е било съпроводено с друго важно културно-политическо събитие: Плиска престанала да бъде столица и държавният център бил пренесен в Преслав. Развенчаването на старата българска престолнина е било предизвикано от същата причина, поради която някога Константин Велики бе преместил столицата на Римската империя от Рим в Цариград: нуждата да се изскубне занапред ръководството на държавата от постоянните спомени за едно изживяно време и да се сложи край на влеченията, които то могло да буди. В старата Плиска езическите традиции не могли тъй лесно да бъдат заличени, там всичко спомняло за езическото минало и това я правело неудобна за политическо средище на християнска България. Освен това Плиска продължавала да носи печата

на укрепен номадски стан, при все че българската държава отдавна се била превърнала в организация на един голям уседнал народ. „Преславният дворец“ при Тича, построен някога от тъй силно привързания към езичеството хан Омуртаг, се превърнал сега в П р е с л а в — престолен град на потомеца му, който идел, за да погребе и сетните остатъци на същото това езичество. Плиска останала само като реликва, материализиран спомен за героичната епоха в битието на едно малко, но могъщо по организация и дух племе, което върху най-несигурната и най-много оспорваната земя на европейския континент бе смогнало да създаде една могъща държава и чрез нея да формира една нова националност.

Дворците на Омуртага в Преслав били преустроени, разширени и разукрасени, като около им била издигната яка стена. Около това укрепено средище скоро изникнало и още по-бързо почнало да расте голямо селище — външният град. Той от своя страна бил ограден с друга стена, която обхващала пространство от 35 кв. км. Положението на Преслав малко подхождало за столица, особено на обширната българска държава. Поради това, че лежал пред входовете на най-важните тогавашни балкански проходи, той наистина господствувал над пътищата към Тракия. Но той се е намирал далеко извън географското средище на тогавашна България, а освен това поради неудобствата на самото му място от него не е било възможно да се направи достатъчно силна крепост. Вижда се, че решението да се премести там столицата е било взето под натиска на неотложната нужда да се напусне по-скоро Плиска и поради това условия за погрижлив избор не е имало.

Когато Симеон в 893 г. заел българския престол, всички изгледи показвали, че неговото царуване ще мине в мир със съседите и в усилено културно-строителство. Поради своето минало и образованието си новият княз бил подготвен повече за ученик и книжовник, отколкото за държавник или пълководец. Прекарал младините си в Цариград, той бил проникнат от почит към византийската ученост и култура. Наред с това той навярно по-добре от всички съвременни нему българи съзнавал колко много не достига на народа му, за да догони в духовното си развитие своя южен съсед. При това отношенията между България и Византия още оставали основани на приятелството и взаимното сътрудничество, към което ги задължавала едва-що създадената религиозна и църковна общност. Поне външно Византия се отнасяла към българите с внимание и през целия 20-годишен период от царуването си след покръстването Борис не е могъл да се оплаче от държанието на Цариград. Стремежите на българите към духовно обособяване и независимост там не са били тайна, но при все това византийците не гледали на тях

като на проява на особено недоверие и неприятелство. Императорът в отношенията си към българския княз се държал като негов „духовен баща". По останалите граници на България също било спокойно и нямало още явни признаци, че мирът около тях може да бъде нарушен. Симеон следователно, както и самият Борис са имали пълно основание да предполагат, че това състояние ще трае още много време, още повече и заради това, защото след Василий I византийската корона носел един човек, който имал претенциите на голям мъдрец — Лъв VI, наричан от съвременниците му „философ". За нещастие тоя император и като човек, и като управител малко оправдавал това прозвище. Извънредно слабохарактерен, но заедно с това с необикновено високи представи за своята власт, той бил роб на увлеченията си и поради това винаги се намирал под пълното влияние на лица, които знаели да използуват за свои интереси неговите слабости. Благодарение именно на тия малко царствени черти на византийския венценосец, въоръженото сблъскване между двете държави още през втората година от царуването на Симеона станало неизбежно.

По онова време между България и Византия съществували оживени търговски сношения. Стоварище на българските стоки бил Цариград, гдето, след като за тях се заплащало определено мито, се разнасяли и из другите градове и области на империята. Събирането на тоя данък се давало във Византия на закупвачи. Сега, по времето на Лъва Философ, двама от тях чрез съдействието на едно от неговите близки лица издействували да бъде преместено българското тържище от Цариград в Солун. По такъв начин независимо от това, че българските стоки, голяма част от които идвали по Дунава и Черно море, трябвало да правят много по-голям път, но в Солун, далеко от надзора на централната власт, българските търговци били излагани на произволите и злоупотребленията на митничари и закупвачи. На постъпките, които Симеон направил, за да се отмени тази вредна за поданиците му наредба, Лъв VI отговорил с отказ. На българския владетел не оставало друго средство, за да бъде уважено искането му, освен оръжието и той се видял принуден да прибегне към него. Тъй избухнала в Европа първата война за защита на стопански интереси.

Българите навлезли в Тракия и войските, които Лъв VI успял набързо да събере и им противопостави, били разбити. Симеон обаче не използувал тоя успех, тъй като по това време вече за България се задавала нова опасност. В Бесарабия се явили м а д ж а р и т е. Печенежкият натиск срещу им отново бил почнал и в отстъплението си пред него те вече били стигнали до дунавските устия. Във връзка с това тяхно движение на запад са и първите по-

подробни известия за тоя фино-уралски народ, който имаше да играе голяма роля в по-късната история на Балканския полуостров.

От волжко-уралските степи, гдето било първоначалното им отечество, маджарите може би още през ранната епоха на Великото преселение на народите били изтласкани към пространството между Черно и Каспийско море, гдето наскоро след това попаднали под властта на прабългарите и в продължение на няколко столетия, до средата на VII в., споделяли тяхната политическа съдба. От своите прабългарски господари маджарите заели една по-висока обща култура, както и понятията из един по-развит стопански бит. И до днес още в маджарския език са запазени много прабългарски думи, които показват, че прабългарите са били техни учители в земеделието. От тях маджарите заели и наченските на политическата си организация. Земите в поречието на Кубан, гдето се намирали по онова време маджарските поселения, образували част от землището на оногурите, чийто отломък са били и прабългарите на Исперих. По тая причина след разпадане на Велика Кубратова България и разпиляването на прабългарските племена името „оногури" минало в езика на съседните народи за означение на самите маджари: от „оногури" било образувано славянското угры (произнасяно „онгри", на руски „угры"), латинското Hungari и немското Ungarn. Както някога аварите (чието истинско племенно название било „уар") се явили в Европа с това име, присвоено от друго едно по-могъщо племе в азиатската им родина, навярно и маджарите сега използували племенното название на бившите си политически господари оногурите, за да внушават чрез него повече респект към себе си у племената и народите, с които влизали в досег. Името „маджари" (Magyar), с което и сега се зоват, било тяхно домашно име. За дълбоките следи от прабългарската традиция у тях свидетелствуват и други факти. Напр. името „г ю л а" (gyula, господар, днес употребявано у тях и като лично), с което те някога означавали своя племенен вожд, не е нищо друго освен маджарска форма на прабългарското Д у л о, име на рода, от който са произхождали Кубрат и Исперих.

Хазарското нашествие в кубанските земи изтласкало оттам и маджарите: те първоначално били принудени да отстъпят на северозапад, към областта около средното течение на р. Дон, гдето техните главни поселения се намирали по времето на Омуртага и гдето две-три десетилетия по-късно се споменават от византийските писатели. Там, в южноруската степ, номадските нагони у тях взéли отново връх над навиците, усвоени при съжителството им с прабългарите и те скоро се превърнали в див и войнствен народ, който създавал все повече грижи и опасения на съседите си. Според някои

известия печенежките нападения срещу им са били подбудени от хазарите, които по тоя начин искали да ги обуздаят или да се освободят от досадното им съседство. Изтласкани към запад поради тоя напор на печенезите, маджарите сега, за втори път в течение на един век, трябвало да се сблъскат с българите.

По тоя начин и сега, както през времето на Константина V, срещу България бил подготвен двоен удар. Само че сега Византия била освободена от необходимостта да разделя военните сили, тъй като там, при Дунава, тя намерила съюзник, който можел всецяло да я отмени. Едно византийско посолство се запътило по море към маджарските станове и не му струвало никакъв труд да сключи желаното от Цариград съглашение. Маджарите обещали сътрудничеството си, а византийското правителство от своя страна се задължило освен плячката, на която разчитали, да откупи от тях и всички пленници, които би отвлекли от България.

Както изглежда, след появата на маджарите в Бесарабия, Симеон допущал възможността те да почнат нападения отсам Дунава. Ето защо, за да се обезпечи там от всяка изненада, той наредил течението на реката в областта около нейните устия да бъде запречено с въжета и железни вериги. Но за византийско-маджарските преговори той не ще е знаел нищо и поради това не подозирал, че нападението от тая посока е било тъй близко. Неговите погледи още били обърнати към юг, гдето след първоначалните си успехи очаквал византийците да съсредоточат срещу българите по-големи сили.

Тъй настъпила пролетта на 895 г. Тогава императорската флота отпътувала към Дунава, за да пренесе на южния му бряг струпаните отвъд неговата делта маджари; в същото време една византийска армия се насочила към югоизточната българска граница. Симеон тогава също повел войските си на юг. Византийците не се доверявали на силите си и за да спечелят време докато маджарите се явят от север, се опитали да започнат преговори за мир. Но Симеон, който се усъмнил в намеренията им, наредил византийския пълномощник да бъде задържан и ускорил приготовленията си за въоръжено сблъскване. Тъкмо по това време бурята по бреговете на Дунава се разразила с пълната си сила. На византийската флота, която стигнала до устията му, се удало да разкъса създадените там препятствия и навлязла по течението на реката. Тогава пренесените през нея конни пълчища на маджарите връхлетели като облаци от скакалци над днешна Добруджа, гдето подложили всичко на плен и грабеж. При известието за тяхното нападение Симеон трябвало да остави събраните на юг войски да възпират възможното настъпление на византийците и бързо се отправил на север, за да

посрещне новия неприятел. Но положението мъчно могло да бъде спасено: силите, с които българите тук разполагали, били съвсем недостатъчни, а да се мобилизират и съберат нови нямало време. Поради това Симеон трябвало да се хвърли срещу маджарите само с отредите, които набързо успял да събере.

За събитията, които при тия условия настъпили, имаме няколко съвсем независими едно от друго известия. В основните си черти те си схождат. От тях научаваме, че българският княз напразно се мъчил да спре натиска на маджарските хищници. В две последователни сражения той бил разбит и принуден да се затвори според едно от тия известия в Дръстър, а според друго в Мундрага (може би на скалистото плато над Мадара, гдето преди години бяха разкрити развалините на яка крепост). След като по тоя начин сломили всяка съпротива пред себе си, маджарите плячкосали цялата Североизточна България до Плиска и Преслав. Според съобщението на немската Фулденска летопис в това тежко време България била спасена от намесата на престарелия Борис. Всред общата уплаха той ободрил българите, събудил упование в силите им и в третата битка с цената на страшни загуби те успели да преодолеят хищниците. Маджарите тогава побързали да се оттеглят през Дунава. Съгласно договора, сключен с тях, те предали срещу откуп на византийското правителство всички пленени българи.

Докато Симеон се разправял с маджарите, византийците на юг бездействували. Поради трудностите и жертвите, с които била съпроводена една война, водена от самите тях с България, войнствените им пориви не били особено силни. При това философски настроеният Лъв VI навярно е смятал, че българите са достатъчно наказани чрез маджарското нашествие и че следователно империята може да бъде доволна от постигнатото. Доловил всичко това и за да добие необходимата си свобода за действие на север, Симеон дал да се разбере, че е готов да преговаря за мир и от Цариград веднага се отзовали на постъпката му. Между двете страни било сключено временно примирие и още преди маджарите да се оттеглят зад Дунава, в България пристигнал нов императорски пълномощник, за да уговори подробностите на новия мирен договор между двете страни. Но времето, от което българите се нуждаели, за да се справят с тежкото си положение, било по този начин спечелено и сега Симеон не бързал да уреди отношенията си със своя южен съсед. След като известно време залъгвал византийския пратеник с обещания и неопределени отговори, той най-сетне заповядал да го задържат в крепостта Мундрага.

В Цариград между това напразно очаквали отговора на българския владетел: Симеон имал сега друга по-неотложна грижа. Мад-

жарите били изтласкани из отсамдунавските земи, но тяхното нападение тук все още не било достатъчно отплатено. А с това не им е била отнета и охотата при сгоден случай отново да споходят тия земи. За да отърве България от заплахата на тия хищници, трябвало да им се даде урок, който мъчно могат да забравят. За тая цел по примера, който вече му бил даден от Византия, Симеон влязъл във връзка с печенезите и уговорил общо нападение срещу маджарите. И когато през пролетта на 896 г. много от техните пълчища се намирали на някакъв далечен грабителски поход, печенези от североизток и българи от юг се нахвърлили върху маджарските станове в Бесарабия и подложили всичко на безпощадно унищожение. Оттогава маджарите не могли да се задържат повече в оная област и остатъците им се прехвърлили в Среднодунавската равнина, гдето завинаги останали.

Освободен от единия си неприятел, Симеон сега се обърнал срещу другия. За да избегне удара, Византия трябвало да повърне всички българи-пленници, които маджарите ѝ продали. Но това не я спасило. Начело на войските си Симеон се явил в Тракия и в едно сражение из околностите на Булгарофигон (дн. Бабаески) разбил събраната там византийска армия, като преследвал остатъците ѝ към Цариград. Тук той имал вече удовлетворението да диктува на противника си условията на мира (896 г.). Спънките, създадени на българската търговия, били премахнати, а свръх това, под формата на подаръци, които всяка година трябвало да бъдат поднасяни в гр. Девелт, империята се задължила да плаща на българите и постоянен данък. Териториални отстъпки Симеон сега не поискал от нея. Но няколко години по-късно (904 г.) той използувал затрудненията ѝ, предизвикани от морските нападения на арабите, и присъединил северната част от областта на Странджа, след това земите около Воден и днешния Енидже Вардар и най-сетне цяла Албания, с изключение на прибрежната област около Драч. След като арабите превзели и попленили Солун, имало опасност след оттеглянето им и тоя град да падне в български ръце. Поради това византийците побързали да признаят всички тия териториални придобивки на българите и по такъв начин запазили Солун. Българската граница била установена на двадесет километра северно от тоя град.

Близо преди половин век там, при село Наръш, бяха намерени два каменни стълба с един и същ надпис на гръцки език. В надписа се казва: „В годината 6412 от сътворението на света (907 сл. Хр.), шести индиктион. Граница между ромеи и българи. По време на Симеона, от Бога поставен княз на българите, при Теодора олгу таркан и при комита Дръстър.“ Това са били следователно гранични стълбове, поставени тогава на онова място.

В Македония под властта на Византия останала само част от Солунското поле с Халкидика и Серската област. Но това разширение на българската държава към югозапад е било заплатено с много по-значителни и скъпи загуби на север. Бесарабия след бягството на маджарите била заета от печенезите, чиито поселения се разпростреле и към Молдава. В земите около Тиса и Средния Дунав пък се настанили маджарите, под чиято власт паднали Банат и цяла Трансилвания. Някогашната обширна Заддунавска България била сведена тъй до границите на днешно Влашко.

2. СТОПАНСКИ И КУЛТУРЕН ПОДЕМ НА БЪЛГАРИЯ ПРИ СИМЕОНА

Войната през 894—896 г. е била последвана от един близо двадесетгодишен период на мир и това време е най-бляскавата по културни постижения епоха на цялата средновековна българска история.

Стопанският живот в тогавашна България достигнал небивал разцвет. В нейните предели се намирала по-голямата част от Балканския полуостров и главно през нея минавала търговията между Северна и Средна Европа, от една страна, и византийско-арабския свят в земите около Източно Средиземно море, от друга. Християнството, което въвело българския народ в кръга на европейската общност, засилило стопанските му връзки с християнските народи на Запад. Дунавът добил значението на голям международен търговски път, а българските пристанища по Черно море били неизбежни станции на руските кораби, които от Днепър слизали към Босфора. Някои от тия пристанищни градове се превърнали в стоварища на чуждоземната търговия, чиито произведения оттук се разнасяли по други страни. Белград, Дръстър и Малкият Преслав (или Преславец, върху най-южния ръкав на Дуавската делта) станали големи търговски центрове. Когато няколко десетилетия покъсно руският княз Светослав видял Малкия Преслав, останал изумен от богатството му и от различните произведения, които тук се стичали: от Византия тъкани, злато, вино и различни южни овощия, от чехи и маджари сребро и коне, а от руските земи кожи и восък, мед и роби. Дръстър съперничел с Великия Преслав по броя на жителите и богатстата си, а Видин и Белград също не оставали по-назад. Във вътрешността забележителни по големина и благосъстояние били Средец, Скопие, Ниш, Охрид, Пловдив и др. Някои от тях дължели подема си на това, че лежали на големите вътрешни пътища, други на своето положение като административни и стопански средища на богати области.

Тоя всестранен подем на България в края на IX и началото на X в. не закъснял да намери израз и в духовния й живот. Големите държавни и културни постижения на българския народ през тази епоха повдигнали необикновено много неговото самоупование, жизнено чувство и вяра в бъдещето. Славянската писменост, която давала възможност да се твори на свой собствен език, отключила богатите духовни заложби на българина. И достатъчно било да се развърне тук широката просветна дейност на Климента, Наума и на други по-млади техни събратя, за да изникне цяло поколение от ентусиазирани и неуморни книжовници, които в разстояние на помалко от две десетилетия създали п ъ р в а т а литература на един н о в европейски език — славянобългарския. Наистина тая литература носела предимно общ и отвлечен религиозно-философски характер, а при това била почти изцяло подражателна или преводна. Но всред богословските мъдрости, с които била напсена, в нея бликали живителните струи на един светъл мироглед, лъхало и бодрото съзнание, че българският народ е призван да изпълни една велика мисия: да бъде духовен вожд на славянството. Затова и най-видните книжовници на тая епоха са толкова учени богослови, колкото и апостоли, а някои и поети. Такъв е бил напр. К о н с т а н т и н П р е с л а в с к и, комуто принадлежат и най-ранните поетични произведения на славянски език. Това е, на първо място, неговият „Проглас към евангелието", една възхвала на откровението, донесено на света чрез вярата в Христа, станало достъпно и на „целия славянски народ" благодарение на новата му писменост. Не по-малко характерна за лиричните настроения на Константина е неговата „Азбучна молитва" (наречена тъй, защото началните букви на всеки неин стих следват реда на славянската азбука) — един възторжен химн към Бога за това, че е дал възможност на славянското племе да „литне" към духовно спасение, а заедно с това и една гореща просба да бъде сам той, Константин, надарен с „херувимска сила", за да може да обясни на народа си евангелското слово. Тия две произведения на Константина представят нещо като увод в неговото „Учително евангелие", сборник от беседи, извлечени от писанията на древните църковни отци и предназначени за тълкуване на неделните евангелски четения.

Константин бил един от по-младите Методиеви ученици, които през Венеция и Цариград стигнали България. Първоначално свещеник, той през Симеоново време бил издигнат в епископски сан. Както сам съобщава в една бележка към своето „Учително евангелие", той се заел за тоя си труд по настояването на своя по-възрастен събрат Наума сигурно по времето, когато Наум още учителствувал в Североизточна България. На Константина се е дължал преводът

на четири слова на Атанасия Александрийски против арианите, а нему се приписва също авторството и на едни хронологически таблици, „Историкии“, съставени според византийски образци из оная епоха. В това негово произведение са отбелязани имената на библейските царе, патриарси и съдии, след това годините, през които управлявали вавилонските и египетски владетели, и, най-сетне, римските и византийските императори.

Най-дълбокият и просветен писател от Симеоново време е бил Йоан Екзарх. За неговата личност и живота му не са запазени никакви сведения, но както показва титлата му, той заемал видно място в църковната йерархия на тогавашна България: екзарх се наричало лицето, натоварено с надзора над храмовете и изобщо над църковния живот в цялата страна. Както личи от няколкото останали от него литературни произведения, Йоан е притежавал широка богословска начетеност, а което е най-характерно за него, бил човек с високо съзнание за своя дълг. Неговото име и няколко десетилетия по-късно си спомняли с уважение най-добрите представители на българската общественост: за тях той бил пример на истински народен наставник. Въпреки големите грижи, с които бил зает поради служебното си положение, Йоан Екзарх е бил на времето си един от най-плодовитите български писатели. От него освен редица слова са запазени и две по-големи работи: преводът на „Богословието“ на Йоана Дамаскин и тъй наречените „Шестоднев“. Първото, под наслов „Небеса“, излага основите на християнската догматика и религиозна философия. „Шестодневът“ пък представя шест слова, в които от християнско гледище се обяснява библейското предание за сътворението на света. Основната част на това съчинение също е превод от гръцки. Оригинални в него са само уводите и послесловията към всяка от неговите глави. В тях Йоан дава свои мисли, съждения и описания, в които се имат предвид българските читатели.

Но несъмнено най-оригиналният, а наред с това и най-темпераментният измежду всички писатели на Симеоновата епоха е Черноризец Храбър. От него е известно едно-единствено и по обем съвсем малко произведение — „Сказание о писменех“. Но съдържанието му е тъй особено, а при това е написано с тъй живо и пламенно чувство, че въпросът за личността на неговия автор и досега не престава да занимава учените. Въпреки това за тоя загадъчен човек едва ли някога ще се узнае нещо по-определено. Докато едни предполагат, че зад неговото име ще да е скрит славянският първоучител Кирил, други го отъждествяват с Климента Охридски или с Йоана Екзарх, а четвърти вярват, че той е самият Симеон, който преди да заеме престола, също е бил прост „черно-

ризец", т. е. монах. Своя трактат „За писмената" Храбър написал, за да докаже необходимостта на славянската писменост и нейното право да съществува наред със староеврейската, гръцката и латинската. Очевидно по времето, когато писал своето произведение, краят на IX или началото на X в., в средите на гръцкото духовенство, каквото още се е намирало в България, се издигали силни гласове срещу славянското писмо и срещу превода на свещените книги на славянски. Против клеветите на тия ревностни „триезичници" се видял принуден да издигне гласа си Храбър. Наистина, казва той, когато славяните се покръстили, те трябвало да си служат с латински или с гръцки букви, за да пишат на своя език, но как може с гръцки букви да се предадат много славянски слова, за които нито в гръцкия, нито в латинския има подходни знаци? Ето защо самият Бог внушил на Константин Философа да създаде славянската азбука, та да може и „славянският род" да разбере неговото откровение. На ония, които казвали, че гръцката азбука съдържала по-малък брой букви и затова била по-съвършена, Храбър възразява, че със своите двугласни и допълнителни знаци тя имала също толкова букви, колкото и славянската. Още по-решително изстъпва той срещу лъжеучените, според които трите стари езици с тяхната писменост били приети и благословени от Бога, докато славянската азбука не била създадена „нито от Бога, нито от ангелите". Бог, заявява Храбър, не е сътворил нито гръцкия, нито римския, нито еврейския език: още при Стълпотворението той размесил езиците и оттогава всеки народ заговорил по своему. Такава била волята Божия и тя не е поставила в привилегировано положение никой език. На един народ Бог е дал едни дарби, на втори — други, и т. н. Що се отнася пък до произхода на буквите, гърци и латинци имат най-малко право да претендират, че техните са от свещен произход. Защото гърците са заели първоначалната си азбука от поганските финикийци и тепърва, в продължение на много години, други гърци, все тъй езичници, прибавяли към нея други нови писмени знаци. Поради това, докато рядко имало грък, който да знае кому дължи своята писменост, на всички е известно, че славянското писмо е било изнамерено от един свят мъж, Константина Философ. Ясна е недоизказаната мисъл на автора, че това писмо е божие откровение, а народът, комуто било дадено — един богоизбран народ.

Малкото по размер, но забележително по дух произведение на Черноризеца Храбър свидетелствува не само за граматическата начетеност на тоя Симеонов съвременник и за неговите диалектични дарования. В пламенната защита на правото на своя народ да чете и пише на свой език и чрез това да твори своя собствена култура Черноризец Храбър е и първият българин, който излязъл пред свои-

те сънародници със зова да ценят своето и да се не поддават на внушенията на чужденците. Защото неговото слово е било насочено не само срещу тогавашните гърци, а и срещу българи, които са ставали жертва на тия внушения. Поради това, че народът ни бе осъден да мине историческото си битие в непосредствен досег с носителите на една много стара и богата, но съвсем чужда култура, която чрез въздействието си върху му постоянно го заплашваше с обезродяване, защитата на правото ни на самостойно развитие, а наред с това и предупрежденията срещу увлечението по чуждото се явяваха винаги като зов на най-добрите народни синове. В това отношение Паисий Хилендарски не беше първият: негов предшественик с цяло хилядолетие и при съвсем друга историческа обстановка бе монахът Храбър.

Необикновеният духовен подем в България през оная епоха едва ли би намерил тъй бляскав израз в тогавашната литература, ако начело на плеядата знайни и незнайни книжовници не е стоял самият български владетел. За тази ръководна роля Симеон поради своето образование е бил подготвен по-добре от всеки друг. Като книжовник е работил преди всичко сам той. С неговото име е свързана появата на тъй наречения „Златоструй", един сборник от избрани слова и откъслеци от съчиненията на Йоана Златоуста. Може би преводът на някои статии от тоя сборник е бил извършен от самия Симеон, комуто прославеният богослов и църковен проповедник е бил един от най-любимите автори. По внушение на Симеона е била съставена и една богословска енциклопедия, озаглавена „Сборник от съчиненията на много отци, обяснения на неясни думи от евангелието, апостола и други свещени книги". В нея са дадени близо четиристотин преводни статии от двадесет и пет различни автори. Неизвестният й преводач в една стихотворна похвала в началото на сборника нарича Симеона най-велик измежду владетелите и нов Птолемей, който пожелал да направи достояние на своите поданици дълбоките и мъчно достъпни мисли на християнските мъдреци и затова възложил нему, на преводача, да ги предаде на славянски, като спази точността им. По-нататък той говори между другото и за това, че поради голямата си любов към знанието князът напълнил палатите си с божествени книги. Тоя отзив на един съвременник на Симеона, който не само покровителствувал развитието на българската книжнина, но и непосредствено участвувал в нейното създаване, като сам подбирал съчиненията, които заслужавало да бъдат превеждани, и подтиквал към работа своите сътрудници, се потвърждадава и от други свидетелства. Според една бележка към превода на словата на Атанасия Александрийски епископ Константин е извършил тоя превод по повеление също на Симеона.

Примерът, даван от владетеля, е бил последван и от други видни българи през онова време. Братът на Бориса Докс, който като него на преклонна възраст наметнал монашеското расо, също подбуждал книжовниците към работа. В Пролога към „Богословието“ на Йоан Дамаскина Йоан Екзарх съобщава, че отдавна искал да преведе тия „учителски сказания“, но се боял от подобно начинание, тъй като познавал „несъвършенството и грубостта на езика си и своята плътска немощ и леност“. Но като минаха няколко години, добавя той, „честнейшият Докс черноризец, когато го посещавах, настоя да ги преведа, като ми рече: каква друга работа имат поповете, ако не да поучават? Щом като си приел тая служба, трябва да я вършиш!“

Освен подготвените книжовници, автори и преводачи работели тогава още по-голям брой преписвачи. И тъй като книжовните занятия през оная епоха са били възможни главно за лица от духовнишкото съсловие, монаси са били и преписвачите. Такъв е бил напр. и „Тудор черноризец Доксов“, братовчед на Симеона и син на споменатия по-горе, също черноризец, Докс. Обстоятелството, гдето освен самия Борис и други двама от неговите близки напуснали мирския живот, показва, че увлечението от монашеските подвизи всред новопокръстеното българско общество е било доста силно и че пример за това са давали лица от висшите съсловия.

Литераторите от Симеоновия кръг принадлежат към Преславската школа, наречена тъй за разлика от Охридската, в която централна личност е бил Климент. Средище на Преславската школа, поне през Симеоново време, е бил един манастир „на устието на Тича“, гдето след отричането си от престола изглежда да е живял и самият Борис. Но малко вероятно е предположението, че тоя манастир се е намирал недалеко от Преслав в местността Патлейна, гдето бяха открити развалините на една скромна по размери църква с някои малки сгради около ѝ. Ако се съди по тия останки, манастирът в Патлейна е бил твърде незначителен, за да представлява главно огнище на духовния и литературен живот в тогавашна България. И днес може да се смята за сигурно, че това огнище е било другаде. Преди десетина години в югоизточната окрайнина на стария Преслав, върху левия бряг на Тича и тъкмо при мястото, гдето тя напуща планинското си гърло, за да излезе в Преславското поле, бяха открити развалините на друга църква, която по великолепие и богатството на употребения в нея строителен материал надминава всичко, познато досега в българските земи. Тя е обслужвала някой особено виден манастир. В него, при „устието“ на Тича, Тудор черноризец Доксов — както той сам бележи в приписката си към преведените от епископа Константина слова

на Атанасия Александрийски — е завършил по заповед на Симеона един препис на тоя превод. „Новата и златна църква", която се намирала в тоя манастир и според все това негово свидетелство е била издигната от самия Симеон, е несъмнено същата, чиито разкрити останки днес удивляват с редкия основен план, изяществото на формите и изобилието на мраморната си украса.

Първоначалният манастир на това място е бил построен от Бориса, който се оттеглил в него, след като оставил престола на първородения си син. Обстоятелството, гдето манастирът лежал не много далеч от Плиска, е давало възможност на Бориса да следи отблизо живота и управлението на Владимира, а — след решението да се изостави старата езическа столица —непосредствената близост на същия манастир със стария Омуртагов дворец при Тича е решила и въпроса, где трябва да бъде новата резиденция на българския държавен владетел. Тук от своето монашеско жилище Борис е можел да се намира в непрестанен досег със Симеона и само това близко съседство между царските дворци и манастирските килии на тогавашните книжовници обяснява и тясното им общуване с българския владетел.

Може би по времето на маджарското нашествие манастирът е бил разрушен или изгорен и Симеон го издигнал отново във вид, който напълно отговарял на величието на тогавашна България. По-сетне, когато новата столица нараснала и трябвало да бъде оградена с крепостна стена, манастирът бил включен в нея и останал вътре в самия град. Според един по-късен книжовен паметник за изграждането на Преслав Симеон употребил цели 28 години. Вкусът към хубавото и внушителното, възпитан у него по време на ученията му в Цариград, се проявил и при украсата на преславските дворци. В едно място на своя „Шестоднев" Йоан Екзарх разказва, че сградите в тях били украсени отвън с мрамори и „изпъстрени с дървена резба и бои", а вътре със сребро и злато. Същият автор описва и тержествените приеми на владетеля: Симеон седял на престол в мантия, обшита с бисер, със златна огърлица и със златни гривни, с пурпурен кадифен пояс и златен меч, а от двете му страни стояли наредени болярите, също със златни огърлици, пояси и гривни. Както се вижда от думите, с които Йоан Екзарх придружава това описание, впечатлението, което Симеоновите дворци оставяли у обикновения човек, било огромно. Симеон е познавал тази впечатлителност на масите към външните прояви на богатството и силата и знаел да използува това средство, за да внуши на народа си съзнанието за собственото му държавно величие.

3. ВТОРИ ПЕРИОД НА СИМЕОНОВОТО ЦАРУВАНЕ. БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Докато в България кипяла усилена културна работа и народното благоденствие расло, а наред с това укрепвало и съзнанието за националната общност, Византия поради личните недостатъци на своя монарх била разяждана от несъгласия и глухи вътрешни борби. След смъртта на Лъва VI положението там станало още по-тежко. Наследникът на престола Константин VII Багренородни бил още седемгодишно дете, а при това, понеже бил роден от четвъртия, непризнат от църквата брак на Лъва VI, правата му на престола били оспорвани сред голяма част от тогавашното византийско общество. Неговият регент и съимператор Александър, брат на починалия Лъв VI, също се отнасял крайно недоброжелателно към него. Но Александър още по-малко имал качествата на добър владетел. Лекомислен и отдаден на разпуснат живот, той, от друга страна, се отличавал с голямо тщеславие, а имал и необикновено високи представи за могъществото на империята и за висотата на императорския институт. Именно тая черта на новия разпоредител с византийските съдбини предизвикала края на мира между двете страни.

След като научил за станалата промяна в управлението, Симеон изпратил в Цариград посолство с предложение да се запазят приятелските отношения между двете страни и да бъдат потвърдени договорите от 896 и 904 г. Но неуравновесеният Александър освен че не се отнесъл благосклонно към искането на българския княз, но отпратил посланиците му с оскърбление и закани. Войната била неизбежна и Симеон не се забавил да потегли с войските си към Тракия. Между това Александър скоропостижно починал и във Византия настъпили смутове. Опозицията срещу малолетния Константин VII вече станала явна, а в Мала Азия избухнало и въстание, чийто водач, един византийски пълководец, се провъзгласил за император. Настъплението на българите не срещнало нигде сериозна съпротива и сред населението на столицата тръгнал слухът, че целта на техния владетел била да използува тъй стеклите се обстоятелства и сам да грабне византийската корона. Патриархът Николай I Мистик, който стоял начело на регентството, напразно полагал усилия, за да убеди Симеона да спре неприятелските действия, като апелирал към неговото християнско съзнание и му напомнял, че виновникът за нарушението на мира вече не е бил между живите. Писмата му останали без всякакво въздействие върху българския княз. През есента на 913 г. Симеон стигнал с войските си пред Цариград и едва тук заявил, че е готов да преговаря. Очевидно чрез при-

съществието си с въоръжена сила пред стените на византийската столица той желаел да придаде по-голяма внушителност на своите искания, които съвсем се различавали от ония на който и да било от миналите български владетели. Но положението на Византия било толкова стеснено, че изпратеният в Цариград Симеонов представител, кавханът Теодор, скоро се върнал, за да съобщи на господаря си, че условията му били приети. Данъкът, плащан от империята на българите, бил възстановен. Но не това било най-важното; византийското правителство се оказало готово да признае на Симеона достойнството и титлата български цар. Чрез това той се изравнявал по ранг с византийския император. Уговорен бил също и бракът на Симеоновата дъщеря с малолетния Константин VII. Веднъж съгласието по тия условия постигнато, цялото регентство с патриарха и императора излезли пред Влахернската врата, за да посрещнат Симеона. Тук, след като били дадени заложници за безопасността му, той отишъл със синовете си във Влахернския дворец, гдето в негова чест бил устроен официален прием.

Отстъпката, направена с приемане на предложенията на българския владетел, била според византийските представи тъй необикновена и голяма, че както изглежда, регентството още тогава се помъчило да я прикрие или обезцени. Поради това тържествената коронация на Симеона била избягната и на церемонията в придворната Влахернска църква патриархът вместо корона възложил на главата му собствения си епириптарий (черния плат, какъвто владиците носят над шапките си). След това мирният договор бил подписан и българският цар потеглил с войските си назад. Женитбата на Константина Багренородни с българската княгиня трябвало да бъде извършена след тяхото пълнолетие.

Титлата „ц а р", равнозначеща на император, се явила в езика на българските славяни още по времето, когато те в отвъддунавските земи били съседи на римляните. Тя произлязла от латинското caesar и до края на Първото българско царство, а следователно и в Симеоново време, се произнасяла цѣсарь, с ударение на последната сричка. Формата „цар", която представя нейно съкращение, е по-късна и е засвидетелствувана в писмените паметници едва в началото на Второто царство. Още по-късно тая съкратена форма от нас минала у сърби и руси. Византийците наричали своя държавен владетел с гръцката дума „в а с и л е в с", която също имала значението на император или цар.

Условията на мира през 913 г. засегнали извънредно силно самолюбието на гордите византийци и с това съдбата на регентството била решена. Опряна на избухналото недоволство, отстранената дотогава от двореца майка на Конастантина Багренородни Зоя, сега

от своя страна отстранила регентството, поела сама управлението и обявила сключения с българите договор за унищожен (февруари 914 г.). С това било унищожено не само признанието на царската титла на Симеона, но паднал и проектът за сродяването между двата двора. А за Симеона той бил от особено значение. У него още сега се била зародила честолюбивата мечта да разпростре властта си над Византия. Константин Багренородни нямал никакви роднини по бащина линия и българският цар, с пълно съзнание за личното си превъзходство над него и за държавната си сила, основателно се надявал, че като императорски тъст ще бъде фактически заповедник на империята. Честолюбивата и властна Зоя, тъкмо защото предвиждала тия неизбежни последици от уговорения брак, искала сега на всяка цена да ги предотврати.

Становищата на двете страни били непримирими. Поради това изникналият помежду им конфликт можел да бъде разрешен само чрез нова война и Симеон най-малко имал основание да се бои от нея. В Цариград обаче все още се надявали да я отклонят и по тази причина се оказали готови на всякакви други отстъпки: положението на Симеона като цар на българите те охотно могли да признаят, стига той да се задоволявал само с това. Патриархът Николай, смятан във Византия главен виновник за опасното положение, в което попаднала империята, отново се явил на сцената и в цяла редица писма се мъчил да убеди българския цар да се откаже от войнствените си планове. Но Симеон оставал непреклонен и още докато събирал силите си за решителната разправа, неприятелствата почнали. Българските отреди вече действували във византийска Тракия и изглежда, че успели да завземат временно и Одрин.

В Цариград, гдето накрай се убедили, че войната е неизбежна, също почнали големи приготовления. Малоазийските войски били прехвърлени в Европа и заедно с европейските корпуси били поставени под началството на най-добрия от тогавашните византийски пълководци — Лъв Фока. Но византийците отдавна бяха научени в борбата си със своя балкански съсед да не се доверяват на собственото си оръжие, а познаваха и изкуството да изпращат други народи да се бият вместо тях.Поради това и тоя път,както двадесетина години по-рано, те потърсили да хвърлят срещу българите друга въоръжена сила. Сега изборът им паднал върху печенезите, които след маджарския разгром вече били непосредствени български съседи на североизток. Чрез Йоан Вогас, византийски комендант на гр. Херсон (в дн. Крим), било уговорено те да нахлуят в България, стига византийският флот да ги прехвърли през Дунава. Не били забравени и сърбите, за които българското преобладание в Балканския полуостров ставало все повече нежелателно. С посредничеството на

византийския военачалник на гр. Драч от Цариград влезли във връзка с тогавашния сръбски княз Петър Гойникович и той обещал да нападне в съюз с маджарите западните български земи. Всред тия приготовления минали цели две години. След като всичко било уредено, голямата византийска армия тържествено потеглила към България, а флотът под началството на адмирала Лакапин се отправил към дунавските устия. Симеон допуснал византийците да минат тракийската граница и с главните си сили ги очаквал в равнината между Анхиало и Несебър. Тук при бреговете на малката река Ахело (не Ахелой, както обикновено у нас я наричат) станала на 20 август 917 г. и решителната битка. Поради това, че двете страни се биели с небивало ожесточение, тя се превърнала в страшно кръвопролитие. Симеон сам се намирал в редовете на войниците си и конят му бил убит под него. Някогашният монах се оказал толкова способен и храбър пълководец, колкото и даровит книжовник. Найсетне византийците не удържали българския натиск и се поддали назад. Но веднъж вкопчени с противниците си, не било лесно да се отскубнат от тях и отстъплението им под напора на българите се превърнало в безредно бягство, при което започнало истинско клане. Един от византийските автори, който описва тази битка, бележи, че такова кръвопролитие „от век не се знаело", а друг един, Лъв Дякон, който половин век по-късно минал през полесражението, съобщава, че там още стояли купища кости на погиналите византийци. Между падналите били и мнозина от военачалниците. Лъв Фока се спасил, защото òвреме успял да се добере до здравите стени на Несебър.

Битката при Ахело направила Симеона господар на положението в полуострова. Планът да се нападне България от север не сполучил. Йоан Вогас с печенезите чакал на северния бряг на Дунава византийските кораби, но когато те дошли, между него и Романа Лакапин настанала някаква голяма свада. Печенежките водачи, които я наблюдавали, отсъдили, че при тия отношения между двамата византийски първенци цялото предприятие има малко изгледи за сполука и предпочели да поведат своите въоръжени тълпи назад. Оставали сърбите. Още след смъртта на Мутимира между членовете на тяхното княжеско семейство избухнали силни съперничества и вражди и Петър Гойникович, племенник на Мутимира, заграбил властта само защото си послужил с византийска помощ. Благодарение на нея той осуетявал и всички опити на своите съперници да го изместят. Претендентите за сръбския престол били принудени да потърсят подслон из чужбина — в България, Византия и Хърватско. Сега византийските интриги срещу Симеона били узнати от друг сръбски княз — Михаил Вишевич, владетел на сръбските

приморски земи и също неприятел на Петра — и той уведомил за това българския цар. Тогава Симеон изпратил в Сърбия един отред под началството на войводите си Мармаис и Тодор Сигрица. Петър Гойникович бил заловен, окован във вериги и отведен в България, а на сръбския престол бил издигнат друг от внуците на Мутимира — Павел Бранович.

След битката при Ахело българските войски по петите на бягащите византийци стигнали до околностите на Цариград. Тук, при с. Катасирти, Лъв Фока се опитал отново да им се противопостави, но те чрез нощно нападение повторно го разбили и принудили да отстъпи зад стените на столицата. Пътят към нея бил отворен, но Симеон не мислел, че е дошло време да тръгне срещу ѝ; трябвало преди всичко да се изтласкат византийците из цяла Тракия и през течение на цялата 918 г. българите били заети с тая задача. Всички тамошни градове и крепости една след друга били превзети. Държал се само Одрин. Сега вече Симеон не смятал за нужно да скрива намерението си — да бъде призната неговата власт над империята — и в отговор на многобройните писма на патриарха, който го молил да спре неприятелствата, изрично поставял това условие. В противен случай заплашвал, че ще превземе Цариград и сам ще сложи на главата си византийската корона. Очевидно той знаел, че след поражението при Ахело и загубата на Тракия положението на Зоя било тъй разклатено, та за да запази престола на сина си тя нямала друг изход освен да изпълни договора от 913 г. Докато обаче той се надявал работите да назреят и сами да доведат желаната от него развръзка, в Цариград през март 919 г. бил извършен преврат, който всецяло провалил очакванията му. Роман Лакапин заграбил властта и императрицата била повторно отстранена от управлението. Месец по-късно хитрият адмирал оженил Константина VII за дъщеря си, а през есента същата 919 г. сам бил коронясан за император и съуправител на своя зет. Фактически той станал единственият господар на империята, а с това Симеон за втори път виждал плановете си осуетени. И сега вече освен засегнатото му самолюбие, но и престижът на българската държава налагал започнатата с тъй блестящи победи борба срещу Византия да бъде доведена до решителен край. За две империи в Балканския полуостров нямало място. Едната от тях трябвало да бъде унищожена. И тъй като силата била у българите, на тази участ трябвало да бъде обречена Византия.

В отговор на извършеното в Цариград Симеон още през същата 919 г. приел гордата титла „цар на българи и ромеи", а година по-късно главата на българската църква бил провъзгласен за патриарх. Оставало и тоя път на оръжието да превърне всичко това в действителност и войната продължила с още по-голямо ожесточение. Ед-

на българска армия навлязла ь Гърция и стигнала до Коринтския провлак; друга се запътила към Дарданелите. Намерението на Симеона да завладее гр. Лампсак на азиатския бряг и по такъв начин да изолира Цариград откъм Егейско море не се осъществило, но Галиполският полуостров бил зает. На следната година борбата се водила в Източна Тракия, отгдето Византия напразно се опитвала да измести противника си. Тук, след едно кърваво поражение над императорските вайски, българските дружини отново се явили в непосредствените околности на Цариград. Тогава, за да отстрани бурята, която се надвесвала над него, византийското правителство отново си послужило със сърбите. То съумяло да повдигне срещу Симеона неотдавна поставения им от него княз Павел Бранович. Тази нова разправа със сърбите за известно време отклонила българите от задачите им на юг. Но Павел скоро бил прогонен от Сърбия, на която Симеон поставил друг сръбски княз, Захарий.

Фактически българският цар владеел целия Балкански полуостров — от границите на Босна и Коринтския провлак до непосредствените околности на Цариград. Из цялото това пространство на империята, освен Одрин, останали само няколко укрепени градове по морските крайбрежия, на първо място Солун и след това Драч. Но с тях Симеон не мислел да се занимава. Както някога на Крума, нему било ясно, че за да се победи Византия, необходимо е било да се вземе нейната столица. Иначе всички успехи в борбата срещу ѝ били осъдени да останат ефимерни: скрита зад могъщите укрепления на Цариград, тя оставала непреодолима. Нещо повече дори — оттам тя винаги могла да възстанови всички териториални загуби на запад. Но Симеон съзнавал, че с действия само откъм сушата никога не би могъл да овладее града на Константина, а с флот, с който да го блокира откъм море, не разполагал. Ето защо той намислил да потърси съюза на африканските араби. Едно българско посолство било изпратено при техния халиф Ал-Махди и то успяло да го убеди да участвува в замисленото предприятие. В случай на успех на арабите била обещана половината плячка, а също и византийските владения в Южна Италия и Сицилия. Халифът отредил свои пратеници, които заедно със Симеоновите да дойдат в България, за да се уговорят бъдещите съвместни действия. Но на път от Африка за българските адриатически брегове посланиците и на двете страни били заловени от калабрийски пирати и продадени в Цариград. Ромеите едва сега узнали за опасността, която висяла над тях. Членовете на българското посолство били хвърлени в затвор, а към посланиците на Ал-Махди Лакапин показал необикновено внимание. Отрупани с подаръци и с обещание да бъде възстановен данъкът, който империята по-рано плащала на господаря им, те с

големи почести били изпратени при него. И разказите им за видено и чуто във византийската столица направили такова впечавление на халифа, че той всецяло се отказал от почти напълно уговорения съюз с българския цар.

Това било през есента на 922 г. Симеон тогава бил превзел Одрин и чакал връщането на своите пратеници, за да се приготви за предприятието си срещу Цариград. Византийците се погрижили да го уведомят за провалата на неговия план и патриархът, който в едно от писмата си му съобщавал, че самò провидението бдяло над столицата на василевсите, увещавал българския цар да се откаже от неизпълнимите си планове и да заживее в мир със своя „духовен отец" императора. Но пътищата за отстъпление на Симеона са били вече отрязани. Неговите намерения да седне върху престола на Константина Велики били всеобщоизвестни; войната, чрез която те трябвало да бъдат осъществени, траяла вече близо десет години и да признае, че всички положени дотогава усилия и дадени жертви са били напразни е било все едно той, победителят по всички бойни полета, да признае, че е победен. Един такъв край сега още по-малко, отколкото през 913 г., е бил възможен за гордия син на Бориса, тъй като сега неговото самолюбие, личният му престиж и достойнството на българската държава са били много посилно ангажирани, отколкото тогава. Опознал девствените сили у своя народ и неговите могъщи запаси от духовна енергия, която сам бе събудил и увлякъл в движение и творчество, Симеон вярвал, че може да му възложи мисията, изпълнявана дотогава от разнородното и стареещо римско общество: да поеме политическото наследство на стария Рим. Проникнат сам от ценностите на византийската култура, пленен от нейния блясък и от величието на въплътената в ромейските самодръжци императорска идея, а чувствувайки и личното си превъзходство над нейните цариградски представители, той, от друга страна, се е смятал далеч по-призван от тях да заеме мястото им.

Тъй жребият е бил хвърлен и връщане не могло да има. Поради това всички писма, с които Николай Мистик сега, както и по-рано, продължавал да се обръща към Симеона, за да го склони на мир, оставали безполезни. Той се готвел за нов поход срещу Цариград. На някакъв успех в предприятието си българският цар, разбира се, и сега едва ли могъл да разчита, но той разбирал, че не му остава друг изход освен тоя — да не даде отдих на противника си. Тогава, за да отклони бурята, която отново се навдигала, византийското правителство за сетен път успяло да използува сърбите като гръмоотвод. Новият техен княз Захарий, при все че дължал престола си на Симеона, бил подбуден да въстане против него. Но Симеон въпреки

това не искал да отложи предприятието си. Срещу сърбите била изпратена войска под началството на същите войводи Сигрица и Мармаис, които по-рано бяха прогонили Петра Гойникович, а с главните си сили Симеон настъпил към Цариград. Но едва-що се разположил пред неговите стени, стигнало известието, че въстанието в Сърбия взело големи размери, изпратената за усмирението му българска войска била разбита, а двамата ѝ началници убити.

С това положението на Симеона още повече се влошило. Да се помири със станалото на Запад било немислимо: това значело да даде възможност на новия неприятел да укрепне и по такъв начин да се превърне в сила, която постоянно би заплашвала сигурността на западните български граници. Нужно било следователно да бъде отнета веднъж завинаги възможността на сърбите да играят ролята на византийски оръдия срещу България. Но невъзможна била за Сиеона и решителната разправа с тях именно сега, когато войските му били събрани пред византийската столица: трябвало би той да ги оттегли назад, и значи да обрече тук цялото си и без това безнадеждно предприятие на един съвсем безславен край.

От тъй създаденото затруднение могло да се излезе само чрез някакъв акт, който поне външно би дал на Симеона известно морално удовлетворение. Унижението, на което се излагал, щом като било необходимо да отстъпи от Цариград, той искал да прехвърли на своя противник Романа Лакапин. По такъв начин се надявал да засили и опозицията, която съществувала във Византия срещу тоя коронован парвеню. С оглед на това Симеон поискал да се явят при него патриархът и някои от членовете на сената, за да преговаря с тях. Желанието му било веднага изпълнено. Но когато Николай Мистик като върховен представител на църквата заговорил за горещото си желание да види помирени двата християнски народа, царят с видимо неудоволствие сложил край на тия словоизлияния и го отпратил със съобщението, че предпочита да говори със самия император. В Цариград това искане било посрещнато със смесеното чувство на надежда и страх. Преди да потегли за уречената среща, Роман Лакапин отишъл във Влахернския храм и според думите на летописеца горещо се молил на Богородица „да смекчи коравото сърце на Симеона и го убеди да сключи мир". За да има в предстоящите преговори подкрепата на Богородица, той се опасал с пазения там като голяма светиня неин омофор (забрадка) и тъй се отправил към мястото на срещата.

Свиждането между двамата владетели станало на 9 септември 923 г. на специално приготвена площадка върху брега на Златния рог. Симеон се явил придружен с голяма и блестяща свита; всички били покрити с железни брони, а копията и щитовете на мнозина би-

ли от злато или сребро. Голям брой от жителите на столицата, струпани по близката част от стените ѝ, наблюдавали с напрегнато любопитство пристигането на българския владетел. И когато той спрял на уреченото място, до ушите им стигнали възторжените викове на неговите хора, които го обкръжили и на гръцки език го приветствували като ромейски император. Покушението, извършено при подобно обстоятелство срещу Крума век преди това, още не било забравено от българите. Ето защо, преди да се отправи към площадката, гдето Лакапин и патриархът го очаквали, Симеон заповядал тя да бъде най-внимателно огледана.

За разговора, воден от двамата държавни глави, имаме известия само от византийски произход и при това сравнително от доста късно време. Ако трябва да им се вярва, Роман в дълга реч укорявал Симеона, загдето станал причина да се пролее тъй много християнска кръв и го молел да прекрати неприятелствата си. Намесил се и патриархът, който почнал да го уверява, че никога не го забравял в молитвите си, но Симеон грубо го прекъснал с думите: „поради твоите молитви бе убит конят ми при Ахело.“ Двамата монарси се разделили без мирът да бъде установен. За безплодността на срещата им зрителите от цариградските стени научили впрочем не от някакво обикновено съобщение: тя им била разкрита от истинска поличба. Защото, уверява византийският летописец в разказа си за тия събития, докато владетелите разговаряли два орела се извили над тях, приближили се за миг един до друг и след това бързо отлетели в различни посоки — единият към Цариград, а другият — на запад към Тракия. Симеон, при все че бил обсипан със скъпи дарове, предпочел да остави противника си в неизвестност относно своите бъдещи планове и повел войските си назад.

Сега настъпил ред да се разчистят окончателно сметките със сърбите. Срещу им била изпратена голяма българска войска. Със себе си тя водела един от потомците на Властимира, сръбския княз Чеслав, когото трябвало да постави на мястото на Захария. При княжеските междуособици, настъпили преди това в Сърбия, бащата на Чеслава избягал в България, гдето тогава по времето на Бориса намерили убежище и други членове на сръбското княжеско семейство, и се оженил за българка. Чеслав бил дете от тоя брак. Захарий не се опитал да се съпротиви и избягал в Хърватско, а много от заловените сръбски жупани били отведени във вериги към Преслав. Върнат бил в България и самият Чеслав и цяла Сърбия била превърната в обикновена провинция на българското царство.

Фактът, гдето избягалият от земята си сръбски княз Захарий намерил убежище в Хърватско, не е бил случаен. След като веднъж бе се опитала да хвърли срещу България печенезите и след като три

пъти едно подир друго бе вдигала срещу ѝ сърбите, византийската дипломация най-сетне успяла да настрои против нея и хърватите. Те наистина не са могли да бъдат особено опасни за българите, но поради неприятелствата с тях Симеон трябвало да държи в далечните северозападни владения на царството си значителна военна сила, а това обстоятелството само̀ по себе си е било достатъчно, за да ослаби позициите му в Балканския Югоизток. Ако се съди от писмата, разменени по това време между него и Лакапина, положението на българския цар тогава ще да е станало доста затруднено. Тази е била и причината, загдето сега византийското правителство заело към него още по-непримиримо отношение. Роман Лакапин освен че не давал вече и дума да стане за признание на Симеона като император на ромеите, но отричал правото му да се зове цар на българите, а свръх това настоявал да му бъдат върнати завладените от Симеона градове и крепости в Тракия. Въпреки всички положени усилия Симеон сега бил много по-далеч в своята царствена мечта, отколкото десетилетие и половина по-рано.

Първоначално той смятал навярно, че неприятелството с хърватите не ще му отнеме много сили и следователно не ще спъне всецяло бъдещите му действия срещу империята. Но сметките му се оказали погрешни. Войската, която под началството на войводата Алогоботур била изпратена срещу хърватите, била почти изцяло унищожена. С това мъчнотиите, с които царят имал да се справя, още повече нарасли. Симеон не бил свикнал да оставя ненаказани предизвикателствата срещу си и неотплатени случайните поражения на българското оръжие, колкото и тежки да били те. Хърватите прочее трябвало да понесат последиците на предизвикания от самите тях конфликт. Войната, чийто театър досега била предимно Тракия, трябвало да бъде пренесена към крайния Балкански Северозапад. Нейното избухване обаче било предотвратено от посредничеството на Рим. Чрез едно съглашение с Византия, което уреждало всички по-раншни недоразумения между двете църкви, папството получило признание на върховенството си над далматинските земи; хърватските владетели били и преди това верни синове на Римската църква. Тогавашният папа Йоан X поради това побързал да се намеси и да запази подчинените на престола му тукашни области от бедите, на които могли да ги изложат неприятелствата с българите. Към края на 926 г. в България се явили двама папски легати, които успели да примирят Симеона с хърватския крал. На какви условия било постигнато това помирение, не се знае. Но тъй като по-късно, през XIII в., папата Инокентий III в едно от писмата си до Калояна казвал, че някога българските царе Симеон, Петър и Самуил получили благословия и корона от Рим, много е вероятно съгласието

на Симеона за мир с хърватите да е било добито при условие, че Рим ще признае неговото царско достойнство; наред с това може би е била призната от папството независимостта на българската църква и патриаршеския сан на българския църковен глава. От това Рим не е губел нищо: българите преди това са били свързани в църковно отношение с Цариград и чрез тяхното отделяне сега единствено ощетен е могъл да бъде само цариградският патриарх.

Във Византия естествено били неприятно изненадани от тоя обрат на работите. Надеждите, възлагани на неприятелствата между българи и хървати,били провалени, а безпокойствата на цариградското правителство се увеличили и от сведенията, които пристигнали от Тракия. Там Симеон почнал да сменя своите гарнизони с пресни войски, а тревожни известия идели и от Солун: славяните, които живеели в непосредствените околности на тоя град, вече открито се бунтували срещу византийската власт. В Цариград не се съмнявали, че всичко това предвещава подновяване на българския военен натиск и очаквали вестта за някое ново военно предприятие на Симеона. Но вместо тая вест там пристигнала друга: на 27 май 927 г. Симеон скоропостижно починал. В съчинението на един византийски автор, писано две-три десетилетия по-късно, се разказва една любопитна легенда за неочакваната смърт на българския цар. Някой си цариградски астролог съобщил на Роман Лакапина, че една от статуите, която се намирала на един от цариградските площади, носела образа на Симеона и че ако заповяда да я обезглавят, Симеон веднага щял да умре. Лакапин още на следната нощ наредил да бъде изпълнено внушението на учения астролог и в същия час Симеон починал. Във Византия имали право да погледнат на смъртта на българския цар като на избавление: цели петнадесет години там бяха минали за тях в нещастия, виновник за които бил смятан той.

Мъчно е да се даде една вярна и справедлива оценка на личността и делото на Симеона. Безспорно е, че той е бил най-всестранно надареният, културно най-издигнатият и най-прославеният от всички владетели, които народът ни някога е имал. Не подлежи на съмнение и това, че неговото време е във в с я к о о т н о ш е н и е най-блестящата епоха в цялата българска история. Имали сме царе пълководци, а не сме били лишени и от други, които виждали призванието си в мирното строителство. Симеон едновременно е бил и едното, и другото: един от най-забележителните пълководци на българския царски трон и най-големият ценител и покровител на науката и изкуствата в българската земя.

Но когато се тегли внимателно равносметката под всичко постигнато през негово време, от погледа не могат да отбягнат някои

не съвсем радостни неща. Голямата заслуга на Симеона за могъщо литературно движение, от което е била обхваната тогавашна България, е безспорна. Но когато се говори за това, не трябва да се забравя, че условията за тоя подем бяха подготвени от Бориса. На Бориса се е дължало и образованието, получено от Симеона, благодарение на което той сам е можел да стане ръководител на кръга от съвременните му книжовници. А важно е в случая и нещо друго: книжовното богатство, създадено в България през Симеоновия век, се превърна наистина във вековно достояние на целия православен славянски свят; но за самия тогавашен български народ това богатство в по-голямата си част е представяло мъртъв капитал. Богословските мъдрости, скрити в него, са били недостъпни за народните маси, а именно те са чакали задоволяване на духовния си глад, възбуден у тях, след като им били отнети старите езически предания. Цялата литература на Симеоновия период е носела отвлечен, космополитично-християнски характер. Тя е била духовен продукт на византинизма, който се отличаваше именно с антинационалните си тенденции. С пренасянето на тая литература у нас и с насаждане на вкуса към нея в средата на ръководните български слоеве се задушавал у тях всякакъв интерес към националната действителност, а наред с това — пресушавали са се и живите струи, носени от народното творчество. Тъй се сложило у нас началото на една литературна традиция, чиито по-нататъшни последици щяха да се окажат крайно пакостни за националното ни бъдеще: старата българска литература отсега нататък заживя с увлеченията по чужди образци и ценности и поради това си остана докрай почти напълно откъсната от българската действителност. Тъй народното съзнание бе лишено от храната, без която то не можеше да крепне и да служи за опора на българската държавност.

В държавнополитическо отношение последиците от Симеоновата епоха също тъй не бяха по-малко съдбоносни. Възпитан във Византия, Симеон е бил проникнат от държавните начала на византинизма, чийто идеал бе всемирната християнска монархия. В нея място за отделни, културно обособени народности нямаше и не можеше да има. Тъкмо това обстоятелство бе заставило Бориса да търси всички средства, за да осигури на своя народ възможността за независимо от Византия духовно развитие и за собствено културно творчество. Симеон в още по-голяма степен от своя баща е бил изразител на тоя стремеж. Но той искал и нещо повече: да издигне България във всяко отношение до равнището, на което се намирала тогавашна Византия, да премахне културната граница, която ги деляла. Той не можел да разбере, че в един период от десетилетия никога не е възможно да се постигне онова, за чието създаване са

били необходими много векове. А тъкмо защото не е искал да признае тая необходимост, Симеон, без сам да съзнава това, се явил проводник на тенденции, съвсем противоположни на интересите, от които като български държавен владетел трябвало да изхожда. Нещастието тук е идело и от неговите твърде големи лични дарби и което е още по-парадоксално — от преголямата му вяра в силите на собствения му народ. Своите видения той не е можал да разграничи от действителността и поради това не престанал да бъде непоправим фантаст. На българския народ, който тепърва трябваше духовно да се създава и расте, той искал да възложи мисията да замести Византия, като заедно с това поеме нейното държавно и културно наследство: една задача, каквато т о г а в а не бе по силите на н и к о й от европейските народи. Успееше ли Симеон да види тъй или иначе осъществена тая своя мечта, това би довело до изчезването на народностната ни индивидуалност. Историята познава не един случай, когато пълни с жизненост, но културно още недорасли народи са ставали господари на държави с многовековна цивилизация, за да се обезличат в тях и завинаги да изчезнат. Съдбата на нашия народ едва ли би могла да бъде по-друга. Завладял Цариград и станал фактически „император на ромеите", Симеон би бил осъден да забрави, че е цар на българите. И тогава победата щеше накрай да остане на победените. От това гледище едно щастие за българския народ бе, че блянът на Симеона да седне на трона на византийските василевси остана неосъществим.

Но увлечението от тази химера не можеше да мине безнаказано и имаше да бъде скъпо платено от идещите български поколения. Симеон остави едно политическо наследство, което мъчно можеше да бъде уредено. Въпреки многогодишните войни и грьмотевичните си победи той не бе сторил нищо, за да осигури владението на завзетите територии на юг и запад. Никакви твърдини не са били издигнати там, нито пък са били взети някакви мерки, за да се попречи на българските противници да си възвърнат загубеното. Уверен в дарбите си на пълководец и в живата въоръжена сила на своя народ, Симеон навярно е смятал мерките от тоя род за излишни. Още през негово време обаче изтощението от понесените военни напрежения вече се е чувствувало в България, а сега, когато сам той слязъл от историческата сцена, изчезвал и последният фактор, на който се е крепяло българското държавно величие.

1. Д р и н о в, М. Южные славяне и Византия в X веке. — Съчинения. I. С., 1909; Г р о т, К. Я. Моравия и мадьяры с половины IX до начала X века. СПб., 1881; Ш к о р п и л, К. Бележки за старата българска столица Преслав. — ИАД, IV, 1914; У с п е н с к и й, Ф. И. Пограничный столб между Византией и Болгарией при Симеоне. — ИРАИК, III, 1898.
2. П а л а у з о в, С. Н. Век болгарского царя Симеона. СПб., 1852; К и с е л к о в, В. Българската книжнина през Симеоновия век. — В: България 1000 години. С., 1930; Г е н о в, М. Начало и разцвет на българската литература. С., 1937; К и с е л к о в, В. Българската книжнина при Симеона. С., 1938; А р х и е п и с к о п А н т о н и й. Константин епископ болгарский. СПб., 1895; С о б о л е в с к и й, А. И. Епископ Константин. — СбНУНК, XVIII, 1901; К а л а й д о в и ч, К. Йоанн Эксарх Болгарский. М., 1824; А р х и м а и д р и т П а н а р е т. Животът на Ивана Екзарха Български. Станимака, 1914; В и л и н с к и й, С. Сказание черноризца Храбра. Одесса, 1901; З л а т а р с к и, В. Н. Към историята на новооткрития в местността Патлейна стар български манастир. — ИАИ, I, 1921—1922; Г о с п о д и н о в, Ю. Разкопки при Патлейна. — ИАД, IV, 1914; М и я т е в, К р. Кръглата църква в Преслав. С., 1932.
3. O s t r o g o r s k y, G. Die Krönung Symeons von Bulgarien durch den Patriarchen Nikolaus Mystikos. — In: Actes du IVe Congrès international des études byzantines. Sofia, 1935; D ö l g e r, F r. Bulgarisches Cartum und byzantinisches Kaisertum. — Ibidem; Б а л а с ч е в, Г. Титлите на старобългарските господари. — Минало, I, 1909, № 1; Г е р а с и м о в, Т. Оловни печати на българските царе Симеон и Петър. — ИБАИ, XII, 1938; К у з н е ц о в, И. Писмата на Лъва Магистра и Романа Лакапина. — СбНУНК, XVI—XVII, 1900; З л а т а р с к и, В. Н. Политическият живот на България при цар Симеона. — В: България 1000 години. С., 1930; Писмата на Цариградския патриарх Николая Мистик до българския цар Симеона. — СбНУНК, X—XII, 1894—1896; Писмата на византийския император Роман Лакапин до българския цар Симеона. — СбНУНК, XIII, 1896.

X. УПАДЪК НА СИМЕОНОВСКА БЪЛГАРИЯ

1. ПЕТЪР. ПРИМИРИЕТО С ВИЗАНТИЯ И ПОСЛЕДИЦИТЕ МУ. ВЪСТАНИЯ СРЕЩУ ПЕТРА. СЪРБИ И МАДЖАРИ

Симеон имал четирима синове: Михаил, Петър, Иван и Боян. Неизвестно по какви причини той заставил най-възрастния от тях да облече монашеското расо и определил за наследник втория си син Петра. Новият цар бил лишен от всички качества, каквито трябвало да има един приемник на Симеона: кротък, безволен и крайно набожен, той не можел да бъде нито управник, нито пълководец. И странното е, че сам Симеон, който добре го познавал, въпреки това поверил именно нему съдбините на народ и държава. Пръв съветник на новия цар и фактически глава на царството бил неговият вуйчо, Георги Сурсувул.

Последиците от дългите Симеонови войни сега още по-силно се почувствували в България. Голяма част от народа била изморена и жадувала за почивка и мир. Сам Петър също бил далеч от амбициите и войнствените планове на своя баща. Против тях бил и Сурсувул. Но влиянието на силната личност на Симеона мъчно могло да бъде заличено и след смъртта му; не могли да бъдат забравени и заветите му. В големи слоеве на тогавашното българско общество, особено сред болярството, съществувало убеждението, че добросъседски отношения и истински траен мир с империята са невъзможни и че спокойното съществуване на българската държава може да бъде осигурено само когато Византия бъде изхвърлена от полуострова. Новият цар не смеел да излезе открито срещу тия тежнения. И тъй като приготовленията за нова война с Византия били завършени от Симеона още в навечерието на смъртта му, Петър поне привидно трябвало да я поведе. Неприятелствата почнали, но едновременно с това царят и Сурсувул тайно уведомили Романа Лакапина, че били готови да преговарят за мир. В Цариград това и чакали. Двама византийски посланици се явили в Несебър, гдето било постигнато предварително съгласие върху условията на примирението. Самият мир бил сключен след това в Цариград, гдето пристигнали скоро след това Петър и Сурсувул, придружени от голяма свита.

Чрез мирния договор българите се отказвали от всички завоевания, направени от Симеон след 913 г. Дори побрежието на Бургаския залив с градовете Несебър, Анхиало и Созопол отново станало византийско. Но областта зад него, до стария пограничен окоп Еркесия, както изглежда, била отстъпена на България. Останал и данъкът, който империята плащала на българите още по договора от 896 г.; уговорено било двете страни взаимно да си разменят военнопленниците. Едничкото удовлетворение, което Петър получил, било това, че Византия признала титлата му „цар на българите“ и пълната независимост на българската църква с патриаршеското достойнство на нейния представител. За да се даде израз на приятелството, което отсега нататък трябвало да свързва двете страни, Петър се оженил за внучката на Романа Лакапина Мария.

Първата византийка, българска царица, дошла в Преслав с тълпа свои сънародници, които трябвало да облекчат живота ѝ в средата на недостатъчно изтънчените българи. Тия чужденци донесли и заразата, от която средновековна България никога след това не успя напълно да се освободи: развращаващото влияние на Византия и на нейната култура.

Това примирие с империята при условията, в които било извършено, предизвикало остра реакция в българските националистически среди. Най-силно било недоволството у боляpите. Сътрудниците на Симеона не могли да се примирят с политиката на неговия син. Не минала година от възцаряването на Петра и срещу него и Сурсувула бил съставен заговор. Начело на заговорниците бил третият Симеонов син Иван. Но заговорът бил открит, участниците подложени на мъчения, а Иван — подстриган за монах и затворен. Когато наскоро след това в Преслав пристигнало едно византийско посолство, за да уреди размяната на пленниците, то поискало от името на Лакапина да му бъде предаден и провиненият български княз. Той бил отведен в Цариград, гдето Лакапин го освободил от духовното му звание и го оженил за една своя близка. Хитрият византиец имал по тоя начин в ръцете си един човек, когото в случай на нужда можел да използува срещу своя роднина и приятел — българския цар.

Но суровите мерки, чрез които бил потушен тоя заговор, не задушили недоволството срещу Петра. Две години по-късно (930 г.) то се изразило в открито въстание. Негов център били македонските земи, а началството му поел първият Симеонов син Михаил, който хвърлил расото. Но той се поминал още в самото начало на движението и останалите без вожд въстаници отстъпили на византийска територия в Епир, гдето дълго време живели на воля. Византийското правителство трябвало със сила да ги подчини.

Разложението, на което хилавото управление на Петра обрекло

могъщата Симеоновска България, довело и до чувствителни териториални загуби. Четири години след смъртта на Симеона сръбският княз Чеслав, който от 923 г. живеел като почетен пленник в Преслав, заедно с неколцина сръбски велможи избягал през Цариград в Сърбия и вдигнал сънародниците си на борба за освобождение от българската власт. Роман Лакапин не се подвуомил да окаже на Чеслава явна подкрепа срещу своя собствен зет, с когото, от друга страна, не преставал да поддържа най-добри отношения. Между тъй възстановената Сърбия и Цариград се установили сърдечни връзки. Византия по тоя начин успяла отново да възкреси в гърба на българите една сила, чрез която някога бе създала толкова много неприятности на Симеона. Слабодушният Петър не намерил нищо нередно в това поведение на своя дядо и продължавал да се отнася към него с пълно доверие. България сега дори се нагърбила с ролята на доброволен страж на своя южен съсед: в Цариград своевременно били уведомявани за морските експедиции, които покрай българските брегове руси и печенези предприемали към Босфора.

Не е чудно, че при един държавен глава като Петър военната сила на царството дошла в пълен упадък. От него първи се възползували маджарите. Урокът, който някога им бил даден от Симеона, дълго време ги въздържал от всякакво желание да безпокоят българските земи. Сега обаче те нямало от какво да се боят и още в първото десетилетие от царуването на Петра конните им пълчища почнали да бродят надлъж и нашир из българските земи. Тъй като не срещали никаква организирана съпротива, походите им все повече зачестявали, а когато вече не оставало какво да грабят тук, те нахлували във византийските области на юг и натоварени с плячка, през българска територия спокойно се връщали в страната си. Особено зачестили техните походи след средата на X век. Дотогава главната област на маджарските подвизи била Средна и Западна Европа. Но след като в голямата битка при Лех (до Аугсбург, 955 г.) немците нанесли на маджарите извънредно тежко поражение, те вече престанали да спохождат онния страни. Заради това пък с още по-голяма стръв се нахвърляли върху българските земи и останалия Европейски Югоизток.

2. СОЦИАЛНИЯТ ВЪПРОС В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ X В.

Въпреки това, че в България през втората половина на IX в. вече имало сравнително доста и при това многолюдни градски средища, селяните са образували грамадната част от нейното население. Земеделието си оставало основен поминък и на повечето от

градските жители, а броят на ония, които жевеели само от занаят или търговия, е бил съвсем незначителен. От друга страна, нуждите на селяните пък и изобщо на обикновения човек са били крайно ограничени. Почти всяко стопанство изработвало самò по-голямата част от онова, което му било необходимо — тъкани, дрехи, вещи за всекидневна употреба, а до търговеца или до занаятчията се прибягвало само в редки и определени случаи — за оръжие, сечива или за стоки, които не всякъде могли да се добиват, напр. сол. Поради това всяко земеделско стопанство е представлявало нещо затворено в себе си и способно малко или много да се самозадоволява. Доколкото пък размяната се явявала необходима, тя е носила чисто натурален характер.

При това състояние обществените отношения в България запазвали старинните си патриархални черти. Колкото и да било голямо значението на болярите в държавния живот, те си оставали преди всичко племенни или родови първенци и в икономическо отношение не са били нещо повече от обикновени по-заможни стопани. Богатството се е състояло в притежание на по-голямо количество добитък, на малко повече земя или на по-широко и по-удобно жилище. Стремежът към увеличението на това богатство не е съществувал, тъй като добитите излишъци не е имало за какво да бъдат употребени.

Краят на това добро време настъпил още през Симеоновото царуване. Дългите войни с всички налагани от тях тежести, изисквания и жертви подровили народното благосъстояние. Най-много, разбира се, е било засегнато селското стопанство, което се лишавало от нужната му работна ръка, а трябвало да понася почти изцяло издръжката на мобилизираните войски. Сега при управлението на Петра бедствията за него се увеличили и поради опустошенията, вършени от маджарите. От тях също тъй най-вече страдало населението из полетата и открититe селища, чиито храни били задигани, добитъкът отвличан и жилищата превръщани в пепелища.

Независимо от всичко това още по времето на Симеона е било почувствувано в стопанските и социални отношения на България решителното влияние на два нови фактора. Преди всичко тя била въвлечена във водовъртежа на международната търговия. През течение на четиридесетгодишното Петрово царуване, когато между България и Византия съществувал дълбок мир, търговските им връзки били засилени, а чрез посредничеството на византийците българските земи дошли в стопански досег и с далечните южни и източни страни. В един византийски императорски декрет, издаден за уредба на търговията в Цариград през първата половина на X в., се говори за български търговци, които идвали тук със своите стоки. Те внасяли главно хранителни продукти, след това мед и ленени

тъкани или необработен лен. Тия произведения те разменяли с южни плодове, подправки и всевъзможни индустриални произведения, особено със сирийски копринени платове. По онова време и Солун, втори по големина и значение град на империята, се поддържал главно с храните, които получавал из околните български области. Най-живо участие в тая търговия със солунци вземали според съобщението на един византийски автор от началото на X в. двете славянобългарски племена драговичи и сагудати, чиито земи лежали най-близко до тоя град.

Докато следователно българският земеделец по-рано произвеждал главно за себе си и в редки случаи за съвсем тесен кръг потребители, сега той можел да работи за един почти неограничен пазар. Богатството също могло вече да бъде употребено, тъй като в страната били внасяни различни редки и по-рано непознати произведения. С това стремежът към забогатяване все повече се засилвал и от него били заразени естествено на първо място заможните слоеве, главно болярските среди. А тъй като през Средните векове основа на всяко богатство е била земята, болярското земевладение все повече почнало да се шири. Църквата от своя страна също се превръщала във все по-голям поземлен собственик. Обратната страна на тоя процес е било намаляване на свободното и икономически здраво селячество. Селяните по един или друг начин попадали под стопанската зависимост на земевладелците, които използували положението си и ги товарели с все по-големи задължения и повинности.

При все това развитието в тая насока, предоставено само на себе си, едва ли би довело до особени и тъй бързи промени в стопанския строеж на тогавашна България и в нейните обществени отношения, ако тук, едновременно със споменатата причина, не е действувал и другият фактор — примерът на Византия и влиянието, което упражнявала у нас. Във византийското общество ръстът на едрото земевладение започнал рано през IX в. и сега, столетие по-късно, вече бил взел застрашителни размери. Имало случаи, когато отделни семейства притежавали там земите на цели области, чието селско население е било превърнато в работници или в отрупани с всевъзможни повинности арендатори. През тая епоха във Византия се формирала една земеделска аристокрация, която разполагала с всички блага, а отделни нейни представители по богатство съперничели дори на императорите. Сега, при настъпилите добросъседски отношения между империята и България, не е било мъчно примерът на тия византийски поземлени магнати да намери подражание и у нас, още повече поради това, че богатството давало възможност не само за по-големи удобства, но и за политическо влияние.

Увеличението на едрата поземлена собственост във Византия и

предизвиканото от това оредяване на свободното и имотно селячество представлявало явна опасност за империята, която, освен от необходимите средства за материалната си издръжка, се лишавала по тоя начин и от надеждни войници, каквито само едно здраво, стопански осигурено и независимо селско население могло да даде. Но във Византия тази опасност навреме е била съзряна и поради това още рано през X в. държавната власт прибегнала към редица мерки, за да спре тъй започналия процес. В продължение на цяло столетие императорите един след друг издавали закони, с които се забранявало на едрите поземлени владетели и изобщо на лица извън селското съсловие да добиват по какъвто и да е било начин селски имоти, а добитите по незаконен път се връщали на предишните им собственици или просто се конфискували. Тази мярка освен светските лица засягала и църковните институти — манастири, епископства, отделни църкви и т. н. Един от византийските императори, съвременник на цар Петра, дори забранил да се правят на духовни заведения каквито и да било дарения или завещания на имоти: църквата трябвало първа да следва препоръчваната от евангелието бедност.

Мерките от тоя род, колкото и недостатъчни, за да спрат там развитието на един процес, който се подхранвал от самия живот и затова действувал със стихийна сила, все пак са го възпирали и до голяма степен намалявали остротата на последиците му. Но в Петровска България, гдето проникнал, той се развърнал, без да срещне каквато и да било спънка. Духовно нищият син на Симеона навярно и не забелязал онова, което тогава се извършвало в глъбините на българското общество, а още по-малко е бил в състояние да разбере неговия смисъл и значението му за бъдещето на държава и народ. Попаднал в плен още през началото на царуването си у една среда от изтънчени византийци, на които интересите на българската национална общност са били съвсем чужди, а освен това и под влиянието на придворни ласкатели и кариеристи или лицемерни набожници, които хвалели неговото благочестие, доброта и незаинтересованост към земните работи, докато сами, по примери на византийските си събратя, знаели да примиряват въздишките си по небесното блаженство с човешката си слабост към лично благополучие — мекушавият и безволен цар Петър не е бил в състояние да предприема нищо, за да ограничи злото. Роден повече за отшелник и монах, той го оставял да се шири свободно по българската земя и в късогледството си дори го насърчавал. Обичаят да се даряват земи на църкви и манастири, въведен у нас по византийски образец навярно още по времето на Бориса и Симеона, сега благодарение на щедростта на набожния цар добил още по-голямо разпространение. Поради всич-

ко това, ако се съди по някои доста оскъдни данни, вече към средата на X в. стопанските и социални отношения в България са били доста променени: много от земите под една или друга форма ще да са били притежавани от едри владелци — боляри или църковни учреждения.

Това състояние на българското общество две-три десетилетия след Симеона дава основание на някои нашенски писатели да твърдят, че по онова време в България вече съществувал феодализмът. Тоя възглед е съвършено погрешен. Феодален строй, такъв, какъвто е познат в средновековните романо-германски страни, у нас, както и в съседната ни Византия, никога не се е създал. Още по-малко е можел да се яви той през тая ранна епоха. Характерното за западноевропейския феодализъм е било съединението на политическата власт със земевладението. Феодалът там е бил не само собственик на земята, върху която живеели селяните, но и техен политически владетел. В границата на неговата област никаква друга власт не е смеела да се меси, а още по-малко да определя отношенията му към неговите поданици. Той разполагал над тях със суверенни господарски права, т. е. имал е правото на администрация, на съд, на данъци и т. н. Срещу това у нас, както и във Византия, земевладелците, боляри или духовници, са били само притежатели на по-големи или по-малки имения, но политическ и права над своите селяни те не са имали. В техните земи, както и навсякъде другаде, управлението е било предоставено на органите на централното правителство. В най-благоприятни за земевладелеца случаи той е можел да бъде само посредник между населението и властта или неин агент. При феодалния строй в Западна Европа феодалът е бил свързан с клетва за вярност към своя сюзерен — по-голям владетел или държавен глава — и с това са се изчерпвали всички негови задължения. Извън тях той не е бил обвързан с нищо. Имал е правото дори за своя сметка и на своя отговорност да води войни с когото и да било другиго. У нас за отношения от тоя род няма дори и помен. Системата на сюзеренство и васалитет с всички присъщи на феодалния строй връзки и задължения е била у нас нещо съвършено непознато. Тук земевладелецът, както и всеки друг човек, е бил обикновен поданик на една власт, която се е простирала еднакво над цялата държавна територия. Феодализмът на Запад е създал и свое право, публично или частно. У нас от подобно право също няма никаква следа. Възможно е, както по-късно това било в средновековна Сърбия, в областта на наказателното право законът да не е бил еднакво строг към престъпниците от различните обществени слоеве, но тоя факт може да свиде-

телствува за съществуването само на съсловно деление. А от него до един изграден и вътрешно затворен феодален строй разликата е грамадна.

През по-късния период на нашата история се явяват наистина много случаи, когато отделни силни люде успявали да заграбят властта над големи области и ставали по тоя начин техни князе, т. е. в истински смисъл политически господари. Но феодали те не са били, защото властта им също не изхождала от земевладението или, още по-точно казано — защото не са се смятали върховни собственици на земята на своите поданици. Те си оставали само местни държавни владетели. А което е още по-важно — тяхното издигане винаги е представяло посегателство върху правата на централното правителство. Властта му те не само не признавали, но най-често се явявали и негови противници. Появата на подобни независими княжества в нашите земи, както по-нататък ще има да видим, е означавало не тържество на феодалния строй,а разложение на българската държава, политическо разпокъсване на българската земя.

Освен това, когато се говори за стопанските промени, настъпили в България през X в., а оттук — за социалното неравенство и за изникналите из него противоречия в средата на българския народ, нужно е в съжденията по тоя въпрос да се спазва известна мярка, тъй като иначе може да се стигне до изводи, съвсем несъответни на действителността. Казаното по-горе относно промените, настъпили в българското народно стопанство и стремежите към натрупване на богатство, има предвид само някои основни тенденции. Общо взето обаче, те не само в онова далечно време, но и много по-късно не са достигнали у нас пълното си осъществяване. През тая епоха на средновековието Византия е била единствената страна с напълно развито парично стопанство. Всички други европейски народи и държави, колкото и да са участвували в тогавашния международен стокообмен, са си оставали в стадия на натуралното стопанство. Относно тогавашна България това се потвърждава и от обстоятелството, че нуждата от собствени пари в нея не е била чувствувана, а доколкото в някои случаи се е явявала, задоволявана е била с византийски монети. Български пари, сечени през епохата на Първото царство, и досега не са намерени и едва ли ще бъдат открити. Размяната е ставала и сега, както и в началото на държавния ни живот, предимно в натура и затова не е могла да окаже особено дълбоко влияние върху общия строеж на народното стопанство. От друга страна, с изключение на някои предмети, необходими за всекидневния живот, но сами по себе много разпространени, като напр. сол и желязо, обикновеният жител, гражданин или селянин у нас не се е нуждаел от нищо, за което е трябвало да прибягва до услугите на пазара, особено на външната търговия.

У нас понякога много се говори за разкоша на царския двор или за тоя, всред който живеело българското болярство тогава или през по-късно време. Всъщност това е също една тенденциозна и зле скроена легенда. Че българският царски двор, както вече казахме, със своята външна обстановка е т р я б в а л о да действува внушително на обикновения посетител и на чужденците, които по една или друга причина са пристъпвали неговия праг, това при тогавашните понятия се е смятало за нужно с оглед към престижа на държавата. Не е чудно следователно, че Симеон на тържествените приеми, които ще да са били устройвани главно при идване на чужди посланици, се явявал там облечен, както и неговите боляри, в злато и коприна. Неговият по-млад съвременник Константин Багренородни в едно свое съчинение дори нарочно съветва да се приемат чуждите държавни представители всред колкото е възможно по-блестяща обстановка: чрез това тям се внушавало уважение към могъщество на Византийската империя, учудване или страх пред средствата, с които тя разполагала. Много е за вярване сега, при Петра, дошлата в България с цяла свита от придворни византийска княгиня да е донесла със себе си някои от навиците на цариградския двор и поголям вкус към удобството и личния разкош, както е допустимо също тъй известна ч а с т от близкото до двора болярство да е била повлияна от тия византийски навици. Но сигурно е, от друга страна, че масата от българското болярство, колкото в това отношение да се е отдалечила от бита на дедите, далеч не е тънела в излишества, както обикновено се приказва. Същият Симеон, чийто „блясък“ или „разкош“ искат да представят като нещо изключително, нощем според свидетелството на друг негов съвременник навличал като своя баща власеницата. И запазил навиците на някогашния монах, той прекарвал тогава дълги часове пред иконостаса или на работната си маса, гдето пред мъждеещото кандило „пишел книги, за да си почива“. А колко малко е блестяло по онова време самото болярство дори с външния си вид се вижда от друго съобщение на познатия ни Луитпранд Кремонски. Той говори с явно презрение за един цар Петров посланик, когото видял на тържествено угощение в императорския дворец: българинът бил с „остригана по маджарски“ глава, т. е. с дълъг перчем, а поясът му от обикновена кожа бил украсен с медни копчета (пулове). Ако такова е било парадното снаряжение на един виден български болярин, изпратен да представя своя господар при чужд владетел, неговите обикновени събратя навярно не ще да са блестели с разточителство в облеклото си. В дълбоките провинции те и по начин на живота си едва са се отличавали много от заможните селяни.

За живота на обикновеното население в България по онова вре-

ме нямаме никакви сведения. Но от някои съвсем общи, случайни и крайно оскъдни указания из Симеоново време може да се заключи, че неговата материална култура не е била особено висока. Йоан Екзарх в своя „Шестоднев" споменава, че то живеело в сламени „хижи", но срещали се по-добри жилища — „клети" и „изби", направени от дърво и с плетени стени. И едните, и другите били покрити със слама. Какви са били задълженията на населението към държавата през тая епоха, за това нямаме нигде никакви известия. Но от покъсни указания се вижда, че данъците били плащани в натура и, както изглежда, не ще да са били особено тежки. Освен редовните данъчни тегоби населението било натоварено с различни повинности, най-обикновената от които била работата за постройка на пътища, крепости и т. н.

Появата на едрата поземлена собственост създала една нова категория население — тая на зависимото селячество. Но колко разпространено е било през тая епоха и какво е било неговото социално положение, за това също тъй не разполагаме с никакви данни. Навярно към тия зависими селяни ще да се отнася прозвището „нищи" у Йоана Екзарх. Освен тях той споменава и тъй наречените „смѣрди" (ед. ч. „смърд"). Ако се съди по аналогията със средновековна Русия, гдето наименованието „смерд" означавало независим селски стопанин, то може би и у нас е имало същия смисъл.

Какво е било у нас по онова време правното положение на зависимото селячество и дали е било навсякъде еднакво, т. е. почиващо на някакви наредби в сила за цялата държава, или пък се е определило от местни условия и от усмотрението на отделните земевладелци, също не се знае. Но малко вероятно е да е съществувало в България още през тая ранна епоха установено право в тая област. Отношенията в нея сега са били едва в своя първоначален стадий и тепърва имало да се оформят. Във всеки случай обаче несъмнено е, по времето на Петра селяните са били задължени да вършат безплатно известни работи на болярите. Тая повинност навярно е засягала само зависимото население. Дали то свръх нея е било задължено да отделя за господарите и част от добива на своите стопанства, за това също нямаме сведения. Много е вероятно, че при понизения авторитет и слабата власт на централното правителство произволите тук ще да са били нещо обикновено. И тия произволи, наред със злоупотребленията на оставените без надзор царски чиновници, са били една от главните причини за глухото недоволство, което сега все повече обхващало народните маси. Злините върху им се трупали бързо една след друга, а помощ в тях те отникъде не могли да чакат. Най-малко за нея се сещали ония, в чиито ръце там, в Преслав, лежали съдбините на изградената с толкова усилия и жертви българска държава.

Въпреки дълбоките превърати, преживени през епохата след покръстването, държавният строй в България продължавал да запазва всички съществени черти, които имал и през предишния период. Древните прабългарски институции, организационни форми и служби останали малко засегнати от новото време. И тия все още пълни с жизнена сила турански традиции са били скелетът, който сега съдържал пълното рухване на голямото, но вътрешно разклатено Българско царство. Заразата на византинизма във всичките му разновидни прояви отдавна била обхванала държавния център и ръководството на българската църква. Оттам тя бавно проникнала и в останалите части на българския организъм. Но в неговите разчленения тя срещала пасивната, но все още упорита съпротива на всичко онова, което оставало вярно на заветите на старината и не могло да се помири с чуждото.

Що-годе задоволителни сведения за вътрешната уредба на българската държава по времето на Петра липсват. Само съвсем случайни и бегли загатвания показват, че наследеният от времето на Бориса и Симеона съвет на великите боляри още е съществувал. Той сега се състоял от шест души. Старото провинциално военно и административно устройство с неговите търкани и комити също се пазело. Освен това в царуването на Петра за пръв път се споменават „в ъ т р е ш н и и в ъ н ш н и“ боляри. Какво са представлявали едните и другите, е въпрос, на който със сигурност не може да се отговори. Докато днес едни вярват, че вътрешните боляри са заемали известни служби в държавата и участвували в управлението, а външните живеели като частни лица в имениятa си, други смятат, че вътрешните боляри били жители на столицата, а външни — на провинциите. И едното, и другото от тия мнения почива само на догадки.

3. ДУХОВНО СЪСТОЯНИЕ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД ПО ВРЕМЕТО НА ПЕТРА. ОТШЕЛНИЧЕСТВО И БОГОМИЛСТВО

Съзнанието, че народ и държава са застрашени от разложение и отиват към гибел обхващало все по-широки среди на българското общество. Но след несполучливите опити за въстание още през първите години от царуването на Петра надеждата, че е възможно да се поправят работите изчезнала. Изморен и от дългите безплодни войни на Симеон, народът все повече губел вяра в силите си. Маджарските нападения рушели благосъстоянието му, а настъпилите промени в стопанския и социален живот разпокъсвали и неговото

вътрешно единство. Водачи, които да посочат средствата, за да се излезе от това положение, той не виждал. Останалото вярно на националните завети болярство е чувствувало като него безсилието си. Другата част от народните първенци пък, заразена от византийската развала, живеела със себични чувства и стремежи. И външно, и вътрешно тия български синове са се били откъснали от националната си общност. Лошото било, че упадъкът засегнал и официалната църква. Заветите на Климента и Наума били забравени, а пламенното родолюбие на монаха Храбър още по-малко намирало отзвук в сърцата на нейните служители. Потънало в леност, висшето духовенство мислело само за удобствата си в земния живот; низшето, невежо, алчно и грубо използувало набожността или суеверието на масата и в най-благоприятен случай се задоволявало с формално изпълнение на задълженията си. Нужна била дълга и упорита работа, за да се затвърди християнството като светоглед и морал сред неотдавна покръстения български народ. Вместо това той сега бил оставен без всякакво духовно ръководство и тъкмо през едно време, когато разколебаното му съзнание имало най-голяма нужда от здрава вътрешна опора.

Това състояние на безнадеждност, униние и тревога породило у нас о т ш е л н и ч е с т в о т о. Изникнало из смътното съзнание за безсилието на отделната личност да се бори срещу земните злини, то издигнало като идеал духовното съвършенство на човека и освобождението му от грижите за материалното добруване. Пръв и най-виден представител на това направление по времето на цар Петра бил И в а н Р и л с к и. Прост овчар от с. Скрино, Дупнишко, той още на младини се оттеглил в Осоговската планина, а след това в Рила, гдето, далеч от всички, прекарал в пост и молитва целия си живот. Неговата слава като свят човек се понесла по цялата българска земя и примерът му увличал все повече последователи. На мястото на подвизите на рилския отшелник изникнал по-късно най-големият и прочут от нашите манастири. Тъй през една епоха, когато животът ни бил разяден от много недъзи, а бъдещето вещаело за народ и държава още по-големи беди и когато поради това страната се нуждаела от дейното сътрудничество на всички предани свои синове, отшелничеството се явява, за да постави като жизнена цел на човека грижата за личното спасение на онзи свят. Бягството от живота и съзерцателната леност идват да заместят задълженията към общността.

Тежките условия за живот и бездейността на официалната църква улеснили извънредно много разпространението и на с е к т а н т с т в о т о. Проповедници на различни вероучения се били явили в България още по време на покръстването. Но докато мерките, взе-

ти тогава от Бориса, бързо сложили край на предизвикания от тях религиозен смут, сега почвата за него се оказала необикновено благоприятна. Особено дейна била пропагандата на източните секти — манихейство, месалианство и павликянство, — пренесени в Балканския полуостров от военните колонисти, доведени в Тракия още по времето на Константин Копронима. Сега, през царуването на Петра, един българин, поп Богомил, сплел от техните учения нова ерес, която по негово име била наречена богомилство и в късо време намерила много привърженици във всички български земи.

Същественото в учението на богомилството е вярата в творческата сила на двете противоположни начала — Доброто (Бог) и Злото (Сатаната). Целият видим свят бил творение на Сатаната, който създал и човека. Само човешката душа изхождала от Бога. Но заключена в създадената от Сатаната материя и лишена от познание за своя творец, тя оставала подвластна на злото начало и тъй протекъл целият живот на старозаветното човечество. Всичко, което било направено тогава, изхождало от внушенията на Сатаната; негови служители били и всички старозаветни патриарси и пророци. За да покаже на човечеството пътя на спасението, Бог изпратил на земята Словото си. Това бил Исус Христос. Но неговото въплъщение било привидно. Богородица следователно не била божия майка. Привидни били също разпятието и възкресението на Исуса, а при своето възнесение той оставил тялото си във въздуха. Богомилите ненавиждали кръста, оръдието на мъчението, а смятали за идолопоклонство и почитането на иконите. В тоя техен възглед намерили отражението си разбиранията на византийското иконоборство. Храмовете били за последователите на поп Богомила свърталище на демони и затова те извършвали богослуженията си или в обикновени къщи, или на открито. На църковната обредност гледали като на изобретение на Сатаната и собственото им богослужение се състояло в тълкуване на евангелието. Измежду всички молитви признавали само една, „Отче наш“, която шепнели във всяко време. Кръщението извършвали чрез призоваване на божията благодат върху кръщелника. Особена омраза хранели към духовниците, които смятали за служители на Сатаната.

Основното начало в учението на богомилите — че материалният свят е сатанинско дело, — определяло всецяло и тяхното отношение към живота и света. Човек според тях трябвало да се бори срещу всички внушения на плътта си и да я изтощава, като ѝ отделя колкото е възможно по-малко грижи. Ето защо за грях смятали те всяко плътско удоволствие и всеки стремеж към материални блага. Доброволната бедност, въздържанието от изобилна храна и изобщо

отказът от удоволствията на всекидневния живот били главните изисквания за един добър християнин. На това основание отхвърляли те и брака. На жената гледали като на същество, равно с мъжа, понеже като него носела божествена душа, а тя била съществената у човека, не физическата му природа. Една от повелите на богомилското учение била да не се убива никое живо същество. Поради това те се хранели с растителна храна и осъждали войната. Единственото животно, което богомилите си позволявали да убиват, била змията, тъй като в нея намирал въплъщение духът на дявола.

Понеже пълното и строго спазване на всички тия изисквания било невъзможно за всички последователи на богомилството, у тях имало две групи люде. Едни, и те образували голямото мнозинство, се задоволявали да изповядват догмите на сектата и се мъчели, доколкото им било възможно, да нагаждат живота си към нейния светоглед. Това били обикновените верующи. Други пък, наричани с ъ в ъ р ш е н и, образуващи духовния елит на сектантите, били фанатични носители на нравствените им идеали. Поради това се ползували с голяма почит и влияние всред обикновените верующи. Тия съвършени богомили не се женели, живеели в пълна бедност. Облечени в груба власеница и обикновено боси, те скитали изпити и бледи от едно място на друго, винаги с торба на рамо, в която, заедно с евангелието, носели къшей хляб, и използували всеки случай, за да проповядват учението.

Оттук произлязло и народното наименование т о р б е ш и, с което били означавани изобщо всички богомили. То минало и във Византия, гдето ги наричали ф у н д а и т и (от латинската дума funda — торба, заета и в гръцкия език). В Македония ги наричали още и б а б у н и. Не може да се каже дали от тях е останало името на планината Бабуна, или пък те сами получили названието си от нея. В миналото населението на цялата тая област навярно е било богомилско. Там и сега има едно село—Богомила. Сами себе си богомилите наричали просто „християни".

Богомилството имало своя организация. Във всяка страна или по-голяма област начело на сектантите стоял един д я д о, който според някои известия, подобно на Христа, имал 12 апостоли. Отделните богомилски общини се намирали под надзора на старейшини. Духовенство в обикновен смисъл у тях не съществувало: проповедничеството те не смятали за чин, а за дълг. От България богомилството се разпространило в близки и далечни земи. Освен във Византия то минало и в Сърбия, след това в Босна, а оттам в Северна Италия и Югозападна Франция. Из тогавашния католишки свят то било известно като „българска ерес". В сръбските земи последователите му били наричани още и к у д у г е р и; в Босна и в

Северна Италия — патарéни, а във Франция — албигойци, от гр. Албй, който бил там главният им център.

Всяка страна или голяма област образувала отделна църква, която се намирала в близки връзки с останалите. В българските земи имало две такива църкви — българска и драговичка. Последната, ако се предположи, че е добила названието си от племенното име на драговичите, вероятно е обхващала Македония. Изглежда, че сред богомилите съществували две направления, едното основано на крайния дуализъм, а другото по-умерено.

Появата и разпространението на богомилството у нас са се дължали на няколко причини. На първо място е било предизвикано то от нуждата у новохристиянизираното българско общество да си обясни тъмните въпроси за произхода и същността на битието, на които официалната християнска теология не е давала отговори, достатъчно ясни и убедителни за простия ум. От това гледище богомилството е представлявало една от разновидностите на религиозно-философския гностицизъм (ог гръцката дума „гносис“ — познание), нагоден към духовното равнище на една малко издигната среда. Благоприятна почва намерило то у нас поради това, че народът ни не е бил достатъчно подготвен, за да възприеме християнската вяря, а и по-късно неговата религиозна просвета от страна на православната църква била занемарена. Учителската дейност на дейците от епохата на Бориса и Симеона вече не намерила последователи, тъй неуморни и вдъхновени, каквито били самите те. Сега представителите на националната църква мислили най-малко от всичко за своя дълг на религиозни наставници. Създадената пък през Симеоново време литература и по съдържание, и по стил била недостъпна за масите. Поради всичко това, оставен сам на себе си и на своите съмнения, народът посреща с доверие проповедниците на богомилството, които сами идвали при него и със своята вяра успокоявали съзнанието му. Те разнасяли учението си не само чрез живото слово. Възникнала и цяла богомилска литература. Това не са били учени трактати върху отвлечени теми и на малко понятен език, а къси и популярни изложения, гдето във формата на приказки или откровения, видения или басни се разяснявал общият светоглед на сектата. Тия богомилски творения са представлявали увлекателно четиво, което говорело еднакво на ума, чувствата и на въображението на простия човек. В тях се разказвало по най-достъпен начин за най-различни неща, които будели любопитството на обикновения ум — за бъдещето и задгробното битие, за устройството на небето и за живота на обитателите му, за мъките на грешниците в пъклото, за сътворението на света или за детството на Исуса, за потопа и вавилонското стълпотворение и т. н. Явили се по-късно дори и бо-

гомилски летописни съчинения, гдето под формата на видения и в странна смес от исторически спомени и фантазии се повествувало за минали събития в нашата земя. Тъкмо поради това обаче тоя род исторически съчинения представлявал много повече търсено четиво от сухите хронологически таблици или преводни византийски хроники, чиито факти, имена и събития са били съвсем чужди за народа ни.

Църквата забранявала тая литература, но никакви преследвания срещу ѝ не помагали. Тя никнела и тайно се разпространявала — оттук и наименованието ѝ а п о к р и ф н а, т. е. „скрита" — защото носела и единствената духовна храна за народа, който освен нея сега не получавал нищо друго, тъй като и нямало кой да му го даде.

Но широкият отзвук на богомилската проповед сред масите се е дължал не само на духовния им глад по онова време. За нейния успех преди всичко съдействували социалните и политически елементи, които съдържала, и обстоятелството, гдето работите в България през царуването на Петра давали изобилна храна за всяка критика. Както отшелничеството, тъй и богомилството е било в голяма степен рожба на тогавашната ни нерадостна социална и политическа действителност, а едновременно с това и духовна реакция срещу ѝ. В ония тъмни времена човек не вярвал в построенията на собствената си мисъл и търсел божествена санкция за всички нейни изводи. Всяко обществено, политическо или национално недоволство поради това, за да намери признанието на по-широки обществени кръгове, а още повече, за да ги увлече, трябвало да се яви като ново религиозно учение. Влошеното положение на народната маса, особено на селяните; повинностите им към държава и боляри; разоренията, на които българските земи били подложени от честите маджарски нападения; безделието на духовенството и безпечността на представителите на държавната власт, тяхното отчуждение от собствения им народ — всичко това оправдавало напълно мрачния богомилски възглед, че светът е царство на Злото и че негови служители са всички, които представляват или крепят създадения от Сатаната земен ред. Оттук и внушенията на богомилските проповедници, че цар и боляри не са поставени от Бога, както учела църквата, че не трябва следователно да се вършат исканите от тях работи и че изобщо истинският християнин трябва да се въздържа от всичко, което може по един или друг начин да съдействува за затвърдяване и увековечаване на съществуващите отношения. Тъй богомилите стигнали до отрицание на държавата и на дълга на поданиците ѝ да я бранят от външни неприятели. Такъв е бил смисълът и на богомилските проповеди против войната.

За богомилството, за неговото значение и за влиянието му върху държавните ни съдбини могат да се срещнат в популярната литература у нас два съвършено противоположни един на друг възгледа. Според единия от тях то е било най-висшата рожба на българския гений. Движението, свързано с неговото име, било първа проява на стремежа на европейския човек към духовно освобождение от властта на църковен авторитет и от всяко земно потисничество. Поради това на него се гледа като на провъзвестник едва ли не на всички духовни и политически революции в европейската история от Средните векове та до новото време. Неговите идеи се търсят във всяко социално или политическо учение, което обосновавало нуждата да бъде освободен човекът или обществото от формите на миналото. Вторият възглед поставя богомилството в съвсем друга светлина. Върху движението, създадено от поп Богомила, се хвърля вината за всички нещастия, които постигнали нашия народ в средновековната ни история, тъй като преди всичко нему се дължало духовното разединение на някогашното българско общество, то разрушило вътрешните опори на държавата ни и по тоя начин предизвикало провалата и на двете ни средновековни царства.

Тази несъвместимост в оценката на едно и също историческо явление не е случайна. Тя се обяснява с това, че привържениците на двете гледища изхождат от различни идеологически становища и търсят в историческата традиция нужните им аналогии, оправдание или опора. Те проектират върху миналото собствената си политическа или социална идеология и чрез нея го схващат.

Разгледано обективно, богомилството не е било нито едното, нито другото от онова, за което неговите апологети или обвинители искат да го представят. Преди всички то не може да бъде първовиновник за упадъка и двукратната провала на средновековната ни държавност, тъй като само то е било рожба на условията, от които тоя упадък е бил предизвикан. То е било следователно не първопричина, а последица, която, веднъж проявена, е можела да съдействува и наистина е съдействувала, за да се засили разложението, от което сама е била породена. За катастрофите, които е преживяло държавното битие на нашия народ, е виновно, на първо място, не богомилството, а условията, които бяха го създали, и вината за които носят други.

Но не по-малко вярно е и това, че като религиозна и житейска философия богомилството не е съдържало нищо оригинално. То е представяло само сглоба на отделни елементи от учения, с векове по-стари от него. Но липсата на оригиналност не е най-големият му недостатък: той се крие в неговите представи за света. Всичко земно, следователно и всичко свързано по един или друг начин с

материалния живот или израз на неговите отношения или нужди е било за богомилите дело на злото начало. От това гледище всеки опит да се промени съществуващото и се направи по-съвършено не може накрай да свърши с нищо друго освен с усъвършенствуване на творението на самия Сатана. Тоя мрачен дуализъм на богомилските представи, въпреки социалните елементи, които са лежали в основата им, вече е правел невъзможен някакъв стремеж към социално и политическо преустройство. Реформаторските стремежи у богомилството следователно не могат да се търсят: те би противоречили на най-интимната му същност. То се явява и завинаги си остава у нас като религия на отрицанието. То е могло само да руши, но не е било способно нищо да съгради — поне на тоя свят. Само че— и това е втората му характерна черта, напълно отговаряща на всички негови представи, — отрицанието му си оставало винаги пасивно. За движения, а още повече за борби на богомилите в името на нов социален или политически ред нямаме никакви известия.

Зараждането на богомилството през епохата на цар Петра и неговото буйно разпространение се обяснява именно с тогавашната българска социална и политическа действителност и с потиснатото душевно състояние на тогавашния българин, за когото животът е бил низ от нещастия и който не е могъл да съзре нищо светло в бъдещето си: преди да стане богомил, той вече по свой път е идвал до мисълта, че светът е царство на Злото. Тия настроения и безнадеждността, в която тръпнела Преславска България, са определили мрачната същност на богомилската философия, а обясняват също така и защо учението на поп Богомила е намерило тогава най-широк прием у нашия народ: отговаряйки на неговите съмнения и тревоги, то освен надеждата за спасение в задгробния живот му е носило и едно нравствено удовлетворение и опора. Удовлетворението да мрази онова, което чувствувал като враждебна сила, и опора в съзнанието, че със своето отрицание той изпълнява волята на Бога.

Когато се има всичко това предвид, стават ясни и други страни или моменти в отношенията на богомилите към действителността. Колкото тази действителност през известни периоди от историческото ни съществуване ставала по-тежка и мрачна, с толкова по-голяма сила изстъпвало и богомилското отрицание и толкова по-голямо е било въздействието му върху народните маси. И обратното: колкото повече държава и народ вътрешно закрепвали и обществените противоречия намалявали, толкова и богомилската проповед отслабвала и губела остротата си, тъй като и толкова по-малко намирала тя отзвук у народа. В това отношение, без да бъде движеща, а още по-малко творческа сила в нашия живот, богомилството е представлявало само барометър във вътрешното му състояние: в

периоди на криза то се е навдигало, за да спадне, когато настъпвало подобрение. Тия кризи обаче най-често са идвали, когато развитието ни тръгвало из пътища, които го измествали от естевените му национални основи. Ето защо на някои богомилството се струва като идеология на народната ни самобитност. Тоя възглед не отговаря напълно на истината. Битът на един народ — това е неговата култура. А всяка култура е сбор от духовни и материални ценности, създадени в з е м н о т о битие на народа и за нуждите именно на т о в а битие. А към него богомилите са имали само отрицателно отношение. В това последно схващане за богомилството — като идеология на националната самобитност — има само едно нещо вярно: във всички страни, гдето проникнало, то се явявало като духовна реакция срещу всяко ч у ж д о културно влияние и политическо потисничество. Но това е било не поради осъзната привързаност към националните начала в битието на съответния народ, а защото всяко проникване на външни културни елементи в една малко пригодна за тях среда, както и всяка наложена ней чужда власт е предизвиквала у нея разложение или сътресения, с други думи — една нова действителност, по-лоша от предишната. И в тия случаи следователно богомилството се е явявало не творческа, а чисто охранителна сила.

Социалните условия, всред които през X в. се е намирал нашият народ, не са се отличавали много от тия на останалите тогавашни общества. Имало е много народи, гдето тия условия не са били подобри, а и такива, гдето са били дори много по-лоши. Защо едно подобно учение не се създаде в никоя друга страна, например Византия, а се падна нам заслугата да го дадем на света? — Защото в другите страни и народи развитието следваше своя естествен път, осъществяваше се бавно и постепенно. Всяко поколение там свиквало с новото, колкото тежко и да е било, примирявало се с него и го предавало на идещото след него като нещо, което тъй трябва да бъде. Тази постепенност е отстранявала там и възможностите за всяка стихийна реакция. У нас бе тъкмо обратното: в разстояние само на няколко десетилетия народът ни изживя онова, за което на други бяха потребни векове: дълбока промяна в древни вярвания и в социално-стопански форми и отношения, държавен възход и могъщ духовен подем в името на чисто национално строителство и накрай — неудържимо проникване на една чужда култура, чието шествие оставяше тук само поквара или развалини.

Правителството на цар Петра, при все че съзирало опасността от разпространението на богомилството, било неспособно да се бори срещу него. Съветите, които Петър търсил в Цариград срещу му, се оказали безполезни. За да се намали успехът на богомилската пропаганда, нужно било да се отстранят недъзите в живота на тога-

вашна България, а тъкмо тая задача не била по силите на Симеоновия син. Още по-малко искали да знаят за нея близките му сътрудници. Извън техния кръг, всред мислещата част от народа ни, се намирали люде, които виждали извора на всички злини, а прозирали и напастите, които те навличат на държава и народ. Един от тях е бил и Презвитер Козма. Неговото „Слово против богомилите" се е явило наскоро след смъртта на Петра, когато вече България стояла над пропаст. В него Козма с еднаква страст укорявал както сектантите за техните заблуждения и за крайно вредната им пропаганда, тъй и за събратята си духовници, загдето се грижели само за своето благополучие и съвсем забравили паството си. Но неговият глас бил слаб, за да извади от вцепенение съвременниците му, а е било вече и късно за това. Преславското царство вървяло неудържимо към гибелта си и нищо не могло да попречи да се изпълни неговата съдба.

1. Runciman, St. The Emperor Romanus Lacapenus and his Reign. Cambridge, 1929; Rambaud, A. L'empire grec au Xe siècle. Paris, 1870; Lüttich, R. Der Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert. Berlin, 1910; Mutafčiev, P. Der Byzantinismus im mittelalterlichen Bulgarien. — BZ, XXX, 1930; Пундев, В. Боян Магьосникът. С., 1923; Трифонов, Ю. Сведения за старобългарския живот в Шестоднева на Йоана Екзарха. — Сп. БАН, XXXV, 1926; Към въпроса за старобългарското болярство. — Сп. БАН, XXVI, 1923; Златарски, В. Н. Кои са били вътрешни и външни боляри. — Сб. С. Бобев. С., 1921.
2. Stöckle, A. Spätrömische und frühbyzantinische Zünfte. Leipzig, 1911; Macri, Ch. M. L'organisation de l'économie urbaine dans Byzance. Paris, 1925; Успенский, Ф. И. К истории крестьянского землевладения в Византии. — ЖМНПр, CCXXV, 1885; Dölger, Fr. Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts. Leipzig—Berlin, 1927; Ostrogorski, G. Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert. — VJSSWG, 1927.
3. Иванов, Й. Св. Иван Рилски и неговият манастир. С., 1917; Мутафчиев, П. Поп Богомил и св. Иван Рилски. — ФПр, VI, 1934; Döllinger, J. Geschichte der gnostisch-manichäischen Sekten im früheren Mittelalter. München, 1890; Makrttschian, K. Ter. Die Paulikianer. Leipzig, 1893; Иванов, Й. Богомилски книги и легенди. С., 1925; Каролев, Р. За богомилството. — ПСп, I, 1870—1873, № 3—8; Ficker, G. Die Phundagiagiten. Leipzig, 1908; Филипов, Н. Върху произхода на богомилството. — БПр, V, 1899; Благоев, Н. П. Правни и социални възгледи на богомилите. С., 1912; Rački, F. Bogomili i patareni. — RJA, VII—X, 1869—1870; Попруженко, М. Г. Козма Пресвитер. Болгарский писатель X века. С., 1936; Благоев, Н. П. Беседата на презвитер Козма против богомилите. — ГСУ ЮФ, XVIII, 1923; Киселков, В. Беседа против богомилите на презвитер Козма. С., 1934; Трифонов, Ю. Беседата на Козма презвитер и нейният автор. — Сп. БАН, XXIX, 1923.

XI. ПАДАНЕ НА ПРЕСЛАВСКОТО ЦАРСТВО

1. КРАЙ НА ЧЕТИРИДЕСЕТГОДИШНИЯ МИР С ВИЗАНТИЯ

Оставената от Симеона българска държава дълго време след неговата смърт все още запазвала външните черти на миналото си величие. Един тогавашен арабски писател бележи, че се простирала надлъж тридесет и нашир десет дни. Но това е била една само външно внушителна сграда, чиито вътрешни опори са били вече разкъртени. — Тя чакала най-малкото сътресение, за да рухне. То не се забавя.

Приятелските отношени с Византия продължили няколко десетилетия. Докато българската царица била жива, тя често правела посещения на близките си в Цариград. Но и след смъртта ѝ, пък и по-късно, когато династията на Роман Лакапина била отстранена, империята поне формално продължавала да зачита договорните си задължения с българите, като редовно им плащала установения данък и оказвала на българския цар почит, по-висока от тая на останалите държавни владетели. Тия отношения обаче, сложени през една епоха, когато българската държава се намирала на върха на могъществото си, сега се оказвали все повече неестествени и принудени. Докато след смъртта на Симеона тя непрекъснато ослабвала, Византия закрепвала, управлението ѝ ставало все по-стегнато, а военната ѝ мощ била в неспирен възход. Когато в 963 г. на цариградския престол се издигнал Никифор Фока, мирът между двете страни бил подновен. Новият император, зает всецяло в настъпателна война против арабите, искал да бъде освободен от грижи на Запад и затова бил принуден да се съгласи, щото Византия и занапред да остане данник на българите. Срещу това обаче Петър трябвало да изпрати двамата си синове Борис и Роман заложници в Цариград. Освен това той поел задължението да отбива маджарите и не им позволява да минават през България, за да грабят византийските провинции.

Петър приел тия условия, макар второто от тях да не бил в състояние да изпълни. Маджарските нападения продължавали както и

по-рано и, поради разстроената военна сила на царството, той не можел да запази от тях дори собствената си страна, а камо ли владенията на империята. Поради това той се обърнал за съдействие към цариградското правителство, но там, премного заети с работите на Изток, оставили без внимание неговите постъпки. Тогава, за да спаси от по-нататъшно разорение народа си, той сключил с маджарите спогодба, според която се задължавал да не им пречи, когато те през България налитали върху византийските области. Срещу това те от своя страна обещавали да щадят българските земи.

Във Византия виждали съвсем ясно военното безсилие на своя балкански съсед и очаквали само сгодното време, за да си разчистят сметките с него. Развръзката скоро настъпила. Когато в края на 966 г. в Цариград празнували една голяма победа над арабите, явило се българско посолство, за да иска уговорения данък. Тогава разгневеният Никифор заповядал да набият пратениците и ги отпратил със заканата, че сам ще дойде в земята им, за да плати това, което заслужавали. И наистина през пролетта на 967 г. той нахлул с войските си в България. Но, съобщава неговият съвременник Лъв Дякон, когато видял българската земя с нейните планини, той се стреснал пред опасностите, които тук го очаквали, и решил да действува по друг начин. Той се върнал в Цариград и оттам се обърнал към руския княз Светослава с предложение да нападне българите от север. За тая цел бил изпратен в Киев някой си Калокир, син на византийския управител в Херсон. За услугата, която се искала от него, на Светослава били дадени 15 кантара злато (около 110 хиляди жълтици).

2. РУСКИЯТ КНЯЗ СВЕТОСЛАВ В БЪЛГАРИЯ

През лятото на 967 г. Светослав с 60-хилядна войска минал Дунава. Българите, които му се противопоставили с двойно по-малко сили, били разбити. Русите завзели голяма част от днешна Добруджа, но през пролетта на следната година трябвало да я напуснат, за да спасяват столицата си Киев, която била блокирана от печенезите. След като ги прогонил, князът отново се притотвил да потегли за България; у него още при първия му поход съзряло намерението да я завоюва за себе си. Калокир, който от своя страна бил намислил да използува русите, за да загради цариградския престол, също го подбуждал да не изоставя предприятието си. Никифор Фока обаче, за когото всичко това не останало тайна, побързал да превари събитията. Той съзнавал колко опасно би било за империята, ако един човек като руския княз стане тъй близък неин съсед. Но

и тоя път той предпочел да отстрани тая опасност чрез другиго. Цар Петър още при вестта за поражението, претърпяно от войските му при първото руско нашествие, получил удар и вече съвсем не бил в състояние да се грижи за управлението. Тогава Никифор освободил двамата му синове, които още живеели като заложници в Цариград, и ги изпратил в Преслав. Б о р и с II заел българския престол, а Петър се оттеглил в манастир, гдето скоро след това се поминал. С новия български цар Никифор сключил съюзен договор, с който обещавал необходимата подкрепа. За да се даде реален израз на подновеното приятелство между двете страни, сестрите на Бориса II били изпратени в Цариград за невести на двамата внуци на Константина Багренородни.

Между това Светослав отново се явил в Добруджа. В едно кърваво сражение под стените на Малкия Преслав българите въпреки отчаяната си съпротива и сега били разбити. Една след друга крепостите в Добруджа повторно паднали в руски ръце. Превзет от Светослава бил тоя път и Дръстър. Борис, който напразно очаквал помощ от съюзника си, сега с отчаян зов към Цариград настоявал тя да му бъде по-скоро изпратена. Но там нямали никакво желание да се месят в борбата и навярно чакали един от противниците да падне, за да се разправят по-лесно с другия. Тогава в Преслав се решили на единствения изход, който оставал, за да се спаси страната от разорение, а царството от пълна гибел. С руския княз била сключена спогодба, която коренно променяла отношенията между него и българите. Светослав бил признат за върховен заповедник над военните сили в държавата, а наред с това — и за суверенен разпоредител по въпросите за война и мир. Той от своя страна се задължил да зачита Бориса II като законен владетел и да запази цялата вътрешна уредба на царството. По тоя начин едно необикновено стечение на обстоятелствата създало в тогавашна България положение, каквото два века по-рано съществувало във Франция на Меровингите, с нейните лениви и безпомощни крале и могъщи майордоми. Борис оставал да царува в Преслав, а Светослав, истински, макар и некоронован господар на България, се установил в Дръстър.

3. БОРБАТА НА СВЕТОСЛАВА С ВИЗАНТИЯ. ПАДАНЕ НА ИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ ПОД ВИЗАНТИЙСКА ВЛАСТ

Поел по тоя начин фактически властта в България, Светослав се почувствувал приемник на политическите завети на великите български владетели. А и сами българите вярвали, че в негово лице са намерили вожда, който ще доосъществи делото на Крума и Симеона.

Когато през пролетта на 970 г. новият византийски император Йоан Цимисхи на два пъти го канил да напусне българските земи, князът му давал един и същи отговор: „Византийците да се махват по-скоро от Европа, която не е за тях, и да се изселят в Азия."

Неприятелствата започнали. С войска от руси, българи и с маджарски и печенежки отреди Светослав прехвърлил Хемус. Пловдив, може би поради това, че жителите му не искали да признаят новосъздаденото положение или пък че преди това бил завзет от византийците, бил сринат. Но при Люле Бургас Светослав бил разбит и се оттеглил на север. Година по-късно той отново се явил в Тракия и този път месеци подред бродил там, без византийските войски да посмеят да излязат срещу него, но и без сам той да пожъне някакъв що-годе значителен успех. Тогава Цимисхи от своя страна почнал да се готви усилено за война срещу му. През ранната пролет на 972 г., след като от Цариград бил изпратен голям флот със задача да прекъсне съобщенията на русите с отвъддунавските земи, сам императорът повел многобройна отбрана войска към Източния Балкан. Може би поради това, че имал особено доверие в силите си или че не познавал значението на Балкана за отбраната на Дунавска България, Светослав оставил неговите проходи без наблюдение и защита. Възползуваният от тая небрежност Цимисхи бързо го минал и неочаквано се озовал пред Преслав. Съставеният от руси и българи гарнизон на столицата, въпреки своята малочисленост, не се поколебал да излезе срещу византийците на открито поле, но след ожесточена битка трябвало да отстъпи и се затвори в града. Не била по силите му и защитата на преславските стени, чиято обща дължина достигала няколко километра. Поради това войските на Цимисхия без особени усилия още през същия ден нахлули в Преслав. Но шепата негови защитници не смятали, че са преодолени. Решени да се бият докрай, те се оттеглили във вътрешната крепост, гдето се намирали царските дворци, и всички усилия на византийците да проникнат там били отбити с кървави загуби. Тогава Цимисхи заповядал да хвърлят запалени главни в крепостта. Избухнали пламъци, огънят бързо обхванал струпаните близко една до друга сгради и скоро цялото пространство там се превърнало в грамадно пожарище. Оцелелите защитници трябвало да напуснат своето убежище и излязат на открито, за да продължат съпротивата си. Тъй всички паднали под стрелите на противниците. В тая отчаяна, но безнадеждна битка, завършва разказа си един съвременен ней византийски писател, „погинали извънредно много българи". И обяснява понататък: „те помагали на русите поради ненавистта си към ромеите, които смятали виновни за руското нашествие в земята им".

Със столицата на Симеона и огнището на българския културен

живот през епохата на неговия най-висок разцвет било свършено. В пепелищата на Симеоновите дворци погинали и сетните материални следи на миналото българско величие, изчезнали завинаги и може би най-ценните произведения на българския дух.

Когато се разигравал тоя акт от още незавършената трагедия на Преславското царство, Борис II не се намирал в средата на последните защитници на столицата си: в царско одеяние той бил заловен от византийците, още когато те нахлули във външния град. Цимисхи, при когото бил заведен, намерил за разумно да му засвидетелствува особено внимание, оставил го свободен и обявил, че бил дошъл не като враг на българите, а за да ги освободи от чужденеца-завоевател. Ефектът от тази му постъпка оказал влияние върху по-нататъшния ход на събитията. Неуспехите на Светослава убили вярата на българските националистически среди в него. От друга страна, привържениците на стария ред в България и партизани на политиката за тясна дружба с империята използували изявлението и изобщо цялото държание на Цимисхия като ново и мощно средство за агитациите си. По такъв начин и в късо време съзнанието на българите в земите, гдето трябвало да се реши изходът на борбата за държавното ни бъдеще, било отново всецяло превърнато: българските гарнизони на Плиска и на много други градове и крепости из цялата тукашна област отворили вратите си на Цимисхия.

За Светослава, изненадан от появата на византийците в Североизточна България, а още повече — от настъпилия у българите поврат, въросът бил за живот и смърт. „Когато, разказва все същият византийски автор, князът видял, че българите се отказват от съюза си с него и минават на страната на императора, и като разбрал, че ако те се съединят с ромеите, делото му ще погине, той заповядал да избият триста български военачалници и боляри, които се намирали заедно с него в Дръстър, и да затворят други двадесет хиляди", навярно войници и местни граждани. Може би, както и техните другари в Преслав, те са били готови да сложат живота си в защита на своята родина от един неприятел, който идвал сега скрит под маска на освободител. Но съдбата поискала сега да станат те последната изкупителна жертва на едно безумие, което отдавна шествуваше из измъчената ни земя: решен да се брани докрай, Светослав бил длъжен да се обезпечи от всяка по-нататъшна изневяра.

Борбата за Дръстър траяла цели три месеца. Накрай, тъй като византийският флот, който успял да довтаса под стените му, направил невъзможен подвоза на хранителни припаси за обсадените, Светослав бил принуден да предложи мир. Заедно с остатъците от войската си той напуснал града, а с него и българската земя. Цимисхи тогава се почувствувал тук пълен господар и поради това вече не

смятал за нужно да се преструва. Той преименувал Дръстър на Теодоропол, по името на св. Теодор Стратилат, който уж му помагал в битките около тоя град, дал своето име на Преслав, който отсега нататък трябвало да се нарича Йоанопол, обявил Източна България за присъединена към империята и потеглил към столицата си. Там, на устроения му триумф като военнопленници го следвали членовете на българското царско семейство. След благодарствения молебен, отслужен в църквата „Св. София", Борис II публично трябвало да снеме от себе си знаците на царското си достойнство (есента на 972 г.).

България на Крума, Бориса и Симеона била погребана. Унищожена била и българската църква, чиито земи минали под ведомството на цариградския патриарх. Предоставила съдбините си в ръцете на некадърни управници, Преславска България бе принудена да очаква спасението си от сили, които сами се бореха за нейното държавно наследство. И в слепотата си сама се предаде тъкмо на тая от тях, която никога не бе преставала да бъде най-големият ѝ неприятел.

1. Мутафчиев, П. Маджарите и византийско-българските отношения през третата четвърт на X в. — ГСУ ИФФ, XXXI, 1935; Schlumberger, G. Un empereur byzantin au Xe siècle. Nicephorus Phocas. Paris, 1890; Анастасијевић, Д. Н. Хронологија изашљања Бориса II и Романа у талаштво на визант. двор. — ГСНД, II, 1926.
2. Знойко, Н. О. О посольстве Калокира в Киев. — ЖМНПр, VII, 1907; Мутафчиев, П. Русско-болгарские отношения при Святославе. — Seminarium Kondakovianum, IV, 1931.
3. Schlumberger, G. L'épopée byzantine à la fun du Xe siècle. Paris, 1896; Мутафчиев, П. Съдбините на средновековния Дръстър. — Сб. Силистра и Добруджа. С., 1927; Anastasijević, D. N. La chronologie de la guerre russe de Tzimiscès. — Byz., VI, 1931; Dölger, Fr. Die Chronologie des grossen Felzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen. — BZ, XXXII, 1932.

XII. ОХРИДСКО ЦАРСТВО

1. НАЧАЛО И ПЪРВИ ПЕРИОД ОТ БОРБИТЕ МУ С ВИЗАНТИЯ

Недоволството в България от управлението на Петра никога не преставало. Причините за това били много. Военните сили на държавата се намирали в плачевно състояние, отбраната на страната била занемарена, за смекчаване на социалните противоречия не се предприемало нищо, а развалата, внасяна от византийските нрави, вършела все по-големи поражения всред българското общество. Най-дълбоки били тия поражения на Изток, в областите около столицата, гдето византинизмът всецяло бил овладял царския двор и близките до него светски и църковни среди. В Запада, който се намирал далеко от това огнище на зараза, българските традиции били по-запазени и здрави. Ето защо и националната съпротива срещу всеобщото разложение се оказала тук много по-силна. Не е било случайно обстоятелството, гдето именно в западните области бе избухнало въстанието начело с Михаила, първата въоръжена масова реакция против един режим, който водел държава и народ към провала. Не е чудно, че и сега, когато подготвяната отдълго катастрофа вече настъпила, единствено в същия Запад се намерили сили, които се опитали да я предотвратят.

Като водачи на движението за спасяване на държавата се явили тоя път четирима братя — Давид, Мойсей, Арон и Самуил. Техният баща Никола бил виден болярин, кòмит на някоя от западните български области. Поради това тогавашните византийски и източни известия ги наричат комитопули — „синове на комита". Началото на тяхната дейност се отнася към времето, когато след първия поход на Светослава Петър заболял и царството, останало без ръководство, било заплашено да потъне в анархия. Тогава те направили опит да поемат върховната власт. Но в Цариград, гдето внимателно следели работите в България, веднага разбрали какви могат да бъдат последиците на едно национално възродително движение и побързали да го осуетят. Борис и Роман били освободе-

ни от заложничество и изпратени в България не само поради страховете, които Светослав задавал на империята със своите планове, но, както изрично бележи византийският летописец Йоан Скилица, „за да вземат бащиното си царство и да спрат по-нататъшните успехи на комитопулите".

Как са се развили по-нататък събитията във връзка с това движение, не се знае. Може би, след като Борис II заел престола, чувството за лоялност към представителя на династията е заставило четиримата братя да преустановят започнатото дело. Не е известно също какво отношение са заели те към сключеното след това съглашение със Светослава. Сигурно е само, че властта на руския княз се е простирала единствено над източната половина на царството и че когато Цимисхи прогонил русите и обявил българската държава за унищожена, а земите ѝ присъединени към империята, тоя акт в действителност е засегнал също тъй само Източна България. В Българския Запад по онова време византийците не проникнали. Цимисхи навярно предполагал, че след като завладял българската столица и отвел в плен цялото царско семейство, обезглавеният Запад не ще закъснее сам да му се подчини. Случило се тъкмо обратното. Синовете на Никола отново изстъпили начело на своя народ и спрели разложението. Българската държава била спасена от окончателно унищожение, но останала само с част от предишните си територии. След като Североизтокът, нейна люлка и средище на политическия ѝ живот, вече бил под чужда власт, ръководството било поето от Македонския Югозапад. Тъй се явява Западното българско царство, наричано още и Охридско по името на своята по-късна столица. В неговите предели още в самото начало на съществуването му се намирали Софийската, Моравската и Видинската области, а също и Македония, с изключение на земите около Сяр, които Византия владеела и по време на Преславското царство.

Мнението, че бащата на четиримата братя се наричал Шишман и че носел още прозвището Мокър или Мокрий, е отдавна изоставено. То се основаваше на един латински документ, който се оказа късен фалшификат, а освен това и на две места у византийската писателка Анна Комнина, които или дължат произхода си на някакво недоразумение, или пък са изкълчени от по-сетнешен преписвач.

Днес не знаем на коя област е бил управител кòмитът Никола. Предположението, че той е бил от славянско потекло, също не може да бъде подкрепено с никакви доказателства, както недостатъчно доказано си остава и друго едно мнение — че в жилите на семейството му текла арменска кръв. Кòмити, т. е. граждански управители на провинциите в тогавашна България, са били не само потом-

ците на някогашните славянски първенци, но и тия на едновремешните прабългарски боили. Вехтозаветните имена на четиримата Николови синове също не дават никакво основание да се твърди, че те са били от славянски, а не от прабългарски произход. Такива имена у нас след покръстването са били нещо съвсем обикновено както сред славяни, тъй и сред прабългари. Един от синовете на Бориса се е наричал с вехтозаветното име Гавраил, а най-младият от синовете на Симеона освен прабългарското туранско име Боян е носил и библейското Венеамин.

Никакви известия нямаме освен това, по какъв начин първоначално е било уредено управлението на свободните български земи: дали те са били разделени помежду четиримата братя, като всеки един от тях се е грижил само за една област, или пък, което е по-вероятно, те са управлявали цялата държава общо, като при отделни случаи всекиму от тях се е падала някоя самостойна задача. Във всеки случай мнението, че запазилите независимостта си български земи сега образували четири о т д е л н и области, не почива на никакви сериозни основания.

След похода си в България императорът Йоан Цимисхи цели три години прекарал на Изток, гдето във война с арабите успял да отвоюва почти цяла Сирия и голяма част от Месопотамия. Българите били оставени на спокойствие и Николовите синове използували този период, за да затвърдят вътрешното положение на държавата и да добият за нея външно признание. Навярно с тая задача едно българско посолство в 973 г. се явило при двора на германския император Отон I в Квендлинбург. През това време в пределите на Западното царство се стичали видни българи от източните земи, както и всичко по-будно, което не могло да се помири там с чуждото господство. На първо място между тия емигранти се намирали потомците на някогашните прабългарски боили, които предлагали на четиримата братя вярната си служба. Прабългари са били, ако се съди по имената им, не само прочутият Кракра, но и неколцина други войводи, които, както по-долу ще видим, останали и последни борци за българската независимост.

Тук намерил убежище и сваленият от Цимисхия български патриарх. След като напуснал Дръстър, гдето по време на Симеона и Петра била постоянната му резиденция, той първоначално се задържал известно време в Средец, след което седалището на патриаршията се местило едно след друго във Воден, Мъглен и Преспа, докато най-сетне църковната столица била установена в Охрид. Постоянна държавна столица Западното царство, поне в началото си, изглежда, че не е имало. По-сетне като държавен център се явява Преспа, а след нея Охрид.

Смъртта на Цимисхия в 976 г. и появилите се непосредствено след нея неуредици във Византия дали възможност на българите не само да затвърдят положението си на Запад, но и да минат в настъпление. Първо се вдигнала Североизточна България. Византийските гарнизони били прогонени от тамошните градове и крепости и цялата област влязла отново в състава на царството. Измежду всички земи, които то обхващало по времето на Петра, под византийска власт останала само Северна Тракия — между Балкана и Родопа. Самуил след това почнал действия на юг, към Тесалия, а Мойсей обсадил гр. Сяр. Тук обаче той паднал убит, а с него пропаднало и предприятието за овладяване на Източна Македония. Около това време свършил дните си и най-възрастният от братята Давид, убит неизвестно при какви обстоятелства от скитници-власи негде из областта между Костур и Преспа. Начело на държавата сега останали двамата най-млади братя, Арон и Самуил. При вестта за събитията в България детронираният Борис II и брат му Роман не могли да остават повече в Цариград. След осемгодишно пленничество те сполучили да избягат оттам и се добрали до българската граница. Но българските гранични войници поради облеклото им ги сметнали за гърци, стреляли върху им и убили Бориса. Роман навреме успял да се обади кой е и се спасил.

Самуил и Арон и тоя път проявили всичката си лоялност към последния представител на старата царска династия. Роман бил провъзгласен за български цар, при което двамата братя заели положението на първи негови сътрудници и военачалници. Отношенията между него и тях напомняли ония между Светослава и Бориса II. Роман се ползувал с всички почести като глава на държавата, но фактически властта в нея била упражнявана от Арона и Самуила. Но първо място между двамата братя още сега, благодарение на личните си качества, заел Самуил. Неговите действия в Тесалия свършили с превземането на Лариса, главен град на тая област. Жителите му — гърци, единствената опора на византийската власт в тая провинция, били преселени в България. Синът на Самуила Гаврил Радомир, който преди това се бил развел с първата си жена, дъщеря на маджарския крал, се оженил за една от пленените ларисчанки. Пренесени от Лариса в България били и мощите на тамошния многопочитан светец Ахил. Самуил заповядал те да бъдат поставени в голямата църква на острова в Малкото Преспанско езеро.

Действията на Самуила в Тесалия не са били вдъхновявани от завоевателни стремежи, а от желанието да се съберат в държавното българско цяло земите, населявани от български славяни. Тесалия, в която още от началото на VII в. са живеели славянските велегостичи, е била една от тях. Веле-

гостичите запазвали своята независимост през целия VII в., а не бил унищожен племенният им строй и след като по времето на императрица Ирина, в самия край на същия тоя век, те трябвало да признаят византийската власт. Наскоро след това едно византийско известие споменава техния княз А к а м и р — може би извратено от О к о м и р. Поради това, че искал да събори Ирина от престола и издигне на него някой от синовете на Константина Копроним, по онова време заточени в Атина, той бил ослепен. Тежненията на тесалийските славяни към българската държава били проявени още по времето на Крума, а по-късно — при Пресияна, и те са предизвикали по времето на Симеона българските походи към ония земи. Самуил сега е завършил онова, което неговите предшественици не смогнали да сторят. От негово време нататък тесалийските славяни възприели народностното име българи, с което ги зоват и самите византийски автори от втората половина на XI в. Запазило се е това тесалийско българско население и много по-късно. Последните споменавания за него са от XV в. — епохата на турското завоевание. Един или два века след това то било напълно погърчено.

През всичкото това време Византия бездействувала. Новият император Василий II трябвало да се бори с един от своите пълководци, Варда Склир, който искал да му отнеме престола, а след това — и да вземе мерки за защитата на Южна Италия, гдето византийската власт била оспорвана от германския император Отон II. Тъй изминало цяло десетилетие от смъртта на Цимисхия, докато Василий II се реши да се обърне срещу българите. През Одрин и Пловдив той се запътил към Средец и го обсадил. Но българският гарнизон храбро отбивал пристъпите на неприятелите, а с умели противодействия унищожил и стенобойните им машини. Обсадата се затегнала. Припасите, с които императорската армия разполагала, били изчерпани, а малките отреди, пращани из околностите, за да набавят храна, били унищожавани от българите, които държали съседните крепости. Между това понесъл се и слухът, че Самуил със силна войска настъпва от Македония на помощ на града. Тогава, на двадесетия ден от пристигането си пред Средец, императорът заповядал обсадата да бъде снета и потеглил на обратен път. Но Самуил вече се бил погрижил да не го остави да отстъпи безнаказано. Когато на 17 август 986 г. обхванатата от лоши предчувствия и тревога византийска армия навлязла в дългата и тясна „Българска клисура" (долината на р. Яворица между Траянова врата и Ветрен), скритите в околните гори българи се нахвърлили върху ѝ. Пътят за отстъплението ѝ бил отрязан и заградените от всички страни ромеи, обречени на безпощадно изтребление. Повторила се историята от 811 г. и ако Василий избегнал участта на Никифора I, за това той имал да благодари само на арменската си пехотна гвардия. Тя го взела в средата си и през някакви странични пътеки успяла да си пробие изход към равнината на Марица. Византийският историк Лъв Дякон, който като императорски духовник участвувал в по-

хода и по чудо успял да се спаси, разказва, че погинало или паднало в български плен всичко останало. За ужаса, от който било обхванато византийското общество при вестта за тоя погром, може да се съди по едно стихотворение на тогавашния византийски поет Йоан Геометър: „И слънцето да бе се сгромолясало от своите висини, възклицава той, аз все пак не бих помислил, че стрелите на българите ще се окажат по-силни от копията на ромеите. Бъдете проклети, гори и страшни планини, проклети да сте, мрачни скали!"

Нещастният изход на похода към Средец разклатил трона на Василий II и той в продължение на нови няколко години трябвало да се разправя с бунта на друг от своите пълководци. Но през това време от междуособици била заплашена и България. Със своята енергия и заслугите си Самуил постепенно изпъкнал като единственият човек, който можел да се справи с многобройните и тежки задачи, изникнали пред народ и държава. Неговият брат Арон, макар и по-възрастен, се виждал все повече засенчен. Тогава завистта и враждата заговорили у него и той се поддал на внушенията на Цариград, гдето се надявали да предизвикат разцепление сред българите. Летописецът Скилица направо представя Арона като византийски приятел. Самуил, съзнаващ невъзможността да бъдат примирени стремежите на българския народ към независимост с ония на византийския империализъм, трябвало, прочее, да избира между братските си чувства и дълга към родината си. И той не се поколебал да изпълни повелението на тоя дълг: Арон бил убит. Заедно с него погинало и цялото му семейство. По молбата на Гаврил Радомира бил пощаден животът на Ароновия син Иван Владислав.

Скилица разказва, че убийството на Арона било извършено в местността Разметаница. Това име носи днес един приток на р. Джерман, Дупнишко. В околностите й има развалини на средновековна крепост „Царичина". В нея според народното предание един български цар бил убит от брата си. Предполага се, че това предание се отнася до Арона, който, вярват някои, имал там лятната си резиденция.

След смъртта на Арона войната с Византия пламнала с нова сила. За да се осигури от всякакви изненади откъм брегoвете на Адриатика, гдето византийската флота била пълен господар, Самуил се насочил към Драчката област, единствената там, която византийците още владеели, и я завзел заедно със самия град Драч. Василий II и тоя път поискал да сложи край на Самуиловите успехи и отново почнал нападенията си срещу България. Но за тия негови действия, които траели три-четири години, известията са съвършено оскъдни и тъмни. Може би към тоя период се отнася съобщението на един

арабски летописец, Яхя Антиохийски, че българският цар Роман попаднал във византийски плен и повторно бил отведен в Цариград, гдето три-четири години по-късно умрял.

2. ЦАР САМУИЛ

След като в продължение близо на двадесет години (976—994 г.) Самуил бил фактически владетел на България, сега, подир смъртта на Арона и повторния плен на Романа, той вече останал единствен ръководител на нейните съдбини. Поради това той се провъзгласил за цар и войната с Византия започнала с още по-голямо ожесточение. Самуил поискал да изтръгне крепостите, завладени от Василий II през последните години около югоизточните граници на царството, след което настъпил и към Солунско. Тамошният военачалник Григорий Таронит, арменец по произход, който се осмелил да го посрещне на открит бой, разбит, сам паднал в битката, а син му Ашот бил пленен. Самуил нямал обсадни машини и поради това якият Солун се запазил. Царят оттам свърнал на югозапад и покрай Олимп през Тесалия и Термопилите нахлул в Беотия и Атика. На византийците се удало да го спрат едва пред укрепленията на тесния Коринтски провлак. Неговата цел — да постигне присъединението на земите на пелопонеските миленци и езерци — останала неизпълнена.

Но и цялото, започнато с тъй големи изгледи за успех, предприятие свършило накрай с неочакван погром. Докато царят се бавел в Средна Гърция, от Цариград за заместник на падналия в борбата срещу българите Григорий Таронит бил изпратен опитният и крайно енергичен военачалник Никифор Уран. Той пристигнал в Солун със значителна войска и когато научил, че Самуил бил далеко на юг бързо се спуснал по дирите му. Той пресрещнал българите, когато те на връщане били минали Термопилите и стигнали до долината на р. Сперхий. Неприятелите застанали един срещу друг на двата ѝ бряга. От големите дъждове тя била силно придошла и поради това Самуил заповядал войската му да остане на почивка, без да нареди да се вземат необходимите мерки за охрана. Това безгрижие не избягнало от острото око на византийския военачалник. През нощта той успял да намери брод, превел през него войската си и нападнал спящия български стан. Победата му била пълна. Броят на падналите българи бил извънредно голям; останалите, заедно със Самуила и Гаврил Романа, които сами били тежко ранени, по околни пътища през планините на Етолия едва смогнали да се доберат до Македония (996 г.).

Византийците не съумяли да използуват тая своя победа и из-

глежда, че между двете страни била сключена временна спогодба. Самуил имал нужда от нея, за да може да възстанови силите си, а на неуморимия Василий II тя била потребна, за да завърши войната с арабите в Сирия. Тоя период на спокойствие по източните си граници Самуил използувал и за да се обезпечи откъм сърбите, тъй като навярно се боял, че те и сега, както по времето на Симеона, са могли да станат оръдие на византийската политика срещу България. Редицата малки държави, на които след смъртта на Чеслава се разпаднала Сърбия, не били в състояние да окажат сериозна съпротива на Самуила, който едно след друго подчинил цялото сръбско приморие и стигнал чак до гр. Зара в Северна Далмация. Измежду прибрежните градове се задържали само Дулчино и Дубровник. На връщане Самуил ударил през Босна и Рашка, чиито жупани също му се подчинили. Най-силна съпротива в тия си действия срещу сърбите той срещнал от страна на Иван Владимира, княз на Зета, Требине и Захълмие. Но и тя била бързо преодоляна, а Иван Владимир отведен в Охрид и там затворен. По-късно Самуил го оженил за дъщеря си Косара и му повърнал владенията. Друга от дъщерите си, Мирослава, той оженил за пленения при Солун Ашот, комуто поверил военното началство над Драч и областта му.

Тия успехи на Самуила издигнали извънредно много неговия престиж. В средата дори на византийската аристокрация в Македония и Тракия имало люде, които били готови да търсят покровителството му и да съдействуват за присъединението на останалите там под византийска власт области към българското царство. В самия Солун съществувала и българска партия, чиито водачи, двама видни императорски сановници, за да бъдат обезвредени, били изпратени на заточение (999 г.). Други техни съмишленици в Одрин, понеже се бояли да не ги постигне същата участ, избягали при Самуила.

Но за съжаление това са били последните щастливи години в живота на Охридското царство. Отсега нататък бедите една след друга и с все по-голяма сила почнали да се трупат върху му. Нещастието на Самуиловска България се е състояло, на първо място, в географското положение на нейните земи, простреми върху грамадното пространство от Дунавската делта до залива Арта, но лишени от едно естествено средище, от което биха могли да бъдат успешно отбранявани. От Тракия византийците с еднаква леснота и бързина могли да се насочват към североизточните или югозападни български провинции, без българският цар да бъде в състояние да им окаже навременна помощ. Освен това Самуил е имал срещу себе си един противник като Василия II, чиято упоритост и неукротима енергия са били феноменални. А свръх всичко друго сега, след един въз-

ход от почти цяло столетие, Византия се намирала на върха на своето държавно и военно могъщество. Никога след времето на Ираклия (VII в.) нейните владения на изток не са достигали тъй голям обхват. И самите араби, които някога вярвали, че са на път да станат господари на Цариград, сега с последни сили трябвало да бранят срещу ѝ остатъка от някогашните си завоевания в Месопотамия и Палестина.

Едва-що завършил войната с тях, Василий през 1001 г. се обърнал срещу България. Докато сам той с част от войските си опустошавал областта около Средец, други през Балкана нахлули в Североизточна България. Преславец, Големият Преслав и Дръстър отново паднали под византийска власт и сега вече били окончателно загубени за Охридското царство. Самуил не можел да попречи на тая загуба, тъй като ударите си Василий нанасял от различни посоки. На следната година той налетял на Южна Македония и Тесалия, гдето овладял много градове и крепости, между тях Верея (дн. Бер), Сервия (Караферия, още и Селфидже) и Воден. Жителите им той преселвал към Западна Тракия.

Самуиловите войводи бранели отчаяно поверените им твърдини и пораженията не били в състояние да сломят техния дух. В съзнанието, че се решава съдбата на държава и народ, те забравяли себе си. Ако царуването на Самуила не е най-бляскавата епоха в нашата история, то безспорно е най-героичното време в цялото ни средновековно минало. Никога народ и водачи не са се чувствували тъй сплотени около една задача — тая за спасението на националната независимост — и никога духовната издръжливост и готовността за саможертва не са се издигали у българина до такова величие, както тогава. Комендантът на Сервия Никулица, един от ония тесалийски българи, които след завладяването на Лариса от Самуила постъпили на негова служба, попаднал след превземането на поверената му крепост във византийски плен. Но отведен в Цариград, той избягал оттам, за да застане отново под заповедите на своя цар. Защитникът на Воден Драгшан два пъти падал в плен и макар Василий да му осигурил възможността да се наслаждава от всичките удобства на спокойния живот и двата пъти се отказвал от тях, за да грабне меча и се нареди между борците за спасение на българската държавност. Пленен за трети път, Василий заповядал да го набият на кол.

След успехите си на юг, Василий на следната година се обърнал към далечния Български Север и обсадил Видин. За да го застави да се оттегли оттам, Самуил предприел бърз набег към Тракия и стигнал дори до Одрин. Но императорът не се поддал на тая диверсия и Видин след осеммесечна обсада бил превзет. По Морава Ва-

силий се спуснал след това към Скопие, отгдето Самуил се опитал да го отхвърли, но поради това, че повторил грешката при Сперхий, претърпял поражение и Скопие също паднал във византийски ръце. Оттам императорът потеглил за Средешката област. Но храбрият Кракра отбил всичките му пристъпи срещу Перник, а устоял и на съблазнителните обещания, чрез които императорът се опитал да го подкупи. Останалите тамошни крепости също се удържали. Измяната дошла оттам, гдето най-малко била очаквана. Царският зет Ашот в отплата за високата почит, с която Самуил го удостоил, влязъл в разбирателство с някои гръцки първенци от Драч и предал града на извиканията за това византийски флот. Жена му, Самуиловата дъщеря Мирослава, не се поколебала да последва мъжа си в Цариград, гдето получила титлата и положението на придворна дама.

От тоя момент в продължение на осем години войната по българските граници не спирала, но действия от по-голям размер, изглежда, не били предприемани. Тъй настъпила фаталната 1014 г. Василий с многобройна войска от Сяр се отправил към Струмица. Тук обаче, при с. Ключ, в най-тясното място на Струмишката долина той бил спрян от изкуствената преграда — ров с насип и дървени съоръжения, — която Самуил още преди това бил заповядал да издигнат там и сега сам се явил, за да я брани с войските си. Тогава византийският военачалник Никифор Ксифий бил изпратен със силен отряд да обходи българите през Беласица и докато те с всички сили отбивали откъм изток пристъпите на водените от императора войски, той връхлетял в тила им. Заградените по тоя начин в тясната долина българи трябвало да се бият сега, за да си отворят път за отстъпление. Но то се оказало невъзможно. Самуил се спасил само поради това, че син му Гаврил Радомир го метнал на коня си и го изпратил към Прилеп, но 14 хиляди от неговите войници паднали в плен.

Василий се отправил след това към крепостта Струмица с надежда, че лесно ще може да я превземе, но срещнал там тъй силна съпротива, че трябвало да се откаже от цялото си предприятие. Той намислил тогава да продължи пътя си за Солун, чийто военачалник Теофилакт Вотаниат бил изпратен да разчисти прелезите, които водели за тоя град през западните разклонения на Беласица. Вотаниат навлязъл в тамошните клисури и след като помислил, че изпълнил добросъвестно възложената му задача, потеглил обратно към Струмица, за да съобщи на императора, че пътят към Солун е свободен. Но Гаврил Радомир, който със спасените при Ключ войски заемал съседните височини, заповядал да му пресекат пътя. Попаднал в тъй устроената засада, Вотаниат бил убит, а погинал и

почти целият му отряд. При тая вест разтревоженият Василий бързо отстъпил на изток от Струма.

Въпреки това битката при Беласица е била смъртен удар за Западното българско царство. И не защото българите загубили в нея цвета на войските си — такава загуба те все още могли да понесат, — а защото тя предизвикала края на Самуила. Василий II заповядал да извършат над всички пленени при Беласица българи нещо, което никой, облечен във власт злодей, никога, дори и в най-тъмните исторически времена, не е смятал за възможно и допустимо. На пленниците били избодени очите, като на всеки сто души от тях бил оставен по един едноок водач. Тъй те били изпратени при царя им. Когато Самуил видял своите ослепени съратници, паднал в несвяст и на третия ден след това починал (6 октомври 1014 г.). Със своята смърт той засвидетелствувал нравственото си превъзходство над своя безчовечен противник.

3. ПАДАНЕ НА ОХРИДСКОТО ЦАРСТВО

След Самуила българският престол бил зает от сина му Гаврил Радомир, постоянен сътрудник на баща си и неотлъчен участник във всичките войни през последните двадесет години от Самуиловото царуване. За него Скилица казва, че по физическа сила и храброст надминавал Самуила, но по ум му отстъпвал. Той не царувал и една година. При вестта за Самуиловата смърт Василий II въпреки късната есен потеглил към България, като се надявал да използува неустановеното ѝ вътрешно положение. Той стигнал до Битоля, но не успял да го превземе. Други негови войски обаче завладели Прилеп и Щип. През пролетта на следната година след упорита отбрана паднал и Мъглен, чийто войвода Илица се предал само след като крепостните стени на града били съборени. Едновременно с тия действия Василий завел тайни сношения с Иван Владислава, син на Арона, като го подбуждал срещу Гаврила. Подстрекателството му скоро дало очаквания резултат. По време на лов около с. Петърско, на едноименното езеро, югозападно от Острово, Иван Владислав убил своя братовчед, комуто дължал живота си. Заел чрез това престъпление престола (лятото на 1015 г.), той веднага уведомил за това Василия, като го уверявал в предаността си и изказвал надеждата, че между двете страни ще настъпи мир. Коварният византиец обаче не мислел да спре насред път. След смъртта на Самуила почнала да настъпва сред българите деморализация и Василий намерил люде, които се оказали готови да премахнат и новия цар. Но Владислав узнал за готвеното

срещу му покушение и то не сполучило. Императорът тогава прибягнал отново до силата. През Битолско той неочаквано ударил към Охрид и го завзел. Крепостта обаче, гдето се намирали и царските дворци, се удържала и Василий нямал време да пристъпи към обсадата ѝ. Неговият ариергард, оставен да пази проходите между Битоля и Охрид, бил нападнат от българския войвода Ивац и унищожен. Това принудило императора да се оттегли колкото е възможно по-скоро. Войските, които след това изпратил срещу Струмица и Средец, също не свършили нищо.

Иван Владислав от своя страна, вместо да търси средства, за да закрепи разколебаното от толкова несполуки и нещастия съзнание на народа, да възкреси вярата в собствените му сили и да вземе мерки за отбраната на останалите още свободни български земи, продължавал да отстранява с нови престъпления лицата, близки на Самуиловия дом. Жертва на подозрителността и вероломството му паднал и Самуиловият зет Иван Владимир. Между това Василий не оставал в бездействие. Новата тримесечна обсада на Средец свършила безуспешно, но затова пък византийските войски подложили на повторно опустошение Битолско. Опитът на енергичния Кракра да хвърли срещу Византия печенезите и по тоя начин да пренесе борбата в източната част на полуострова бил навреме узнат и осуетен от византийците, а натискът им срещу македонските земи се увеличил. При все това Иван Владислав имал непредвидливостта да остави без внимание местата, застрашени от тоя натиск, и се увлякъл в предприятие, което и в най-щастливия случай не е могло да подобри военното му положение. Рано през 1018 г. той обсадил гр. Драч. Тук той намерил и смъртта си. За нея още тогава се явили много легенди. Най-вероятно е съобщението на един малко по-късен автор, според който Иван Владислав паднал убит пред стените на града при един двубой със защитника му византийския военачалник Никита Пигонит.

След неговия край разрухата настъпила с неудържима сила. И характерно е, че знакът за това бил даден тъкмо от ония среди около царския двор, на които преди всичко лежал дългът да мислят за спасението на държавата. Те предпочели да се погрижат за собственото си благополучие. Още по времето на Гаврил Радомира между тях почнало да се поражда настроението, че е безполезно да се продължава борбата. При Иван Владислав то още повече се засилило и сега се оформило в идеология на една група,която искала да се сложи оръжието. Най-видни нейни представители били патриархът Давид, „началникът на вътрешните крепости" Богдан и царицата Мария, вдовица на Иван Владислава. Те попречили на Фружина, най-възрастният от синовете на Иван Владислава, да заеме прес-

тола. Противниците им, между които се намирали неколцина от верните войводи на Самуила, начело с непримиримия Ивац, се оказали безсилни да предотвратят решеното предателство, още повече поради това, че малодушието и изневярата пречупили и други измежду най-известните борци за националната независимост. Широки български земи оставали свободни и стотици крепости в тях могли още дълго време да устояват на пристъпите на завоевателя. Ако техните защитници вече са чувствували умора, не по-малко уморен е бил и шестдесетгодишният Василий, който въпреки всичкото си военно превъзходство не виждал края на една борба, започнала преди десетилетия, без да му е донесла съществени резултати. Осем години по-късно той умрял, а след него империята стремглаво тръгнала по нанадолнището на упадъка. Но мнозинството на народ и първенци у нас било неспособно да предвиди или да почувствува и разбере всичкото това. Липсвала властната воля на един вожд, какъвто бил Самуил. А оставен сам на себе си, българинът тогава, както и през всички епохи на своята история, овладян от малодушие, се оказал негоден за по-нататъшни подвизи.

Василий II се намирал в Цариград, когато получил известие за смъртта на Иван Владислав. Тук му било донесено и за готовността на българските първенци да преустановят всяка по-нататъшна съпротива. Императорът незабавно се отправил към запад. В Одрин пред него се явили пратеници на Кракра със съобщението, че Перник заедно с тридесет и пет околни крепости му се предават. Из по-нататъшния му път други го пресрещали със също такива известия за Струмица, Липлян (на Косово), Битоля, Морозвизд (при р. Брегалница) и др. Пред самата Струмица му се представили патриархът Давид и боляринът Богдан с писмо от царицата, която предавала царството, като молела срещу това закрила за себе си и за своите деца. По-нататъшното движение на Василия към Охрид представяло триумфално шествие: всички се надпреваряли да му изявяват своята покорност. В дворците на Охрид той сложил ръка върху царските съкровища, а освен това и на сто кантара злато, които раздал на придружаващите го войници.

Престолонаследникът Фружин, който първоначално не се поддал на общото настроение, заедно с двама от братята си се оттеглил в планината Томор (в днешна Албания, югозападно от Охридското езеро). Но скоро желанието им да продължават борбата изстинало и те също се предали. Всред настъпилата всеобща покруса малцината войводи, които още оставали верни на Самуиловите завети, трябвало да се убедят в суетността на всяка по-нататъшна съпротива. Между тях бил войводата на албанския Белград (днес Елбасан), Елемаг и Гавра, чиято област навярно също тъй се на-

мирала отвъд Охрид и Преспа. Но не минало много и тия двама стари войни поискали отново да вдигнат народа на борба. Предприятието им не сполучило и Гавра заплатил за него със зрението си — бил ослепен. Единствен храбрият И в а ц не мислел да се покори. С малка дружина от верни люде той заел една непристъпна крепост в планината Врохот (при р. Девол в Албания) и Василий напразно загубил цели два месеца, за да го уговаря да се предаде. Оставало да се прибегне до последното и най-вярно средство, с което византийците знаели добре да си служат. Смелият и честен, но доверчив българин бил вероломно ослепен и с това последното гнездо на съпротива в ония места било унищожено. Държал се още градът Срем в далечния северозапад. Но след като и неговият войвода С е р м о н станал жертва на византийското вероломство, той също отворил вратите си на чужденците. С българската държава, която през течение на тривековното си съществуване бе създавала тъй много страхове на империята, вече било свършено (1018 г.). Сръбските земи не оказали никаква съпротива на победителя, а с тях целият Балкански полуостров паднал под византийската власт.

Членовете на българското царско семейство били отведени в Цариград и там, в средата на византийската аристокрация, скоро забравили своя народ. Почетни византийски чинове и титли получили и ония от българските боляри и войводи, които доброволно предали своите земи и крепости. Византийците много добре разбирали какво дължат на императора, който ги отървал от българската опасност, затова му дали прозвището „Българоубиец“ и с него запазили паметта му в своята история. Сам той обаче имал вярното предчувствие за преходността на своето дело. И поради това в завещанието, което оставил в един от цариградските манастири, напътвал своите приемници, как да действуват срещу българите в случай, че те някога отново се навдигнат.

4. ХАРАКТЕР И УРЕДБА НА ОХРИДСКОТО ЦАРСТВО

Охридското царство поради това, че е представяло непосредствено продължение на старата българска държава, наследило нейните традиции и устройството ѝ. Самуил се чувствувал носител на заветите на Бориса и Симеона и техен законен наследник. Тази е била причината, загдето, при все че години подред бил истински господар на държавата, приел царската титла, само след като изчезнал последният представител на старата българска династия. Запазен бил в Охридска България и създаденият от прабългари-

те кавхански институт. При възшествието на Гаврил Радомира кавхан е бил велможата Дометиан. Както и по-рано, държавата била разделена на области, над чиито военни сили заповядвали отделни военачалници, какъвто напр. бил прочутият Кракра. В неговата област, която навярно обхващала земите около Витоша, на юг до Осогово и Рила, се намирали 35 крепости. Ако за комити — представители на гражданската власт в тия провинции, нямаме през това време на непрестанни войни никакви известия, то е навярно, защото те са били засенчени от своите военни колеги.

Все поради това, че през късия период на съществуването си Западното царство се намирало в състояние на непрекъснати войни, неговите представители не разполагали с време и спокойствие, за да се занимават с вътрешните му работи. Животът им протекъл повече в походи или в пограничните области, за чиято защита трябвало постоянно да се грижат. Навярно по тази причина държавата на първо време не е имала установена столица. Преспа се споменава като престолно място на Самуила едва десетина години след като царството съществувало, когато тук били пренесени от Лариса мощите на св. Ахила.

Самуиловите дворци се намирали на южната част на острова, дълъг 1700 и широк 500 м, в Малкото Преспанско езеро; тук се издигала и голямата, според преданието построена от Бориса I църква, една от най-големите църковни постройки на българското средновековие (дълга 48 и широка 23 м). Допреди няколко десетилетия нейните развалини още стърчаха. Тя е служила и за патриаршеска църква, когато, преди да се премести в Охрид, тук било седалището на българската патриаршия. Освен тая църква на острова има още четири други по-малки, две от които са в развалини. От дворците не е останало нищо. На мястото, гдето се издигали, днес тамошното население вярва, че се намирало някакво „калѐ". В Средните векове островът се наричал П р е с п а. Василий II го преименувал Константия, но това име скоро било забравено. По името на голямата църква населението го нарекло А х и л, както и днес го зове. В Голямото Преспанско езеро има два други острова. По-големият от тях се нарича Г р а д, а другият — М а л и Г р а д. И на единия, и на другия се издигали средновековни крепости. В полето на север от Голяма Преспа едно село и сега носи името Ц а р е в д в о р. Друго, недалеч от югоизточния бряг на същото езеро, по името на една също тъй стара църква се нарича Г е р м а н. При нея преди години бе намерена мраморна плоча със славянски надпис, който Самуил заповядал да издълбаят за спомен на покойните си родители Никола и Рипсимия и на брата си Давида.

Надписът има следното съдържание: „В името на Отца и Сина и на Светия Дух, Аз, раб божий Самуил, поставям в памет на своя баща, майка и брат тия кръстове. А имената на покойниците са: раб божий Никола, Рипсимия, Давид. Написа се в годината от сътворението на света 5501 (993 от Р. Хр.), 6 индикт." В говора на населението на тая затворена сред планините покрайнина е запазено старинното българско произношение на ѫ и ѧ. Тамошните българи и днес казват домб (дъб), ронка (ръка), понт (път), чендо (чедо) и т. н.

По-сетне, когато царска и патриаршеска столица станал Охрид, Самуил продължавал да идва в Преспа за отдих. Тук той и умрял. В Охрид царските дворци са се намирали на високия двуглав хълм, около който е разположен днешният град. Тук от някогашните крепостни стени са запазени малки части, а от дворците на Самуила не е останал камък над камък. Големите крепостни зидове, които днес стърчат върху по-високия от двата върха, са от турско време. Рано през турската епоха бил разрушен и манастирът на св. Климента. Църквата, в която се пазят днес неговите мощи, е от XIII—XIV в. По-стара е църквата „Св. София"; в първоначалния си вид тя е била построена през XI в. и може би е служила за патриаршеска. Манастирът „Св. Наум" на югоизточния край на Охридското езеро е съществувал непрекъснато от началото на X в. досега. В края на Западното царство Битоля бил един от неговите важни центрове. В околността на града се намирали дворците на Самуиловия син Гаврил Радомира.

Все поради това, че съществуването на Охридското царство протекло в кървави борби, културният живот в него не могъл да се развие. В областта на книжовното творчество през тоя период не се явяват никакви по-значителни имена. Но и за богомилството сега също нямаме никакви известия. Това не значи, че в западните български земи то било изчезнало. Напротив, сведенията от времето, непосредствено след като Македония паднала под византийска власт, показват, че броят на последователите на тая секта е бил извънредно голям и към нея принадлежало населението на цели покрайнини. Ако при все това за богомилство в българските земи по времето на Самуила не се говори, то е само защото тогава то е изгубило своя остър противодържавен характер. Както вече се спомена, силата на богомилското отрицание винаги се е намирала в зависимост от социалните условия в България. Когато страната била управлявана зле и положението на народните маси се влошавало, богомилите заемали особено враждебно отношение към властта и нейните представители. Настъпел ли обаче период, когато ръководните среди над българското общество отрезнявали и държавата поемала задачата си като представител и защитник на цялата на-

ция, силата на богомилското отрицание спадала и самите богомили се превръщали в безобидни и безвредни сектанти.

Тъй било и през Самуиловата епоха. Една от най-характерните нейни черти са решителните противовизантийски настроения във всички слоеве на българското общество. Дошли като реакция срещу едно тъжно минало, из тия настроения израствало повишеното национално чувство и държавно съзнание у тогавашния българин, проявената от всички жертвоготовност в борбата за държавна независимост. Всичко това обяснява дълбоката и тъй странна разлика между безсилието, всред което потъва Преславското царство, и колосалните енергии, развърнати непосредствено след това в Охридското. Неговото късо съществувание бе непрекъснат кървав подвиг, в който народът ни напрягаше всичките си сили, за да предотврати подготвяната му робска участ. И може би тя би била избегната, ако Самуил, тоя неуморим воин, който в продължение близо на четиридесет години се явяваше със своите дружини по бойните полета из всички краища на полуострова, не носеше и едно сърце, изпълнено с твърде много човешки чувства.

Охридска България падна, но делото на Самуила и заветите му не можаха да бъдат забравени. Неговата трагична сянка, възправена над ония земи, продължаваше да държи под властта си съзнанието на тамошните българи. Те бяха предадени, но победени те още не бяха. И затова очакваха времето, за да грабнат отново ръждясалите си мечове и да възстановят загубеното. Това време скоро щеше да настане.

ТОМ ВТОРИ

ВТОРО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

I. БЪЛГАРИТЕ ПОД ВИЗАНТИЙСКО ИГО

1. АДМИНИСТРАТИВНО И ЦЪРКОВНО УСТРОЙСТВО НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ; ПОЛОЖЕНИЕТО НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД ПОД ЧУЖДА ВЛАСТ

След като цяла България била завладяна от византийците, върху нея било разпространено общото византийско административно устройство. Българските земи били разделени на няколко провинции, на гръцки — „т е м и“, всяка една със свой управител, който бил началник и на въоръжените сили в нея, съединявал значи в себе си гражданската и военната власт. Според значението на отделните провинции тия управители носели длъжностните имена д у к с о в е или к а т е п а н и, а общо се наричали с т р а т е з и.

От българските земи първа получила сега византийско провинциално устройство областта между Дунава и Балкана, която византийците и най-рано завладели (1001—1002). Наречена била П а р и с т р и о н (на български П о д у н а в и е). Главният й град бил Дръстър и в границите й се намирала цяла днешна Добруджа. Стратегът именно на тая провинция уведомил в 1017 г. Василия II за опитите на Кракра да привлече печенезите и все чрез него Византия успяла да разстрои подготвения съюз. Земите около р. Морава образували друга провинция под името „т е м а н а п р и д у н а в с к и т е г р а д о в е“. Нейното административно средище през течение на византийското господство се местило и според нуждата през различните времена се намирало в Срем, Белград и Ниш. По-голямата част от македонските земи от Преспа и Дрин до Струм заедно със Софийско образували голямата тема, на която било запазено името Б ъ л г а р и я. Неин главен град и административен център бил Скопие, но понякога началниците й резидирали в Средец. Останалите български покрайнини били включени в съществуващите по-рано византийски провинции: днешна Южна България — в Одринската тема, Южна и Източна Македония — в Солунската, земите отвъд Охрид и Дрин — в Драчката, а Югозападна Македония заедно с днешната Южна Албания — в Навпактската (по

името на гр. Навпакт на северния бряг на Коринтския залив). Две от тия теми, Моравската и Подунавието, поради това, че били погранични, имали и по-особена уредба. Мнозина от жителите им били натоварени да носят военно-граничарска служба, като срещу това, освен че били освободени от данъци и други повинности, но получавали и годишни парични субсидии. Със същите задължения и привилегии Византия настанявала в тия две области и пришълци от чужди народи.

Василий II се оказал мъдър държавник. За да смекчи у българите усета за загубената им независимост, той запазил отделното съществуване и самостойността на българската църква. Само една промяна извършил в случая той: отсега нататък българският патриарх трябвало да се задоволи с титлата архиепископ, но негова столица оставал и занапред гр. Охрид.

В три грамоти, които дал на архиепископа, императорът определял църковната му област. В нея имало 33 епископства и тя обхващала всички земи от Добруджа до Епирските брегове на Адриатика. Тъй под властта на охридския архиепископ останала цяла днешна Северна България със Софийско и Велбъждско, цяла Моравска област с Белград, покрайнините около р. Сава със Срем (дн. Сремска Митровица), след това източните сръбски земи и ония отвъд Шар с градовете Раса (Нови Пазар), Призрен и Хвостно (при Ипек) и по-нататък — Албания, с изключение на областта около Драч и Скадър, целият Епир и най-сетне цяла Македония с Бер, Воден, Мъглен и Костур, на юг до Беласица и Олимп, а на изток до Родопа. Под ведомството на цариградския патриарх останали там само Солунско, Халкидикът и Серско, а освен това и Тракия с Родопските земи и Пловдивско. На охридския архиепископ било признато и занапред правото да събира от населението обичайния църковен данък. Освен от българите той трябвало да бъде плащан и от влашките пастири, пръснати из планините на „цяла България", а също и от тъй наречените в а р д а р и о т и-т у р ц и, които още през IX в. били настанени от византийските императори като военно-граничарски поселници по северните окрайнини на Солунското поле, от двете страни на Вардара.

Гражданските управители и чиновници в българските земи били задължени да оказват на архиепископа почит и послушание, да не се месят в църковните и манастирските дела и да не пречат в нищо нито нему, нито на подведомствените му епископи. Изглежда, че Василий II, комуто тъй неочаквано се удало да завладее всички български земи, имал и особени основания да бъде щедър към българската църква и да запази привилегиите ѝ от времето на българските царе. На подчинението на България той гледал като на най-

голямо дело на своя живот, постигнато, както той сам в една от грамотите си казва, „не без кръв, труд и пот, а с многогодишно постоянство и с божия помощ". Чрез влиянието, упражнявано от църквата върху съзнанието на масите, той основателно се надявал да примири българския народ с чуждото господство. А кой знае дали голямото му внимание към нейните висши представители не се е дължало на поведението им по времето, когато се е решавала съдбата на Българското царство. Във втората от споменатите си грамоти Василий нарежда напр., щото епископът на Видин да има в епархията си толкова зависими люде, колкото и самият архиепископ. За обяснение на това свое особено благоволение той съобщава, че тая епархия му „станала извънредно полезна, понеже му отворила вратите към вътрешността" на тогавашна България. Тук думата несъмнено е за събитията от 1002 г., когато падането на Видин наистина разчистило на завоевателя пътищата към средищните земи на Охридското царство. Не значат ли тия думи на Василий II, че след безплодната неколкомесечна обсада на силната дунавска крепост той е дължал превземането ѝ на съдействието на тамошния епископ? Ако безспорни доказателства за подобно предположение липсват, сигурно е, че без предателското държание на тогавашния охридски патриарх Давида волята на българите за продължение на борбата не би била парализирана и самият Василий не тъй лесно и бързо би осъществил тук завоевателните си цели. А патриархът в това отношение навярно не е бил сам сред своите събратя, българските архиереи.

Църквата в източноправославните страни бе държавен институт и опора на светската власт. Но това траеше само дотогава, докато тя сама се ползуваше от нейното покровителство и щедрост. Почувствуваше ли, че покровителят ѝ вече не е в състояние да ѝ бъде полезен, тя не се колебаеше да го изостави и да подаде ръка на силата, която идеше да го замести.

Тъй е било и през последните дни на Охридското царство. Но и сега, както в много подобни случаи, сметката е била направена, без да се вземат под внимание намеренията на победителя. След патриарха Давид, чиято по-нататъшна съдба не е известна, за охридски архиепископ бил утвърден някой си монах Йоан от Дебър. Той бил и последният българин на охридския архиепископски престол. След него гърците заграбили всецяло управлението на архиепископията; с редки изключения гърци били и всички владици, а българско останало само низшето духовенство. Още първите императори след Василия отнели правото на нейните архиереи да избират из средата си своя архиепископ, а го назначавали сами и обикновено измежду духовниците на Вселенската патриаршия. Наследникът

на Йоан Дебърски бил един малоазийски грък, Лъв, преди това библиотекар при цариградската църква „Св. София".

Макар Охридската архиепископия да си останала формално независима от цариградския патриарх и нейните началници да носели титлата архиепископи на цяла България, но поради това, че ръководните ѝ места били заети от гърци, тя престанала да бъде национален български институт. Ако по-рано нейните архиереи малко мислели за своите длъжности на просветители и наставници, сега те — чужденци не само по дух, но и по кръв и език — гледали на своето българско паство като на истинско стадо от диви и презрени същества. Охридският архиепископ Теофилакт (края на XI в.), навремето си един от най-образованите византийци, в своите писма до приятелите и покровителите си в Цариград често се оплаквал за това, че бил принуден да живее между невежите българи и сравнявал себе си с човек, изпратен на заточение. Непоносима за изтънчения византиец била не само простотата на българите. С истинско отвращение говори той за грубите им нрави, за овчите им кожуси, за непочтителното им отношение към него самия и изобщо към църковните сановници. Чувствувайки върху си омразата и презрението на своите духовни началници, българите навярно им отплащали със същата мярка. И при все това Теофилакт е бил един от най-добрите и най-човечните измежду охридските архиепископи на оная епоха. Ако той е имал към подведомствените си българи такова отношение, не е мъчно да се разбере как са се държали другите негови събратя, архиепископи или владици. Никой от тях не е разбирал и не е смятал за нужно да научи езика на паството си, а още по-малко да се грижи за подготовката на низшето духовенство. По тази причина още тогава епископските центрове в България се превърнали в огнища за разпространение на византийската култура и на гръцкия език и книжовност. Българската писменост тлеела в редките манастири, както и българският език на богослужението се държал предимно в църквите на по-малките селища.

Василий II постъпил умно и предвидливо и при уредбата на гражданското управление в българските земи. В една от казаните си грамоти той изрично говори, че макар и да станал господар на България, запазил „непокътнати нейните права". Летописецът Скилица също разказва, че императорът не пожелал да промени нищо във вътрешния живот на българите, а ги оставил да живеят тъй, както някога при Самуила, „под свои управители и по свой обичай". Това означава може би, че ако не всички, то голяма част от о б и к н о в е н и т е служби в провинциалната администрация ще да са били поверени на българи. Те са били посредниците между българското население и чуждата власт. Навярно било запазено само-

управлението на общините, а може би и на по-големите административни единици, в които властта била представяна от местни първенци. Също както през българско време останала и данъчната система; размерът на данъците не бил увеличен. Всеки земеделец, който работел с един впряг волове, трябвало да плаща на държавата „една крина жито, също толкова просо и една стомна вино". Очевидно Василий II избягвал всякакви нововъведения, при които масата на българския народ в своя всекидневен живот би чувствувала, че живее под чужда власт и със съжаление би си спомнила за с в о я т а загубена държава.

Но тоя ред не траял дълго. След смъртта на Василия (1025 г.) в империята настъпила коренна промяна. На цариградския престол почнали да се редуват владетели, един от друг по-неспособни, а управлението минало в ръцете на царедворци и на алчни бюрократи. Прахосничеството на държавните средства се превърнало в система, поради което приходите на държавата съвсем не били достатъчни, за да се посрещат все по-големите разходи. Нужно било да се търсят нови източници и това довело не само до прекомерно увеличение на данъчните тежести, но до изменение на цялата система на данъчно облагане и до създаване на нови, по-рано непознати данъци. Ако за византийското селячество — което и преди това е било много повече натоварено със задължения към държавата, отколкото селското население в България до падане на царството — тия нови изисквания са се оказали сега извънредно тежки, много по-зле са били почувствувани те в българските земи, тъй като предизвиквали дълбоки изменения и в стопанския бит на жителите им. Не минали десетина години след Василия и неговата наредба относно данъците, които трябвало да бъдат плащани от българите, била забравена. В данъчно отношение те били изравнени с жителите на останалите византийски провинции. Но злото почнало да расте оттук нататък. Докато в България до края на държавното й съществувание, пък и в самата Византия данъците по-рано се плащали в натура, отсега почнали да се събират предимно в пари. За да отговори на задълженията си към държавата, селянинът е трябвало да изнася произведенията си на пазара и — тъй като предлагането тук винаги надвишавало търсенето — да ги продава на безценица. По тоя начин с въвеждане на паричния данък селският стопанин фактически трябвало да отделя за държавата много по-голяма част от добива на своя труд, отколкото това било по-рано. А увеличението е расло още повече и поради липсата на всякакъв контрол върху делата на бирниците. По-рано, когато селянинът плащал задълженията си в натура, лично финансовият чиновник нямал никакъв интерес да взема от него повече от установеното от закона: връхнината той

мъчно могъл да използува. Иначе било сега, когато вместо произведения на земеделието и скотовъдството събирал пари, част от които могъл да задържи за себе си.

Но изнудванията, на които наред с останалото земеделско население във Византия са били изложени и българските селяни, не спрели дотук. Византия била страна с многолюдни градски центрове — само Цариград е броял по онова време над петстотин хиляди жители, — а те са се прехранвали от подвоз на храни из земеделските провинции. Същото било и с много области, които не били пригодни за земеделие. Докато данъците се плащали в натура, събираните чрез тях храни се употребявали за войските, каквито империята в по-голям или по-малък брой винаги държала под знамената, а остатъкът бил продаван на непроизводителното население. По тоя начин държавата осъществявала добра печалба. Сега, при новия данъчен ред, тя вече не разполагала с хранителни запаси. Поради това за нуждите на войската си тя прибягнала до един обичай, доста стар, но в нормални времена използуван в ограничени размери: да закупува от населението храни по принудителен начин и на установени от самата нея цени. Това било тъй наречената с и н о н а, която сега при режима на злоупотребления и финансово разсипничество се превърнала в средство на безогледна експлоатация не само на непроизводителното население, но и на земеделското стопанство. При нея селянинът вече нямал право да предлага произведенията си направо на потребителя, нито изобщо да ги изнася на пазара. Своите излишъци той бил длъжен да продава на държавата, която от своя страна ги препродавала на нуждаещите се. При тая своя търговско-посредническа дейност тя се ръководела, разбира се, не от социално-охранителни, а от чисто спекулативни подбуди: печалбата, която при определените от самата нея цени извличала и от потребители, и от производители. Особено страдало земеделското население, тъй като сега то получавало само незначителна част от стойността на своя труд. Алчното и оставено без всякакъв надзор чиновничество имало от своя страна грижата тая част да бъде още повече намалена.

Свръх всичко това българинът сега бил натоварен и с редица други задължения и повинности, каквито по-рано не знаел. Той трябвало да плаща непознатия му дотогава поглавен данък (капитация), да дава безплатно храна и подслон на императорски чиновници и войски и т. н. Още по-тежко падали върху българското население, особено върху селското, произволите и притесненията, на които било изложено то от страна на представителите на властта, главно на данъчните чиновници. Засилени били техните безчинства през епохата на византийския упадък и поради това, че държавните

служби почнали открито да се продават, та измежду кандидатите за едно чиновническо място се предпочитал онзи, който заплатял за него по-голяма сума пари. При един такъв ред естествено било всеки държавен служител да се стреми да добие чрез службата си по възможност по-големи приходи. Кражбата на държавни средства станала нещо обикновено, а още по-широк размер взели насилията и грабежите над населението. В българските земи по причини, които лесно се обясняват, те били много по-големи, отколкото в старите византийски провинции. В това отношение покъртителна картина дават писмата на охридския архиепископ Теофилакт. В тях той нарича държавните бирници хищници, които гледали на божествените закони и царските наредби като на паяжини, в които се ловят само слабите мухи; те плячкосвали беззащитния народ, като дори продавали децата му в робство и освен че събличали дрехите на данъкоплатците, но „свличали и месата от костите им". Не помалко вилнеели и чиновниците, натоварени със съставяне на данъчните регистри: те претърсвали всичко, а земите на селяните измервали „със скоковете на бълхата". Тъй всесилни били тия изнудвачи и грабители, че от своеволията им не могли да се защитят и самите върховни представители на българската църква, макар сами да били гърци и да имали връзки с влиятелни лица в Цариград.

Финансовото разстройство на империята, което било неизбежна последица от тоя упадък, довело и други злини. За да се отърват от необходимостта да плащат от държавната хазна заплати на служителите си, императорите почнали да им раздават земи. По тоя начин сега, през XI в., във Византия се явила една нова форма на земевладението — тъй наречената п р о н и я. Думата е гръцка и значи изобщо „промисъл", „попечение", „грижа", но в дадения случай означавала земя, дарувана от императора някому, за да се издържа от приходите ѝ. Ония, които получавали пронии, се наричали п р о н и а р и и обикновено били или държавни сановници, граждански и военни, или заслужили люде, или най-сетне лица, близки на императорското семейство. Както и обикновените едри владения, прониите представяли големи пространства земя, които понякога обхващали землищата на цели села. Разликата между прониите и големите поземлени имоти се състояла в това, че прониарите са имали само правото на владение и на ползуване, но не и на собственост върху дадените им имения. Освен това след смъртта на прониара държавата вземала назад отпуснатата му земя и наследниците му престaвали да се ползуват от нея. Прониарското владение е било следователно само пожизнено, а не наследствено. Прониарите събирали от местното население за себе си данъците, плащани иначе на държавата, задържали и част от добива му, а

ако искали да обработват някои дялове от прониите си, то било длъжно да им работи безплатно. За ползуване от гори и пасбища те му налагали други повинности или такси. Селяните от прониарските земи се наричали пàрици (ед. ч. — пàрик), име, което носели и селяните в частновладелските имоти. Но положението на прониарските парици изглежда да е било значително по-лошо от онова на другите им събратя. Тъй като прониарът не можел да предаде владението си на своите наследници, той естествено се стремял да добие от него колкото е възможно по-голям доход, без да иска да знае как ще понесат това подчинените му парици. От друга страна, прониарите живеели в градовете, а в прониите си имали свои представители, които, за да угодят на господарите си, безогледно грабели местните жители, още повече и поради това, че немалка част от награбеното отивало в собствените им джобове. Паpиците не са имали кому да се оплачат, пък и оплакванията им поради високото положение на прониарите са били напразни. Тъй българският селянин, когото богомилите учели да не работи на цар и боляри, сега под чужда власт се озовал в социално положение, много по-тежко, отколкото онова в погребаното Българско царство.

Наред с едрото светско земевладение се развило и църковното. Тук състоянието, създадено през епохата на Преславското царство, също било надминато. Още в грамотите си, дадени на Охридската архиепископия, Василий II определил броя на зависимите люде — клирици и пàрици, с които разполагал всеки от нейните епископи. Навярно в тоя случай императорът е утвърдил с известни изменения състоянието, което съществувало и в българско време преди завоеванието. Но с течение на времето тия отношения са били изменени и църквата придобивала все повече земи. Тъй напр. известно е, че през втората половина на XI в. Охридският архиепископ между другото владеел още две села: едното негде около Вардара, а другото при Битоля — съществуващото и днес с. Могила.

2. ОПИТИ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ. ВЪСТАНИЯ НА ПЕТЪР ДЕЛЯН И ГЕОРГИ ВОЙТЕХ

Бързото влошаване на условията, в които българският народ трябвало да живее, също тъй бързо засилвало недоволството сред него. Поради невъзможността да намери законна закрила от всевъзможните злоупотребления и насилия, омразата му срещу властта на чужденците расла, а наред с това все повече се затвърдявало убеждението, че единственото средство, за да си помогне, е саморазправа-

та и силата. Още при първия от наследниците на Василия II населението на Навпактската тема, доведено до крайност от притесненията на своя управител, се вдигнало срещу му и го убило. На виновниците за метежа били наложени жестоки наказания. Но мерките от такъв характер били най-малко годни да успокоят възбуждението. То се изостряло и достатъчен бил първият зов, за да избухне във въстание изобщо срещу византийското господство.

Тоя зов бил даден от внука на Самуила — Петър Делян. Върху неговия произход и миналото му още тогава във Византия се разпространили легенди, създадени очевидно, за да се омаловажи значението на предизвиканото от него движение, като бъде представен сам той за някакъв бивш роб и самозванец, който успял да измами доверчивите българи и ги вдигне на борба срещу чуждата власт. Тия легенди се опровергават от един по-късен негов съвременник, митрополитът на Девол Михаил, който в бележките си към летописта на Скилица съобщава, че Делян бил син на Гаврил Радомира от първата му жена, унгарска принцеса, с която, още докато била бременна, се развел. Петър Делян се родил в Унгария. Изказаното от нашата научна литература предположение, че по-сетне, при царуването на баща му, той се бил върнал в България, преживял тук и царуването на Иван Владислава, докато най-сетне след окончателното падане на царството бил отведен като неволник в Цариград, гдето дочакал сгодното време, за да поведе въстанието — е лишено от всякакво сериозно основание. Отрасъл в Унгария, далеч от събитията, всред които била погребана българската държава, Делян навярно останал там и през следните две десетилетия. При все това той не забравил своето потекло, нито пък правата си над българския престол. От Унгария той в 1040 г. се явил в Белград на Дунава и вестта за появата му била достатъчна, за да се стекат около му маси въоръжени българи, готови да го следват навсякъде и във всичко. Провъзгласен от тях за български цар, той се отправил на юг и движението му скоро заприличало на неудържим порой. Населението от всички места, гдето стигал слухът за Деляна, се вдигало, трепело ненавистните представители на чуждата власт и се стичало под неговите знамена. Градове и крепости падали, без гарнизоните им да окажат каквато да било съпротива. Тъй бил взет и Скопие, главният град на провинцията България. Преди още шумът на тия събития да проникне в съседните покрайнини, българите от Драчката тема се били възбунтували срещу тамошния, известен по беззаконията си стратег, убили го и провъзгласили за цар един познат по своята мъдрост и храброст свой сънародник, Тихомир. От Драч буитът се разпространил на запад и при Скопие двете въстанически армии се съединили.

Петър Делян, в пълно съзнание за опасностите, на които се излагало започнатото дело при наличността на двама равни и независими един от друг вождове, се обърнал тогава с реч към въстаниците и им изложил страховете си: един от двамата трябвало да си отиде — той или Тихомир. Паметта на Самуила била тъй свежа и силна, че за колебание в случая не могло и дума да става. Делян единодушно бил провъзгласен за български цар и в същото време въстаниците убили с камъни нещастния Тихомир. Неговата смърт е била жертва, необходима, за да се осигури единството на освободителната борба и да се предотвратят съперничествата, които са могли да бъдат съдбоносни за нея.

От Скопие Делян потеглил на юг, но почти нигде не срещнал отпор. Като че някакъв вихър измел из Македония византийската власт с всички нейни големи и малки представители. Сам императорът Михаил IV по онова време се намирал в Солун. Но пред слуха за общото повдигане на македонските земи и приближаването на въстаническите сили към Солунско, побързал да напусне града и по море стигнал в столицата си. Своя багаж, скъпоценности и пари той оставил на един от сановниците си, Мануил Ивац — навярно син на прочутия Самуилов войвода — с поръка да му ги донесе покъсно. Но кръвта заговорила у тоя потомък на някогашните прабългарски боили и той не останал глух към нейния глас — с царското съкровище се озовал в лагера на Деляна.

По всичко изглеждало, че освободителната борба вече е изминала критическия си стадий. Царството било възстановено, а заедно с него още сега били възкресени най-важните живи в народната памет старобългарски държавни институции и служби. Оставало да се довърши освобождението и на по-далечните български покрайнини. Земите около Витоша и Осогово не дочакали помощта на новия цар, за да стърсят византийския ярем. Но преди да насочи погледите си още пò към север, отвъд Хемус, Делян трябвало да приключи със задачата си на югозапад. Македония и сега се явявала средищна земя и ядка на новата държава и необходимо било да се изтръгнат от чуждата власт съседните ѝ, населени с българи покрайнини. Делян изпратил своя кавхан с част от войските си към Драчката тема, отгдето в скоро време византийците били прогонени, а сам той с останалите се спуснал на юг към Тесалия. Тя скоро минала под властта му, паднал и гр. Димитриада (дн. Воло) на Егейското ѝ побрежие. Оттам той отделил един отряд, който под началството на войводата Антим през Термопилите навлязъл в Средна Гърция. Една византийска армия, която при гр. Тива се опитала да спре движението на българите към юг, била разбита и

пръсната, и те за пръв път след Самуила достигнали до Коринтския залив. Към въстаналите земи се присъединила и Навпактската тема, която обхващала цяла Южна Албания, Епир и Югозападна Македония. Тук под знамената на Деляна се наредили не само потомците на някогашното славянобългарско племе войничи и ония на сподвижниците на Симеоновия син Михаила, но и самите гърци. Доведени до крайност от беззаконията и грабежите на тамошния главен бирник, те го убили и отхвърлили всякаква зависимост от империята.

В Цариград настъпила паника. Опорите на византийската власт в целия Балкански полуостров вече се тресели и тя заплашвала да се сгромоляса. Гръмотевичните успехи на въстанието раздрусали съзнанието и на ония български синове, които за лични удобства или почести отдавна били забравили своя народ. У други заговорило пробуденото честолюбие и породените от него мечти за ръководно положение в новата държава. Един от последните бил вторият син на Иван Владислава, известен само с извратеното си от византийското произношение име Алусиан. Някога, отведен от Василия II заедно с цялото му семейство в Цариград, той след това получил виден военен пост в Североизточна Мала Азия, гдето по-късно достигнал службата стратег на една от арменските провинции. Женен бил за арменка, която притежавала големи имоти из ония места. Обвинен в някакви служебни прегрешения, той няколко години по-късно бива уволнен, а освен това конфискувани били и имотите на жена му. Опитите му да си възвърне благоволението на императора останали напразни. И тъй като тъкмо тогава българското въстание било вече в разгара си, той изоставил семейството си, измамил бдителността на византийската власт, която го следяла, и се добрал до Острово (в Южна Македония), гдето с по-голямата част от военните си сили станувал по онова време Петър Делян.

С неговата поява тук настъпил и повратният момент в българската освободителна борба. Тоя потомък на Арона носел в себе си всички тъмни черти от духовния образ на своя баща и всичката му ненавист към семейството на Самуила. Той дошъл в средата на своите сънародници не за да помогне за успеха на подетото общо дело, а за да грабне първенството от оногова, който дотогава е бил всепризнат вожд. Естествено било Делян да се отнесе с известно недоверие към тъй неочаквано появилия се свой братовчед. Предвидливостта, показана при случая с Тихомира, сега би била още повече уместна. При все това, той не само че не видял в лицето на Алусиана опасност за себе си и за бъдещето на освободителното движение, а го допуснал в средата на своите най-доверени лица и близки сътрудници. Начело на четиридесетхилядна войска Алусиан бил изпратен срещу Солун. Задачата му била да превземе тоя град, глав-

на опора на византийското господство в Македония. С тия значителни сили той се явил пред солунските стени, но вместо да вземе необходимите мерки срещу възможни изненади, разположил там изморените си от тежък поход войски без всякаква охрана. Това безгрижие не избягнало от будното око на местния византийски военачалник, който нападнал потъналия в безредие български стан. Мнозина българи били избити, още по-голям бил броят на пленените и няколко часа по-късно от цялата армия на Алусиана не останало нищо. Оцелелите били разпилени. Сам Алусиан успял да се добере до Острово, гдето с останалата част от българските войски се намирал Делян.

Тая несполука съвършено подровила положението на Алусиана сред българите. Честолюбивите планове, с които дотогава живеел, били безвъзвратно провалени. Но съзнал това, у него се явила пъклената мисъл да провали всецяло и делото, на което трябвало да служи. И с хладна разсъдливост той извършил престъплението, което по значение и подбуда няма равно на себе си в цялата ни история. Щом като сам той вече не е могъл да застане начело на своя народ, трябвало да бъде отнета тая възможност и на Деляна, трябвало и всички българи отново да бъдат хвърлени в робството, от което те с цената на кървави усилия са били на път да се освободят. Тъй Алусиан бил сигурен, че ще си възвърне поне загубеното благоволение на императора. За тоя свой план той спечелил и неколцина от близките си люде. На едно угощение, дето бил поканен и Делян, заговорниците се нахвърлили върху Деляна и го ослепили, след което заедно с Алусиана избягали към Солун. За награда предателят бил удостоен от византийците с висока сановническа титла.

Последиците на това престъпление не се забавили. Императорските войски настъпили към Острово, гдето още се намирали главните сили на българите. Слепият Делян не бил в състояние да ръководи по-нататъшната борба и в настъпилото безначалие всякаква организирана съпротива се оказала невъзможна. Още в първото сражение останалите без ръководство български войски били разбити, а самият Делян пленен и отведен в Солун. Неговата по-нататъшна съдба не е известна. Византийците настъпили след това към свободните български земи на запад. Там те имали вече срещу си не обединената въоръжена сила на въстаналия народ, а отделни и предоставени на себе си отреди, всеки един от които действувал без връзка с останалите. Краят на тая безнадеждна и вдъхновявана от отчаянието борба отсега нататък не е подлежал на съмнение. Градове и крепости една след друга падали в ръцете на неприятеля. Мануил Ивац укрепил проходите, които от югоизток водели към полето на Битоля и Прилеп, но незначителните сили, с които раз-

полагал за отбраната им, били обградени и пръснати или пленени. Във византийски плен паднал и самият той. След като византийците по тоя начин станали господари на цяла Македония и на съседните й покрайнини на юг и запад, те се насочили към Софийско. То също не избегнало участта си. Но за събитията, всред които е бил завършен тук последният акт от погрома на въстанието (1041 г.), нямаме известия. Знае се само, че мъжествена съпротива оказал гарнизонът на крепостта Бояна, съставен от „именити и добри българи", начело с войводата си Ботко. Знае се също, че между византийските войски, които потушили въстанието, се намирала и една дружина в а р я г и, т. е. скандинавски нормани, под началството на норвежкия принц Харалд Хардрат; по-късно, когато заел кралския престол в родината си, той основал днешната норвежка столица Осло.

Въпреки големите жертви и пълната провала на усилията им да стърсят чуждото иго, българите не паднали духом. Може би те чувствували, че делото им би имало друг край, ако не би била намесата на един страничен фактор — предателството на Алусиана. Въстанието им показало, от друга страна, колко голям бил военният упадък на империята. И те свили знамената, не обезверени в себе си, а за да съберат сили за нова борба. Официално Византия от своя страна като че вършела всичко, за да поддържа у тях тия настроения. Развалата в управлението се задълбочавала, данъчните тежести расли и все по-безогледни ставали беззаконията, на които било изложено населението. Военните поражения следвали за нея едно подир друго. Поради нашествията на нови азиатски народи дунавските области били почти загубени; Южна Италия, гдето се настанили норманите — също. Настъпил и последният, най-тежък удар. На Изток се явили селджукските турци и след едно унищожително поражение, което нанесли над византийските войски, завзели почти цяла Мала Азия. Империята като че ли била вече на път да се разпадне. И българите използували тоя момент, за да грабнат повторно оръжието.

Починът за въстанието тоя път излязъл из средата на скопските боляри, най-виден измежду които бил Г е о р г и В о й т е х, потомък на едно старо кавханско семейство. Но те познавали своя народ, неспособен да се увлече в едно рисковано предприятие, ако не види начелото му застанал известен по род или заслуги водач. Такива лица обаче нямало в средата на българите. Потомците на Самуила отдавна изчезнали във византийската аристокрация; тия на Иван Владислава — също. Тогава българите се обърнали към княза на сръбските крайморски земи Михаил и поискали от него да им изпрати сина си К о н с т а н т и н Б о д и н. Желанието им било задоволено. На събора на болярите в Призрен Бодин пристиг-

нал с един отряд от 300 души, негова лична гвардия, и със сръбския военачалник Петрила, който трябвало да му служи за пръв съветник и помощник. Тук, след като му дали името Петър, той бил провъзгласен за български цар (есента на 1072 г.).

Византийският дукс на България поискал да смаже движението в самото му начало, но още в първата битка армията му била пръсната и Скопие, главният град на провинцията, паднал в ръцете на въстаниците. Упоен от тази победа и помислил, че успехът на въстанието е осигурен, Бодин извършил съдбоносна грешка. Той разделил силите си на две: с част от тях потеглил на север, за да завземе градовете в областта на Морава, а другата, под началството на Петрила, изпратил на юг из Македония. Тоя последният първоначално не срещнал никакви затруднения. Византийските гарнизони напущали тамошните градове и местното население посрещало с радост освободителите. Тъй, след като пребродил Македония, той стигнал до Костур, гдето се били стекли императорските войски из всички заети от въстаниците места в Македония. Уверен в победата си, Петрила не бързал да започне битката, нито пък взел някакви предпазни мерки. Възползувани от неговото безгрижие, неприятелите му го нападнали и изненаданите българи били разбити. Петрила потърсил спасение в бягство и през гори и планини се озовал при своя господар Михаила, а въстаниците, останали без началник, се разпилели. Изпратеният по това време от Цариград нов дукс на България настъпил към Скопие и го завзел. Бодин, предизвестен за погрома на южните си армии, свърнал назад, но било вече късно. В едно ново сражение при крепостта Паун (в южната част на Косово) той бил разбит и пленен. Македония била подложена на повторно и още по-страшно разорение от византийските войски. Особено много вилнеели наемниците. От тях били разрушени тогава дворците на Самуила и църквата „Св. Ахил“ в Преспа.

3. ПЕЧЕНЕЗИ, УЗИ И КУМАНИ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ. МАДЖАРИ, НОРМАНИ И КРЪСТОНОСЦИ

Българите на изток оставали настрана от тия борби за освобождение, водени от сънародниците им в западните земи. Причината за това е, че върху тях се струпали други, още по-страшни беди — нападенията на печенезите. Главните станове на тия диви хищници още оставали из степите между Серет и Дон, но сега, след като българската държава била унищожена, те се чувствували пълни господари и на цяло днешно Влашко. Техните походи на юг от Дунава започнали веднага след смъртта на Василия II и не спирали

в продължение на четвърт век. Имало години през тоя период, когато едни тълпи сменяли други, за да доразорят оставеното от тях. Те грабели всичко, каквото им попадне, а онова, което не могли да отвлекат, унищожавали. Населението било безразборно избивано или подлагано на жестоки мъчения. Поради близостта си до печенежките земи най-много страдала Дунавска България, но варварите често прехвърляли Балкана и подлагали на грабежи цяла Тракия. Империята не била в състояние да ги обуздае.

В 1048 г. една двадесетхилядна печенежка тълпа се настанила в днешна Добруджа. Година по-късно нови стотици хиляди печенези с жени и деца нахлули в българското Подунавие и като облак скакалци се нахвърлили върху всичко. Страшната епидемия, която се явила всред тях поради лакомията им, помогнала на византийците с помощта на местното българско население да ги преодолеят и укротят. Те били заселени след това в областта около Скопие, Ниш и Средец, но едва минало година и отново се вдигнали, прехвърлили обратно Балкана и заели цяла Североизточна България. Тоя път вече на Византия не било тъй лесно да се разправи с тях и в продължение на няколко десетилетия те се разпореждали там като в завоювана страна. Военните експедиции, изпращани от Цариград срещу им, свършвали катастрофално. През този период тук се явили и узите, един народ, сроден на печенезите. Тъй провинцията Паристрион фактически била загубена за империята. В Дръстър заповядвал един печенежки главатар; останалите крепости в Добруджа се намирали под властта на други вождове. Местното българско население, лишено от всякаква закрила, намерило накрай спасение в това, че се присъединило към варварите и заедно с тях се опълчило срещу империята. Но след като разорената Дунавска България вече не могла да храни печенезите, те повторно се вдигнали и и се изсипали в Тракия. Тук безнаказано вилнеели цели две години, докато най-сетне Алексей I Комнин с помощта на куманите разгромил пълчищата им в една битка недалеч от града Енос (1091 г.). Техните остатъци били заселени след това в Мъгленско.

С това византийската власт в българските дунавски земи била възстановена. Но едва печенезите престанали да създават грижи на империята, тяхното място заели куманите.

Куманите, макар и да говорили език, родствен на печенежкия, не били народ от турска раса. Предполага се, че са представяли остатък от старо индоевропейско население в Средна Азия, гдето попаднали между многобройните тюркски племена и били езиково тюркизирани. Физическият им тип също бил различен от тоя на печенезите. Те били снажни и красиви светлоруси люде. Затова и тогавашните им съседи, русите, ги наричали половцы (от половый

— ясножълт). По бит те не стояли много далеч от печенезите, били като тях номади, а по войнственост и храброст дори ги надминавали, но се отличавали от тях, както и от останалите съвременни тям тюркски племена по особената си културна възприемчивост. Преселението на печенези и узи в Балканския полуостров било извършено под натиска на куманите, които заели техните места в черноморските степи, отгдето в продължение на век и половина не преставали да безпокоят съседните руски земи и византийските владения отсам Дунава.

Докато на куманските нападения били изложени предимно източните балкански области, западните, особено тия по течението на Морава, също имали своите беди. Един век след настаняването си в Среднодунавската равнина маджарите заживели като уседнал народ, приели християнството и постепенно се издигнали на културно равнище, близко до онова на съседните им народи. През XII столетие те вече имали добре уредена държава. В стремежа си към териториално разширение на юг и югозапад маджарите трябвало да се сблъскат с Византия, чиито граници опирали до Дунава и Сава и под чиято власт, пряко или косвено, освен Сърбия и Босна, се намирала и Далмация. Поради това целият XII в. протекъл във войни между тях и империята. Северозападните български земи имали да страдат твърде много от тия неприятелства.

Но през тая епоха не по-малки са били патилата на българското население от нормани и кръстоносци.

Норманите, някогашни византийски наемници в борбите с арабите в Южна Италия и Сицилия, сами заседнали в ония страни. Там те създали своя държава и в 80-те години на XI в. през Адриатическо море нахлули в Албания, която завзели заедно с цяла Задвардарска Македония. В продължение на цели четири години (1081—1085 г.) тия области били театър на войната им с византийците и понасяли нейните опустошения. По-сетне, през течение на XII в., норманите три пъти подновявали нашествията си в Балканския Югозапад.

Към края на XI в. в българските земи се явили кръстоносците от Първия поход (1096—1097 г.). През Македония от Драч към Солун минали три техни армии. Тъй като византийската власт се отнасяла към тях с недоверие, създавала им затруднения и пречела на продоволствието им, те си отплащали, като грабели населението, отвличали добитъка му, а понякога нападали селищата, опожарявали ги и избивали техните жители. Тия последните си отмъщавали на неканените гости, като им устройвали засади в планинските проходи. Особено необуздано се държали първите кръстоносни тълпи, които начело с Валтера Голака, а подир него с Петра Амиенски,

минали по пътя от Белград към Средец. Те били съставени от гола и недисциплинирана сган, която плячкосвала, где-що намери. Поради всичко това при вестта за приближаването им незащитените селища по техния път запустявали. Населението бягало из околностите и оттам нападало по-малобройните кръстоноски отряди. С особено лошо име се прочула у кръстоносците безкрайната гора, която покривала почти цялата долина на Морава — от устието на реката до Средец. Кръстоноските летописци я наричат Silva Bulgariae — Българската гора. Още при Белград, гдето отредът на Валтера се нахвърлил върху добитъка на околното население, между „българите и пилигримите" станало истинско сражение, след което кръстоносците едва се добрали до Ниш. Тоя град станал свидетел на нова разправия, но вече със следващия отряд на Петра Амиенски. Тъй като кръстоносците подпалили тук няколко къщи, те били нападнати от местните българи, на помощ на които се притекъл и византийският гарнизон, и накрай произлязло такова кръвопролитие, че само една четвърт от кръстоноското опълчение могла да оцелее.

4. НОВ ПОДЕМ НА БОГОМИЛСТВОТО И НА ОТШЕЛНИЧЕСТВОТО В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

Крайно тежкото положение, в което попаднал българският народ поради несполучливите въстания и чуждите нашествия, имало за последица ново засилване на богомилската пропаганда. Сега тя намирала много по-благоприятна почва, отколкото някога, по времето на цар Петра. Но докато тогава тя била насочена срещу националната държава, сега предмет на нейното отрицание била чуждата власт. Ето защо през епохата на робството богомилството се явявало като сътрудник, а в някой случай може би и пряк подбудител на движенията за особождение от византийското иго. Някои учени смятат, че богомил бил и един българин на име Д о б р о м и р, който през 70-те години на XI в. бунтувал населението в Месемврия. Близките до богомилите по вяра павликяни из Пловдивско по онова време също се обявили против византийската власт. Един от тях, някой си Л е к а, избягал при печенезите в Северна България и ги насъсквал срещу империята. Заедно с тях той нападнал Ниш и Средец, гдето убил православния митрополит, който увещавал населението да остане вярно на империята. При голямата битка между нормани и византийци около гр. Драч в 1081 г. неколкохилядният павликянски отряд напуснал полесражението и с това предизвикал поражението на византийците. Императорът Алексей Комнин за

възмездие заповядал след това да се отнеме оръжието и да бъдат конфискувани имотите на павликяните, а главатарите им затворил. Тая постъпка обаче засилила още повече възбуждението сред тях. Един павликянин, известен под името Травъл, застанал начело на недоволните, завзел крепостта Белятово негде в подножието на Стара планина и оттам в съюз с печенезите дълго безпокоял Пловдивско.

Успехът на богомилските проповеди бил тъй голям, че през първото десетилетие на XII в. ереста вече проникнала и в средите на византийската аристокрация в Цариград. Стреснат от това, Алексей Комнин заповядал да се почнат издирвания. Главата на еретиците, Василий, бил намерен и доведен в столицата заедно със своите дванадесет апостоли. Тук той бил осъден на публично изгаряне, което се извършило на един от цариградските площади. Ония от последователите му, които не се отказали от богомилството, споделили участта му или свършили дните си в затворите.

Същите причини, които предизвикали разширението на богомилството, дали през епохата на византийското робство силен тласък за развитие на неговия антипод — православното отшелничество. Най-видни негови представители били Прохор Пчински, който прекарал живота си като пустинник в планината Козяк над р. Пчиня (Кумановско), Гаврил Лесновски, който се подвизавал в Злетовско, и Йоаким Осоговски (наричан още и Сарандапорски) в околностите на днешната Крива Паланка.Всички те били съвременници — живеели през втората половина на XI и началото на XII в. По-млад от тях и представител на друго направление бил Иларион Мъгленски. Като епископ на Мъглен към средата на XII в. той водил в епархията си упорита борба срещу богомилството.

5. ЕТНИЧЕСКИ ПРОМЕНИ В БАЛКАНСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XI—XII В.

През близо двувековното византийско господство над целия Балкански полуостров в неговите земи са били извършени дълбоки етнически промени. Преди всичко броят на българското население е бил много намален. Особено пострадали в това отношение били Македония и Североизточна България. Двете несполучливи въстания в Македония са стрували на тамошните българи страшни жертви. Цели покрайнини били покрити с пепелища и развалини; ония от жителите им, които не паднали от меча на победителите, били масово покосявани от епидемиите и глада. Бедствията, настъпили по

време на дългата норманска война, довършили останалото. Още по-тежко било положението в Дунавска България. Нашествието на неизброимите маси печенези и узи и войните, които империята водила с тях, довели до пълното разорение на тая област. Хищните варвари с животинска стръв се нахвърляли върху всичко и унищожавали онова, което не могли да изядат. Значителна част от тамошните българи е трябвало да се спасяват с бягство към съседни покрайнини. Много полски селища изчезнали; жителите на други, които въпреки всичко се запазили, трябвало да водят жалко съществование. Голямата част от обработените полета били покрити с буренаци, из които скитали стадата на пришълците-номади. През течение на полувековното им пребиваване тук животът в тая богата и гъсто населена земя е бил повърнат със столетия назад. Оцелялото българско население било принудено да се приравни културно към новите си съжители и да заживее като тях.

Друга причина, която действувала за намаляване на населението във всички български земи, са били непрестанните военни набори. Поради положението си на световна сила Византия през XI—XII в. бивала вплитана в непрестанни войни по границите на всички свои просторни владения из Азия и Европа. И българите, нейни безправни поданици, трябвало да проливат кръвта си в чужди земи, по далечни и незнайни полета. Докъде в това отношение са били доведени работите още към края на XI в. се вижда от едно писмо на архиепископа Теофилакта Охридски до някакъв виден цариградски сановник. „Нека Охридската област, пише той, бъде пощадена при наборите на войници и нека техният брой бъде намален. Войниците, които вече са взети, са напълно достатъчни тя да бъде разорена. Нека поне в бъдеще престанат да бъдат отвеждани.“ Теофилакт не се е отличавал с особени симпатии към българите, та да се подозира, че тия негови думи съдържат преувеличение, а Охридската област, за която той се застъпва, в това отношение навярно не е била единствената. Положението и на останалите български покрайнини едва ли ще да е било по-добро. А византийското господство над тях по онова време далеч не бе към края си. Още цяло столетие българите имаха да плащат кървавия си данък на една държава, в която те бяха безправни роби.

Заедно с оредяването на българското население в запустелите му земи през тая епоха се настаняват значителни групи друговерци. В някогашната Малка Скития и съседните ѝ окрайнини остават много печенези и узи; броят на тия туранци се увеличил и от придошлите по-късно к у м а н и. Все в тая стара българска земя през XI в. се явяват и голям брой р у с и — авантюристи, които се съблазнявали от възможността да живеят на воля, емигранти, изметени при

княжеските междуособици от собственото им отечество, или нещастни бежанци, които дирели подслон от чуждите нашествия в родните им кътища. Още през оная епоха според едно тогавашно известие градовете на Подунавието гъмжели с варвари от различни племена и раси.

След катастрофалната за печенезите битка при Долна Марица много от тях били поселени в Мъгленско, други останали в Софийско, Моравско и Овче поле. По-сетне тук, както и в останалите български области, се явили поселения на к у м а н и. Всички тия турански пришълци с течение на времето се претопили всред местното българско население и днес за тяхното пребиваване тук или там спомнят само някои селищни имена.

Не тъй било обаче с други чужденци, каквито са били в л а с и т е. Тяхното разпространение от планинските области на днешна Черна гора, Херцеговина и Южна Сърбия, започнало още през IX—X в., сега през византийската епоха се подело с нова сила и скоро те се явили като полудиво пастирско население във всички планини на полуострова от Източния Хемус и Странджа до Адриатика. Най-голямата тяхна маса се свлякла към Пинд и Грамос, на границите между Македония, Тесалия и Епир, гдето останала и до най-ново време. Друга още по-многобройна вълна влашки номади се насочила на североизток, през планинската област източно от Морава прехвърлила Дунава и се разсипала по високите пасбища на Трансилванските Карпати. По-сетне това влашко население заело вече като уседнал елемент долините на Трансилвания, отгдето към първата четвърт на XIII в. почнало да се спуска по южните склонове на Карпатите в равнините към Дунава, гдето се наслоило над тамошното старо българско население. Тия българи след окончателното падане на българската държава продължавали да живеят политически дезорганизирано и разпиляно из отвъддунавските земи, гдето в много по-голяма степен, отколкото техните сънародници на юг, били изложени на грабежите на печенези и кумани. Сега те дали на власите своята култура, писмеността си, та и литературния си език. Влашкото княжество, което се създава вече към средата на XIII в., оставало и по-късно под влиянието на тоя български елемент; тогава българи са образували не само културния, но вероятно и политическия му ръководен слой. Цялата стара влашка писменост и няколко века по-късно е била не само с кириловски писмена, но на чист български език. Постепенно обаче подчинената влашка маса се налага над своите ръководители и ги асимилира, тъй както и в най-ново време чрез подобна асимилация тя румънизира своите чокои — фанариоти и левантинци. Живо свидетелство за някогашното българско население във Влашко и Трансилвания са

българските думи, които днес образуват $^2/_5$ от словното богатство на румънския език, а освен това многобройните тамошни местни названия — имена на реки, селища, планински дялове и др. от български произход.

Същата съдба са имали българите в адриатическите земи. След падането на Охридското царство почнало движението и на а л б а н ц и т е из областта отвъд Мирдитските планини и Проклетия, гдето живеели като пастирско население, на юг към басейните на Шкумба, Девол и Воюса. През този период те за пръв път се споменават от византийските автори под днешното си име. Българското население в оная просторна област, разорено от двете въстания, лишено и от всяко покровителство от страна на чуждата и враждебна нему власт, е било предоставено всецяло на насилията на тия полудиви планинци. Една част от него, отстъпвайки под натиска им, се оттеглила към Македония. Други били отвличани и продавани на робство. Във венецианските документи и до XIV—XV в. се споменават българи, които като жива стока били докарвани и продавани из робските пазари на републиката, или пък препращани оттам далеко на изток към Крит, Египет и Сирия. Един руски учен от средата на миналия век бе пресметнал, че около половината от топографските имена в Южна и Средна Албания са от славянобългарски произход. И това е единичният остатък от някогашното многобройно българско население в ония земи.

Епохата на XI и XII в. е била съдбоносна за българския народ и в друго отношение. Византия вече се превръща в г р ъ ц к а д ъ р ж а в а. Дотогава гръцки е бил в нея само официалният език. Мнозинството от нейното население обаче е принадлежало към съвсем други племена и раси и се е чувствувало привързано към империята само поради това, че тя му осигурявала възможностите да живее от мирния си труд и да се ползува от благата на своята многовековна култура. Името ромеи, т. е. римляни, с което различните малоазиатски племена, та и самите гърци се зовели, е означавало само принадлежността им към източноримската, т. е. византийската държавна общност. Сега обаче, когато селджукските турци завзели вътрешните земи на Мала Азия и на Византия оставили прибежища главно по Егея и Мраморно море, положението основно се променило. В тия приморски зони гръцкият елемент е преобладавал още от древността. В тях се преселили и гърци или погърчени жители от вътрешността. Други подобни бежанци се настанили по тракийските брегове или потърсили по-сигурни убежища в древните гръцки земи. По този начин името ромей, т. е. поданик на Византия, вече се покрило с понятието елин или грък. Поради това през тази епоха за пръв път образованите византийци почват да наричат себе си

и своите сънародници и с името елини. Извън тая осъзната гръцка общност в Балканския полуостров останали като византийски поданици само чуждите народи — българи, сърби, албанци и власи. А когато най-многобройните измежду тях, българи и сърби, в края на XII в. се освобождават от византийското иго и обединяват в своите държави по-голямата част от сънародниците си, Византия, останала вече като владетелка само на приморските области, става и по население предимно гръцка държава. Това е било наистина начало и на нейния край, но именно през тая късна епоха започва усиленото погърчване на българското население в далечните югозападни земи — Тесалия и Епир.

1. Мутафчиев, П. Съдбините на средновековния Дръстър. — В: Силистра и Добруджа. Научно-културни изследвания. I. С., 1928, 101—196; Снегаров, И. История на Охридската архиепископия. I. С., 1924; Златарски, В. Н. Устройство Болгарии и положение болгарского народа в первое время после покорения их Василием II Болгаробойцею. — Seminarium Kondakovianum, IV, 1931, 49—68; Скабаланович, Н. Византийское государство и церковь в XI веке. СПб., 1884; Schlumberger, G. L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle. I. Paris, 1896; Мутафчиев, П. Пронията във Византия и отношенията ѝ към военната служба. — ИИД, VI, 1924, 1—30; Войнишки земи и войници във Византия през XIII—XV в. — Сп. БАН, XXVII, 1923, 1—113; Митрополит Симеон. Писмата на Теофилакта Охридски, архиепископ български. С., 1931=Сб. БАН, XXVII; Xanalatos, D. A. Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida. München, 1937.
2. Zlatarski, V. N. Wer war Peter Deljan? — Annales Akademie Scientiarum Fennicae. B., XXVIII, 1932, 354—363; Васильевский, В. Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков. Действительная история Гаральда и его веринговъ в Константинополе. — ЖМНПр, CLXXVII, 1875, № 2, 394—451; Петров, А. Князь Константин Бодин I. — Сб. В. Н. Ламанского. СПб., 1883, 239—264; Васильевский, В. Г. Византия и печенеги. — ЖМНПр, CLXIV, 1872, № 2, 116—165, 243—332=Труды, I, 1908, 1—147; Расовский, Д. А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии. — Seminarium Kondakovianum, VI, 1933, 1—66; Половцы. — Ibidem, VII, 1935, 245—262; VIII, 1936, 161—182; X, 1938, 155—178; Chalandon, F. Essai sur le règne d'Alexis I Comnène. Paris, 1900; Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile. I—II. Paris, 1907; Васильев, А. А. Византия и крестоносцы. СПб., 1923.
3. Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1931.
4. Mutafčiev, P. Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens. Sofia, 1932; Иречек, К. Няколко бележки върху остатъците от печенези, кумани, както и върху тъй наречените народи гагаузи и сургучи в днешна България. — ПСп, XXXII—XXXIII, 1890, 211—241; Селищев, А. М. Славянское население в Албании. С., 1931; Мутафчиев, П. Гърци, византийци и елини. — Демократия, III, 3—4, 58—63, 84—89.

II. БОРБА ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ ОТ ВИЗАНТИЙСКО ИГО. ПЕТЪР И АСЕН

1. ЕВРОПЕЙСКИЯТ ЮГОИЗТОК В КРАЯ НА XII В.

Бързият упадък на Византия, който започнал при близките наследници на Василия II, бива спрян половин век по-късно от Алексия I Комнин, основател на нова династия, която ръководила съдбините на империята още цяло столетие. Епохата на Комниновци е последната бляскава епоха във византийската история. Византия използувала кръстоносците и за известно време си възвърнала някои от своите азиатски земи; печенезите в Балканския полуостров още преди това били унищожени, а срещу маджарите тя почва настъпателна война и успява да ги изхвърли от Босна и Далмация. Целият тоя подем обаче е бил само външен и се е дължал до голяма степен на личните качества на тримата първи Комниновци. Социалните противоречия в империята неспирно растели и тя все повече се разлагала. Комниновската династия дължала своето издигане на византийската аристокрация и поради това във вътрешната си политика се явявала изразител на нейните стремежи. Едрото земевладение все повече поглъщало дребната собственост и селското население непрестанно обеднявало. Основаната върху дребното земеделско стопанство военна организация била разрушена и на мястото на някогашните армии, съставени от здрави селяни, сега се явяват армиите от ненадеждни наемници. Запада и морското могъщество на Византия. И тъй като трябвало вече да дири флотската помощ на италианските търговски републики, те постепенно стават господари на стопанския ѝ живот. Накрай империята се превръща за тях в поле за безогледна икономическа експлоатация, а постепенно и в политически васал. Особено привилегировано било положението на венецианците, които упражнявали над нея истински терор. Недоволството от „латинците“ в средата на византийското общество растяло, но опитите на последния от Комниновците да отърве империята от зависимост към тях и да намали едновременно с това социалната и политическата мощ на аристокрацията свършва катастрофално.

Срещу Византия едновременно се надигат всички нейни западни съседи: Венеция, маджарите и Норманското кралство в Южна Италия.

От тия затруднения на империята още твърде рано се възползували и сърбите. От началото на XII в. областта Зета (днешна Черна Гора) загубила ръководно място в техния политически живот и то се поело от Р а ш к а (вътрешна Сърбия, земите около Ибър и Западна Морава). Нейните велики жупани, използувайки борбите между византийци и маджари, от дълго време се стремели да се освободят от зависимостта си към Цариград.

Положението по дунавската граница също се очертавало като крайно несигурно. Киевска Русия, която по-рано неведнъж в критически времена оказвала помощ на империята, вече отдавна се разпаднала на много отделни княжества, чиито владетели хабели силите си в кървави вражди. Това обстоятелство улеснявало куманите, господари на черноморските степи, отгдето еднакво лесно налитали в южноруските окрайнини и през Дунава във византийските балкански провинции.

Вътрешната криза, която се подготвяла във Византия през епохата на Комниновската династия, избухнала още през първата година след смъртта на императора Мануил I Комнин (1180 г.). Назначеното от него регентство било съборено и управлението на империята поел даровитият, но крайно покварен А н д р о н и к К о м н и н. Вдовицата на Мануила I била хвърлена в затвор и след това убита; същата участ две години по-късно постигнала и законния наследник на престола, малолетния Алексий II Комнин. Станал чрез тези престъпления самовластен господар на империята, Андроник поискал да отстрани влиянието на аристокрацията в управлението и подложил на преследване видните ѝ представители. С това той си навлякъл непримиримата ѝ омраза; масата на византийското общество пък отблъснал със своеволията и с развратния си живот. Поради своя необуздан нрав и необмислени постъпки той предизвикал война и със западните съседи на империята. Маджарите нахлули в Моравската област и завладели дори Средец. Тогава те задигнали и мощите на св. Иван Рилски, които се намирали в тоя град. От това маджарско нашествие се възползували и сърбите; те сега окончателно добили независимостта си. Поради погромите, на които били подложени поданиците ѝ във византийските земи, Венеция също се намирала във враждебни отношения с империята. Най-опасни обаче се оказали норманите в Южна Италия и Сицилия. Те превзели гр. Драч и оттам през Албания и Македония стигнали Солун, който също паднал в техни ръце. След това те потеглили към Изток с явното намерение да ударят и на Цариград. През лятото на 1185 г. техните войски вече се намирали в Западна Тракия, а флотата им

стояла пред Дарданелите. В Мала Азия недоволството, предизвикано от насилията на Андроника, се проявило в опити за бунт, които били удавени в кръв. В самата столица напрежението било още по-голямо. Един незначителен случай бил достатъчен, за да пламне стихиен метеж, при който ненавистният тиранин бил свлечен от престола и убит.

Новият император Исак II Ангел, крайно посредствен човек, поел управлението в едно време, когато империята се разпадала. При все това той на първо време сполучил да облекчи положението. Даровитият византийски пълководец Алексей Врана изтласкал норманите от Тракия и след едно унищожително поражение, което им нанесъл при Долна Струма, те трябвало бързо да очистят балканските земи. Наскоро след това бил сключен мир с маджарите. Исак II Ангел се оженил за дъщерята на маджарския крал и получил като зестра при тоя си брак Моравско и Софийско, които маджарите преди това били отнели от Византия.

2. ПОДГОТОВКА И НАЧАЛО НА БЪЛГАРСКОТО ВЪСТАНИЕ

Всички тия събития, които се разиграли през лятото и есента на 1185 г., се отразили особено силно върху духовете на българите в северните земи. Там, в областта между Дунава и Балкана, византийската власт поради многолетното господство на печенезите, а след това и поради непрестанните нападения на куманите, съществувала само по име. Местното българско население, предоставено на себе си, чувствувало тая власт единствено чрез изискваните от нея данъци. Те постоянно се увеличавали, расли и произволите на императорските чиновници, а съответно на това засилвало се и брожението срещу чуждото потисничество. Първоначалните успехи на норманите в похода им през Албания и Македония, а също и лесното завоевание на северозападните български области от маджарите разкрили, от друга страна, военната немощ на Византия. При това положение мисълта, че е възможно чрез въоръжено въстание да се изметат малобройните византийски гарнизони и из Подунавието, не изглеждала като нещо мъчно осъществимо и навярно занимавала много от тамошните българи. Трябвало само да се явят личностите, които да застанат начело на борбата.

С тая задача се заели двамата братя Петър и Асен. Името на по-малкия от тях е куманско. Те били от руско-кумански произход, навярно потомци на някои от ония видни емигранти из южноруските земи, които през първата половина на XII в. намерили в Дунавска България второ отечество и скоро се претопили в местната българ-

ска среда. Родени и израснали в нея, Петър и Асен са били проникнати от нейните спомени и държавни традиции, живели са с нейните болки и затова станали най-ярки изразители на стремежите ѝ към независимост. Към подготовката на въстанието те пристъпили с умение и предвидливост. Още през есента на 1185 г., когато императорът Исак Ангел се намирал в гр. Кипсела (дн. Ипсала, на изток от Долна Марица), отгдето следял действията срещу норманите, двамата братя се явили пред него с искането да им бъде дадено като прония „едно малко доходно място“ и да бъдат заедно с това „зачислени в ромейските войски“. Тяхната цел навярно била да добият началството на някоя от крепостите на север от Балкана и да я използуват като първоначална опора на замисленото си предприятие. Вероятно въпросът е бил за гр. Търново, който още тогава се явява като център на тяхната дейност. На това тяхно искане било отговорено с груб и обиден отказ. Тогава те се върнали в Търново и тук почнали вече усилено да се готвят за предстоящата борба. За да увлекат в нея простия народ, като му вдъхнат вяра в успеха, те използували и неговото суеверие. В Търново била построена от тях църква на името на св. Димитрия, прославеният във всички балкански земи закрилник на гр. Солун. За освещаването ѝ през пролетта на 1186 г. бил събран многоброен народ от цялата област, поканен бил за това заедно с други двама епископи и митрополитът на далечния Видин. Тук на тържеството двамата братя обявили, че е дошло време българите да си възвърнат загубената независимост и възстановят царството си и че самият св. Димитрий бил напуснал своя град, за да дойде при тях и им помага в това дело, което сам Бог благословил. Предварително подготвените съучастници в заговора подели зова за бунт срещу омразната византийска власт и увлекли целия събран при Търново народ. Правителството на Исак II Ангела с новите тежки данъци, които недавна наложило и които паднали особено тежко върху пастирското население в Балкана, в случая само отстранило сетните колебания или задръжки за масово въоръжено въстание. Крепостта на Търново, днешният Царевец, паднала в ръцете на въстаниците. Петър, по-възрастният от двамата братя, бил провъзгласен за български цар, а заедно с това тримата поканени за освещаване на църквата гръцки владици били принудени да извършат ръкополагането на българския архиепископ Василий. Тъй, наред с провъзгласяване на Българското царство, била провъзгласена и независимостта на българската църква.

Въстанието обхванало цяла Дунавска България и скоро под византийска власт останали там само някои от укрепените градове по Черноморския бряг. През източните проходи на Стара планина Петър и Асен повели тогава своите дружини към Тракия. Меж-

ду това в Цариград побързали да вземат мерки, за да сложат край на движението, което заплашвало да се разпространи и в останалите български земи. Византийските войски сполучили да отблъснат въстаническите отреди от равнината, но техният военачалник севастократорът Йоан, подозрян, че готвел заговор срещу императора, бил сменен и на негово място поставен Йоан Кантакузин. Тоя последният трябвало да отхвърли въстаниците от позициите им в планината и да нахлуе в Подунавието, но поради това, че подценил противниците си, провалил цялото предприятие. Една нощ армията му, безгрижно разположена на лагер някъде по южните склонове на Балкана, била нападната от въстаниците и унищожена. След това нещастие началството на действията срещу българите било поверено на победителя на норманите Алексий Врана. Честолюбивият пълководец обаче, след като събрал значителни сили, се провъзгласил за император и вместо на север се отправил към Цариград. Там, пред стените на столицата, той паднал убит.

След всички тия несполучливи или неизведени докрай опити да се потуши въстанието императорът решил сам да застане начело на войските си. Настъпило лятото на 1186 г. При вестта за подготвяния срещу им голям поход Петър и Асен се приготвили да бранят балканските проходи, но Исак измамил бдителността им. Възползуван от падналите ниско мъгли, той минал планината през пътя, гдето противниците му не го очаквали, и нахлул в Северна България. За зле въоръжените и недостатъчно обучени въстанически войски било немислимо да удържат натиска на многобройната императорска армия; те се пръснали, а Петър и Асен с малобройна дружина се прехвърлили отвъд Дунава. Исак помислил, че с въстанието вече е свършено. Той пребродил по-голямата част от въстаналата област, като навсякъде опожарявал събраните из полето снопи, и след това потеглил назад, без да остави достатъчно гарнизони в тамошните крепости, нито пък да вземе каквито и да било мерки срещу възможното подновяване на въстаническото движение. Тази грешка империята трябвало да заплати твърде скъпо.

3. ВЪПРОСЪТ ЗА УЧАСТИЕТО НА ВЛАСИТЕ В БЪЛГАРСКОТО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ

Едва настъпила есента на същата 1186 г. и Петър и Асен отново се явили, като водели със себе си многобройни отреди от кумани. Цялата страна между Дунава и Балкана повторно и без особени усилия била освободена от чуждата власт. Но за водачите на движението тоя резултат вече не бил достатъчен. Сега, съобщава съвремен-

ният им византийски историк Никита Акоминат, те не се задоволявали с владението на Мизия, а вече искали „да обединят под властта си мизийци и българи, както това било някога в старо време". На друго място същият автор, като споменава за „мизийците", казва, че това било тяхното по-предишно име: в негово време те били известни под името власи. Ето защо навсякъде в своето съчинение, гдето излага борбите на въстаналото население в Дунавска България и Хемус, той нарича това последното „власи", а със същото име означава и неговите водачи Петра и Асеня. За българи, участници в това въстание, той почти нигде не говори. Въз основа на известията от тоя род днешните румъни вярват, че то е било не само повдигнато, но и докрай изнесено от някакво многобройно влашко население, което по онова време живеело в Стара планина и в Дунавска България, и че създадената от него държава била едно „влахо-българско царство".

Тоя възглед се дължи на недоразумение. Влашко население в тогавашна Дунавска България е нямало. Днешните власи, които живеят в някои зони по десния бряг на Дунава, са преселници, дошли тук през турската епоха (от XVII в. насам). По време на въстанието на Петра и Асеня власи е нямало и в Отвъддунавските равнини. Там е живяло рядко славянобългарско население, което тогава се намирало под властта на куманите. Една част от днешно Влашко носела дори името Кумания. Доколкото през оная епоха влашки елемент се е намирал в земите отвъд Дунава, той още обитавал областта на Трансилванските Карпати. В Балканския полуостров по онова време власи, т. е. румъни, са живеели като скитници-пастири, разпилени по всички тукашни планини. В самата Стара планина броят на тия влашки скитници е бил тъй незначителен, че немислимо е те да са били в състояние да вдигнат въстание, което да създаде толкова много грижи на тогавашна Византия.

Тъй като всички балкански власи по онова време живеели изключително от пастирство, името „влах" почнало да се употребява не за означение само на националността, но и за занятието. В такъв смисъл власи са били наричани изобщо всички, на които пастирството било главен поминък. С това значение името „влах" е било употребявано и у тогавашните сърби. Средище на въстанието е била планинската покрайнина около Търново и ако във византийските извори се говори, че то е било повдигнато от власи, които образували и главната му сила, то е защото тамошното българско население поминувало главно от пастирство.

Но името „власи", с което в чуждите известия от тази епоха е означено населението в някогашната римска провинция Мизия, се е утвърдило и поради друга причина. С името „българи" визан-

тийците по онова време наричали само жителите на тогавашната провинция България, т. е. населението на Македония, Ссфийско и Моравско. Сега, в края на XII в., названието Паристрион на провинцията межу Дунава и Балкана било излязло от употребление. Самите българи вече наричали тая област Загоре, т. е. земя, която лежи отвъд планината, а жителите ѝ — загорци. Византийците, за които тия български наименования били чужди, възкресили древното име Мизия, поради което и населението ѝ означавали с името мизийци. И тъй като било известно, че някога населението на тая римска провинция било романизирано и че потомците на подобно романизирано население били и балканските власи, наименованията мизиец и влах били отъждествени.

Балканските власи, прадеди на днешните цинцари, по онова време поради скитнишкия живот, който водели от много векове, и поради това, че винаги са били поданици на някоя чужда власт според мястото и обстоятелствата — византийска, българска или сръбска, не са имали никакви свои държавни традиции. Известията на автори от XI—XII в. ги представят като полудиво население, страхливо и хищно, лишено от всякакви склонности към политическа организация. Поради самия начин на живота си те са били враждебни на всяка установена власт, стремели са се да избегнат всякакви изисквания, които тя им поставяла. Способни са били при някои случаи затова дори и на въоръжена съпротива, особено ако тя е могла да мине безнаказано. Но да се увлекат във въстание, което изисквало издръжливост, упорита съпротива и тежки жертви, и да се стремят чрез него да създадат свое царство с независима национална църква — това е било далеко извън всички техни предразположения и способности. Ако влашки пастири из Стара планина са се присъединили по онова време към въстанието на цялото тамошно българско население, то е могло да бъде само в момента на избухването му, когато за тях въпросът е бил да се събори една власт, чиито данъчни наредби са им тежели. Оттам нататък обаче за дейно участие на власи в дългата кървава борба за създаване и затвърдяване на българската държава не може и дума да става. И думите на византийския историк Никита Акоминат, че след завръщането си и след като си осигурили куманска помощ, Петър и Асен вече не се задоволявали с освобождението на Мизия, а искали да обединят под властта си мизийци и българи, „както това било някога“, значат, че сега, след като вече Северна България била свободна и двамата братя разполагали с много по-голяма въоръжена сила, те си поставили за цел освобождението и на останалите български земи на югозапад.

4. ВТОРИ ПЕРИОД ОТ ОСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ

След като Дунавската област била изчистена повторно от представителите на византийската власт, Петър и Асен се насочили към юг. Тук те повели борба в две посоки: към Тракия и през Софийската област към североизточните македонски земи. Главен театър на тая борба бил изтокът, гдето и в миналото ставали големи въоръжени сблъсквания между българи и ромеи. Там, в полетата на Тракия, империята и сега събирала войските си, предназначени да действуват срещу българските, и от изхода на тамошните битки зависела съдбата на западните български земи. Подкрепени от многобройни кумански отреди, българите още през същата есен на 1186 г. нахлули през Източния Балкан в Тракия, докато едновременно с това други техни дружини били изпратени на югозапад към Македония, за да вдигнат на борба и тамошното българско население. Предводител на такава дружина бил и един от главните сподвижници на Асеня и Петра — Добромир Хръс.

Действията на българи и кумани траели през цялата есен без особен резултат. Византийците се оттеглили в крепостите и се задържали в тях, а куманите се задоволявали да плячкосват незащитените селища из полетата, след което, натоварени с плячка, се връщали обратно през Балкана в отвъддунавските земи. Императорът накрай със значителна войска настъпил срещу им и единственото, което успял да извърши, било да нападне негде около Карнобат и Ямбол един от тия отстъпващи на север кумански отреди и да му отнеме пленниците и заграбения добитък.

След като последните кумански и български отреди се отдръпнали от Тракия, Исак в края на есента на 1186 г. стигнал до София. Целта на тоя поход била да се пресекат пътищата между Дунавска България и Македония и да се спре разпространението на освободителното движение към Българския Югозапад. Поради това византийската армия била оставена да презимува в Софийско. Вероятно тогава императорът издействувал от своя тъст, маджарския крал Бела III, да бъдат повърнати в София мощите на св. Иван Рилски.

На следната пролет на 1187 г. Исак отново се явил тук, повел войските си на север през Балкана и стигнал до Ловеч. Но градът устоял цели три месеца на обсадата и императорът, загубил вяра във всеки по-нататъшен успех на предприятието си, трябвало да мисли как да го приключи с по-малка загуба на своя престиж. Петър и Асен също съзнавали, че силите им още не са достатъчни, за да продължат борбата до пълното държавно обединение на българския народ. Нужно е било поради това освободените земи да бъдат ус-

троени и да се осигури отбраната им, а това могло да стане само при що-годе продължително спокойствие. При тия условия започнатите между двете страни преговори свършили с преустановяване на неприятелствата и Йоан, братът на Петра и Асеня, бил изпратен в Цариград като заложник за това, че българите не ще ги подновят. Истински мир обаче не бил сключен, тъй като и двете страни еднакво добре разбирали, че окончателната разправа тепърва им предстои. И едната, и другата трябвало да чакат благоприятно стечение на обстоятелствата.

За българите те настъпили много скоро. През лятото на 1187 г. германският император Фридрих Барбароса, начело на многобройна армия, минал Дунава и поел пътя през долината на Морава към Средец и Одрин за Мала Азия. Между него и Исак Ангел бил сключен договор, с който Византия се задължавала да осигури спокоен преход на кръстоносците през земите си, като улеснява и снабдяването им с храна. Още с встъпване на кръстоносните войски на византийска територия обаче те почувствували враждебното държане на византийските власти. Поради омразата си към всичко западно и недоверието си към намеренията на Фридриха византийците почнали да създават всевъзможни пречки на кръстоносците, като затруднявали движението и продоволствието им. Сръбският велик жупан Стефан Неман поискал да използува тъй създаденото положение и когато германският император пристигнал в Ниш, той се явил пред него с декларацията, че е готов да признае неговото върховенство и го подкрепи с въоръжена помощ, в случай че той бъде принуден да поведе война срещу Византия. В замяна на това Неман искал от Фридрих само едно — да бъде признат за законен господар на земите, които вече владеел или занапред би отнел от византийците. Същото предложение за военна помощ срещу Източната империя било направено в Ниш и от пратеници на цар Петра. Германският император, който се надявал да отстрани по мирен начин пречките, създавани от Цариград, отклонил тия предложения на сърби и българи. Но неприятелското държание на византийците се засилвало. Кръстоносците при по-нататъшното си движение на югоизток вече трябвало с оръжие да си пробиват път и когато главните им сили стигнали Одрин, те се намирали вече в истинска, макар и необявена официална война с Византия. Поради това Фридрих сега сам потърсил съюза на българите и повел преговори с тях. На постъпките му Петър отговорил, че е готов да му изпрати на помощ 40-хилядна армия от българи и кумани, но в замяна на това искал да му бъде признато царското достойнство и следователно — пълната независимост на българската държава. До формално сключване на немско-български съюз обаче не се стигнало, тъй като в Цариград съзнали

опасността от създаденото положение и побързали да уредят отношенията си с германския император. Византия улеснила кръстоносците да се прехвърлят в Мала Азия, гдето те продължили движението си на изток (пролетта на 1190 г.).

След заминаването на кръстоносците натегнатите отношения между България и Византия вече не могли да бъдат сдържани и войната помежду им отново пламнала. Навярно поради тежките задачи, които сега се слагали пред българите, Петър доброволно предоставил върховната власт в държавата на по-младия си брат Асеня, който му отстъпвал по мъдрост и такт, но бил много по-енергичен от него, а като военачалник го превъзхождал със своята съобразителност и смелост. Под непосредственото си управление Петър запазил днешна Добруджа със земите около Провадия и Великия Преслав. Цялата тая област и половин век по-късно продължавала да се нарича „Петрова земя". Между това куманите, които били привлечени от Асеня в очакването за съвместни действия с кръстоносците, извършили бърз набег в Тракия, която подложили на опустошения. Тогава Исак II Ангел се решил за трети път да потегли срещу българите. Голяма византийска армия била пренесена по море в Несебър, отгдето през Източна Стара планина навлязла в Дунавска България; бил изпратен флот, който проникнал в Дунава с цел да попречи на куманите да се явят в помощ на съюзниците си. Сега обаче императорът трябвало да се убеди, че положението тук било съвсем различно от онова през 1186 г. Градовете и крепостите на север от Балкана били приготвени за отбрана — освен че стените им били поправени, но в тях имало и достатъчно гарнизони; от друга страна, многобройни малки отреди в техните околности имали задачата да безпокоят неприятеля в случай, че той би пристъпил към обсадата им. След като не успял да превземе нито една по-значителна от тия крепости, Исак се насочил към Търново. Поради положението си като естествена твърдина и поради мерките, взети за отбраната ѝ, новата българска столица била още по-добре подготвена да посрещне неприятелското нападение. Императорът разбрал, че трябва да я подложи на дълговременна обсада и разположил войските си под стените ѝ.

Но докато самоувереният византийски самодържец се бавел пред Търново, Асен вече подготвял поражението му. Един българин, престорен на беглец, се явил тайно пред него и му съобщил, че големи кумански сили минали Дунава и бързали за помощ на обсадения град. При тая вест Исак правилно съобразил, че ако не побърза да се оттегли, рискува сам да се види обграден. Поради това той веднага заповядал да се снеме обсадата и поел обратния път към юг. За да не бъде застигнат от неприятелите си в клисурите на Балкана,

той повел войските си по най-късия път към полетата на Тракия. Обхванатият от тревога император не се досещал, че с това си решение следвал предвижданията на българския цар и сам отивал в примката, която той му бил приготвил. Византийският авангард бил пропуснат да прехвърли билото на планината, но когато главните сили поели нанагорнището ѝ, българите им пресекли пътя и от околните височини връхлетели върху им. Мястото представлявало дълбока теснина, в която не било възможно да се устрои никакъв боен ред, нито да се окаже на нападателя каквато и да било съпротива. В настъпилата паника всеки трябвало да се грижи за личното си спасение. Сам Исак смогнал да се отърве единствено поради това, че хората от неговата свита с оръжие му отворили път всред безредната и превърната в подплашено стадо тълпа на византийските войници. Тъй в стремглаво бягство, при което изгубил и шлема си, той спрял едва в Боруй. По-голямата част от блестящата му армия била унищожена, загубен бил и целият ѝ обоз. Ариергардът се спасил само защото при вестта за нападението случайно попаднал на някакъв страничен, незаварден от българите път, по който успял да се измъкне от планината. Мястото на тая катастрофа остава неизвестно. Може да се твърди само, че тя е постигнала византийците в някоя от клисурите на юг от Габрово или Трявна. С тая победа съществуването на българската държава било окончателно осигурено. Оттогава вече за много десетилетия никой византийски император не е смеел дори да помисли за военен поход в земите отвъд Балкана.

През времето, докато поради неизяснените отношения с кръстоносците всичкото внимание на Византия било съсредоточено в Тракия, сърбите не останали бездейни. Възползуван от обстоятелството, гдето почти всички византийски войски били привлечени към Източна Тракия и западните провинции на полуострова били оставени без защита, Стефан Неман едно след друго и без да срещне каквото и да било противодействие, завзел цялата област около Българска Морава на север до крепостта Равна (дн. Кюприя), а след това земите около Витоша, Осогово и Шар с всички тамошни градове и крепости, включително Средец, Велбъжд (дн. Кюстендил), Скопие, Тетово и Призрен. Това леко завоевание обаче се оказало мимолетно. Година след нещастния поход към Търново Исак II Ангел повел войските си на запад и стигнал до Ниш. Тук в полето край Морава сърбите били разбити и след тая единствена битка трябвало да очистят всички завладени покрайнини и се приберат отново в планините си към Ибър. Императорът потеглил след това на север и стигнал до Белград, гдето се срещнали със своя тъст Бела III. Цялата област по течението на Морава до устието ѝ в Дунава отново станала византийска.

Тия византийски успехи срещу сърбите не стреснали Асеня, който сега пренесъл неприятелските действия на юг от Балкана. Известно време византийците успявали да сдържат българските нападения, но съпротивата им скоро рухнала и българските знамена се понесли по цялото пространство от Горна Струма до Странджа. Земите около Витоша с гр. Средец влезли в пределите на българската държава. Пловдив още се държал, но затова пък в едно сражение при Аркадиопол (дн. Люле Бургас) Асен унищожил цяла византийска армия. Тракия била застрашена да бъде загубена за империята и Исак II Ангел трябвало да прибегне до върховни усилия, за да предотврати тоя край. Събрани били нови войски от европейските и азиатските провинции, привлечени били и много наемници, а освен това потърсена била помощта и на маджарите. Маджарският крал Бела III, тъст на Исака, се задължил да изпрати войски към Видинската област, когато византийците щели да настъпят срещу България от югоизток. В изпълнение на тоя план през пролетта на 1193 г. многобройна византийска армия била събрана в околностите на град Кипсела. Тук дошъл и самият Исак, който и тоя път искал да поеме началството на похода против българите. Но нещастието сега дошло за него оттам, отгдето той най-малко очаквал. Недоволството от некадърното управление и от неуспехите му в борбата с българите се оформило в заговор, начело на който стоял родният му брат Алексий. Тук, в стана при Кипсела, заговорниците провъзгласили за император Алексия, а Исак, след като бил ослепен, бил изпратен в Цариград и там заедно със сина си затворен в една тъмница.

Първата работа на новия византийски самодържец Алексий III Ангел била да отмени похода срещу България, след което се опитал да завърже с Асеня преговори за мир. Асен обаче се показал малко склонен да прекрати неприятелствата и те продължили. Българите се явили в Серската област, гдето разбили намиращите се там византийски войски, като превзели и много от тамошните крепости. На следната 1196 г. те отново действували тук, нанесли тежко поражение над армията, с която императорският зет севастократор Исак излязъл срещу им, а самия него взели в плен. Макар че цялата област била завзета от българите, силно укрепеният Сяр се удържал.

Асен се завърнал в България, но наскоро след това паднал жертва на заговор: убит бил от своя братовчед И в а н к о. Заговорниците били боляри, недоволни от строгото управление и тежката десница на царя. Негови сподвижници в освободителната борба, те навярно не могли да се примирят с ограниченията, които в името на висшите държавни интереси им били наложени. Съблазнителният пример на Византия с честите ѝ преврати вече успял да ги развърти и

затъмни у тях съзнанието за дълга им. Заговорниците овладели столицата, но народът в цялата страна се отнесъл крайно враждебно към извършеното злодеяние. Петър от своята област се приготвил да потегли срещу им и скоро те се видели блокирани в стените на Търново. Едва посегнал към царската корона, Иванко разбрал, че въпросът вече не е да я запази за себе си, а да се спасява от отмъщението на своите сънародници. И след като зацапал ръцете си с кръвта на едно престъпление, той не се поколебал да стане изменник към своя народ — обърнал се към Цариград с молба за бърза военна помощ. Две византийски армии една след друга били изпратени към България, но и двата пъти, след като стигнали до Балкана, войниците отказали да продължат движението през него. Тъй голям бил ужасът, който им внушавала страшната планина, че нищо не могло да ги принуди да нагазят в нейните дебри. Загубил всякаква надежда в очакваната помощ, Иванко най-сетне трябвало да бяга от Търново. Столицата отворила вратите на Петра, който заел отново българския престол. Но духът на размирниците и престъплението още не бил умъртвен и страстите в средата на българското общество продължавали скрито да бушуват. Не минало и година, Петър също паднал убит, неизвестно как и при какви обстоятелства. След него царската власт била поета от най-младия му брат Йоан, наричан още с умалителното име Йоаница и още по-често с името Калоян (от Калойоан, т. е. „добрият Йоан").

1. Chalandon, F. Les Comnènes II: Joan Comnène (1113—1143) et Manuel Comnène (1143—1180). Paris, 1912; Diehl, Ch. La société byzantine á l'époque des Comnènes. Paris, 1929; Neumann, C. Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen. Leipzig, 1894; Мутафчиев, П. Изток и Запад в европейското Средновековие. — ГСУ ИФФ, XX, 1925; Diehl, Ch. Figures byzantines. I—II. Paris, 1921—1922; Успенский, Ф. И. Императори Алексий II и Андроник Комнени. — ЖМНПр, CCXII, 1880, 95—130; CCXIV, 1881, 52—85; Cognasso, F. Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio alla morte di Manuele Comneno. Torino, 1912; Острогорски, Г. А. Возвышение рода Ангелов. — Юбилейний сборник русского археологического общество, 1936, 111—128.
2. Мутафчиев, П. Произходът на Асеневци. — МПр, IV, 1928, № 4, 1—42; Успенский, Ф. И. Образование Второго болгарского царства. Одесса, 1879; Ников, П. Второ българско царство 1186—1396. С., 1937; Златарски, В. Н. Потеклото на Петра и Асеня, водачите на въстанието в 1185 г. — Сп. БАН, XLV, 1933, 7—48.
3. Мутафчиев, П. Произходът на Асеневци. — МПр, IV, 1928, № 4, 1—42.
4. Мутафчиев, П. Владетелите на Просек. Страници из историята на българите в края на XII и началото на XIII век. — Сб. БАН, I, 1913, 1—85; Bachmann, M. Die Rede des Johannes Syropulos an den Kaiser Isaak II. Angelos (1185—1195). (Text und Kommentar) nebst Beiträgen zur Geschichte des Kaisers aus zeitgenössischen rhetorischen Quellen. München, 1935; Zimmert, K. Der deutsch-byzantinische Konflikt von Juli 1189 bis Februar 1190. — BZ, XII, 1902, 42—77; Der Friede zu Andrianopel (Februar 1190). — BZ, XI, 1902, 33—320; Расовский, Д. Роль половцев в войнах Асеней с Византийской и Латинской империями в 1186—1216 годах. — Сб. БАН, LVIII, 1939, 203—211.

III. БЪЛГАРИЯ ПРИ КАЛОЯН

1. ПРОДЪЛЖЕНИЕ НА БОРБАТА СРЕЩУ ВИЗАНТИЯ. ИВАНКО И ДОБРОМИР ХРЪС

Калоян, който като заложник живял в Цариград две-три години, успял да избяга навярно към началото на 1190 г., когато там били всецяло погълнати от грижи по отбиване на опасността от кръстоносците. По своя буен характер и пълководски способности той не отстъпвал на Асеня, а по ловкост и подвижност на ума далеч го надминавал. Най-отличителната черта на тоя забележителен човек, който в десетгодишното си царуване раздрусал целия Балкански полуостров, е била неговата неукротима енергия.

Когато Калоян заел българския престол, държавната граница на България към югоизток се намирала още по билото на Балкана. На югозапад тя обхващала земите по горното и средно течение на Места и Струма, но останалата част на Македония все още била под византийската власт. Държавното обединение на българския народ тепърва имало да се постига и тая именно задача си поставил Калоян. Но поради необходимостта да осигури вътрешния мир и успокои страната си след сътресенията, преживени при убийствата на неговите предшественици, той не можел да пристъпи веднага към изпълнението ѝ. Ето защо и първите две години от царуването му не са ознаменувани с никакви особени събития в борабата му с Византия. От своя страна и цариградското правителство взело мерки, за да се приготви за очакваното настъпление на българите. В това отношение то прибегнало на първо място до услугите на Иванко.

Византия винаги оказвала особено внимание към чужденците — политически емигранти, които търсели нейното гостоприемство и покровителство. Тя знаела да ги използува като удобни оръдия на своята външна политика. Към убиеца на Асеня тя имала още поголямо основание да покаже благоволението си. Алексий III го обсипал с почести, въвел го в средата на придворната аристокрация, а му обещал за жена и своята племенница, дъщерята на умрелия

в български плен севастократор Исак. В Цариград разбирали много добре, че никой друг с такава ревност не би могъл да служи на империята в борбата ѝ срещу българите, както тоя честолюбив ренегат, отритнат от своя народ и сам скъсал всички връзки с него. Никой по-добре от Иванко не е познавал българите, тяхната сила и слабости, намеренията и военната им тактика и следователно никой по-сполучливо от него не би могъл да им се противопостави. Личните му качества на буен човек, но заедно с това опитен и смел пълководец го правели още по-ценен за ролята, която трябвало да му бъде възложена.

Наскоро след бягството си Иванко бил назначен за управител на Пловдивската област и началник на византийските военни сили в нея. И той оправдал оказаното му доверие: с рядко усърдие той отбивал дребните нападения на българи и кумани към Тракия. По тоя начин Иванко спечелил пълното доверие на императора и, възползуван от него, добил почти неограничени права в началството над дадената му провинция: увеличавал непрестанно войските си, като привличал в тях все по-нови контингенти, предимно от местното българско население, и проявявал особени грижи за обучението и доброто им въоръжение. Тая трескава дейност на българина-ренегат почнала да буди опасения в някои по-прозорливи византийски среди. Особено подозрително това било, гдето и Иванко строел крепости в областта на Родопа, която по онова време не била изложена на никаква опасност от страна на българите. Алексий не обръщал внимание на предупрежденията, които му се правили, докато найсетне Иванко вече престанал да крие своите намерения. Той се отметнал от империята и се провъзгласил за независим господар на дадената му за управление област, а прогонил византийците и от Източна Македония. С това под властта му паднали всичките земи от средното течение на Арда до устието на Места и до планината Кушница (Пърнар-даг), недалеч от Орфанския залив. Скъсал по тоя начин напълно с Византия, той поискал да изкупи измяната към своя народ и потърсил примирение с Калояна.

По тоя начин Византия, която била положила толкова много усилия, за да запази от българите земите южно от Хемус, сега се видяла неочаквано лишена от тях. С това било поставено в опасност владението ѝ над цялата останала част от Тракия и Беломорието.

Положението на империята станало още по-тежко и поради това, че по-голямата част от Македония също тъй била вече загубена. Там на сцената отново изпъкнал Д о б р о м и р Х р ъ с. Изпратен от Петра и Асеня още през 1186 г. в Македония с дружина, която не брояла повече от 500 души, Хръс с помощта на местното българско население успял да изтръгне от византийците Струмската област.

След мира, сключен между Търново и Цариград в 1187 г., обаче, а по-късно и след появата на кръстоносците и събитията през 1190—1191 г., когато териториалната връзка на тая област със земите на Търновското царство била прекъсната, Хръс бил предоставен на своите собствени сили и заел там положението на отделен и самостоен владетел. Но византийските успехи срещу сърбите през 1191 г., когато империята отново станала владетел на всички подбалкански покрайнини от Ихтиман до Ниш, показали на Хръс невъзможността да запази това свое положение. Тогава той трябвало да се подчини на Византия. Поради подозрителното му поведение той наскоро след това бил затворен, но когато българите от север подновили настъплението си към Македония и техните войски вече достигнали Серско, императорът се видял принуден да го освободи и го изпратил за комендант на Струмица. Тъй в двете главни посоки, по които било насочено разширението на Търновското царство, Византия поверила отбраната си на двама ренегати-българи. Но както Иванко на изток, тъй и Хръс на запад не останал задълго послушно византийско оръдие. Едновременно със своя сънародник той също се отметнал от византийците, почнал с помощта на местното население война с тях и в скоро време овладял цяла Средна и Северна Македония. За столица си избрал непристъпната крепост Просек на десния бряг на Вардара, върху скалите на Демир-капия. Всички военни експедиции на императорските войски срещу му се оказали безплодни. Накрай Алексий III трябвало да сключи мир с него, като му дал за жена една от своите близки роднини.

По тоя начин в самия край на XII в., наред с Търновското царство и на юг от него, възникнали две нови български княжества. Тяхната поява е била пречка за българското държавно обединение, но при все това Калоян поддържал амбициите на владетелите им: чрез тях той постигнал предварителната цел — да отстрани византийското господство над южните български земи. Вместо един враг — търновския цар, Византия имала сега в полуострова срещу си трима отделни български господари.

Измежду тях най-неудобен за византийците бил Иванко. Ето защо в Цариград смятали, че трябвало на всяка цена да се освободят от него. Поради недостатъчните си сили Иванко не можел да задържи равнината; византийските войски я заели, но всичките им усилия да проникнат в Родопите останали напразни. Малките успехи, които те имали с превземането на крепостта Кричим и на някои незначителни твърдини там, били изкупени много скъпо: при една засада бил пленен военачалникът им Мануил Камица, един от най-добрите тогавашни византийски пълководци и братовчед на императора. Иванко го изпратил на Калоян. Видял, че със сила не ще

се отърве от Иванко, Алексий III прибягнал до най-изпитаното средство на византийската политика — измамата. Чрез тържствена грамота той признал Иванка за господар на всички владени от него земи и го поканил на лична среща в крепостта Станимака, като клетвено го уверил в добрите си чувства. Наивният българин повярвал на царската клетва, но когато се явил в Станимака, бил окован във вериги и затворен. След това цялата му област отново минала под византийска власт.

Тоя неочакван и бърз обрат очевидно не бил в сметките на Калояна и той не се забавил да му отвърне с война във всички посоки. Част от войските си, засилени с многобройни кумански отреди, той изпратил към Източна Тракия. И докато други настъпили към Западна Средна гора и превзели крепостта Костенец в подножието на Родопите, сам царят с пристъп завладял силно укрепения град Варна, единственото място, което оставало на византийците върху Черноморския бряг на север от Балкана. Едновременно с това и в съгласие с Калояна подновил неприятелствата си и Добромир Хръс. Едно след друго той отнел от византийците цяла Западна Македония, след което проникнал с войските си дори до Средна Гърция. Тук като негов съюзник действувал Мануил Камица, когото Хръс преди това откупил от плен у Калояна. Въстанал срещу цариградското правителство и недавна назначеният византийски наместник в Смолянска област (Средните и Западните Родопи). Византия трябвало да напрегне всички сили, за да се справи с тъй струпалите се върху ѝ беди. Понеже куманите трябвало да се върнат в земите си отвъд Дунава, българите опразнили заедно с тях Тракия. След като бил потушен и бунтът в Смолянската област, Алексий III се насочил срещу Хръса. Борбата срещу него обаче не била лесна, поради което императорът бил принуден да прибегне до средствата на византийската дипломация. Хръс бил уговорен да откаже по-нататъшната си поддръжка на Камица и тъй тоя последният бил прогонен из северногръцките земи. При сключения мир с империята Хръс ѝ повърнал и западномакедонските покрайнини с Битоля и Прилеп.

Това поведение на Хръса несъмнено представяло измяна към съюза му с търновския цар и към българските национални интереси, поради което Калоян не се забавил заслужено да му отплати. Византия била заплашена по това време от нови вътрешни размирици, а на Запад се подготвял Четвъртият кръстоносен поход, от чиито насоки тя основателно имала защо да се бои. Калоян използувал стесненото ѝ положение и предложил мир, главното условие на който било унищожението на Хръсовото княжество и присъединението на земите му към Българското царство. Империята не се поколебала да приеме това предложение и оставеният на соб-

ствените си сили княз не могъл да предотврати неизбежното. Поголямата част от Македония, а освен това и цялата Косовска област с градовете Прищина и Призрен била включена в българската държавна територия (1202 г.). Калоян се задоволил временно с тоя успех, очаквайки нов благоприятен момент да добие и останалото.

2. ОТНОШЕНИЯ НА КАЛОЯНА С МАДЖАРИТЕ. СЪЗДАВАНЕ НА ЦАРИГРАДСКАТА ЛАТИНСКА ИМПЕРИЯ. ЦЪРКОВНАТА УНИЯ С РИМ

Когато през последните години от царуването на Асеня българите завладели Софийската област и проникнали в Северна Македония, връзката между земите по течението на р. Морава и останалите византийски провинции в полуострова била прекъсната. Поради това властта на империята в тая отдалечена покрайнина вече не е могла да се задържи. Още преди смъртта на Асеня тя била също завзета от българите. Тази промяна обаче не е била по угодата на маджарите, които през 80-те години на XII в. бяха отнели Моравските земи от Византия и доброволно бяха ѝ ги повърнали при брака на Исака Ангела с дъщерята на Бела III. На българската власт в Моравско те гледали като на посегателство над собствените им права. Поради това по времето, когато Калоян бил зает с войната срещу Византия, новият маджарски крал Емерих навлязъл с войските си в тая област и отново я заел. На сърбите, които му помагали в това предприятие, той отстъпил града Ниш. Но Калоян не се забавил да отговори на това предизвикателство. Веднага, след като мирът с Византия бил сключен, той прогонил маджарите, а заедно с тях и сърбите трябвало да се оттеглят от Ниш. При все това маджарите на следната година успели да завземат северната част на Моравската област, в която премахнали съществуващите там пет български епископства. Тъй спорът за владението на Моравско станал постоянна причина за враждебните отношения между българи и маджари през течение почти на целия XIII в.

Съперничеството с византийци и маджари през едно време, когато българската държава още не била добила признанието на никоя външна сила, принудило Калояна да търси авторитетна санкция за положението си като законен владетел на българските земи. В това отношение той бил улеснен от църковно-политическите стремежи на папата Инокентий III. При тоя представител на Римската църква папството бе достигнало върха на своето могъщество. За всички светски господари в Западна и Средна Европа волята на рим-

ския първосвещеник по онова време е била закон, който те не са смеели да престъпят. Утвърдил върховенството си над Запада, Инокентий вече се стремял да го наложи и над християнския Изток. И тъй като тук главната враждебна нему сила била православната Византия с нейния претендиращ също за вселенско първенство патриарх, нужно било да се изтръгнат от духовното й влияние народите, които тогава образували източната православна общност.

Още през 1201 г. един пратеник на Инокентий III, гръцкият униатски свещеник в Бриндизи Доминик, донесъл на Калояна писмо, в което папата говорел за интереса си към българите и подканял Калояна да засвидетелствува предаността си към римския престол. Поради това, че бил всецяло погълнат от събитията, които по онова време се разигравали около южните граници на България, от една страна, а от друга — понеже Доминик като грък не му вдъхвал доверие, Калоян го задържал близо две години, като оставял без отговор и папското послание. Най-сетне Доминик бил изпратен назад с две писма — от царя и търновския архиепископ Василия. След като благодарил на Инокентия за вниманието му и се извинявал за забавянето на отговора си, Калоян изявявал своята преданост към римския престол и готовността си да постави своя народ под духовното върховенство на папата, но молел Инокентия да го признае за цар, достойнство, което имали някога старите български владетели Петър и Самуил. В същия смисъл било съставено писмото и на търновския архиепископ.

Папата побързал да се отзове на искането на Калояна, като изпратил в България нов легат, капелана Йоан Каземаренски. В писмата си до царя и архиепископа, които Йоан носел, папата тоя път сметнал за нужно да им припомни, че по времето на Бориса българите също били свързани в църковно отношение с Рим, отгдето искали да им бъде изпратен и архиепископ, но накрай се поддали на гръцките съблазни и изгонили от земята си латинското духовенство. С това Инокентий обяснявал защо сега не се решил да изпрати за свой легат висш църковен сановник. Очевидно той искал да обърне вниманието на българския цар, че има предвид поуката на миналото и че не ще се задоволи с празни обещания от негова страна. Колкото се отнася до искането на Калояна, Инокентий му съобщавал, че може да му признае достойнството на крал (rex), а не на цар (imperator), тъй като за Римската църква съществувал само един император — тоя на Западната Римска империя. На българския църковен глава той бил съгласен да признае също тъй само достойнството на архиепископ, подчинен на римския престол.

На път за България папският легат се задържал в Унгария и Босна, гдето по поръка на папата трябвало да уреди някои църковни

въпроси. Между това в Балканския полуостров настъпили събития, които предизвикали коренен преврат в тукашните държавнополитически отношения.

Още през 1202 г. на Запад се подготвял Четвъртият кръстоносен поход. Тоя път кръстоносците, имайки предвид опита от своите предшественици, били решили да се отправят на Изток по море. Поради това трябвало да потърсят помощта на Венеция, по онова време единствената морска държава, която могла да им остави на разположение достатъчно транспортни и военни кораби. Републиката се показала готова да изпълни желанието им срещу значително парично възнаграждение, но едва-що кръстоносната армия била готова да отплува на Изток, при нейните водачи се явил избягалият от Цариград син на ослепения Исак Ангел с настоятелна молба да му съдействуват да си възвърне бащиния престол. За Венеция това предложение се явявало като случай, който обещавал да я направи истински господар на положението в Източната империя, и хитрият, крайно енергичен венециански дож Енрико Дандоло успял да склони кръстоносците да се съгласят на предложението на византийския претендент. Тъй, вместо през Египет към Палестина, както първоначално бил замислен, Четвъртият кръстоносен поход се насочил към Цариград. През пролетта на 1203 г. Исак Ангел и синът му били възстановени на престола, но поради това, че имали нужда от помощ, за да утвърдят властта си над провинциите, кръстоносците трябвало да продължават пребиването си под стените на византийската столица. Тук, няколко месеца по-късно, дълго сдържаната омраза между византийци и латинци избухнала с такава сила, че никакво примирие вече не било възможно. Кръстоносците блокирали Цариград по суша и море и след неколкомесечна обсада през април 1204 г. го завладели.

Целта на кръстоносния поход била забравена. На многовековното съществуване на Византия бил сложен край и върху нейните развалини се явила Цариградската латинска империя. За император бароните избрали един от своите първенци — фландърския граф Балдуина. От южномакедонските земи заедно със Западна Тракия било образувано Солунско кралство, за глава на което като васал на латинския император бил издигнат граф Бонифаций Монфератски. Останалите рицари и барони получили ленни владения в Тракия и в гръцките земи. Венеция сложила ръка на най-богатите земи в Тракия, а също на редица пристанищни градове и на островите в Егея и Адриатика. За латински патриарх на Цариград бил избран също венецианец. Мнозина видни византийски аристократи избягали в Мала Азия и там някои от тях се обявили за независими областни владетели. Между тях се

намирал и Теодор I Ласкарис, който през последните часове преди падането на Цариград бил провъзгласен за византийски император. Властта му там обаче била призната само в една малка област около гр. Бруса. Дните на тия едва-що създадени гръцки държавици, изглежда, били преброени, тъй като предвидено било и техните земи да бъдат раздадени като ленове на латинските боляри. И тия, последните, със своите рицари и войници вече се били прехвърлили в Мала Азия, гдето градове и крепости едно след друго падали под ударите им.

При това положение България се намирала между две католически сили, нейни непосредствени съседи — Маджарското кралство на северозапад и Латинската империя на юг и изток. За бъдещата сигурност на българската държава било необходимо да се ускори сближението с Рим, като се добие признанието ѝ от страна на представителя на католическия свят. Поради това, че папският легат се забавил и очакваният с него отговор на Инокентия не пристигал, Калоян изпратил до него ново писмо, вече с много по-определено съдържание. Той заявявал, че е готов да застане под църковно върховенство на римския първосвещеник и молел папата да изпрати архиерей, който да го короняса за цар, като ръкоположи за патриарх и българския църковен глава, тъй като „царство без патриарх не можело". Това писмо заедно с много и скъпи подаръци трябвало да бъде отнесено от цяло посолство начело със самия търновски архиепископ Василий. В Драч, отгдето Василий трябвало да отплува за Италия, той бил задържан от тамошните гръцки власти, но писмото на Калояна той успял да изпрати в Рим по свои доверени лица. Между това дългоочакваният римски пратеник, капеланът Йоан Камезаринский, пристигнал в Търново и по папско пълномощие провъзгласил Василия за примас, т. е. глава на българската църква. Няколко месеца по-късно за България потеглил римският кардинал Лъв. Той носел на Калояна корона, скиптър и знаме, които папата му пращал. Маджарите обаче, през чиято земя Лъв минал, когато научили за неговата мисия, го задържали. Кралят им Емерих настоявал пред Инокентия да не дава признание на Калояна, докато тоя последният не върне отнетите от маджарите земи в Моравско, но строгият отговор, който получил от Рим, го смирил. Лъв пристигнал в Търново през есента на 1204 г. и три седмици по-късно, на Архангеловден, Калоян бил тържествено коронясан от него за български „крал", както гласяло и папското нареждане. При все това Калоян смятал, че му била призната царската титла и в своите писма до папата сега, както и по-късно, винаги се наричал imperator, въпреки строгия формализъм на папската канцелария, която упорито го титулувала rex Bulgariae. Същото било

и с Василия, който смятал, че бил възведен в патриаршеско достойнство. Това заблуждение впрочем поддържал у него и самият Инокентий, който в едно от писмата си го уверявал, че дадената му титла „примас“ била равнозначна на „патриарх“. Всяка една от двете страни преследвала свои цели и съзнателно давала вид, че е получила именно това, което желаела, оставяйки на времето да отстрани недоразуменията.

Очакванията на маджарския крал Емериха, че със застъпничеството на папата ще си възвърне владението на моравските земи, останали напразни. В писмото си до Инокентия, с което благодарил за даруваната му царска корона, Калоян направо заявявал, че маджарите нямат никакви права над Моравско. Сам той, Калоян, бил готов да живее в добросъседство с тях при условие, че те ще се откажат от претенциите си над тая българска област. Защото, завършвал писмото си Калоян, „ако маджаринът потегли срещу земите на царството ми и Бог даде той да бъде победен, нека Ваше Светейшество не ме държи отговорен за това, което може да настъпи“. До тая, очаквана от българския цар, нова война не се дошло. Още през същата есен на 1204 г. крал Емерих умрял, а неговият наследник Андрей I през течение на Калояновото царуване имал тъй много други грижи, че не помислил да повдига отново спора с българите.

3. БОРБАТА НА КАЛОЯНА С ЛАТИНЦИ И ГЪРЦИ

Много по-голяма била опасността, която заплашвала тогавашна България от латинците на юг. Опиянени от успеха, който ги направил господари над земите на поваленатa Византия, те смятали, че тук, в Европейския Югоизток, нямало сила, която би била в състояние да им противостои. Това тяхно отношение най-рано трябвало да почувствува и самият Калоян. Още през лятото на 1204г., няколко месеца след като Цариград паднал, император Балдуин с войска и с блестяща свита от рицари и барони тръгнал из Тракия, да приведе в подчинение тамошните места. Когато се намирал негде около българската граница, явили се пратеници на българския цар, който предлагал на новите си съседи мир и приятелство. Гордите латинци обаче отговорили на това предложение с обида — Калоян не могъл да се отнася към тях като със свои равни, а като роб към господарите си; земите, които владеел, принадлежали на унищожената от тях Византия; следователно те, нейните наследници, единствено имали законно право над тях и Калоян трябвало да им ги повърне. Иначе те със сила щели да го заставят да стори това.

Тоя отговор дал на царя недвусмислено да разбере намеренията

на пришълците към българската държава и самия него. При все това, тъй като очакваното признание на Рим още не било получено, той трябвало да замълчи и да преглътне обидата. Но няколко месеца по-късно, когато вече папският легат възложил на главата му българската корона, той не се забавил да заговори по един достоен начин за предизвикателствата на латинците. „Както аз не им причинявам никакво зло, писал той в същото си благодарствено писмо до Инокентия, нека и те ме зачитат. Обърнете им внимание на това. Защото в случай, че те не променят държанието си към мене или ме нападнат, аз ще се смятам свободен да действувам тъй, както намеря за добре и нека тогава Ваше Светейшество не ме смята виновен за последиците."

Не се знае дали папата е направил в тоя смисъл някакви постъпки в Цариград, но отношенията на латинците към българския владетел продължавали да остават натегнати. Още по-грубо и предизвикателно било тяхното държане към подчиненото им византийско население, особено към гръцката аристокрация. На готовността, изказана от някои измежду нейните представители, да сътрудничат с новата власт, било отвърнато с не по-малко пренебрежителен отказ. Тогава сред гръцките първенци в Тракия съзряла мисълта да потърсят покровителството и помощта на Калояна. Пратеници от тамошните градове се явили при него със заявлението, че са готови да се вдигнат срещу латинците и да го признаят за свой цар, стига той да ги подкрепи в борбата им и да им обещае, че ще се отнася към тях, както към всички свои поданици. За българския цар, който отдавна бил разбрал, че въоръжената разправа с новите владетели на Цариград е неизбежна, това предложение се явявало извънредно изгодно. То очертавало за него благоприятните изгледи вече със съдействието на самите гърци да поеме държавното наследство на поваленатa Византия и да осъществи по тоя начин най-смелите блянове на Крума и Симеона. Споразумението за общо действие срещу латините било сключено. За да обезпечи успеха му, Калоян си осигурил помощта на куманите, а освен това потърсил да завърже сношения и със селджукските турци в Мала Азия.

Тъй настъпила пролетта на 1205 г. Най-видните от латинските барони заедно с голяма част от войските на империята се намирали в Мала Азия, гдето подчинението на останалите византийски земи било в пълен ход. Солунският крал Бонифаций с други отреди от кръстоносци завършвал завоеванието на Южна Гърция, гдето отделни византийски първенци, използувайки безвластието, настъпило след като Цариград паднал, също се надявали да се утвърдят като независими владетели. И тъкмо в тоя момент, когато пълната ликвидация на византийското държавно наследство е била към своя

край, подготвеното със съдействието на Калояна въстание в Тракия избухнало. Знакът бил даден от Димотика, гдето малобройният латински гарнизон бил избит или пленен. След това едно след друго се вдигнали Одрин, Аркадиопол (дн. Люле Бургас), Цурулон (дн. Чорлу) и др. Тия от кръстоносните рицари или войници, които паднали в плен, били изпращани на Калояна; други били безпощадно избивани. Само малцина успявали да се спасят с бягство към Цариград. Рицарят Рене де Три, който получил в ленно владение Пловдив и околността му, бил принуден да напусне града и потърсил убежище в непристъпната твърдина Стенимахос (дн. Асенова крепост или Станимака).

При вестта за тия събития Балдуин заповядал действията в Мала Азия да бъдат преустановени и намиращите се там войски да се прехвърлят отсам протоците. Със събраната по тоя начин набързо армия той се запътил на запад. Предоставени на себе си, градовете Виза и Чорлу не се решили да се противят и отворили вратите си. Аркадиопол обаче, който се опитал да се брани, бил превзет и подложен на страшно кръвопролитие. Оттам латинците се отправили към Одрин, но когато стигнали пред него, върху стените му вече се развявали българските знамена. Градът могъл да бъде превзет само с редовна обсада и Балдуин наредил около му стенобитните си машини. За предпазване от всяка изненада обсадителите укрепили своя стан. Тъй изминали цели две седмици. Но когато вече положението на Одрин поради недостига на храна станало твърде тежко, в неговите околности почнали един след друг да никнат кумански конни отреди. На 14 април 1205 г. един такъв отред се явил пред самия латински стан и го обсипал със стрелите си. Тогава графът Стефан де Блуа не издържал предизвикателството и въпреки дадените от Балдуина нареждания се хвърлил с дружината си да преследва нападателите. Те ловко избегнали удара и се носели назад, като увлекли противниците си до мястото, гдето с цялата си армия от 14 хиляди кумани и многобройни българи, скрити в гънките на околните височини, очаквал срещата самият Калоян. Разстроеният от преследването отред на де Блуа попаднал в тъй приготвената му засада и нищо — нито железните брони на рицарите, нито отчаяната им храброст не могла да му помогне. Мястото на битката било на 5 км от Одрин. При вестта за станалото Балдуин оставил част от войската си с венецианския дож Енрико Дандоло и маршал Жофруа Вилардуен да наблюдава града, а с другата полетял на помощ на своите. Но било вече късно. Графът де Блуа бил паднал смъртно ранен и повечето от рицарите му убити, когато довтасалият Балдуин заедно с водените от него подкрепления също тъй бил обграден от многобройните маси на българи и кумани. Обкованите в желязо

и мъчно подвижни латински войски се оказали безпомощни срещу стрелите на леката куманска конница и мечовете на българската пехота; притиснати от всички страни, трябвало всеки един от тях да се бие за спасението си. Битката продължила до вечерта. В настъпилия смут Балдуин, свален от коня си, бил обезоръжен и пленен, по-голямата част от войниците и рицарите му паднали на бойното поле и само малцина, които се изтръгнали читави от общото унищожение, смогнали да се доберат до стана пред Одрин, за да съобщят на своите за страшното нещастие. Цветът на латинската военна сила бил унищожен.

Енрико Дандоло и Вилардуен трябвало да мислят за спасението на останалото. Пред опасността да се озоват сами блокирани между обсадения град и воената от Калояна армия, те още през нощта вдигнали дружините си и с най-голяма предпазливост се втурнали назад, като, за да прикрият отстъпленото си, запалили буйни огньове в стана си. В непрекъснато бягство, което траяло две денонощия, те стигнали в гр. Родосто на Мраморно море и едва тук се почувствували в безопасност. Калоян настъпвал по дирите им и в разстояние на няколко дена цяла Тракия почти до стените на Цариград паднала под властта му. Но царят не се решил да удари на него и се обърнал на запад към Солунското кралство. Областта между Долна Марица и Места била бързо пребродена, градът Сяр бил превзет, а латинският му гарнизон бил пленен и изтребен. След това царят се отправил към Солун. Но, докато стигне там, българският войвода Ч ъ с м е н, който заповядвал над Просек и съседната област, успял с намиращите се на разположението му други български сили да превземе тоя град. Защитниците му обаче заедно с кралското семейство се затворили в тамошната цитадела. Уведоменият за положението Бонифаций, който с войските си още се намирал в Пелопонес, бързо се втурнал назад, за да спасява столицата си. Българите не дочакали пристигането му и се оттеглили, но с изключение на непосредствените околности на Солун цяла Македония минала под властта на българския цар. Тогава мощите на Иларион Мъгленски били пренесени от крепостта Мъглен в Търново.

Битката при Одрин представлявала смъртен удар за едва-що създадената Латинска империя. Наистина латинците разполагали с още доста много войски, разпръснати в южните области на Балканския полуостров, по северозападните крайбрежия на Мала Азия и из островите на Егея; отчаяните позиви за помощ, които те отправили към католическия свят, привличали при това на няколко пъти тогава, пък и по-късно към Цариград нови армии от авантюристи из Запада. Предизвиканата от поражението паника била също тъй скоро преодоляна. Малко по-късно те дори се почувству-

вали достатъчно силни, за да минат отново в настъпление, при което благодарение на някои благоприятни за тях обстоятелства си възвърнали голяма част от своите владения в Тракия. Всички тия успехи обаче са били преходни. Латинското господство било разклатено из основи и вече нищо не е било в състояние да обезпечи трайността му. Най-важното било, че битката при Одрин разрушила легендата за непобедимостта на обкованите в железни брони рицари. Начинът, по който те могли да бъдат победени, бил узнат, а с това изчезнал и страхът от тях.

Скоро обаче станало явно, че плодовете от одринската победа били събрани не от победителите българи, а от други. За да ограничат последиците от постигналото ги нещастие, латинците трябвало да привлекат към Тракия и остатъка от войските си, които действували в Мала Азия. Почти всички завоевания, направени дотогава там, били изоставени и минали в ръцете на гърците. Прогонената от Европа Византия се запазила следователно отвъд Протоците. Теодор Ласкарис, който между това успял да вземе връх над останалите си съперници, се издигнал като безспорен представител на спасената византийска държавност и година по-късно бил тържествено коронясан в гр. Никея. Там било установено седалището и на прогонената от Цариград гръцка патриаршия. Тъй благодарение единствено на удара, нанесен на латинците при Одрин, възникнала Никейската империя — пряк наследник на стара Византия и носител на нейните завети и на държавните ѝ права.

След като Балдуин бил пленен, събраните в Цариград барони избрали за регент на империята брат му Хенриха. Решено било да се пристъпи и към отвоюването на загубените от латинците тракийски земи. Енергичният и способен Хенрих се заел с тая задача, като се възползувал от отсъствието на Калояна, зает по онова време в Македония. Не след дълго повечето от градовете и крепостите в Тракия отново паднали под латинска власт, но усилията да бъдат овладени Одрин и Димотика останали напразни. Тогава латинците привлекли на страната си някои от останалите представители на гръцката аристокрация, на които раздали земи в ленно владение, и с тяхно съдействие успели да събудят сред гърците в Тракия старата омраза срещу българите. Противобългарското движение избухнало най-напред в Пловдив. След като Рене де Три напуснал тоя град, местните гърци се отметнали от съюза с Калояна и провъзгласили за свой владетел един византийски пълководец, Алексий Аспиет, който по времето на Асеня бил пленен от българите в една битка при Сяр. Пловдивските павликяни се обявили решително срещу тоя преврат и съобщили на Калояна, че са готови да му съдействуват да завземе града. Разярeният от измяната цар бързо

се явил пред стените му. Пловдив бил превзет и разрушен, гръцките първенци в него наказани със смърт, а останалото гръцко население разгонено. Тоя акт на отмъщение обаче улеснил противобългарските агитации сред гърците от другите градове и в късо време цяла Тракия се отметнала от Калояна и минала отново под властта на латинците.

Тогава чувството за мъст заговорило у измамения български цар с непреодолима сила. През пролетта на 1206 г. той насочил към Тракия безбройни кумански пълчища и цялата тая област до самите стени на Цариград била покрита с развалини. Едно след друго паднали и били разрушени градовете Апри, Родосто, Ираклия (дн. Ересли), Чорлу, Аркадиопол, Макри (на Егейския бряг западно от Марица), Траянопол (при устието на Марица), Мосинопол (при Гюмюрджина) и много други, а голяма част от жителите им били изселени към Дунава. Цариград, от който латинците не смеели да се покажат, също очаквал участта си, но натоварените с плячка кумани предпочели да се задоволят с награбеното и поели обратния път към заддунавските си степи. Няколко месеца по-късно сам Калоян с многобройна войска обсадил Димотика, която заедно с Одрин единствена била оцеляла всред всеобщото разрушение. Но силно укрепената твърдина устояла на българските обсадни машини и при вестта, че сам Хенрих с войска бързал на помощ на обсадените, Калоян предпочел да се оттегли.

Тогава един латински отред успял да се промъкне през Източна Родопа и освободил блокирания от 13 месеца в Станимака Рене де Три заедно с цялата му дружина. От него латинците научили, че плененият при Одрин Балдуин вече не бил между живите. За края му още тогава се носели различни слухове. Според едни той бил убит по заповед на Калояна, а според други умрял в тъмницата, гдето Калоян го бил затворил. Не се знае точно и колко време Балдуин живял в български плен. След като вече нямало съмнение, че Балдуин не бил жив, брат му Хенрих, който дотогава се считал за негов заместник в управлението, бил тържествено провъзгласен за император. Няколко месеца след Одринската битка, поради преживените тогава тревоги и умора, умрял и венецианският дож Енрико Дандоло.

Скоро след това Калоян отново изпратил войските си в Тракия. Сега Димотика била превзета и разрушена, но Одрин и тоя път устоял. След оттегляне на неприятелите императорът едно след друго предприел от Одрин два набега към Източна Стара планина. При единия от тях бил разрушен гр. Айтос, но нещо повече от това не било постигнато. Българската опасност тежала непрестанно както над Латинската империя, тъй и над Солунското кралство, поради

което през пролетта на 1207 г. Хенрих и Бонифаций при една лична среща в Кипсела уговорили да съединят силите си и още през същата година дружно да нападнат България. На връщане от Солун Бонифаций от Мосинопол навлязъл в Родопа, за да преследва някакви български отреди, които с нападенията си безпокоели околностите на тоя град, но попаднал в устроената му от българите засада и бил убит. Тъй след Дандоло и Балдуина паднал поради неприятелството с българите и последният от видните водачи на Четвъртия кръстоносен поход.

Веднага след смъртта на Бонифация Калоян с многобройна войска се явил под стените на Солун и го обсадил. Управлението на кралството било поето от вдовицата на Бонифация, регентка на малолетния си син, и българският цар се надявал напълно основателно, че тя не ще е в състояние да защити града. Той не подозирал, че измяната вече подготвяла на това предприятие съвсем друг край. Една нощ Калоян бил смъртно ранен в палатката си и след страшни мъки вечерта, на следния ден починал. В предсмъртните си часове той открито сочел като убиец един от своите войводи, куманина Манастрас, когото сам бил видял да му нанася удар с копието си. На събраното под Солун българско воинство не оставало друго освен да свие знамената си и понасяйки трупа на убития си цар с още по-свити сърца да се запъти обратно на север. Тъй паднал жертва на престъплението, извършено от негови близки, и сетният от тримата братя, на които българският народ дължал освобождението си, а новата българска държава — своя буен възход.

Царуването на Калояна, което приключва освободителната борба на българския народ и го повежда към пълното му държавно обединение, представя една от най-бляскавите епохи в нашата история. В периода само на едно десетилетие едва-що създадената българска държава израснала като първа военна и политическа сила в Балканския полуостров. Разнебитената от ударите ѝ Латинска империя вече очаквала неизбежния си край. Под български натиск и пред окончателно унищожение се намирало и Солунското латинско кралство. Маджарите са били изхвърлени из северозападните български земи, а лишената от маджарска закрила малка сръбска държава, затворена в планините към Ибър и Западна Морава, е живеела с единствената грижа да запази съществуването си. Престъплението под Солун прекършило целия тоя буен подем, в който са били на път към пълното си осъществяване най-смелите мечти на Симеон — обединението на Балканския полуостров под скиптъра на българския цар. Както в много други случаи през дългата си история, българският народ сега видял в един ден да пропада всичко добито в многолетни кървави усилия. И както не само веднъж, тъй и сега

злото дошло от себичността и духа на раздора тъкмо у онія ръководни среди, у които съзнанието за дълг към народ и държава е трябвало да бъде по-бистро.

За вътрешна законодателна дейност на Калояна нямаме никакви известия. Поради непрестанните войни той в късото си царуване едва ли е имал възможност да посвети внимание за устройството на държавата и на българското общество. А те именно тогава, в зората на свободния живот, са се нуждаели от особени грижи. Сигурно обаче е, че тоя силен човек не е оставил безнаказано безредието, безчинствата или необузданите амбиции на някои от представителите на българското болярство, които поради своите заслуги или висок произход са смятали, че всичко им е позволено. Недоволството на тия люде от властната личност на Калояна, готов да сложи тежката си ръка върху им, е предизвикало и техния заговор срещу му.

Гърците в Солун, смаяни от неочакваното си избавление, не се забавили да го припишат на своя покровител св. Димитрия. Още тогава била съчинена легендата, че именно солунският светец пробол с копието си спящия Калоян. Православната византийска църква подела тая легенда, за да я насади накрая и в съзнанието и на самите българи; и до ден днешен в българските църкви се среща иконата на св. Димитрия с простреляния под нозете му български цар. Името му Калоян, още докато бил жив, гърците преиначили на Скилойоан, т. е. „Кучето Йоан". Сам той след измяната на тракийските гърци смятал, че е избран от провидението да отмъсти за всички минали престъпления на византийците над българския народ и срещу името Б ъ л г а р о у б и е ц, с което те величаели Василия II, той с гордост се наричал Р о м е о у б и е ц.

1. М у т а ф ч и е в, П. Владетелите на Просек. — Сб. БАН, I, 1913, 1—85; З л а т а р с к и, В. Н. Ансбертовият „жупан или сатрап на България" не е бил Добромир Хриз. — ГСУ ИФФ, XXIX, 1933, № 6, 1—20; M o u c h m o v, N. Un sceau enplomb du tzar Kaloyan (1196—1207). — BSl, IV, 1932, 135—138.
2. Д у й ч е в, И. Преписката на папа Инокентий III с българите. Увод, текст и бележки. — ГСУ ИФФ, XXXVIII, 1942, № 3; Н и к о в, П. Българската дипломация от началото на XIII век. — БИБ, XIII, 1928, 76—108; N o r d e n, W. Der vierte Kreuzzug im Rahmen der Beziehungen des Abendlandes zu Byzanz. Berlin, 1898; Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergenge des byzantinischen Reiches. Berlin, 1903; D i e h l, C h. The Fourth Crusade and the Latin Empire. — Campr. Med. Hist., IV, 1923, 415—443; G e r l a n d, E. Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel. I. Geschichte der Kaiser Balduin I. und Heinrich 1204—1216. Hamburg von der Höhe, 1905; В а с и л ь е в, А. А. Византия и крестоносцы. — Пг., 1923.
3. З л а т а р с к и, В. Н. Гръцко-български съюз 1204—1205 г. — ГСУ ИФФ, VIII—IX, 1911—1913; G a r d n e r, A. The Lascarids of Nicaea, the Story of an Empire in Exile. London, 1912; M i l i a r a k e s, A. Istoria tou basileiou tes Nikaias kai tou despotatou tes Epeirou (1204—1216). Athenes, 1898; M i l l e r, W. The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204—1266). London, 1908; B r a d e r, D. Bonifaz von Montferrat bis zum Antritt der Kreuzfahrt (1202). Berlin, 1907; В а с и л ь е в, А. А. Латинское владычество на Востоке. — Пг., 1923.

IV. БОРИЛ (1207—1218 г.)

1. ВРЕМЕННИЯТ УПАДЪК НА БЪЛГАРИЯ. СЛАВ

Начело на заговора срещу Калоян стояли собствената му жена, куманка, и сестриникът му Борил. Убитият цар нямал преки наследници и престолът по право се паднал на по-възрастния от синовете на Асеня I — Иван Асен. Но заговорниците не оставили да се изплъзне властта от ръцете им. За цар бил провъзгласен Борил, който се оженил за Калояновата вдовица.

След като заграбил по тоя начин българската корона, Борил видял против себе си всички ония български боляри и близки роднини на Калояна, които оставали верни на паметта на покойния цар и не могли да се примирят с тържеството на неговите убийци. За да се обезпечи от всеки опит да му бъде отнета властта, Борил подложил на преследване противниците си. Едни от тях били изтребени, а други трябвало да бягат извън пределите на тогавашна България. Двамата невръстни синове на Асеня I, Иван Асен и Александър, били отведени от верни хора в отвъддунавските земи. Сестреникът на Калоян, деспотът Алексий Слав, се оттеглил в силната крепост Цепина (при дн. с. Дорково в Чепино) и се провъзгласил за независим господар на планинските покрайнини из Западна Родопа и Пирин. По-сетне той преместил столицата си в прочутия по непристъпността си гр. Мелник. Друг един от Калояновите племенници, севастократорът Стрез, принуден също тъй да се спасява от преследванията на узурпатора, потърсил убежище при двора на сръбския велик жупан Стефана, син и наследник на Стефана Немана.

Настъпилият по тоя начин смут в България разстроил народното единство и заплашвал с разпадане държавата. От това положение не закъснели да се възползуват нейните съседи. Маджарите отново завзели областта на Белград и Браничево, а опрените на съюза си

с тях сърби завзели отново Ниш с непосредствените му околности. Борил, за да примири българите към себе си и да повдигне своя престиж, трябвало да следва осветената от Калояна политика на борба срещу латинците. Още на следната пролет на 1208 г. той с многобройни кумански съюзнически отреди настъпил към Тракия. При вестта за това нападение Хенрих от своя страна събрал всички войски, с които латинците разполагали в тракийските градове, и се запътил на север. След едно незначително сблъскване в околностите на Боруй, отгдето Хенрих трябвало да се оттегли към Пловдив, тук северно от града била дадена решителна битка, в която армията, водена от Борил, била разбита. Тракия паднала под латинска власт. След толкова подвизи и обилно пролятата българска кръв по бранните полета на юг, държавната българска граница там отново била отместена към Балкана.

Това поражение, което още повече подкопало положението на Борила, решило за повече от две десетилетия политическата съдба и на останалите южнобългарски покрайнини.

След като Алексий Слав се провъзгласил за независим господар на Родопско-Пиринската област, неприятелството му с Борила вече се изразило в открита война: Борил се стремял на всяка цена да възвърне към царството си земите, завзети от Слава. Битката при Пловдив отстранила опасността за Слав от търновския узурпатор, но затова пък вместо нея се издигнала друга — тая на латинците. След победата над Борила Хенрих се запътил към крепостта Кричим (в северните склонове на Родопа) и я обсадил. Тогава, за да избегне неприятелствата с латинците, Слав се явил в лагера на императора със заявлението, че е готов да бъде негов васал, стига да му бъдат признати владетелските права над земите, които той откъснал от Търновското царство. Хенрих не само се съгласил на тия условия, но за да спечели напълно предаността на родопския владетел, дал му за жена своята дъщеря, потвърдил деспотската му титла, като дори обещал да му съдействува да завземе и търновския престол.

Зависимостта на Слава от латинците останала обаче чисто формална и привидна. Изобщо той запазвал добрите си отношения с Цариград до самата смърт на Хенриха (1216 г.), но при все това знаел да запазва спрямо латинците свободата си на действие и в отношението си към тогавашните събития в полуострова се ръководел само от собствените си интереси. Византийският летописец Георги Акрополит, чието произведение се явявало няколко десетилетия след времето на Слав, говори за него: „Тоя Слав, който заповядваше над яката и почти непристъпна крепост Мелник, беше самодър-

жавен властелин и не се подчиняваше на никого от околните владетели. Понякога той се явяваше съюзник на латинците поради роднинството си с тях, понякога на българите (от Търновското царство), поради съзнанието за племенната си принадлежност, а понякога и на епирския деспот Теодор Комнин. Никога обаче той не се подчиняваше никому, нито пък даваше право комуто и да било да разчита на изключителната му вярност и единомислие."

2. СТРЕЗ И ОПИТЪТ НА СЪРБИТЕ ДА СЕ НАСТАНЯТ В МАКЕДОНИЯ

Още по-пакостно за българското държавно единство се оказало неприятелството между Борила и Стреза, който се отличавал с голямата си предприемчивост и лична храброст. В едно известие от онова време изрично се подчертава, че след смъртта на Калояна Стрез е бил считан за възможен наследник на овдовелия престол и че заговорниците искали да го премахнат, защото се бояли да не би той да овладее властта и да ги унищожи. Толкова голям бил страхът от Стрез, че Борил не се успокоил и тогава, когато противникът му избягал в Сърбия. Постъпките, които правил пред сръбския жупан да му бъде предаден бежанеца, останали безплодни. Не помогнали дори и заплашванията с война. Сръбският владетел сключил тържествено побратимство със Стреза и въпреки страховете и предупрежденията на своите велможи се отнасял към него с най-голямо внимание. Очевидно намерението му е било да поддържа по тоя начин у Борила, от една страна, страха от междуособица, а, от друга — да използува името и влиянието, с което сам Стрез се ползувал сред сънародниците си, за да загреби нови части от българската земя. В изпълнение на тоя си план Стефан насочил Стреза към Македония. Въоръжената сила, която той оставил на разположението му, се оказала обаче излишна. Самата поява на видния Калоянов сродник била достатъчна, за да настъпи в Македония пълен поврат. Градове и крепости му отваряли вратите си и в късо време цялата област от Струма до Охрид признала Стреза за свой законен господар. Защото, добавя един тогавашен сръбски автор, „познаваха го людете загорци и се стичаха при него".

Но сръбският жупан скоро трябвало да се убеди колко суетна е била надеждата му, че в лицето на Стреза ще намери послушно оръдие, чрез което ще смогне без особени усилия да стане фактически господар на Македония, а след това и направо да я включи в грани-

ците на своята държава. Стрез установил столицата си в същата твърдина Просек, която някога бе служила за непристъпно убежище на Добромир Хръс, а оттук почнал да управлява македонските земи като напълно независим владетел. Измамеият в своите очаквания Стефан не искал да се примири с несполуката си, но всичките му усилия се оказали напразни. След като се освободил от дадените му за съветници и сътрудници сръбски велможи, Стрез с безпощадна суровост премахвал и всички ония, които били уличени, че служат на сръбските интереси. Сръбският жупан не е бил в състояние да почне война с могъщия македонски княз. Самият Борил след загубата на толкова много земи също не представлявал никаква опасност за него. Главни неприятели за единия и за другия си оставали латинците и поради опасността от тях двамата български владетели най-сетне се примирили. Между им било сключено дори споразумение за общи действия срещу Хенриха. В това отношение естествен съюзник на Стреза се явил и един гръцки велможа, Михаил Ангел Комнин, който още по времето на Бонифация сполучил да заграби властта над Епир, гдето се провъзгласил за независим владетел с титлата деспот. Енергичният император Хенрих обаче осуетявал всички опити на съюзниците да разширят земите си за сметка на латинските владения в югозападните части на полуострова. Но въпреки несполуките си, двамата неспокойни съзници използували всяко затруднение на противника си, за да подновят войната срещу му. Сам Хенрих в едно от писмата си до папата се оплакал, че Михаил му давал четири и Стрез три пъти клетва за вярност, обаче винаги след това му изменяли и нападали на земите му. Борил също на няколко пъти се намесвал в тая борба срещу латинците, но винаги безуспешно. При един от походите си на югозапад той успял да завладее града Мелник и да стигне дори до Сяр, но опитът му да вземе тоя град пропаднал, след което Слав сполучил да си възвърне и Мелник.

Изправен срещу толкова неприятели, императорът Хенрих по съвета на бароните си потърсил помирение с Борила. Търновският цар, уморен от безплодните войни със своя съсед, които все повече подкопавали положението му сред самите негови поданици, също дирил начин да излезе с чест от външните си затруднения. Преговорите между двете страни завършили при посредничеството на папата с това, че в 1213 г. между Търново и Цариград бил сключен мир и Хенрих се оженил за Бориловата доведеница Мария, дъщеря на Калояна.

Борил не се забавил да използува сближението с латинците, та чрез един лек военен успех и възвръщане поне на част от за-

губените за царството покрайнини да повдигне личния си престиж и чрез това да закрепи разклатения си трон. Той склонил Хенриха за съвместен поход срещу сърбите. Между другото бездарният узурпатор горял от желанието да отмъсти на Стефана и за недоброжелателството му по времето, когато тоя последният оказал покровителство на Стреза и му съдействувал да откъсне Македония от състава на царството. Самият Стрез не се забавил да използува тоя случай, за да разчисти сметките си със сръбския велик жупан и веднъж завинаги да сложи край на неговите интриги срещу си. Затова от своя страна се съгласил с Михаила Епирски да нападнат Сърбия откъм юг. При тия обстоятелства положението на сърбите изглеждало съвсем безнадеждно и само едно чудо могло да ги спаси. Когато съюзената войска на българи и латинци стигнала при Ниш, една нощ в стана ѝ настъпил неочаквано страшен смут и в тъмнината войниците почнали да се избиват един друг. Дали това е станало случайно, или пък се дължало на някакъв сръбски партизански отряд, чието нападение на спящия стан създало паника и взаимно изтребление, не се знае. Самите сърби приписвали станалото на небесната намеса и вярвали, че тя се дължала на застъпничеството на покойния им владетел Стефан Неманя, когото след смъртта му прогласили за национален светец. Тая случка донесла обаче избавлението им. След нея съюзната войска на българи и латинци била тъй разнебитена, че Хенрих и Борил решили да преустановят похода и повели дружините си назад.

Оставали още Стрез и Михаил Епирски. Но от тях сърбите съумели да се отърват по съвсем друг начин. Когато князът на Просек начело на своите войски на път срещу Сърбия минал Скопие и се намирал негде към Шар, в неговия стан се явил братът на сръбския жупан монахът Сава, с мисията да склони Стреза да се откаже от замисленото си предприятие. Увещанията му обаче се оказали напразни. Тогава Сава не се поколебал да прибегне до помощта на някои сръбски агенти, каквито все още се намирали между Стрезовите люде. Същата нощ, когато монахът напуснал българския стан, Стрез — както Калоян под Солун, — бил убит от нагласените заговорници. По тоя начин наскоро след това сърбите се разправили и с Михаила Епирски, който вече бил успял да завладее гр. Скадър: там една нощ и той бил умъртвен в леглото си от един измежду своите служители.

Тайнственото убийство на Стреза подействувало тъй потресно върху войската му, че тя се разпиляла, а заговорниците побърза-

ли да потърсят убежище и награда за своя подвиг при сръбския жупан. Смъртта на Стреза избавила сърбите от един неудобен съсед и опасен неприятел. Но повече от това те не спечелили. Кой от близките на Стреза наследил престола му, не е известно. Знае се само, че година по-късно цяла Македония западно от Вардар заедно със самия Просек били завладени от наследника на Михаил Епирски, неговия брат Теодор Комнин.

3. ВЪТРЕШНИ ОТНОШЕНИЯ ПРИ БОРИЛА И ЗАСИЛВАНЕ НА БОГОМИЛСКОТО ДВИЖЕНИЕ

Вътрешното разложение на България под управлението на бездарния узурпатор продължавало. След като от него се отметнали родопско-пиринските земи със Слава и цяла Македония със Стреза, във Видинско също бил направен опит да се отхвърли властта му. Сведенията за движението, което избухнало там, са съвсем оскъдни. Известно е само, че то било потушено единствено чрез въоръжената намеса, която Борил изпросил от маджарския крал. За да запази държавата от пълно разкапване и смаже недоволството срещу си в средата на собствения си народ, жалкият престъпник трябвло да търси помощта на същите чужденци, които сами бяха заграбили части от българската земя.

Но недоволството от Борила не било предизвикано само от престъплението, чрез което той се е добрал до престола, нито пък се е дължало на безуспешната външна политика. Готовността, с която населението на цели области подкрепяло опитите за политическото им обособяване от Търново, ще трябва да се обясни с причини и от вътрешен социален и политически характер. Борил е дължал короната си на недоволни от Калояна войводи; на тяхната опора е трябвало да разчита и като цар. За да си осигури верността им, той е бил принуден да търпи своеволията им или насилията, които си позволявали над беззащитното население. За да увеличи броя на своите привърженици всред ръководните слоеве на тогавашното българско общество, той разширявал техните привилегии, поощрявал и стремежите им към забогатяване и експлоатация на обикновените поданици на държавата. Произволите и беззаконията в управлението расли, увеличавал се и гнетът над простия народ. Преди освобождението особени социални различия сред българите не са съществували. Старото болярство отдавна било унищожено и българското общество е представяло в социално отношение почти еднородна маса, принудена да търпи насилията на една чужда власт, на госпо-

дари, земевладелци и изобщо силни люде, също тъй чужденци. Отрицанието именно на тоя ред и стремежът към премахването му били главни движещи сили в борбата за национално освобождение. Сега обаче българският народ се виждал отново попаднал в състоянието на безправна маса. Отношенията, от които вярвал, че се е отървал, били възкресени, с тая разлика само, че този път свои, а не чужденци са били представителите и проводниците на политическото безправие и социално потисничество. И тъй като съпротивата срещу им не е могла да се организира върху почвата на националното начало, тя по необходимост е трябвало да подири друго идеологическо оправдание. Тъй богомилството, чиито социални и политически тенденции по време на въстанието са били преодолени от навдигналата се у българите национална стихия, сега отново намерило храна в променената българска действителност. Епохата на Борила в това отношение е представлявала поврат към тая на Симеоновия син Петра. Броят на богомилите бързо нараснал, увлечението от техните проповеди ставало все по-голямо, а наред с ръста на безправието и гнета, на който била изложена народната маса, все по-решително и крайно ставало и богомилското отрицание на съществуващия социален и политически ред в България. Цар, духовенство и боляри отново се превърнали в главен предмет на богомилската критика.

Свръх националната опозиция, която никога не смогнал да преодолее, Борил видял да се надига срещу управлението му и вълната на едно движение, още по-опасно поради масовия си характер и религиозните елементи, от които било вдъхновено. И той не се поколебал да прибегне до насилствени средства, за да го задуши. През февруари 1211 г. в Търново бил свикан църковен събор, на който били доведени най-известните измежду богомилските учители и проповедници. Заседанията му ръководил самият цар. След като еретиците били подмамени да изложат своето учение, съборът изобличил тяхното вероотстъпничество. Тогава едни от тях побързали искрено или привидно да се отрекат от вярванията си и били помилвани. На останалите обаче били наложени тежки наказания, някои дори били наказани със смърт, а други изгонени из пределите на царството.

Тия преследвания не изкоренили богомилството. Те само заставили богомилите да бъдат предпазливи. Още по-малко чрез насилия е било възможно да се спечели народната обич. Омразата срещу Борила се изострила и недоволството от управлението му станало още по-дълбоко. Докато латинският император Хенрих бил жив,

Борил все още могъл да дири у него опора срещу поданиците си. Но когато в 1216 г. той починал, положението на узурпатора станало безнадеждно. Година по-късно Иван Асен, който отраснал като изгнаник в руските земи, дошъл в България със събрана там дружина и появата му била достатъчна, за да се види Борил изоставен от целия народ. Със своите привърженици той се затворил в Търново. Гражданите на столицата обаче отворили вратите ѝ пред законния наследник на престола. Заловеният Борил бил ослепен и Иван Асен II бил провъзгласен за български цар (1218 г.).

Н и к о в, П. Цар Борил в светлината на един нов паметник. — Сп. БАН, III, 1912, 121—134; P a p a d o p o u l o s, I. B. et P è r e A r c a d i o s V a t o p é d i n o s. Un acte officiel du despote Alexis Sthlavos au sujet du couvent de Spéléotissa près de Mélénicon.—Сп. БАН, XLV, 1933, 1—6; П о п р у ж е н к о, М. Г. Синодик на царя Борила. С., 1928.

V. ЕПОХА НА ИВАН АСЕН II (1218—1241 г.)

1. БАЛКАНСКИЯТ ПОЛУОСТРОВ ПРЕЗ ПЪРВАТА ЧЕТВЪРТ НА XIII В.

През времето на късото царуване на Борила създадената от Асеня I и Калояна могъща българска държава била сведена до положението на второстепенна сила в полуострова. Срещу това Латинската империя въпреки многобройните си неприятели успяла да се съвземе от удара, който българите ѝ бяха нанесли при Одрин. Освен цяла Тракия тя е владеела още и цялата Южна Македония, а свръх това Тесалия, Южна Гърция и Пелопонес. Под върховенството на нейния император се намирали също завзетите от венецианците острови из Егея, Средиземно море и южната част на Адриатика. Тоя подем обаче, който се е дължал единствено на даровития и неуморен император Хенрих, след неговата смърт бил сменен от бърз и неудържим упадък. Притокът на нови авантюристи от Запад не можал да ѝ влее жизнена сила и явно е било, че тя е обречена на неизбежна гибел. Въпросът е бил само кому ще се падне накрай нейното наследство.

Положението, в което Иван Асен заварил България — вътрешно разнебитена и териториално крайно намалена, — не е позволявало и да се мисли, че поне в близко бъдеще тя може да играе щогоде значителна роля в балканските отношения. Под управлението на умния и деен Теодор I Ласкарис Никейската империя била вече закрепнала и в нейните граници се намирали всички земи около западните крайбрежия на Мала Азия. Но достъпът ѝ към Балканския полуостров, поне до третото десетилетие на XIII в. е изглеждал напълно затворен, тъй като над протоците ѝ в Егея е господствувал венецианският флот.

През даденото време в Балканския полуостров почнал възходът на две нови политически сили —Сръбската държава и Епирското деспотство. До последните десетилетия на XII в. цялата сръбска история представя несполучливи или малотрайни опити за държавно обединение на сръбските племена. Но дори когато през едно или друго време се постигало нещо от тоя род, създадените сръбски държа-

вици фактически почти винаги се намирали под политическото влияние, а най-често и под формалната зависимост на някоя външна сила. Според времето и обстоятелствата това опекунство е било упражнявано от византийци, българи и най-сетне от маджари. В много други случаи сръбските князе или велики жупани използували съперничеството на по-силните си съседи и главно чрез него търсили да утвърдят държавната си самостойност. Тия опити обаче най-често свършвали печално и Сърбия попадала всецяло под чуждото върховенство. Последен от владетелите, при когото сърбите имало да преживеят такива повратности, бил Стефан Неман — едно след друго васал на византийци, маджари и отново на византийци. Събитията, свързани с Третия кръстоносен поход и с българското въстание, му позволили най-сетне да се отърве от чуждата зависимост. И все благодарение на особените условия, които настъпват в Балканския полуостров със създаването на Латинската империя, неговият наследник успява да затвърди постигнатото. Същинската и непрекъсната държавна история на сърбите започва следователно едва по времето, когато българите имаха вече зад себе си бляскавата епоха на своето Първо царство и бяха положили началото на Второто.

Опитът на сърбите по времето на Борила да си послужат със Стреза, за да сложат ръка на Македония, е бил осуетен, но упадъкът на България,взаимните съперничества и враждите между многобройните балкански владетели помогнали на малката сръбска държава да закрепне вътрешно и да добие признание на независимото си положение. По времето, когато Иван Асен II почнал борбата си срещу Борила, синът на Неманя Стефан получил корона от Рим. Тъй той станал „първовенчан крал“ на Сърбия. Наскоро след това Сърбия за пръв път се сдобила и със самостойна национална църква начело със свой архиепископ. Дотогава сърбите се намирали първоначално под църковното ведомство на Дръстърската патриаршия, а след това на Охридската архиепископия. Едва сега било сложено началото и на сръбската книжовност. До XIII в. сърбите се ползували единствено от произведенията на българското книжовно творчество. Въпреки всички тия постижения обаче Сърбия и сега си оставала на заден план в международните балкански отношения и настрана от събитията, в които се решавали близки съдбини на полуострова. Като решаваща сила в тях все повече изпъквало Епирското деспотство.

Наследникът на Михаил I Теодор Комнин завладял цяла Македония, а не минали и десетина години, след като заел епирския престол, той превзел и Солун, гдето се провъзгласил за император. На изток неговите владения обхващали цяла Западна Тракия и опирали

до течението на Марица. Деспотът Слав след смъртта на Хенриха трябвало да търси неговото приятелство. Поради безнадеждното положение на латинците в Цариград Теодор вече гледал на себе си като на определен от съдбата възстановител на Византия и бъдещ неин император. За същата историческа мисия обаче се смятал призван и наследникът на Теодор I Ласкарис, новият никейски император Иван Ватаци. Тъй между двамата представители на византийската държавна идея борбата за политическото наследство на Латинската империя се явявала неизбежна. В тая борба обаче изгледите за успеха са били на страната на епирците. Но предвидливият и извънредно деен Ватаци създал значителен флот, с помощта на който прогонил латинците из сетните, останали под властта им твърдини по западните крайбрежия на Мала Азия. Под властта на Никея паднали и някои от Егейските острови, а военните кораби на Ватаци вече държали под заплаха венецианските градове в Дарданелите и Мраморно море. Обнадеждени от тия неочаквани успехи на никейците, одринските гърци съобщили на Ватаци, че са готови да му предадат града, стига той да изпрати там свои войски. Ватаци не пропуснал благоприятния случай. Един негов отред през Дарданелите проникнал в Източна Тракия; пребродил я, без да срещне съпротива, и завзел Одрин. Тъй настъпил моментът, в който сблъскването между никейци и епирци станало неизбежно.

Но лукавият Теодор Комнин не бил човек, който можел да остави съперника си тъй лесно да му изтръгне окончателния успех. За да отстрани никейците от Тракия и да разчисти пътя си към Цариград, той трябвало да се осигури откъм българите. Слав вече бил на страната му, оставало да се спечели и търновският цар. Той почнал с него преговори и скоро те били завършени с това, че между двамата владетели бил сключен договор за приятелство и мир, скрепен с брака между дъщерята на Иван Асеня II и брата на Теодора — Мануил. Българският цар се задължавал да остане неутрален наблюдател на събитията, които имало да се разиграят в Тракия. Това било напълно достатъчно за епирския господар, който трябвало да разполага с всички свои сили срещу съперника си. Наскоро след това Теодор успял да привлече на страната си одринските гърци и изгонил никейския гарнизон от града им, след което малобройните войски на Ватаци трябвало да очистят и цялата област до Галиполския полуостров.

2. БЪЛГАРИЯ — ЕДИНСТВЕНА ВЕЛИКА СИЛА В ЕВРОПЕЙСКИЯ ЮГОИЗТОК. БИТКАТА ПРИ КЛОКОТНИЦА И НЕЙНИТЕ ПОСЛЕДИЦИ

Докато съперничеството между никейци и епирци вземало тъй остри форми, Иван Асен безшумно работел, за да излекува държавата си от немощта, в която я било довело управлението на Борила. С твърда ръка той бързо отстранил недъзите във вътрешния живот на страната, въвел законност и ред. С това духовното единство сред народа било възстановено. Оставало да се пристъпи към втората, още по-тежка задача: възвръщането на земите, които България била загубила след смъртта на Калояна. Щастливото стечение на обстоятелствата позволило на Ивана Асеня II още през първите години на царуването си да постигне без особени усилия и тук значителни резултати. В 1218 г., когато маджарският крал Андрея II на връщане от несполучливия си кръстоносен поход трябвало да мине през България, царят се съгласил да го пусне през земята си при условие, че ще му повърне обратно Браничевската и Белградската области, завладени от маджарите по времето на Борила. Искането на Ивана Асеня II било задоволено, след което между двете страни настъпили приятелски отношения. Сближението им било затвърдено чрез брака на овдовелия Иван Асеня II с дъщерята на Андрея. Навярно тогава, след като си възвърнали земите по Долна Морава, българите завладели и западната част на днешно Влашко, между Железната врата на р. Олта. Няколко години по-късно, когато никейците завзели Одрин и по такъв начин прекъснали териториалната връзка между останалите земи на латинците в Източна Тракия и владенията им в пространството около Средна и Горна Марица, Иван Асен II без всякакви мъчнотии присъединил и тая област. Пловдив отново станал български и границите на царството опрели до Родопите и Странджа.

Между това положението на Латинската империя изглеждало съвсем безнадеждно. На нейния престол седяло едно дете, единадесетгодишният Балдуин II. Помощ срещу неприятелите си тя през даденото време не могла да очаква от католическия свят. Тогава бароните решили да потърсят покровителството на българския цар, като му предложили годежа на малолетната му дъщеря с техния невръстен император. Това предложение обещавало да направи царя фактически господар на Цариград и на земите, върху които латинската власт още се крепяла. Чрез него той добивал положението, заради което някога Симеон напразно бе водил многогодишни кървави войни срещу Византия. Поради това Иван Асен II обещал не само закрилата си над Латинската империя, но се задължил да ѝ

отвоюва всички покрайнини, които тя била загубила на запад. Договорът в тоя смисъл бил сключен и потвърден с клетва от двете страни. Но тоя договор правел вече невъзможни добрите отношения между българи и епирци. За Теодора Комнин станало ясно, че на пътя към осъществяване на мечтата му да изтръгне от латинците Цариград и да възстанови Византийската империя стоял вече неговият приятел — българският цар. Преди да почне решителната борба срещу латинците, за него било необходимо да се разправи с българите и през ранна пролет на 1230 г. той нахлул с войските си в България. Но Иван Асен II не се оставил да бъде изненадан. Въоръжената среща между двамата доскорошни съюзници станала на 22 март в полето при с. Клокотница (североизточно от Хасково) и битката свършила с унищожително поражение за епирците. Самият Теодор Комнин заедно с мнозина от своите войводи и войници паднал в плен. С това била решена не само цялата война, но и съдбата на Епирската империя. Всички нейни земи без всяка понататъшна съпротива били присъединени към Българското царство. Тоя изумителен успех се дължал колкото на обстоятелството, че населението на повечето от тези земи било българско, толкова и на човешкото отношение на царя към пленените войници на неприятеля си: те всички били освободени и оставени да се върнат по домовете си. Тази необикновена за ония времена милост на Ивана Асеня II направила тъй силно впечатление, че всички градове и крепости на обширната Епирска империя отворили вратите си на победителя. Задържан бил в почетен плен само Теодор Комнин. Лукавият грък обаче не се променил и в нещастието си. Оставен да живее свободно в Търново, той се опитал чрез интриги да създаде недоволство против Иван Асеня II, поради което тоя последният заповядал да бъде ослепен. На своя зет Мануила, брат на Теодора Комнин, той обаче предоставил заедно с титлата деспот владението на Солун с непосредствената му околност, а освен това Тесалия и Епир. Деспотът Слав, който дотогава бил принуден да търпи политическото преобладание на епирския император и дори да му съдействува при завоеванието на Тракия, сега навярно също трябвало да признае върховенството на Иван Асеня II. По-нататъшни известия за него нямаме.

В памет на победата при Клокотница българският цар нарекъл новопостроената от него църква в Търново „Св. 40 мъченици", като заповядал да издълбаят върху една от колоните ѝ следния надпис: „В годината 1230, аз, Иван Асен, в Христа Бога благоверен цар и самодържец на българите и син на стария цар Асен, издигнах от основи и украсих с живопис тоя пречестен храм на името на светите 40 мъченици, с чиято помощ в дванадесетата година на царуването си, когато той се зографисваше, излязох на война в Романия и разбих гръцката войска, а самия цар Теодора Комнин плених

заедно с всичките му боляри. И превзех цялата му земя от Одрин до Драч, гръцката, а след това албанската и сръбската земя. Над крепостите около Цариград, както и над самия Цариград, владееха фрузите (франките, т. е. латинците), но и те се подчиняваха на десницата на царството ми, понеже нямаха друг цар освен мене и само благодарение на мене още се държаха, защото Бог тъй заповяда, а без него нищо не става. Нека се слави той во веки веков, амин."

Последиците от битката при Клокотница са били грамадни. След нея Българското царство се разпростряло до бреговете на трите морета. Дунавът от Белград до своите устия станал българска река: българско е било и цялото западно крайбрежие на Черно море. В пределите на българската държава се намирала цяла Одринска Тракия, Беломорската област от Галиполския полуостров до Олимп, цяла Македония и Албания от Пинд до Шкодренското езеро с покрайнините около Прищина и Призрен. Реката Морава от изворите си в планинската област отвъд Шар, та до самото си устие в Дунава текла през български държавни земи. В тия свои граници България на Иван Асеня II владеела и земи, които са оставали извън пределите, достигнати от Симеона. Държавната мечта на великия син на Бориса е била не само осъществена, но и надмината и в друго отношение. В началото на X в. Симеон имаше срещу си една могъща Византия, която никога не се съгласи да признае неговите завоевания, а оспорваше и царската му титла; имаше зад себе си и една Сърбия — която, колкото и слаба, всеки момент бе готова да се вдигне срещу българите и да попречи на борбата им с византийците. Сега, след Клокотница, в Балканския полуостров вече не съществуваше никаква сила, която е могла да изстъпи като неприятел или съперник на Асеневска България. Извън нея оставали по окрайнините на полуострова само хилави държавици, които са трепереле за съществуването си и поради това трябвало да търсят благоволението на българския цар. Латинците в Цариград, както сам той бележи в търновския си надпис, го смятали за свой върховен повелител, тъй като само чрез него още могли да крепят умиращата си държава. Мануил Комнин, владетелят на Солун, бил негов васал. Останалите от времето на Четвъртия кръстоносен поход латински княжества в Средна Гърция и Пелопонес сами са били васали на безпомощния цариградски император. Титлата „цар на българите и на гърците", която някога Симеон бе взел въпреки протестите на Цариград, сега Иван Асен II носел, без никой да е смятал да му я оспорва. Всеподавещото могъщество на България принудило и сърбите да се приютят под нейното покровителство. Сръбският княз Радослав, зет на Теодора Комнина, след Клокотница трябвало да абдикира. Но за да обезпечи малката си държава от външни опас-

ности и своя трон от възможни покушения, неговият приемник, брат му Владислав, изпросил за жена една от дъщерите на българския цар. Чрез това Иван Асен II станал фактически господар и на Сърбия.

3. УСТРОЙСТВО НА ТЪРНОВСКОТО ЦАРСТВО

След Клокотнишката битка Иван Асен II обходил присъединените земи и приел подчинението на по-важните градове и крепости в тях. Погърчената Охридска архиепископия била оставена да съществува, но нейните епископски места били дадени на българи. Земите извън нейния диоцез били поставени под върховенството на Търновския архиепископ и висшето гръцко духовенство в тях също било сменено. Тогава Иван Асен II посетил и Света Гора, гдето направил много дарения на тамошните манастири, като ги взел и под особената си царска закрила*.

В пространните владения на Българското царство настъпил за пръв път след много столетия дълбок мир. При пълната сигурност, установена във всички провинции на държавата и при спокойствието, на което се радвали всички слоеве от населението ѝ, стопанският живот в нея бърже се разцъфтял и народното благосъстояние достигнало непознати по-рано размери. Това довело до подем и на търговските сношения с външния свят. Главни посредници на тая търговия са били дубровничаните, жители на гр. Дубровник (наречен още и Рагуза) върху Далматинското побрежие на Адриатическо море. Със своите кервани те през Южна Босна и Сърбия или през Северна Македония разнасяли стоките на европейската промишленост и на презморските страни по цялата българска земя, като изнасяли нейните произведения. В съзнание за голямото значение на тая търговия за благоденствието на страната си Иван Асен II позволил на дубровничани свободно да се движат и търгуват из всички области на обширното му царство. Срещу това те са плащали на царската хазна установено мито за вносните и износни стоки.

Правото за свободна търговия на поданиците на Дубровнишката република било потвърдено от Иван Асеня II с особена грамота, запазена и до днес. Нейното съдържание е следното: „Мое величество дава това разрешене на цялата дубровнишка земя (и на нейните поданици), обични и всеверни наши гости, за да ходят по цялата

* В ръкописа на автора срещу тези думи е отбелязано в полето: „В а т о п [е д с к а] г р а м о т а“.

земя на царството ми с каквато и да било стока, която внасят или изнасят, и в която земя или област и да стигнат: било че отиват до Бдин или Браничево и Белград или до Търново и по цялото Загоре, или до Преслав, било в Карвунската област (дн. Добруджа) или в Крънската (дн. Казанлъшко) и Боруйската, или в Одрин и Димотика, или в Скопската област, в Прилепската и в Деволската, или най-сетне в Арбанашката земя (Албания) и в Солун. Нека те навсякъде да купуват и продават совободно, без всяка вреда. И по всички области на царството ми, и по градовете, и в клисурите да нямат запрещение, но да си ходят без грижа, като всеверни и обични гости на царството ми. Който с нещо им напакости било из клисурите или по пазарите, или гдето и да било, противно на митническия закон, нека се знае, че той е противник на царството ми и милост не ще има, но ще си навлече великия ми гняв."

Повишената стопанска дейност в българските земи се отразила благотворно и върху финансовото състояние на държавата. Навярно сега се е развило в България и рударството. Първите рудари тук били саксонски немци, привлечени от Трансилвания. Българите ги наричали с а с и. Иван Асен пръв от търновските царе почнал да сече свои монети. Дотогава из българските земи се употребявали парите на някогашните византийски императори, на Дубровнишката република и на Венеция. Венецианците, които след рухването на Византия овладели цялата търговия с Черно и Егейско море, търгували с България главно чрез тамошните пристанищни градове. Най-важното българско пристанище на Черноморския бряг бил гр. Месемврия. Наред с него върху Добруджанското побрежие се издигнал особено много през тая епоха гр. Карбона (на български Карвуна), основан навярно през XI в. от венециански търговци на мястото на древния, отдавна разрушен Дионисопол.

Първо място измежду всички български градове по събраните в нея богатства, по великолепието на сградите си и по рядкото си положение заемала столицата на царството — „Цариград Трънов", както го наричали тогавашните българи. Тук на образувания от Янтра и ограден с яка стена скалист полуостров „Царевец" се намирали царските дворци, високо над които блестели куполите на съборната архиепископска църква „Възнесение Христово". Западно от Царевец, върху един усамотен и също тъй ограден от всички страни със стръмни скали и укрепен със стени хълм, който поради външния си вид бил наречен „Трапезица", освен многото болярски домове се издигали и двадесетина по-малки църкви. Ядката на града е лежала в дола на Янтра между Царевец и Трапезица. Тук върху левия бряг на реката се е издигала и построената от Иван Асеня II църква „Св. 40 мъченици", докато пък отвъд, на десния бряг, се на-

мирала издигнатата от Асеня и Петра — „Св. Димитрий", гдето се извършвала коронацията на българските царе. Останалите части на града са били пръснати из лъките под Трапезица и Царевец. За да увеличат славата на престолния си град, търновските царе събирали в него мощите на прославени из българската земя светци. Освен мощите на Илариона Мъгленски, изпратени в Търново по заповед на Калояна, тук през времето на Иван Асеня II са били пренесени от Средец тия на св. Ивана Рилски, а след това и на св. Петка от Епиватос (на Мраморно море, недалеч от Чаталджа).

Въпреки всичката си привързаност към православието Иван Асен II се отличавал с религиозната си веротърпимост. Богомилството и след Борила не изчезнало в българските земи. Сега обаче, от една страна, поради политическата сигурност на държавата, а от друга — поради законността и реда, установени в нея, и подобреното положение на народните маси, то вече е изгубило остротата на своето отрицание и останало като безвредна за държавата религиозна секта. Иван Асен II не смятал за нужно да подлага богомилите на преследване и ги оставил свободни да проповядват учението си.

4. ОТНОШЕНИЯ НА ИВАН АСЕНЯ II С ЛАТИНЦИ И НИКЕЙЦИ. ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ПАТРИАРШИЯ

Надеждите, които възбудил у Иван Асеня II договорът с латинците, скоро се оказали напразни. Против него се явявали някои от бароните. Те се бояли, че веднъж българският цар поел покровителството на малолетния Балдуин, тям не ще бъде възможно да запазят влиянието си в управлението на империята. Още по-силна била опозицията, която идела от католическите среди. Сключената от Калояна уния с Рим си останала само един формален акт, който с нищо не променил нито вътрешното състояние на българската църква, нито пък вероизповедната принадлежност на българите. Както и по-рано те се чувствували част от източнохристиянската общност. Борил не поддържал никакви особени връзки с Рим, а също и Иван Асен II. В папския двор много добре разбирали какво значи това и имали всичкото основание да не одобрят един договор, чрез който империята се предавала в ръцете на чуждия на католицизма български владетел. По тая причина срещу кандидатурата на Иван Асеня II папството противопоставило тая на Йоана де Бриен, бивш йерусалимски крал, известен като един от най-верните и предани синове на Римската църква. В присъствието на папата през пролетта на 1228 г. бил подписан в гр. Перуджа (Италия)

договор между пълномощниците на цариградското правителство и Йоана де Бриен. Чрез тоя договор де Бриен получавал императорска титла и поемал управлението на империята до пълнолетието на Балдуина, който трябвало да се ожени за неговата дъщеря. Предвидено било при това новият регент да отвоюва за империята земите в Тракия и Македония, които някога ѝ принадлежали.

Йоан де Бриен поради приготовленията за новия си пост можал да стигне в Цариград едва три години по-късно. През всичкото това време сключеният в Перуджа договор бил държан в тайна и българският цар, както свидетелствува и надписът в „Св. 40 мъченици", продължавал да се смята бъдещ тъст на Балдуина и върховен разпоредител със съдбата на Латинската империя. Толкова по-голямо било обаче разочарованието и възмущението му, когато измамата вече била разкрита. Първото нещо, с което Иван Асен II отговорил, било и формалното унищожение на църковната уния с Рим, и провъзгласяването на българската църква за независима от всяка чужда духовна власт. Новият български църковен глава Й о а к и м приел титлата патриарх.

Отношенията между България и римския престол се обтегнали. Папата предугаждал освен това, че българският цар не ще се забави да открие неприятелства и срещу цариградските латинци, поради което побързал да го изпревари. В 1232 г. по внушение от Рим маджарите нахлули в България и отново завзели Белградско и Браничевско. Братът на Иван Асеня II Александър сполучил да ги изгони оттам, но на следната година те подновили войната и завзели Западно Влашко. Поради изолираното положение на тая област българите не били в състояние да я защищават и тя останала под маджарска власт. Вниманието на българския цар било отвлечено по онова време от събитията на югоизток, гдето борбата между никейци и латинци отново почнала. Опитът на Йоан Ватаци да овладее азиатския бряг на Дарданелите бил осуетен от войските на де Бриена и венецианската флота. Под венецианско върховенство минал и важният остров Родос. Латинците не били в състояние да настъпят срещу малоазиатските владения на Никейската империя, но и тая последната още по-малко могла да се надява да ги измести от земите, които оставали под властта ѝ. При това положение умният Ватаци намислил да се обърне към Иван Асеня II. Могъщата България е била по онова време единствената сила, която могла да окаже незаменима услуга на Никейската империя, като ѝ помогне да се разправи веднъж завинаги с нейния противник. На Ватаци е била известна обидата, нанесена на българския цар с историята по опекунството над Балдуина II и той ловко използувал тъй създаденото положение, като му предложил съюз срещу латинците и сро-

дяване между никейския и търновския дворове. Заслепеният от огорчението си Иван Асен II без всяко колебание се отзовал на постъпката на никейския император и съюзът бил сключен. Към него се присъединил и солунският деспот Мануил, който между това, все поради безпечността на търновския цар постепенно заел положението на напълно независим господар на отстъпените му земи. Единственото искане, което Иван Асен II поставил при уговаряне на условията за тоя съюз, било да се признае независимостта на българската църква и патриаршеското достойнство на нейния глава. Изпълнението на това условие не изисквало никаква жертва от страна на Ватаци и той драговолно го приел. По желанието на царя било добито за това предварително съгласие и на източните патриарси.

Осланен на обещаното му съдействие от страна на Иван Асеня II, Ватаци през пролетта на 1235 г. почнал отново военните действия срещу латинците, завладял град Лампсак на азиатския бряг на Дарданелите, след което минал пролива и завзел Калиопол (дн. Галиполи). Тук скоро след това дошел и българският цар с жена си, дъщеря си Елена, патриарха Йоаким и много боляри. Съюзният договор бил утвърден при личната среща на двамата монарси, след което в Лампсак бил извършен венчалният обред между единадесетгодишния Теодор Ласкарис, син на Ватаци, и деветгодишната Асенева дъщеря. Българската княгиня била изпратена в Никея, гдето императрицата трябвало да се грижи за по-нататъшното ѝ възпитание. След това в Калиопол никейският патриарх в присъствието на Антиохийския и на мнозина българи и гърци-архиереи тържествено провъзгласили Търновския архиепископ Йоаким за патриарх. Тъй след повече от двеста години Българската патриаршия била възстановена.

По-важно от всички тия тържества било съглашението между двамата държавни владетели относно по-нататъшните им действия срещу латинците и бъдещето на териториите, които се готвели да отвоюват от тях. На Никейската империя били предоставени земите източно от устието на Марица покрай брега на Сароския залив и Мраморно море с Цурулон (Чорлу) и по-нататък целия Цариградски полуостров, заедно със самия Цариград. Завоеванието на цялата тая област трябвало да стане, разбира се, с въоръжената помощ на българите. Срещу нея обаче сами те не получавали нищо. Иван Асен II се задоволил само с това, че Ватаци му признал правото над земите, завладени след Клокотнишката битка, признание, което нито му било нужно, нито пък е имало някакво реално значение. Единствената видима придобивка на българите от тъй сключеното съглашение оставало следователно признанието на патриаршеската титла на търновския църковен началник, нещо, от което те също

не са имали нужда, за да се чувствуват съвсем независими в църковния си живот. А цената, срещу която Иван Асен II е получил това признание от никейския владетел, е била необикновено голяма: освен че с кръвта на своите войници той трябвало да помага за присъединението към една чужда държава на земи, които сам и без всякаква външна помощ можел да включи в собствената си държавна територия, но и поради съюза си с никейския император срещу Латинската империя, той навличал върху страната си неприятелството на целия католически свят. Много по-важно от всичко това обаче било, че с тъй сключеното съглашение българският цар, до тоя момент единствен разпоредител със съдбините на Балканския полуостров, съдействувал да се настани тук и една външна сила, чиито стремежи рано или късно щяха да се окажат съдбоносни за българската държава.

Укрепеният град Чорлу скоро бил превзет, след което двамата владетели се явили с войските си пред Цариград. Пред неговите стени обаче те се оказали безпомощни, а нападението по море свършило с тежко поражение за никейския флот. Настъпилата зима принудила съюзниците да отложат по-нататъшните действия за следната година. С връщането си в България обаче Иван Асен II разбрал грешката си, извършена чрез съюза си с Ватаци, и поискал да я поправи. Навярно немалко влияние в тоя смисъл било оказано върху му и от папата, който го заплашвал с отлъчване от църквата и с кръстоносен поход срещу България, ако той продължава да оказва помощ на никейския император. След настъпилия у него преврат, той, под предлог, че иска да види дъщеря си, я повикал от Никея и я задържал в Търново, тогава обявил съглашението си с Ватаци за скъсано. Година по-късно той не само се примирил с латинците, но потеглил с войските си към Чорлу, за да помогне на своите нови съюзници да си възвърнат тоя град, който владеел над пътищата за Цариград. Обсадата обаче се затегнала и докато Иван Асен II се бавел там, пристигнало известие, че в България някаква епидемична болест отвлякла в гроба царицата, едно от децата му, та и самия патриарх. Поразен от неочаквания удар, който сметнал като божие наказание за нарушението на съюзните си задължения към православния император, Иван Асен II вдигнал войските си и се запътил обратно към земята си. Оставени на недостатъчните си сили, латинците също снели обсадата и отстъпили към Цариград.

След тоя нов вътрешен преврат той повторно се сближил с Ватаци и върнал дъщеря си в Никея. Заплашванията на папа Григорий IX с кръстоносен поход не упражнили върху Иван Асеня II никакво въздействие. Увещанията му към маджарския крал Бела IV да нахлуе в България, чийто цар покровителствувал еретиците, също не довели до никакъв резултат.

След смъртта на втората си жена Иван Асен II се оженил за една от дъщерите на пленения при Клокотница Теодор Комнин, който заедно със семейството си продължавал да живее в Търново. Хитрият грък използувал тогава новото си положение и с помощта на българския цар прогонил своя брат Мануила от Солун и поставил на тамошния престол сина си Йоана. Със сърбите през течние на цялото царуване Иван Асен запазил добри отношения. Сръбският архиепископ Сава при връщането си от Йерусалим спрял в Търново, гдето го настигнала и смъртта. Сръбският крал Владислав трябвало да дойде сам в Търново, за да измоли съгласието на своя тъст тялото на починалия да бъде отнесено в Сърбия. Последните години от царуването на Ивана Асеня II минали спокойно. Неговото време е изобщо най-щастливата епоха в средновековната ни история. Сам той поради своята доброта се ползувал с обичта на всички свои поданици. Признание на неговите качества като човек и управник не могли да му откажат дори и тогавашните гърци. Но когато в 1241 г. той затварял очи, над българските хоризонти вече се трупали тъмни облаци. Надигнал се и първият порив на вихрите, след които от сградата на велика Асеневска България щяха да останат само жалки развалини.

1. Медовиков, П. Латинские императоры в Константинополе и их отношение к независимым владетелям греческих и туземному народонаселению вообще. М., 1849; Васильев, А. А. Латинское владычество на Востоке. — Пг., 1923.
2. Златарски, В. Н. Иван Асен II (1218—1241). — БИБ, III, 1930, № 3, 1—55; Търновският надпис на Иван Асеня II. — Пак там, 56—64; Разбойников, А. Сп. Село Клокотница. — Пак там, 228—273; Протич, А. Художествените паметници на Иван Асеня II. — Пак там, 149—186; Дуйчев, И. Цар Иван Асен II. С., 1941.
3. Герасимов, Т. Първата златна монета на цар Иван Асен II. — ИАИ, VIII, 1934, 361—368; Ласкарис, М. Ватопедската грамота на цар Иван Асеня II. С., 1930; Протоиерей И. Гошев. Новооткритата Ватопедска грамота на цар Иван Асен II. — БПр, II, 1933, № 1, 65—90; Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 577 сл. (Дубровнишката грамота на цар Иван Асеня II).
4. Васильевский, В. Г. Обновление болгарского патриаршества при царя Иоанна Асеня в 1235 г. — ЖМНПр, CCXXXVIII, 1885, № 2, 1—56, 206—238; Ников, П. Църковната политика на Иван Асеня II. — БИБ, III, 1930, № 3, 65—111; Златарски, В. Н. Един гъцки фалшификат, който се отнася към българската история. — BSl, II, 1930, № 2, 231—258.

VI. ПОСЛЕДНИТЕ АСЕНЕВЦИ

1. КОЛОМАН I (1241—1246 г.) И МИХАИЛ АСЕН (1246—1257 г.)

Иван Асен II нямал възрастен наследник. Престолът бил зает от едва седемгодишния му син Коломан I от втората му жена, унгарката Ана. Унгарско било поради това и неговото име. Българите го наричали Калиман. Поради малолетието на новия цар държавата се управлявала от регентство.

Още през първите години на Иван Асеновото царуване в дълбочините на Азия се разигравали събития от всемирноисторическо значение. Татарските орди на Чингис хана завоювали почти цяла Азия и вълната на тяхното нашествие вече се разливала из черноморските степи. Куманите, техни обитатели, били смазани и остатъците им се разпилели във всички околни страни. Голяма част от тях намерили убежище в тогавашна България, други се спрели, едва след като минали протоците, в малоазийските провинции на Никейската империя. От днешна Русия татарите ударили на Унгария, която сред огън и кръв пребродили до браговете на Адриатика и оттам през сръбските земи и Дунавска България отново се запилели на североизток. За да се спаси от разорението им, България трябвало да стане татарски данник. По отношение на новия си съсед на югоизток, никейския император, тя също се оказала безсилна да запази суверенитета над своите територии. Заседнал здраво в Югоизточна Тракия, Йоан Ватаци сторил намерение да подчини и земите на солунския деспот. Не минало година след смъртта на Иван Асеня II и той през българското Беломорие предприел поход срещу Солун, но не успял да осъществи напълно намерението си. В 1246 г. опитът бил повторен. През Галиполския полуостров и земите около Долна Марица Ватаци се запътил към Македония, когато до него стигнала вестта, че едва 12-годишният Коломан I бил умрял и на престола бил издигнат Михаил Асен, син на Иван Асеня от третата му жена Ирина, дъщеря на Теодора Комнин. Между българите се носел слухът, че Коломан е бил отровен; вероятно е неговата маще-

ха да не е била безучастна в това престъпление. Като регентка на своя син, който бил също невръстно, 7—8-годишно дете, тя сега поела управлението. Тогава никейският император изоставил първоначалната си цел на похода си и обърнал оръжие срещу българите. Сега се разкрило печалното състояние, в което се намирала оставената от Иван Асеня II голяма България: отбраната на крепостите била всецяло занемарена; техните стени, порутени, не били в състояние да удържат и най-малък напор; съзнанието, че няма кой да се грижи за сигурността на държавата било всеобщо, а мълвата за неестествената смърт на невръстния цар и за това, че престолът е зает от друго дете, вместо което управлява една чужденка, още повече засилила унинието и чувството на безнадеждност.

Войските на Ватаци атакували Сяр и без всяка мъчнотия го превзели. Тамошният български войвода Драгота, който с остатъка от гарнизона се бил оттеглил в цитаделата на града, предал и нея. Без съпротива паднал и естествено твърдият Мелник, след което примера му последвали всички градове и крепости на Българския Юг. В продължение на два-три месеца Ватаци завзел беломорските земи заедно с Одринско, а в ръцете му паднала и цялата Родопска област и Македония до Вардар, заедно с Велбъждско. Наскоро след това той влязъл и в Солун. Слепият Теодор Комнин от своя страна завзел областта около Воден и Острово, а един негов далечен роднина Михаил, който с титлата деспот още преди това бил заграбил властта над Епир, сложил ръка върху Албания и Западна Македония — Охридско, Битолско и Прилепско. Нигде войските на българския цар не се явили, за да направят и най-малкия опит да възпрат неприятелите. Асеневска България се видяла лишена от трите четвърти на своите земи, без да е загубила нито едно сражение за защитата им. Тъй се отплатила на наследниците на Ивана Асеня II Никейската империя, на която той бе позволил да стъпи в Балканския полуостров, и такъв е бил резултатът от роднинската политика на Иван Асеня II към семейството на епирските Комниновци. Но разпадането на царството не свършило с всичко това. Маджарите, които никога не забравяли претенциите си върху Белградско и Браничевско, не пропуснали да се възползуват от явното безсилие на българската държава и отново завзели тия северозападни области*.

Царица Ирина и нейните сътрудници се помирили с всички тия загуби. С Ватаци бил сключен мир. Също и с маджарите. Зависимостта от татарите — част от които при един от наследниците на Чин-

* На полето срещу тия думи авторът е отбелязал в ръкописа: „Ростислав Мих(айлович)".

гис хана образували в южноруските земи могъщото ханство, наречено Кипчак или Златна орда, — се усилила**. Българският цар се превърнал в безпомощен татарски данник. Появата на татарите в черноморските степи носела за нас и други съдбоносни последици. Ония кумани, които намерили убежище в България, се оказали крайно неспокоен елемент. При все че скоро почнали да се претопяват в българската среда, нагоните им към своеволие и самовластие не ги напуснали. Езикът и старата си езическа религия те забравили, но останали със своите нрави. Особено необуздани били куманските първенци, които влезли в средата на българското болярство. Техните потомци се издигат като най-влиятелен елемент в това последното и стават представители на центробежните тенденции в държавата, която и без това бе загубила по-голямата част от своите земи.

Сърбите, които при Иван Асеня II търсели покровителството му и се намирали в положението на български васали, след неговата смърт също почувствували, че могат да водят самостойна държавна политика. Асеневият зет крал Владислав бил свален от престола и заместен от най-младия от синовете на Стефана Първовенчани — Стефан Урош I. При него средновековна Сърбия за пръв път, макар и без особен успех, почнала активно да участвува в международните заплитания на Балканския полуостров и да ги използува. Поради това, че Урош почнал война срещу Дубровнишката република, тя потърсила помощта на българския цар, с когото още от времето на Иван Асеня II се намирала в най-добри отношения. Направените в Търново постъпки свършили успешно и между двете страни бил сключен нападателен съюз срещу сърбите. В договора преди всичко се уреждали и бъдещите стопански отношения помежду им: поданиците на двете страни добивали правото на свободна и безмитна търговия във всички техни територии. По-важни са били обаче неговите военни и политически условия. Уговорено било, че при войната, която търновският цар трябвало да започне със сърбите, Дубровник ще действува с флотата си срещу техните приморски градове в Южна Далмация и в случай, че бъдат превзети, републиката се задължавала да ги предаде на царя, като признае заедно с това властта му и над всички земи, които той сам би отнел от общия неприятел. Очевидно правителството на малолетния цар се надявало чрез завоевания за сметка на сърбите да запълни поне част от териториалните загуби, които България понесла на северозапад и юг. Войната почнала в 1253 г. и българските войски навлезли в Сърбия, като стигнали чак до р. Лим. За по-нататъшното развитие

** На полето срещу този пасаж авторът е отбелязал в ръкописа „Ходатайствува пред Ватаци за Комнин".

на военните действия обаче нямаме никакви сведения. Предполага се, че Урош, който сега си бил осигурил приятелството на силния Ватаци, успял с неговото посредничество да спаси държавата си от по-нататъшни изпитания. Мирът между българи и сърби бил възстановен без каквито и да било териториални промени. Надеждите на царица Ирина и нейните сътрудници се оказали напразни.

Още по-несполучливо свършил след това и опитът да се възвърнат земите, които никейците бяха откъснали от българската държава. Енергичният Ватаци, който в края на царуването си успял да сложи ръка и над цяла Югозападна Македония с Воден, Костур, Прилеп и Велес, в 1254 г. умрял*. Неговият син и приемник Теодор II Ласкарис, зет по сестра на Михаил Асеня, бил физически слаб и болнав. Никой не вярвал, че той ще бъде в състояние да запази полученото от баща си държавно наследство. Ето защо, веднага след като вестта за смъртта на Ватаци стигнала в Търново, там решили, че е настъпил часът, за да отнемат от Никейската империя заграбените тъй лесно български земи. Ненавършилият пълнолетие Михаил Асен потеглил към тях и единствено слухът, че българите са в настъпление, предизвикал отмятането им и сгромолясването на византийската власт в по-голямата част на Българския Юг. Не само земите около Родопа и Пирин, но и тия на запад от Струма и Вардар се вдигнали срещу чужденците. „Тъй като тамошните жители бяха българи, пише по тоя случай съвременният на тия събития византийски летописец Георги Акрополит, те с радост минаваха на страната на едноплеменниците си и стръсваха игото на другородците.“ Съветниците на Ласкариса смятали положението за загубено. Сам той обаче проявил енергия, каквато никой не очаквал. С набързо събрана войска прехвърлил Хелеспонта и стигнал Одрин. Научил тук, че българският цар се намирал негде наблизо, Ласкарис незабавно се отправил срещу му. Михаил Асен повярвал в донесенията на съгледвачите си, че противникът му е близо, едва когато той се явил пред неговия стан. Изненаданите българи не били в състояние да окажат никаква съпротива и трябвало да се спасяват с бързо нощно отстъпление. По дирите им Теодор Ласкарис дошел до Боруй. Стените на тоя важен български град, както някога и тия на Сяр, се намирали в плачевно състояние. При това отбраната му била предоставена единствено на неговите жители. След като го превзел, императорът свърнал назад към Родопа. Лишени от достатъчни гарнизони, тамошните крепости също не могли да отбият неприятелските пристъпи. Единствено твърдината Цепина се държала и всички усилия на Ласкариса да я овладее останали напразни.

---

* В полето на ръкописа авторът е написал на това място: „Марица—граница. Скопие и Велес—ромейски. Асгор. 78.“

От византийците се бил отметнал тогава и някогашният войвода на Сяр, Драгота, комуто още Ватаци бил поверил началството над Мелнишката област. Поради това след неуспеха си пред Цепина императорът се насочил към Мелник. Драгота укрепил Рупелската теснина, но отбитите от нея ромеи през склоновете на Пирин обходили българските позиции и българите, за да избегнат обкръжаването си, трябвало да я изоставят. Тежко раненият при това отстъпление Драгота се поминал. Мелник паднал, след което Ласкарис се запътил към Западна Македония. Там се повторило станалото в Родопската област. Изоставените на собствените си сили градове един след други трябвало да отварят вратите си пред победителя. Само защитниците на Велес, петстотин храбри мъже — местни жители, се съгласили да предадат града си, след като им било разрешено да се оттеглят при сънародниците си на север. В похода си из Македония императорът достигнал Овче поле, отгдето потеглил обратно през Струмица и Сяр. На следната година Михаил Асен възобновил военните действия и привлечените като съюзници кумански отреди нахлули в Тракия. Но повторната поява на Теодор Ласкарис с голяма армия му отнела увереността в благоприятния изход на борбата. Почнати били преговори за мир, който бил сключен при условия, крайно неизгодни за българите. Чрез него България повторно загубила земите около Шар и Осогово със Скопие, Прищина, Призрен и Велбъжд, а също и областта на гр. Враня. На ромеите била отстъпена и крепостта Цепина, която до тоя момент още продължавала да се държи. Тъй Никейската империя станала непосредствен южен съсед на Сръбското кралство. В български предели останали там само земите около Ниш и Тимок. От името на търновския цар мирът бил подписан от руския княз Ростислав, който наскоро преди това бил дал дъщеря си за жена на Михаил Асен.

Ростислав, син на Черниговския княз Михаил Всеволодович, при татарско нашествие в руските земи избягал в Унгария, гдето бил приет с почит и получил за жена дъщерята на тогавашния маджарски крал Бела IV. След това като маджарски наместник му било поверено управлението на областта Мачва (между Сава и Долна Дрина). По-късно, когато при възшествието на Михаил Асеня маджарите завладели Белградско и Браничевско, те също били присъединени към дадените на Ростислава земи. Към края на царуването на Михаил Асеня Ростислав омъжил дъщеря си Мария за младия български цар.

Тая несполучлива война и позорният мир, с който свършила, направили неудържимо положението на Михаила Асеня върху българския престол. Недоволството от неговото царуване, започнато с катастрофални загуби на тъй обширни държавни територии,

след всички тия нови поражения, стигнало крайни предели. Не минали няколко месеца, след като мирът с никейците бил сключен, и Михаил Асен бил убит негде вън от Търново от братовчеда си Коломан II, който взел вдовицата му и се провъзгласил за цар. Но и Коломан не се ползувал с доверието на патриотите-боляри. Освен това едва-що посегнал към властта и към Търново се запътил с войска Ростислав, който, под предлог да освободи дъщеря си, сам бил блазнен от от надеждата да заеме българския престол. Но очакванията на Ростислава да овладее в настъпилия смут столицата се оказали суетни. Лишеният от подкрепа на болярството, а застрашен и от похода на Ростислава, Коломан напуснал Търново и скоро бил също тъй убит, неизвестно от кого и при какви обстоятелства. С него изчезнал и последният мъж от рода на Асеневци. Самият Ростислав пък, след като се убедил, че не ще може да осъществи намерението си, се задоволил да получи дъщеря си и потеглил назад. Походът му обаче не минал безследно за тогавашна България. На обратен път руският княз окупирал някои от останалите северозападни български земи, навярно заедно с Видин. Въз основа на това той си прикачил и титлата български цар (imperator Bulgariae).

Но с това спокойствие в страната не настъпило. Едновременно с Коломана за български цар се провъзгласил друг от видните по онова време велможи, известен на съвременниците си с името Мицо — умалително от Димитър или от Михаил. Мицо бил женен за една от дъщерите на покойния Иван Асен. Ленив и изнежен човек, той нямал доверието на българите. Поради това болярите отказали да го признаят и избрали за владетел едного от средата си — болярина Константин. С това многозаслужилата династия на Асеневци била прекратена.

2. КОНСТАНТИН АСЕН (1257—1277 г.)

Какво положение е заемал новоизбраният цар преди да получи българската корона не знаем; известно е само, че баща му се наричал Тих, а по майка сам той бил внук на някогашния сръбски велик жупан Стефан Неман. Но основаното върху тоя факт предположение, че произхождал от югозападните български земи, гдето се намирали и неговите родови владения, мъчно може да бъде доказано.

Мицо, който основавал правата си над българския престол върху близкото си родство с Асеневския дом, не мислел да се откаже от тях и Константин тепърва имал да дири средства, за да закрепи положението си. По съвета на болярите той се оженил за една от дъщерите на императора Теодор II Ласкарис, Ирина, внучка на Иван

Асеня II, и изпратил първата си жена в Никея. За да покаже, че по тоя начин е добил и наследствено право на престола, той взел и името Асен. Всичко това обаче не отбило претенциите на Мицо, който сега проявил неочаквана упоритост, тъй като навярно имал на страната си значителна част от болярството, главно привържениците на своята тъща, майка на убития Михаил Асен. В настъпилата междуособица Константин по едно време до такава степен бил застрашен от противника си, че трябвало да се спасява в крепостта Станимака, владяна тогава от никейците. Борбата траяла още няколко години. Но в нея щастието все повече изоставяло Мицо. Принуден от своя страна да отстъпва пред Константина, той накрай се затворил в Несебър и вече убеден, че делото му е загубено, предал тоя град на византийците. В награда за това императорът му дарувал имоти в Мала Азия, из околностите на древна Троя, гдето той се настанил със семейството си.

Продължителната и тежка междуособица не била единствената беда за тогавашна България. Едновременно с борбата си срещу Мицо Константин Асен трябвало да отбива и подновения натиск на маджарите. След похода на Ростислава отношенията с тях не били уредени и войната продължила. Маджарите навярно искали да използват стесненото положение на Търновското царство и в продължение на цели две години пращали войските си срещу му. Как се развивала борбата, не е известно, но изглежда, че голяма част от тогавашна Северозападна България е била завзета от неприятелите. Догде обаче се разпростряло маджарското завоевание, не се знае. Обратът настъпил едва след като маджарите били отвлечени във война и с чехите. Тогава те били принудени да изтеглят от България по-голямата част от силите си и това позволило на Константина да си възвърне някои от загубените земи. Войските му дори минали Дунава и нахлули в Северинския Банат, гдето останали няколко месеца. Но истинската криза настъпила година по-късно, когато войната с чехите била свършена и маджарите отново могли да хвърлят на юг значителни сили. Голяма унгарска армия под началството на престолонаследника Стефан минала Дунава и въпреки ожесточеното противодействие на българите завзели Видин, Оряхово и Лом, като достигнала устието на р. Искър, а един силен отряд проникнал дори до самото Търново. Вследствие на тия успехи маджарският крал Бела IV си прикачил отново титлата rex Bulgariae. Но ако неговите намерения са били да подчини всецяло Търновското царство, те останали неосъществени. Оказаната от българите съпротива била все пак тъй голяма, че по-нататъшното напредване на маджарите се оказало невъзможно и завоевателният им поход бил прекратен. Окончателен и формален мир обаче между

двете страни, изглежда че не бил склю̀чен. Но повечето от земите, които маджарите тогава завзели — около Видин, на изток може би до р. Искър — останали под тяхна власт (1261 г.).

След като десетилетие и половина преди това Асеневска България бе загубила всичките си южни земи, заграбени от един неприятел, комуто сама бе помогнала да се настани в Балканския полуостров, и след като през този период една клика от безгрижни и бездарни управници бе разнебитила вътрешните ѝ сили, сега тя, раздрусана от кървава междуособица, се видяла лишена и от една пространна област, която до тоя момент никога не е била застрашавана от чуждо завоевание. Освен вековния си враг на юг тя имала срещу ѝ и друг не помалко опасен — на северозапад. Когато Константин Асен успял да стане безспорен владетел на търновския престол, Българското царство представлявало една развалина. Неговите граници на юг достигали едва до Марица и южните склонове на Витоша, а на север от Балкана нему оставала само източната половина на Дунавска България. Едно наследство толкова по-печално, защото зад него са стояли много десетилетия на страшни усилия и победоносни борби, цяла епоха на национален подем и държавно величие, провалени от недостойни наследници на велики бащи.

Сега, в началото на втората половина от XIII в., държавата на Асеневци е била доведена до състояние, много по-незавидно от онова, в което се намирала седемдесет години по-рано, когато бе започнала своето съществуване. Защото след толкова много подвизи и жертви, дадени за своята свобода и държавно обединение, вярата на българския народ в собствените му сили и водачи е била разколебана, почти загубена. А, от друга страна, и външното положение на Търновска България е било сега далеч по-неблагоприятно, отколкото тогава. През епохата на Петра, Асеня и Калояна тя имала пред себе си една разлагаща се Византия, а след това — едва-що създадената, незакрепнала и оградена с неприятели Латинска империя. В борбите си срещу тия две сили, както и срещу епирците покъсно, тя при това разполагала с неизменната военна поддръжка на отвъддунавските си съседи — куманите. За своите западни граници тя е могла да бъде напълно спокойна; сърбите още не играеха роля в балканските отношения и за да запазят държавата си читава всред тогавашните големи сблъсквания гледаха да стоят настрана от тях и сами търсеха приятелството или покровителството на търновските царе. Маджарите, поради свои вътрешни разпри или поради съперничества и борби с други свои съседи, също не бяха опасни. Сега международната обстановка тук е била съвсем друга. Маджарите се бяха превърнали в агресивна сила, чиито пристъпи заплашваха дори българското държавно средище; сърбите, вътреш-

но закрепнали, се надигаха и не криеха намеренията си да участвуват в разподялбата на българските земи, а вместо верните кумани сега на север от Дунава владееха татарите, на чиито ханове търновският цар, за да запази от опустошения останалите под скиптъра му области, трябвало да бъде послушен данник.

Свръх всичко това с Латинската империя било вече напълно свършено: в 1261 г. Цариград бил завладян от никейците и старата Византия възкресена. Теодор II Ласкарис, който умрял три години по-рано, оставил на престола своя едва осемгодишен син Йоан IV. Но неговият регент Михаил Палеолог, един извънредно даровит и ловък, а заедно с това крайно честолюбив и безскрупулен човек, малко по-късно се провъзгласил за съимператор и поел изцяло управлението. Той бил, който дал убежище на Мицо и завзел Месемврия. Настъпилата поради това натегнатост в отношенията между двете страни той се опитал да отстрани и навярно с тая цел през зимата на 1260—1261 г. изпратил в Търново посолство начело с известния летописец Георги Акрополит, който тогава заемал длъжността велик логотет (пръв министър) при никейския двор. Но не минало година и Михаил всецяло заграбил върховната власт, като заповядал да ослепят повереното на грижите му дете. Династията на Ласкаревци била прекратена и ръководството на византийските съдбини — поето от тая на Палеолозите.

Българската царица Ирина е била сестра на Йоана IV. След престъплението на Михаила VIII отношенията между Цариград и Търново били скъсани. Тъй към всички неприятели на крайно окастрената и раздрусана от преживените междуособици българска държава се прибавил и един нов — възстановената и силна Византийска империя начело с един владетел неуморим, безкрайно изобретателен и непридирчив в средства, когато трябвало да обезвреди противниците си.

По-нататъшното царуване на Константина Асеня представя редица отчаяни опити да се изведе страната от тежкото ѝ международно положение и да се възвърнат поне някои от загубените нейни територии. Поради преживените размирици обаче тя е била тъй изтощена и силите ѝ тъй недостатъчни, че всеки един от тия опити е свършвал с несполуки и със загубата на нови български земи. По внушение на жена си, която горяла от жаждата да отмъсти за своя брат, Константин още през 1262 г. почнал война срещу Византия и войските му, които проникнали дълбоко в Източна Тракия, превзели някои от тамошните крепости. Но тоя успех се оказал ефимерен. Византийският пълководец Михаил Глава, българин по потекло, скоро смогнал не само да изтласка българите оттам, но настъпил далеко на север и Търновското царство загубило цялата област между Тунджа и Черно море, която, с изключение на Месем-

врия, то дотогава владеело. Византийците си възвърнали и Станимака, а паднал в ръцете им и Пловдив.

Войната между двете страни, ако се съди по тогавашните византийски известия, се водела само в Тракия. Македонските земи останали извън нейния обсег. Предположението, че Константин Асен завладял тогава Северна Македония, се основава на една недатирана грамота на Виргинския манастир при Скопие. Според нея той възобновил манастиря, надарил го с нови земи и потвърдил старите му привилегии. Както съдържанието на тая грамота, тъй и някои външни белези в нея будят съмнение в автентичността ѝ.

От Пловдивско византийците настъпили към югозападните покрайнини на тогавашна България — Софийско и Западна Стара планина, гдето като наместник на търновския цар и с титлата деспот управлявал болярин Яков Светослав. Той бил един от ония руски князе, които татарското нашествие прогонило от родината им и ги принудило да търсят второ отечество в чужди земи. Дошъл в България навярно твърде млад, той достигнал тук видно положение, а след възцаряването на Константина Асеня се сродил с него, като получил за жена друга от дъщерите на Теодора Ласкариса, внучка на Иван Асеня II. Сега Константин Асен не бил в състояние да му се притече на помощ. Поради това Яков Светослав се обърнал към маджарите, които след завладяването на Северозападна България били негови непосредствени съседи. Те с готовност се отзовали на молбата му и не само отбили византийците, но нахлули с опустошения в близките техни владения. Но тая маджарска намеса отежнила положението на Търновското царство. След нея Яков Светослав трябвало да застане под политическото върховенство на маджарите, а с това неговите земи излезли от състава на българската държава. За да го привържат към себе си и го противопоставят на Константина Асеня, маджарите му предоставили владението и на Видинската област, а все по тяхно внушение, той по примера на своя предшественик Ростислава, който наскоро преди това умрял, си присвоил титлата „български цар". Освен в тогавашните унгарски документи с нея е споменат той в Погановския и в Боянския поменици. Маджарското върховенство не ще да е било по вкуса на неспокойния и честолюбив княз, но след един несполучлив опит да се освободи от него той останал подчинен на маджарите до смъртта на техния крал Стефан V (1272 г.), след което използувал настъпилия бърз упадък на Унгария и добил положението на съвсем независим държавен владетел. Тъй свободните български земи през 70-те години на XIII в. вече образували две отделни царства — Търновско, начело с Константина Асеня, и Западно — с Яков Светослав. Във владенията на последния освен Видинската област са влизали и земите около Ниш, Пирот и Трън,

а навярно и тия около Средец. Кой е бил престолният град на Светослава, не е известно. Но като се има предвид, че Видин се явява столица на отделно княжество две десетилетия по-късно може с известна сигурност да се допусне, че тоя крепък град още сега се е издигнал като политическо средище на северозападните български земи*.

Константин Асен се оказал напълно безпомощен да предотврати тоя ход на събитията в Северозапада. Но между това неочакваното стечение на обстоятелствата му позволило да поднови разправата си със своя южен съсед. Във Византия по онова време се намирал султанът на селджукските турци Изедин. Принуден да напусне страната си и дошъл тук с надеждата, че Михаил VIII ще му помогне да си възвърне загубения престол, Изедин скоро се видял в положението на византийски пленник. Тогава той се отнесъл към своя роднина, хана на Златната орда Берке, който с готовност се отзовал на молбата му да го освободи. Към предприятието за освобождението на Изедина бил привлечен и Константин Асен. В 1264 г. двадесетхилядна конна татарска армия минала Дунава и заедно с приготвените за поход български войски се втурнала в Тракия. По това време Михаил Палеолог с малобройна свита се връщал от беломорските области към Цариград. Изненадан от нахлулите в земите му неприятели, той едва успял да се изтръгне от преследването им и да стигне до столицата си. Но по-голямата част от хората му, които водел със себе си, и Изедин трябвало да се укрият в гр. Енос, при устието на Марица. Константин Асен, който лично участвувал в похода, обсадил града, а жителите му, за да го спасят от разрушение, трябвало да предадат султана. Но за татарите това не било достатъчно и те извършили в Тракия страшни опустошения. Що се отнася до самия търновски цар, едничката печалба, която имал от тоя поход, е било удовлетвореното му чувство на отмъщение. Неговите съюзници — татарите, натоварени с плячка, бързали да я отнесат отвъд Дунава и съвсем нямали намерение да му съдействуват да си възвърне загубените тракийски покрайнини. Те и занапред останали под византийска власт.

Но главната опасност за възстановената Византия по онова време не били българите, нито далечните татари, а западните сили — Генуа, Венеция и Неаполитанското кралство, особено това последното. Двете морски републики, непримирими съперници в стремежите да овладеят търговията със земите около Егея и Черно море, никога не били доволни от привилегиите, които империята им давала. При това всяка отстъпка, правена на една от тях, била смятана от другата като акт на неприятелство срещу ѝ. По тоя начин въпреки

* На полето на ръкописа авторът е отбелязал: „Дърман и Куделин".

изкусното си маневриране помежду им Михаил Палеолог накрай еднакво имал против себе си и едната, и другата. Неаполитанското кралство от своя страна сега, при новия си владетел Карл Анжуйски, поело завоевателните стремежи на някогашните норманси крале към Балканския полуостров. Поради това избягалият от Цариград последен латински император Балдуин II, дирейки на Запад помощ, за да отвоюва загубеното си положение, намерил в неаполитанския крал най-ревностен съюзник. Унищожението на Цариградската Латинска империя е било удар върху престижа и на папството. Поради това със съдействието на тогавашния папа Климент IV между Балдуина и Карла бил сключен договор (във Витербо 1267 г.), по силата на който тоя последният се задължавал да съдействува с оръжие за възстановяването ѝ, като срещу това добивал признание на правата си върху някои от адриатическите земи на Балканския полуостров.

За да предвари възможността към тоя съюз да бъдат привлечени и българите, от Цариград потърсили да изравнят отношенията си с Търново. По това време (1268 г.) умряла и царица Ирина, непримиримият враг на Михаила VIII, а с нея, вярвало се, изчезнал и главният подбудител на неприятелството между двете страни. На овдовелия Константин Асен бил предложен мир и сближение с империята, което трябвало да бъде затвърдено чрез брака му със сестриницата на императора. Като зестра при тоя брак на българския цар били обещани черноморските градове Месемврия и Анхиало заедно с непосредствената им област. Преговорите в тоя смисъл свършили благополучно и новата българска царица пристигнала в Търново.

Но хитрият двуличен Михаил VIII не мислил да изпълни обещанието си за тази териториална отстъпка. На това обещание той по-скоро гледал като на средство, за да държи търновския цар далеко от враждебните на Византия сили. И поради това постоянно намирал предлози, за да отлага изпълнението му, докато най-сетне Константин Асен, възмутен от нелоялността на венценосния си роднина, открито се обявил на страната на враговете му. В 1273 г. едно българско посолство се намирало в Неапол, очевидно за да уговаря съюза с Карла Анжуйски, чиито войски преди това вече били завзели най-важните приморски градове на Албания и някои места във вътрешността ѝ.

В Цариград тая демонстрация на българския цар е била посрещната с пълно спокойствие: там вече били взели всички мерки срещу какъвто и да било опит от негова страна да смути спокойствието и сигурността на империята. Михаил VIII оженил незаконната си дъщеря Ефросиния за могъщия татарски хан Ногай, който заповяд-

вал над югозападните територии на Златната орда, и в негово лице спечелил един незаменим съюзник. Пред опасността да изложи страната си на татарско нашествие Константин Асен не е смеел да си позволи никакво неприятелско действие против своя южен съсед.

За да изолира пък противниците си на Запад, Михаил прибягнал до услугите на папството, като обещал срещу това да подчини Цариградската църква на Рим. Започнатите преговори довели до Лионския събор в 1274 г., на който било тържествено провъзгласено обединението на двете църкви под върховенството на папата. Тоя последният от своя страна при изгледите да разпростре духовната си власт над схизматичната Византия възпрял по-нататъшното военно проникване на неаполитанците в Албания. Пред ясно изразената воля на папството Венеция, която била на път да сключи съюз с Карла Анжуйски за съвместни действия срещу империята, трябвало също да се откаже от това си намерение. Чрез всички тия дипломатически ходове Михаил VIII успял да отстрани надвисналата над държавата му външна опасност. Но църковната уния с Рим го изправяла пред големи вътрешни затруднения. За византийците, фанатично привързани към традициите на Източното православие, римско-католическият свят е бил отстъпник от догмите на истинското християнство и от осветените през течение на вековете църковни установления. Поради това опозицията срещу църковната политика на императора била непримирима. Тя идела не само из средата на простата народна маса; в редовете ѝ се намирали и лица от придворните кръгове, начело със самата сестра на императора Евдокия, майка на българската царица. Особено опасно за Михаил VIII било обстоятелството, гдето приетата уния е могла да засегне единствено земите, върху които се е простирала собствената му политическа власт — т. е. областите, подчинени на цариградския патриарх и на Охридския архиепископ. Извън унията оставала Търновската патриаршия, а след нея и Сръбската архиепископия. Поради дълбоката вражда, която по онова време съществувала в българския царски двор към императора, той основателно се боял, че Търново ще застъпи не само като пазител на православните завети, но и като средище, гдето ще намират насърчение и подкрепа както противниците на църковната му политика, така и всички недоволни изобщо от неговото управление. Тия страхове не били съвсем безосновни: още преди актът на унията да бил подписан между Цариград и Търново непрекъснато сновели пратеници на Евдокия и царица Мария. По внушение на последната пратениците на търновското духовенство спечелили йерусалимския патриарх срещу униатската политика на Михаила VIII, но българското посолство, което се явило при египетския султан с предложение за нападателен съюз сре-

щу империята, било посрещнато с пълно недоверие и се върнало назад, без да свърши нищо.

Срещу всичко това изобретателният Палеолог намислил да си послужи с едно радикално средство. Той извадил от прашните архиви грамотите, с които някога след унищожението на Западното българско царство Василий II определял границите на Охридската архиепископия. Според тия грамоти властта на нейния глава се разпростирала върху всички български и православни сръбски земи, включително и над ония, над които сега заповядвали Търновският патриарх и Сръбският архиепископ. Възникнали през по-късно време, тия последните се явявали похитители на правата на Охридския архиепископ и следователно тяхното положение и власт са били незаконни. За да се възстанови църковната традиция, земите им трябвало да минат отново под върховенството на Охрид и следователно да се подчинят на църковно-политическите разпоредби на цариградския самодържец. С тъй изкусно замисления удар срещу Търновската патриаршия представителите на Михаила VIII се явили пред Лионския събор. Те поискали съществуването на независимата Българска държавна църква да бъде обявено за незаконно и земите ѝ да бъдат възвърнати под върховенството на Охрид, чийто архиепископ бил послушен изпълнител на императорската воля. Това предложение съвпаднало и с папските стремежи за власт над православния свят. Но въпреки настояването на византийските участници в събора, окончателно решение по въпроса не било взето. Преди да посегне върху самостойността на Българската църква, Рим искал да си осигури подчинението на Византийската, представена по онова време от Цариградската патриаршия и погърчената Охридска архиепископия. Целта си относно България следователно Михаил Палеолог не постигнал, но враждата между него и търновския двор още повече нарасла.

1. Н и к о в, П. Изправки към българската история. — ИИД, V, 1922, 57—84; G r o u s s e t, R. L'Empire des steppes. Paris, 1938; S o r a n z o, G. Il papato, l'Europa cristiana e i Tartari. Un secolo di penetrazione occidentale in Asia. Milano, 1930; S p u l e r, B. Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220—1350. Leipzig, 1939; И л ь и н с к и й, Г. А. Грамоты болгарских царей. М., 1911, 155—159 (договорната грамота на цар Михаила II Асеня с дубровчаните); М у ш м о в, Н. А. Една нова сребърна монета от царица Ирина със сина ѝ Михаила. — Сб. Златарски. С., 1925, с. 185 сл.; Г е р а с и м о в, Т. Нови монети на цар Михаил Асеня. — В: Сб. Ников. — ИИД, XVI—XVII, 1940, 84—90; Theodori Ducae Lascaris Epistolae CCXVII, ed. N. Festa. Firenze, 1898; Н и к о в, П. Към историята на северозападните български земи. — Сп. БАН, XVI, 1918, 43—64; Съдбата на северозападните български земи през Средните векове. — БИБ, III,

1930, № 1, 96—153; Златарски, В. Н. Южна България след смъртта на Иван Асеня II и Регинският мир. — Сб. Дякович. С., 1927, 327—341; Papadopoulos, I. B. Theodoros II o Laskaris autokrator tes Nikaias. Athenes, 1909; Dräseke, I. Theodoros Laskaris. — BZ, III, 1894, 498—515.

2. Златарски, В. Н. Боянският надпис. — ГСУ ИФФ, XXXI, 1935, № 10; Грабар, А. Боянската църква. С., 1924; Ников, П. Българо-унгарски отношения от 1257—1277 година. — Сб. БАН, XI, 1920, I—XII, с. 220; Chapman, C. Michel Paléologue, Restaurateur de l'Empire byzantine. Paris, 1926; Троицкий, И. Е. Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua opusculum. СПб., 1885; Лопарев, Хр. Византийский поэт Мануил Фил. К истории Болгарии в XIII—XIV вв. СПб., 1910; Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1931, 578—587 (Виргинската грамота на цар Константин Асеня); Балась чев, Г. Същински ли е хрисовулът от цар Константин Тиха (1258—1277 г.). — Минало, II, 1911, № 5—6, 178—187; Герасимов, Т. Един подправен златен пачат на цар Константин Асеня. — ИИД, XIX—XX, 1940—1941, 66—73; Иванов, Й. Поменици на български царе и царици. — ИИД, IV, 1915, 219—229; Mutafčiev, P. Die angebliche Einwanderung von Seldschuk-Türken in die Dobrudscha im XIII. Jahrhundert. — Сп. БАН, LXVI, 1943, 1—128; Макушев, В. В. Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы для славянской истории. СПб., 1871. — Приложение к Записки Академии наук, XIX, № 3; Carabellese, F r. Carlo d'Angiò nei rapporti politici e commerciali con Venezia e l'Oriente. Bari, 1911; Gelzer, K. Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche. — BZ, I, 1892, 245—282; Der Pastriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunde. Leipzig, 1902; Дринов, М. Въпрос за Българската и Сръбската църкви пред съдилището на Лионский събор в 1274 г. — Съчинения. II. С., 1911, 215—231.

VII. ВЪТРЕШНО ПОЛОЖЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ XIII В.

1. ДЪРЖАВНА ОРГАНИЗАЦИЯ И СОЦИАЛНИ ОТНОШЕНИЯ

Сведенията за устройството на Търновското царство са изобщо оскъдни. При това повечето от материалите, които съдържат данни за тая страна от неговия живот, произхождат от по-късно време — втората половина на XIII в., а някои дори от края на XIV в. Но може с пълна сигурност да се смята, че не само в основните си черти, но и в подробностите си неговата организация е била вече завършена още през царуването на Иван Асеня II и на неговите близки наследници. Епохата, която настъпила след това, едва ли ще да е внесла там съществени промени.

През близо двувековното византийско робство древнобългарската държавна традиция е била почти всецяло заличена, забравен е бил и натрупаният в миналото политически опит. След като разрушените от чужденците национални учреждения изчезнали, постепенно загаснал в народното съзнание и споменът за тях. Както и много по-късно, по времето на най-новото си възраждане, тъй и сега, когато се вдигал на борба за независимост, едничкото, което българинът е можал да помни и отнякъде да научи било, че е имал някога собствена държава и свои царе. И едното, и другото той сега добил още в зората на новия си свободен живот. За останалото обаче в народната памет не е било запазено нищо. Да се дири тепърва то и да се създава съобразно с народния бит и мироглед е било нещо немислимо при тогавашните условия. За подобно творчество не е бил подготвен никой от представителите на новата българска държавност. А и да е била чувствувана необходимостта му, тогавашното време е било крайно неблагоприятно за него. През края на XII и началото на XIII в. външните събития в Европейския Югоизток се сменяли с такава сила и бързина, че представителите на увлеченото във водовъртежа им Търновско царство не са имали възможността дори да се замислят над въпросите за организацията му.

Някога, когато налагал християнската вяра на своя народ, Борис I навярно долавял, че неговото бъдещо развитие не може да бъде сложено върху съвсем чужди основи. Именно поради това във въпросите си до папата Николай I той настоятелно искал да се осведоми какво измежду наследените от старината национални установления може и следователно трябва да бъде запазено. Посетне, когато при Симеона и Петра византийски вкусове, склонности и навици проникнали в България, от тях са били заразени само известни среди, предимно върховете на тогавашното ни общество. Увлечението първоначално е било главно от духовните ценности на византинизма — от тогавашната гръцка образованост и от византийските културни и политически идеали. Още по-късно, към края на Преславското царство, византийското влияние предизвикало известни промени и в социално-стопанските отношения на тогавашна България. В останалото обаче тя продължавала да следва заветите на своето минало. Непокътната в своя строеж се запазила и завещаната от това минало държавна организация с всички нейни разклонения, институции и служби.

Сега всичко това е било съвсем друго. При пълната липса на национални държавноустройствени институции и невъзможността тепърва да ги открива или създава Асеневска България е била принудена да възприема онова, което е съществувало другаде. И Византия се явила единственият извор за тия заемки — не само защото тя е била най-добре организираната държава в тогавашния Европейски Изток и като непосредствен съсед на новото царство могла да му служи за най-близък образец, — но и защото нейното устройство е било единственото, което българите познавали. През епохата на робството византийските политически форми до такава степен се наложили в нашия живот, че въпреки несъответствието им с народния бит и светоглед представителите на новата българска държавност не знаели с какво друго би могли да бъдат заменени.

Тъй Второто българско царство било устроено всецяло по подобие на Византия. Византийски установления се явили във всички области на българския държавен живот и във всички клонове на управлението. Под византийско влияние сега се формирал и самият царски институт, а с него и цялата придворна сановническа йерархия. Както във Византия, държавният владетел бил смятан за божи помазаник, титулувал се „в Христа Бога благоверен цар и самодържец“ и бил изобразяван подобно на светците със светъл кръг около главата си. Външните знаци на сана му били същите, които имал и византийският император: златна, украсена със скъпоценни камъни корона, скиптър или жезъл, пурпурна, извезана със злато и бисери туника, златен пояс и също тъй пурпурни обуща. При

особено важни случаи той дирел съвета на болярите, но изобщо волята му била закон за всички негови поданици. В „Синодика на Борила“ се споменуват „малки и велики боляри“, но едва ли всяка една от тия две групи е представлявала нещо затворено в себе си; принадлежността към едната или другата е зависела от царското благоволение. Първоначално цялото болярство в Търновското царство е било от служебен произход. Старите български болярски родове са били отдавна измрели и сега тяхното място заели семействата на заслужилите дейци в освободителната борба и изобщо близките сътрудници на първите търновски царе. По-сетне, особено по времето на Иван Асеня II, в тяхната среда навлезли и нови люде, предимно чужденци, които намерили в България второ отечество. Особено голям ще да е бил броят на куманските първенци, изхвърлени тук от монголското нашествие в отвъддунавските земи.

Цялото това болярство, лишено от с в о и съсловни традиции, също тъй се формирало под влиянието на образците, каквито в изобилие намирало във Византия. В тая насока съзнателно или не действували и търновските царе, които щедро раздавали на българските първенци всевъзможни византийски чинове и титли със съответните, все византийски външни отличителни знаци. От някогашните кавкани, таркани, багаини, багатури и т. н. сега в Търновското царство не намираме и следи. Както във Византия, тъй и тук пръв по ранг след царя се явявал д е с п о т ъ т. Това достойнство през дадено време могло да носи само едно лице в държавата — обикновено някой от най-близките царски роднини или особено заслужил и виден болярин. До времето на Иван Асеня II с тая титла е познат само неговият братовчед Слав, владетел на Родопско-Пиринската област, а при Константин Асеня — споменатият по-горе Яков Светослав. В „Боянския поменик“ с нея е означен и някой си Куман, за чиято личност и време нямаме никакви други сведения. След деспота по ранг и значение в държавата идел с е в а с т о к р а т о р ъ т. При Калояна това достойнство носел племенникът му Стрез, по-сетнешният владетел на Просек, а при Иван Асеня II — брат му Александър. Както и в тогавашна Византия, положението на севастократора и деспота в Търновското царство не е било свързано с никаква определена служба. По-късно обаче те се явяват като царски наместници в големи държавни области. На трето място след тях идел к е с а р я т. Лица, носители на това достойнство, у нас не са известни, но че то е съществувало през тая епоха се вижда от факта, гдето в „Синодика на Борила“ е поместена една „молитва на поставление кѣсаря“. По византийски образец е бил наредѣн тогава и животът в търновския двор с неговия церемониал и съответните му сановници. Навярно още по времето на Иван Асеня II

са се явили у нас службите е п и к е р н и й (на гръцки pinkernios) — царски виночерпец, п р о т о к е л и о т — царски адютант, в е л и к п р и м и к ю р — придворен маршал и началник на царската гвардия.

В основните си черти запазена била в Търновското царство и наследената от Византия бюрократическа система с много от нейните административни, военни и финансови органи и служби. Първият министър се наричал л о г о т е т; управляващият държавното съкровище (финансов министър) — п р о т о в е с т и а р; един от висшите военачалници носел гръцкото длъжностно име п р о т о с т р а т о р. Областта се означавала с гръцкото хо̀ра (същата дума, която в днешния ни литературен език е изместила старата българска „люде"). Както и във Византия, начело на отделните провинции стояли д у к и и к а т е п а н и (от латинските dux и capitaneus, минали в гръцкия език), а на мястото на някогашните жупани се явили тъй наречените к е ф а л и и, които обединявали в себе си административната, съдебна и военна власт над градовете и непосредствените им околности. Техни подчинени били к а с т р о ф и л а к с и т е, началници на крепостните стражи и на военната полиция. Тия две служби най-често били поверявани на членовете на провинциалното болярство, при което, заедно с получения пост, последното още получавало и заетата също тъй от Византия титла с е в а с т. Ето защо с тая титла в тогавашна България означавали изобщо лицата, които заемали по-високи служби в провинциалната администрация. В един скален надпис при Станимашката крепост се говори, че след възобновяването ѝ от Иван Асеня II царят поставил в нея (за кефалия или кастрофилакс) севаста Алексий. Обикновените граждански чиновници били наричани с общото име п р а к т о р и (на гръцки praktores, от pratto — работя, върша нещо), а низшите военачалници — п р и м и к ю р и.

Заети или останали у нас от епохата на византийското робство, били наименованията и на редица други видове служещи, напр.: а п о к р и с и а р и и — царски пратеници, а л а г а т о р и — конни войници или стражи, с т р а т о р и — обикновени членове на военното съсловие.

Данъчната система в Търновското царство останала в общи черти същата, каквато била и през византийско време. Основният данък бил д е с я т ъ к ъ т, който се събирал в натура от всички произведения на селското стопанство. Според това в грамотите се споменават и различните д е с е т к а р и: на житото, на овцете, на свинете, на сеното, на виното и т. н. Общото название на всички чиновници, натоварени със събиране на натуралните данъци, било п о б и р ч и и. Наименованието п е р п и р а к и (от гръцкото hyperpiron,

перпира или перпера — жълтица) навярно носели ония, които събирали паричните данъци. Като особени налози се споменават още к о ш а р щ и н а т а и в о л о б е р щ и н а т а. Може би първият от тях е представял такса за пасбищата, а вторият е бил изобщо данък за впрегатния рогат добитък. Градското и безимотно селско население плащало д и м н и н а, налог върху огнищата. Във Византия, откъдето бил зает (наричан там kapnikon, от kapnos — дим), той замествал поглавния данък (през римската епоха известен под названието capitatio, през турската — харач).

Търговците плащали само един вид данък, мито, пресмятано върху стойността на внасяните или изнасяните стоки. Наричали го к у м е р к (от гръцкото kumerkion, произлязло от латинското comercium; от гръцкото му название се явило и турското „гюмрюк"). Митото от вносните стоки се събирало, когато те се разтоваряли по пазарищата, а за износните — навярно когато минавали държавната граница. Особени такси били плащани при преминаване на реки — м о с т н и н а и на проходи — д и а в а т (на гръцки diavatikon). Те служели може би за поддържане на мостовете и за издръжка на стражите, които бдели за безопасността из планинските пътища. За убийство, разбойничество или кражба, извършени в землището на някое населено място, отговаряли солидарно неговите жители: освен обезщетението на пострадалите те плащали и глоби на държавата.

Особено много били разните видове а н г а р и и (от гръцкото angareia — принудителна работа). На тях били изложени главно селяните, които по онова време повече, отколкото днес образували масата на населението в нашите земи. При постройка на крепости, пътища или при превоз на всевъзможни припаси от него се изисквало да работи и със своя впрегатен или товарен добитък. В някои случаи то трябвало да изпълнява също и стражева служба в тъмниците (тѣмницѹ блюсти) или по пътищата. Но най-тежко падало върху него задължението да дава безплатна храна и подслон на пътуващите държавни чиновници и изобщо на царските люде. А такива били не само отделни представители на властта: към тях принадлежала и многобройна тълпа от прислужници, псари, соколари и т.н., които придружавали царя и видните велможи в честите им ловни развлечения. Тая повинност, означавана освен със славянското наименование п о с т о й още и с гръцкото м и т а т, обхващала и задължението на жителите на всяко населено място да подслонят и хранят войските, които минавали през него.

Положението на народната маса и особено на селското население при Второто царство е било изобщо много по-лошо, отколкото към края на Първото. Епохата на робството в това отношение не

минала безследно. В историята на Византия XI и XII векове са време, когато едрото земевладение все повече поглъщало дребното и броят на стопански независимото селячество непрестанно намалявал. Това явление, общо за всички византийски противници, се развръщало с още по-голяма сила в българските области, на които византийците гледали като на поле за безогледна експлоатация. Многогодишното господство на печенезите в Дунавска България през втората половина на XI в. ще да е разрушило там съществуващите земеделски форми, но след като византийската власт била възстановена развитието на едрата поземлена собственост започнало в нея с нова сила. По-късно куманските нападения още повече отежнили жизнените условия на тамошния селянин. Не било по-добро положението и в Македония. По-голямата част от земите тогава била минала в ръцете на големи земевладелци, а в прония били давани землищата на цели села. От собственици селяните се превърнали в арендатори на господарските имоти и свръх данъците и повинностите, които плащали на държавата, трябвало да отделят част от своя добив и за юридическите владетели на земята. Големи земевладелци са били не само светски лица, но и църковните институти — манастири и епископии. Освен даваните в аренда участъци господарите обикновено имали и други, които обработвали с принудителния труд все на същото зависимо селячество. Юридическото състояние на това селячество било означавано с думата п а р и к и я, а членовете му били наричани п а р и ц и. За пръв път селяни-парици в българските земи се споменават в грамотите, дадени от Василия II на Охридския архиепископ: императорът определя броя на париците, с които могъл да разполага всеки от подчинените на охридския престол епископи.

По всичко изглежда, че освобождението не е внесло особени и трайни промени в тоя ред. Унищожението на чуждата власт в българските покрайнини първоначално е било съпроводено навярно с прогонването или бягството на чужденците, едри поземлени владетели. По тоя начин безимотните или малоимотните селяни автоматически ставали пълни собственици на обработваните по-рано от тях земи. Но постепенно и с течение на времето тия случаи ще да са ставали все по-чести — мястото на чужденците се заемало от с в о и л ю д е, новите български боляри, които по един или друг начин си присвоявали същите права. Това ново българско болярство, колкото и близо да стояло първоначално до народа, из който излизало, е било рожба на своето време и следователно не е могло да остане незасегнато от неговите представи и понятия. За своето социално положение и за отношенията си към обикновеното население, особено към селската маса, то също тъй не е имало други

примери освен ония, които познавало от Византия. Поради това ги следвало като нещо съвсем естествено и редно. Израснали духовно всред кървавите борби за освобождение и държавно обединение и поради това изпълнени с високо самочувствие, тия български боляри представяли един елемент, малко податлив на самоограничение и дисциплина. Насилието за тях е било единственият аргумент, който разрешавал всички спорове и те не се двоумели да прибягват към него, когато им било нужно. Както в политическата уредба на новата държава византийското наследство било запазено, тъй и социалният строеж на тогавашното българско общество останал следователно в общите си черти същият, какъвто бил и по-рано, през време на робството. Основни и трайни преобразувания и в тая област не били извършени.

Не са ли имали първите търновски царе съзнанието за необходимостта им?

Поради пълната липса на сведения за вътрешното управление на Асеня, Петра и Калояна мъчно е да се отговори категорично на тоя въпрос. Има обаче един знаменателен факт, който досега е бил оставян без заслуженото внимание: тяхната насилствена смърт. Един след друг те падат жертва на заговорници, които изхождали от средата на първите боляри, техни близки сътрудници и другари по оръжие. В тоя край и на тримата братя има нещо много странно, щом като се знае, че цялата им позната дейност представлява низ от блестящи успехи по бойните полета. Не по-малко плодотворна била външната им политика, чрез която добили признание на възстановената от тях българска държава. Недоволство в болярските кръгове срещу им не е могло следователно да възникне поради причини от външнополитически характер. А не може да бъде обяснено то и с подбуди от чисто лично естество. Наистина много от тогавашните боляри са живеели с гордото съзнание за своите заслуги и поради това вероятно е да са смятали царя като равен на себе си. Но ако се допусне, че Асен, а посетне и Калоян със силно изразените си самодържавни склонности, както и с буйния си и властен характер са могли да наранява самолюбието на тия сурови воини и на тази почва са предизвикали посегателствата срещу си, това не би могло да бъде причина за убийството и на Петра, който според свидетелство на съвременници се отличавал със своята мъдрост, далновидност и такт. Недоволства от лично или чисто политическо естество следователно не са могли да бъдат причината на тия кървави преврати, а още по-неоснователно е предположението, че те са се дължели на етнически противоречия всред тогавашните управляващи среди, или с други думи, че били дело на куманското болярство. Иванко, който убил Асеня I, за да седне на неговия престол, не е бил кума-

нин, а убиецът на Калояна — куманският войвода Манастрас, е представлявал само оръдие на една клика, чието гнездо се намирало в българския царски двор.

Обяснението на тия събития трябва да се дири във вражди, изникнали върху съвсем друга почва.

Никой народ в своята цялост не е бил никога в състояние да разбере напълно ония свои водачи, които в името на една голяма цел са изисквали от него дълготрайни кървави напрежения, особено ако краят на подхванатото от тях дело мъчно е можел да бъде съзрян. Онова, което съвременниците и близките тям поколения в такива случаи чувствуват или виждат, са предимно разрушенията и навлечените им беди. Само далечното бъдеще носи оправданието на подобни силни люде и очиства паметта им от омразата и проклятията на тяхната собствена епоха. В дадения случай обаче имаме нещо по-особено. Тежките и почти непрекъснати войни, водени от Петра, Асеня и Калояна за освобождение и държавно обединение, са стрували на българските народни маси големи изпитания и много жертви. И ако при все това тъкмо тия маси се отнасяли с благоговение към тяхната памет, като я предали светла и на потомството си, причина не ще да е била единствено дейността на трите братя като водачи в освободителната и обединителна борба, а тяхното отношение към народа и неговите нужди. На материалната сила и духовната издръжливост на тоя народ е трябвало да разчитат те, за да изградят и затвърдят своето дело. Ето защо, макар и да не са имали възможност или време за вътрешна реформена дейност, положението на народната маса не им е било безразлично и поне в отделните случаи те ѝ оказвали покровителството си. Примирени с наследените от Византия п о л и т и ч е с к и форми и институции, те в областта на с о ц и а л н и т е отношения са търсели ако не да освободят страната си от византийското наследство, поне да смекчат проявите му. От това гледище последователните убийства на трите първи търновски царе могат да се обяснят само с народническите тенденции в тяхното управление, които се сблъскали с изострените апетити на значителна част от българските боляри. За тия груби синове на племето ни е било мъчно да се примирят с една власт, която им отказвала онова, що било позволено и признато на аристокрацията във всички тогавашни страни и народи: правото да владеят земята и да искат от населението да работи за тях.

Удовлетворение намерили тия стремежи при Борила, който сам произхождал из средата на недоволниците и тям дължал престола. Тъй покровителството и защитата, оказана на масата срещу социалните домогвания на първенците, изчезнали и развитието без вся-

каква спънка поело пътищата, набелязани през епохата на робството. През царуването на Борила прониарството вече съществувало като узаконена форма на земевладението, а земите, смятани за пълна собственост на болярите, са били навярно още по-разпространени. По този начин след смъртта на Калояна социалният въпрос се изостril, а притурило се и разстройството в управлението, предизвикано от липсата на надзор върху малките и големи държавни органи.

Не е чудно след всичко това, че противодържавническите настроения в богомилството и сега, както и в края на Преславското царство, отново намерили храна в българската действителност, както не е чудно, от друга страна, че на събора, свикан от Борила, за да бъдат съдени водачите на ереста, наред с духовниците и царските сановници участвували и „голямо множество прониари". Те са се стекли там не толкова да бранят православието и официалната църква, колкото себе си и реда, на който са били представители.

Царуването на Иван Асеня II е представлявало в това отношение поврат към традициите на предбориловската епоха. И навярно на тоя поврат се е дължал подемът, който за сетен път издига средновековна България до върховете на държавното ѝ могъщество. Но след смъртта на тоя цар противните тенденции отново надделели и за втори път Търновското царство затъва във вътрешно безсилие, от което вече никога не му бе съдено да излезе.

Но разгледаните особености в организацията на Търновското царство и във вътрешния строеж на тогавашното българско общество сами по себе си не обясняват бързия залез на неговото могъщество. Явления като тия, за които досега бе дума, не са били характерни само за него. През даденото време те в една или друга степен са били общи за всички страни в Европейския Югоизток. Положението на селяните във Византия в никое отношение не е било по-завидно, отколкото у нас. Там през първата половина на XIII в. се явява и крепостничеството, за което у нас няма известия и през по-късната епоха. В тогавашна Сърбия селското население също не е било по-малко обременено с данъци и повинности към държавата, отколкото у нас. Що се отнася до болярството, то във всички тогавашни балкански страни си приличало. Еднакви били и неговите политически и социални стремежи. Безогледността на византийските аристократи в случаите, когато трябвало да бранят съсловните си интереси или да наситят необузданото си самолюбие, не е познавало задръжките. В това отношение сръбските велможи не им отстъпвали. Ако следователно упадъкът на Търновското царство започнал тъй рано и изпреварил с цяло столетие тоя на Византия

и Сърбия, вината винаги не може да бъде приписана само на съсловното тесногръдство или на анархистичните склонности на българските боляри. Тук са действували и причини от особен характер, каквито там не са съществували.

Колкото запазено и да било народностното чувство у обикновения българин в края на робската епоха, не то е било главната движеща сила, която вдигнала масите на борба срещу византийското господство. В тяхното съзнание идеята за българска държава е била свързана с представите за ред, различен от онзи, създаден и поддържан от чужденците. Националната държава обаче не променила почти нищо в условията на всекидневния живот на простолюдието, нито пък изобщо системата на управлението. Променени били само декорите и лицата: на мястото на чужденците стояли свои люде. При все това и тая малка утеха могла да крепи духовете, докато царството било представлявано от личности, които поставяли над всичко интересите на общността и върховните държавни интереси. Но след Иван Асеня II настъпил краят на всичко това. В продължение на десетилетие и половина царският престол се заемал от две деца, а държавата, на чието създаване и закрепване българският народ дал толкова много жертви, фактически се управлявала от една жена, царица Ирина, чужденка по съзнание и по кръв. Психологическите последици от това състояние не се забавили. Чувство на безнадеждност и равнодушие пред бъдещето на държавата все повече обхващало масите. Преждевременната смърт на Калимана I и подозренията, че той бил премахнат от царицата, за да се отстранят пречките за възшествието на нейния собствен син, хвърлят в смущение патриотическите среди. На това се дължало безсилието на недавна тъй могъща България да отбие посегателството на никейския император върху земите си. Мисълта, че в Търново е извършено престъпление, което никой не знаел къде ще спре, нито пък до какво ще доведе, намерила потвърждение и в примирието, с което правителството на царицата Ирина понесло загубата на цялата южна половина на царството; потвърдени били тия страхове и от начина, по който търновският царски двор понесъл след това загубата и на северозападните български области. Военните поражения и несполуките във външната политика задълбочили общата деморализация. И в тъй настъпилия упадък, както винаги и навсякъде, лични и групови стремежи се надигнали и все повече затъмнявали съзнанието за дълг към държава и народ. Това състояние на разединение и вътрешно безсилие пряко или косвено било насърчавано и от самото правителство, което единствено върху тях могло да се крепи. Съблазнено от облагите, които сближението с властта му обещавали, част от болярството се прислонило към нея; друга, загрижена

за спокойствието и удобството си, останала безучастен зрител на царуващата безпътица и само малцина от народните първенци, верни на заветите на великото минало, запазили непримиримостта си към новото положение. Но с убийството на Михаил Асеня, което било израз на техните настроения, натрупаните противоречия, съперничества и вражди избухнали с непреодолим напор. И в настъпилия хаос духовно разнищеното болярство се почувствувало единствен държавен фактор. Калиман II не успял да удържи короната, тъй като не ще да е имал сред него значителен брой привърженици. Поради това, че основавал претенциите си само на династическия принцип, не можел да спечели поддръжката на мнозинството на болярите и Мицо. И Константин, комуто те дали доверието си, навярно го заслужил в значителна степен и с това, че бил слаб и посредствен човек. От него те нямало защо да се боят: издигнат на престола само чрез тяхното благоволение, той не можел в нищо да им се противопостави.

Възшествието на Константин Асеня е означавало следователно тържеството на един нов държавноправен принцип: овдовелият престол се падал не на най-близкия роднина на починалия владетел, а томува, който имал доверие на мнозинството от болярите. Но веднъж това начало утвърдено, нищо не могло да попречи то да бъде, прилагано и в обратен смисъл: не може да остава като владетел лице загу било това доверие. За да запази престола си, българският цар трябвало да държи сметка за настроенията в болярските кръгове, да се нагажда към групите или партиите в тях и изобщо да отстъпва пред съсловните им тежнения.

Mutafčiev, P. Der Byzantinismus im mittelalterlichen Bulgarien. — BZ, XXX, 1929—1930, 387—394; Към философията на българската история. — ФПр, III, 1931, №1, 3—12; Трифонов, Ю. Към въпроса за старобългарското болярство.— Сп.БАН, XXVI, 1923, 1—70; Филов, Б. Старобългарските царски одежди. — Родина, II, 1939, № 1, 5—11; Дуйчев, И. Държава и църква в средновековна България. — Родина, III, 1940, № 2, 82—96; Бобчев, С. С. Титли и служби в областното управление на старовремска България. — ИИД, XI—XII, 1931—1932, 228—248; Новаковић, Ст. Византијски чинови и титуле у српским земљама XI—XV века. — Глас, LXXVIII (47), 1908, 178—279; Златарски, В. Н. Асеневият надпис при Станимака. — ИБАД, II, 1911, 231—247; Dölger, Fr. Beiträge zur byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts. Leipzig — Berlin, 1927; Ильинский, Г. А. Грамоты болгарских царей. М., 1911; Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1931, 575—602 (Грамотите на българските царе); Мутафчиев, П. Войнишки земи и войници във Византия през XIII—XIV в. — Сп. БАН, XXVII, 1927, 1—113; Успенский, Ф. И. Значение византийской и южнославянской пронии. — Сб. В. Н. Ламанского, 1883, 1—32; Баласчев, Г. Заемането върховната власт у старите българи. — Минало, II, 1912, № 7—8, 325—340.

VIII. ГРАЖДАНСКАТА ВОЙНА В БЪЛГАРИЯ. ТАТАРСКОТО ГОСПОДСТВО И ПОЛИТИЧЕСКОТО РАЗДРОБЛЕНИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ (1277—1300 г.)

1. УПРАВЛЕНИЕТО НА ЦАРИЦА МАРИЯ

През течение на близо двадесетгодишното си царуване Константин Асен давал все повече доказателства за това, че му липсвали способности не само на пълководец, но и на държавник. Външната политика на България била определяна тогава не от международното положение на страната или от нейните вътрешни средства и възможности, а от роднинските чувства и сляпата омраза на българските царици. Поради внушенията на жена си, дъщеря на Теодора II Ласкарис, която горяла от жаждата да отмъсти за престъплението, извършено над нейния брат, Константин до самата й смърт останал враг на Михаила VIII Палеолог. След като по-късно се примирил с него и се оженил за племенницата на императора, неприятелството му с него, предизвикано поради спора за южнобългарските черноморски градове, се превърнало в непримирима омраза само защото под влиянието на новата си съпруга и като пренебрегвал истинските интереси на царството, се намесил в един спор, който за Византия поне в началото си бил чисто домашен — спорът около църковната уния с Рим. Отдавна е сложено убеждението, че тази черта у Константин Асен се е проявила по-късно, през последните години на царуването му, и се дължала на физически недъг. При един нещастен случай той си бил счупил крака, болестта му се усилвала, докато му отнела напълно възможността да се занимава с държавните работи. Това обяснение е съвсем погрешно. Нещастието е сполетяло Константина много рано, още докато била жива царица Ирина и преди похода за освобождението на султан Изедина. Но това обстоятелство не му попречило да поеме тогава лично началството над войските си. Вярното е само, че с течение на времето неговата некадърност на владетел става все по-очевидна; растяла и незаинтересуваността му към управлението на държавата, докато

най-сетне цялото ѝ ръководство минало в ръцете на жена му, царица Мария.

Крайно честолюбива, коварна и безогледна в подбора на средствата, когато трябвало да постигне веднъж поставена цел, тази византийка в още по-голяма степен, отколкото някогашната ѝ предшественица епиротката Ирина, вдовица на Иван Асеня II, си оставала чужденка всред своя народ. Нейната върховна мисъл била да обезпечи престола за своя син Михаила, тогава още съвсем малко дете. Тъй като смятала, че главната опасност за династията може да дойде от болярството, нужно ѝ било да го демобилизира и обезвреди. Една, и във всеки случай неголяма част от него, тя с подкупи или всевъзможни отстъпки привлякла на страната си. На онния пък, които поради своите убеждения или неподкупност ѝ се стрували подозрителни или неудобни, тя по един или друг начин отнемала възможността да ѝ пречат. Мнозина от тях заплатили и с живота си. Особено се бояла тя от Яков Светослав, който след като се отметнал от маджарите, вече заемал положението на съвсем независим господар на северозападните български земи. Страховете ѝ идели от мисълта, че той може да предяви претенции и над търновския царски трон. Но да застане решително срещу му тя не смеела и поради това потърсила да се отърве от него с други средства. Тя съобщила на Яков Светослава, че иска да го привлече за съуправител и за да отстрани у него всяко подозрение в намеренията си, го уверила, че е готова да го осинови. Доверчивият княз, сам вече в доста напреднала възраст, дошел в Търново, гдето обредът на осиновяването бил тържествено извършен в една от столичните църкви. След като приспала по тоя начин бдителността на съперника си, на царица Мария вече не било мъчно да го премахне: не минало много време и той бил отровен.

Отстранила по тоя начин лицата, които смятала опасни за себе си и династията, Мария предоставила на своите сътрудници и послушни оръдия да се разпореждат, както им е удобно в управлението на страната. Злоупотребленията с властта расли, увеличавала се вътрешната анархия, а заедно с нея се рушели и сетните духовни ценности, върху които се крепяла националната общност. За нея никой и не мислел. Сигурността на държавата била напълно занемарена; поддържането на крепостите — всецяло изоставено; лишена от всякакви грижи, войската съвсем се разпаднала. А в същото време външното положение на страната било крайно несигурно и царицата не предприела нищо, за да го подобри. Личната ѝ вражда с Михаила Палеолог си оставала все тъй сляпа и непримирима, въпреки това, че последиците ѝ трябвало да носи единствено България. Навярно по внушение от Цариград Ногай оставил своите тата-

ри да налитат в българските земи, без правителството на царица Мария да е в състояние да им окаже някаква закрила. Татарските шайки бродели безнаказано из страната, пленели и сеели опустошения в нея, унищожавали последните остатъци от благосъстоянието ѝ. Изоставен от всички, грабен и разоряван от чужди и свои, народът безропотно носел своя кръст. Но под товара на все по-големите беди, когато изчезнала и сетната капка надежда в земните му властници, все по-силно се навдигало у него и съзнанието, че за своето избавление той трябвало да разчита единствено на себе си. В епохи на големи нещастия само народите безвъзвратно похабени попадат в пълно вцепенение и очакват безпомощни спасението си от сили, които лежат извън самите тях. У други, чиято жизненост не е пресушена, тъкмо големите изпитания събуждат скрита енергия и порива да се преодолее съдбата. И свидетелство, че в даденото време, въпреки всичко преживяно, жизнените сили на българския народ далеч още не били умъртвени, са събитията, които сега се развръщат в нашата земя.

2. ИВАЙЛО

Мисълта да избави своя народ от злините била поета от един човек, роден и израсъл в неговите низини. Това е бил Ивайло. От кои места произхождал, не е известно. Знаем само, че в своята среда бил известен с прозвището Бърдоква. Прост и навярно съвсем неграмотен свинар, той бил една от ония изключителни личности, които носят в себе си не само страданията и копнежите на цял народ, но и мистичната вяра, че са избрани от провидението, за да го спасят. Унесен в мечтите си, той говорел за тях на хората из своята среда, разказвал им за своите видения, за тайнствените гласове, които го подканяли да изпълни призванието си. Посрещнат отначало с подбив, той все повече заразявал своите слушатели с вярата си, възпламенявал ги със своя екстаз. Броят на увлечените от силата, която излъчвал, бързо растял и той скоро се видял начело на дружината, готова да го следва навсякъде и във всичко. Най-голямата напаст за страната били татарите и преобразеният в народен войвода свинар зовял срещу им своите необучени и зле въоръжени, но въодушевени от презрение към смъртта другари. В редица кървави сблъсквания много от татарските тълпи били пръснати или унищожени. С всяка победа славата на неочаквано появилия се герой проникнала в нови български покрайнини и името му, разнасяно от уста в уста, събирало под неговите знамена все по-голям брой ратници. Тъй в разстояние на няколко месеца българската земя би-

ла очистена от монголските хищници. Оставала втората задача — да се освободи тя от злото, което отвътре я разядало. И Ивайло вече признат вожд на голяма народна армия, се обърнал към Търново.

Тогава станало нещо невероятно и все пак знаменателно за състоянието на духовете в официална България. Правителството на царица Мария, което, само̀ на зàвет зад твърдите стени на престолния град, оставяло страната и народа да се гърчат всред ужаса на татарското разорение и не намирало възможност да им окаже никаква помощ, сега вече събрало жалките останки от въоръжените си сили, за да ги изпрати срещу собствения си възбунен народ. Возен на колесница, Константин Асен трябвало да поеме началството им и да възложи на военното щастие решението за съдбата на прогнилия си трон, отчаян опит, в чийто печален край едва ли и той сам се е съмнявал. Още в първото сражение царската войска била разпиляна, остатъците ѝ минали на страната на бунтовниците и самият цар паднал жертва на народното отмъщение. След този решителен успех градове и крепости отворили вратите си на победителя и признали неговата власт. Единствено столицата се държала. Там царица Мария и верните ѝ служители, свързани с нея на живот и смърт чрез общите си престъпления, все още владеели положението и не губели надежда в някаква промяна на обстоятелствата. Войските на Ивайло обаче стояли пред търновските стени.

Между това слухът за станалото в България бързо прехвърлил нейните граници и стигнал до Цариград. Михаил VIII със свойствената си проницателност веднага схванал всичкото значение на настъпилия преврат и възможните му положителни и отрицателни последици за международните отношения в полуострова. Окончателният успех на Ивайло, чието движение носело явно антидинастичен характер, могъл да сложи край на непримиримото неприятелство на търновския царски двор към личността на императора, да подобри по тоя начин отношенията между двете страни и да освободи империята от грижите ѝ за безопасността на нейната тракийска граница. Заграбил българското държавно управление, простият свинар дори можел да стане удобно оръдие в балканската политика на цариградския самодържец. Но могъщият нравствен подем, изразен в това движение, можел също тъй да добие подчертан национален характер и следователно да се превърне във вътрешна освободителна борба на българския народ, в борбата за освобождение и на ония негови части, които се намирали под византийска власт. В такъв случай вместо хилавото и вътрешно разглобено Търновско царство империята е могла да се озове пред една излекувана от недъзите си, духовно възродена и сплотена България, разправата с която би била извънредно трудна.

Изпълнен от такива страхове, Михаил VIII усилил гарнизоните на крепостите покрай българската граница, а след това потеглил и сам към Одрин, за да следи отблизо развоя на събитията. На път към тоя град той получил известие за поражението и за смъртта на Константин Асеня. Тогава той изпратил тайно свои верни люде, за да се осведоми върху истинското състояние на духовете в България и личните качества на Ивайло, главно от които зависела и възможността да задържи добитата тъй бързо власт над своя народ. Византийският историограф Георги Пахимер, съвременник на тия събития, съобщава дори, че у императора се била зародила мисълта да предложи на бившия свинар ръката на своята дъщеря, в случай, че Ивайло би се оказал способен да овладее положението в страната си. Скоро обаче Михаил VIII разбрал, че всички негови предположения и свързани с тях опасения и планове са съвсем неоснователни и безпредметни. И у него съзряло друго решение: да използува незавършената българска междуособица, за да превърне България в политически сателит на империята, като постави на престола ѝ един свой агент. Това бил синът на Мицо Иван, който живеел като частно лице в имотите, отстъпени някога на семейството му в Мала Азия, негде из околностите на стария град Троя. След като намерението на Михаил Палеолог намерило пълно одобрение на близките му сътрудници, погърченият потомък на Иван Асеня II бил извикан в Цариград, оженили го за императорската дъщеря Ирина, дали му името на неговия прославен дядо Асен и го провъзгласили за български цар. Срещу Ивайло, който дължал положението си на своите заслуги и на привързаността на масите, и срещу ненавижданата от народа царица бил издигнат един нов претендент. По отхрана и дух той бил съвсем чужд на българския народ и не само че не можел да се радва на никакво доверие всред него, но будел спомена за предателството, извършено някога от неговия баща. При все това той бил внук и носел името на един български цар, чиято памет българският народ благоговейно пазел, и хитрият византийски самодържец не без основание смятал, че тъкмо това обстоятелство ще улесни осъществяването на замисленото от него дело. Надеждите си той градял и на друго. Добре осведомен върху положението в България, той знаел, че докато царица Мария била еднакво ненавиждана от болярство и народ, Ивайло имал безусловната подкрепа на народната маса. Тя гледала на него като на свой избраник и вожд, а навярно чрез Ивайло чакала избавлението си не само от татарските вилнежи и от политическото безправие, на което го била обрекла управляващата клика, но и от социалното потисничество на земевладелците, в по-голямата си част представители на болярското съсловие. Тържеството на Ивайло е означавало не само една

обикновена смяна на личностите в управлението, но истинска революция с необозрими политически и социални последици. Колкото следователно ненавистен за мнозинството от болярите и да бил режимът на царица Мария, още по-опасен за съсловните им интереси се явявал тоя, който би изразявал настроенията на простия народ. Ето защо докато движението на Ивайло рушело деспотизма на царицата, то се ползувало с тяхното съчувствие и подкрепата им. Веднъж обаче развърнато до състоянието, при което могло да обсеби върховната власт, то вече в никой случай не е могло да не се сблъска с тяхната опозиция. За българските боляри всеки цар, излязъл от тяхната или близка ней социална среда, се е явявал поудобен от един владетел, издигнат на престола от вълната на народното недоволство и изразител на политическите и социални тежнения на масите.

За да изведе прочее започнатото си дело до желания край, византийският император не без основание е разчитал и на поддръжката на заслепеното от съсловните си интереси българско болярство. Въпреки горчивите опити на миналото то и сега се оказало неспособно да разбере съдбоносната грешка. А чрез нея народ и държава се обричали на нови размирици, които неизбежно трябваше да похабят и последния остатък от държавноохранителните сили на свободната част на племето ни.

В Тракия византийците събрали голяма войска. Тя трябвало да отведе в България провъзгласения за цар византийски храненик и агент Иван Асен III и да го наложи на неговите поданици. Наред с това, за да увеличи изгледите за успеха си, като отстрани всяка възможност за разбирателство между бунтовническия вожд и търновското правителство, Михаил Палеолог чрез едно посолство се опитал да представи на царица Мария колко положението ѝ е безнадеждно и да ѝ внуши, че едничкият разумен за нея изход е да предаде властта на неговия избраник и зет: тъй поне могъл да разчита на добър прием и обезпечени старини в родината си. Също такива внушения, изглежда че били направени на нейните привърженици и на видните търновски боляри. Но тая стъпка на императора имала тъкмо обратен резултат. Жадната за власт византийка почувствувала всичката опасност, идеща тоя път и от нейните най-близки сътрудници, и това отстранило сетните ѝ колебания. Над пресния гроб на своя съпруг тя предложила ръката си и българския трон на неговия убиец. Ивайло влязъл в Търново и няколко дни по-късно тържествено отпразнувал сватбата си с царицата. Ударът, нанесен по тоя начин на Михаила VIII, бил двоен. Че жена от неговата собствена кръв се омъжила за бивш свинар, това все още било поносимо за опортюнистичната Византия, която тъкмо сега бе почнала да изпол-

зува своите принцеси като жива стока, за да печели приятелството или благосклонния неутралитет на близки и далечни варварски владетели. Много по-важно в случая било друго: че Ивайло чрез брака си с вдовицата на Константин Асеня вече станал законен български владетел и че царица Мария е могла с помощта на своя нов съпруг да продължи с увеличени възможности и средства политиката си на лично неприятелство срещу Михаила VIII Палеолог. Сам той обаче не бил човек, който можел да се откаже от веднаж замисленото си предприятие и Иван Асен III потеглил с дадените му войски към България.

Между това тук настъпил пълен прелом в настроенията. Примирението на Ивайло с царица Мария и особено женитбата му с нея нанесли смъртен удар не само на неговия престиж, но и на движението, на което той бил изразител и вожд. Увлечението на народните маси от излезлия из средата им герой се дължало на вярата, че ще ги отърве от бедите, главен виновник за които било тогавашното управление с неговите бездарни и порочни служители. Тая вяра е била свързана с упованието им в самия Ивайло, както, от друга страна, личността на Мария е била смятана от тях за въплъщение на всички злини в българския живот. Сега на същата тая жена, над която била събрана народната ненавист, подал ръка техният цар и благодарение нему тя, заедно с трона си, запазила възможността да влияе и занапред върху управлението. Тая постъпка на Ивайло, безразлично от какви съображения е била предизвикана, представяла истинско предателство към подетото от него дело и измяна към народа, който до тоя момент вярно и неотклонно го следвал. И поради това колкото голямо до тоя момент е било въодушевлението, което го обкръжавало, толкова по-дълбоко и страшно било настъпилото сега разочарование. Забравен от собствената си държава след всички жертви, дадени от него за изграждането ѝ, изоставен и от своите първенци, българският народ сега, когато тя представлявала само една развалина, направил отчаяно усилие да я спаси, а с това и сам да си помогне. И неочакваният край на тоя сетен опит му дал да почувствува, че на нищо не може и не трябва да се надява.

Изглежда, че Ивайло скоро схванал извършената грешка и поискал да я поправи. Той изменил отношението си към царицата, почнал да се отнася с презрение към нея и публично да я обсипва с грубостите си. Но това не облекчило положението му. А над него и държавата вече се трупали буреносни облаци. Татарските тълпи отново се явили в България, а от юг Иван Асен III се движел към Търново. Настъпващата опасност събудила у Ивайло духа на война. Той напуснал Търново и с малкото останали на разположението му сили

се хвърлил върху татарите, поразил ги в няколко кървави битки и ги отхвърлил зад Дунава. Но не тъй лесна била разправата му с изпратените от Михаила VIII византийски войски, които и тоя път били предводителствувани от прочутия Михаил Глава. Ако трябва да се вярва на поемата, съставена от един негов съвременник за прослава на подвизите му, той успял да превземе тогава много български градове и крепости. Борбата се водела с крайно ожесточение и Ивайло не знаел пощада. Поради това и ужасът, който внушавал на византийците, бил тъй голям, че според друг съвременник на тия събития техните войници избягвали и битките с него.

3. ИВАН АСЕН III

Докато обаче страната преживявала ужасите на пламналата в нея война, в Търново се подготвяла развръзката. В отсъствието на Ивайло обидената от него като царица и пренебрегната като жена Мария помислила, че може да възстанови предишното си положение и с интриги против своя мъж се опитала да спечели на страната си болярите. С това обаче тя сама ускорила своя край. Възползувани от поведението ѝ, търновските боляри свободно почнали да възбуждат населението срещу новия цар, а едновременно с това влезли в тайни преговори и с изпратения от византийците претендент. Може би нарочно пуснатият слух, че Ивайло бил разбит от татарите и че следователно съдбата му е предварително решена, отстранил и последните колебания на търновци. През февруари 1279 г. те отворили вратите на столицата на Мицовия син, който влязъл тържествено в нея, за да седне на престола на българските царе.

Царица Мария, бременна от Ивайло, била изпратена със своя син Михаил при императора в Одрин, гдето била задържана под стража.

Но положението на Иван Асена III не било завидно. Доведен в България от чужди войски, той дължал короната си и на съдействието на търновските боляри, единствено с чиято подкрепа можел да я запази. Най-виден измежду тогавашните търновски първенци бил Георги Тертерий, от куманско потекло. Лично храбър и надарен с природен ум, той се ползувал с голямо влияние и Михаил VIII Палеолог, който подозирал у него големи амбиции, намислил да го спечели на всяка цена за своя зет. Най-доброто средство за тая цел били роднинските връзки. На Тертерий било предложено да се ожени за сестрата на Иван Асеня III, като срещу това му било обещано достойнството деспот и положението на пръв съветник на слабия и неопитен цар. Мъчнотията за Тертерия да приеме това пред-

ложение идела оттам, че бил женен, но съблазънта да стане фактически управител на държавата преодоляла угризенията му. Жена си заедно със своя син Теодор Светослава той изпратил в Цариград.

С поддръжката на новия си роднина Иван Асен III можел да смята положението си в столицата за достатъчно закрепено. Извън нея обаче властта му била признавана само от местата, гдето действували изпратените от Михаил VIII войски. Ивайло нито бил убит, нито пък имал намерение да се отказва от своите права. След като прогонил татарските пълчища, той се обърнал срещу византийците. Но тук изглеждало, че щастието ще му изневери. Способният Михаил Глава едно след друго завладял най-важните градове в Дунавска България и Ивайло, който с малобройните си сили напразно се мъчил да ограничи успехите му, трябвало накрай сам да се затвори в Дръстър. Обсадата на града продължила три месеца. През това време обаче Глава се разболял и заминал за Цариград, а след него суровата зима и лишенията до такава степен сломили духа на войниците му, че те трябвало да се оттеглят от яката дунавска крепост. Тогава Ивайло сам минал в настъпление. Той сполучил да увеличи войската си, а привлякъл на страната си и един от най-доверените люде на Иван Асена III, покръстения татарин и царски протостратор Касим-бег. След няколко победоносни сражения с останалите в България ромейски войски оцелелите им остатъци потърсили спасение из някои крепости и пътят на Ивайло към Търново бил отново отворен. Разтревоженият от тоя обрат на събитията и от отчаяния зов за помощ на своя зет Михаил VIII побързал отново да му се притече на помощ. Десетхилядна армия под началството на пълководеца М у р и н потеглила за България. При вестта за това обаче Ивайло снел обсадата на столицата, връхлетял над противниците си, когато те минавали един от източните балкански проходи, и им нанесъл тъй страшно поражение, че малцина оцелели. Същата съдба имал и друг византийски петхиляден отред, който месеци по-късно се опитал да нахлуе в България.

С това положението на Иван Асеня III станало безнадеждно. Доведен в страната си с чужда сила, той не е могъл да разчита на никаква дейна подкрепа у поданиците си. Нова помощ от Цариград също тъй вече не трябвало да се очаква. Едничката опора, на която можел да се надява, са били болярите. Поради отрицателното си отношение към Ивайло те би могли да се явят като негови естествени съюзници. Но честолюбивият Тертерий, върху когото лежали всички упования на Мицовия син, сега вече съвсем нямал намерение да поеме защитата на едно дело, което само по себе си било загубено. Той предпочитал да работи за себе си и не се подвоумил

сам да подбужда населението в столицата срещу своя царствен роднина. Иван Асен III разбрал, че всичко е загубено и поради това трябвало да мисли за собственото си спасение. Той задигнал скъпоценностите на царското съкровище и една нощ, преоблечен и придружен само от жена си и неколцина верни служители, като последен крадец се измъкнал от Търново. По скрити пътища бегълците стигнали в Месемврия, отгдето един кораб ги отвел в Цариград. Михаил VIII Палеолог бил тъй възмутен от некадърността и малодушието на своя зет, че известно време отказвал да го пусне при себе си. Бягството на жалкия византийски агент не смутило никого в Търново. То оправдало само презрението, с което дотогава всички се отнасяли към него. Не настъпило тук и междуцарствие, защото името на наследника вече се шепнело. Болярите веднага провъзгласили за цар Георгия Тертерий.

4. КРАЯТ НА ИВАЙЛО

Но извършеният в Търново преврат, който разрушил всички планове на Михаила VIII Палеолог, бил насочен не толкова срещу него, колкото срещу неговия противник в България. След като се разправил с византийците, Ивайло се готвел да поднови обсадата на столицата, когато до него стигнала вестта, че царският престол вече е зает от другиго. И при тая вест той разбрал, че станалото е непоправимо. Докато въпросът бил да се отърве българската земя от татарските грабежи или да се изгони византийският поставеник от българския престолен град, като се отразят изпратените му на помощ чужди войски, Ивайло все още могъл да разчита на народната поддръжка. Но сега положението било съвсем друго: начело на царството стоял един български болярин. Наистина след всичко преживяно народът е чувствувал, че не може да очаква от своя цар нищо за себе си. Тертерий е бил признат представител на своето съсловие, издигнат от него, и следователно по убеждение или по необходимост длъжен да се съобразява с неговите социалнополитически интереси и тежнения. Те са били противоположни на ония на народната маса. Но тя много добре знаела, че в това отношение не може да чака нищо и от Ивайло. Защото в деня, когато с нейни сили бе достигнал трона, той чрез съюза си с царица Мария бе ѝ изменил. Сега не е имало никакви основания да мисли, че ще ѝ остане верен. Георгий Тертерий е могъл да бъде смъкнат от престола само чрез едно народно движение, както по времето на Константин Асеня. А то сега е било вече немислимо. Загубил вяра в своя водач, народът не можел да се надява на никого и безразлично му

било из коя среда произлизал неговият цар. Отсега нататък борбата на Ивайло за трона се е явявала негово лично дело и е могла да интересува само него и някои лично привързани нему люде. За масата от досегашните му сподвижници тя била вече съвсем безсмислена.

Тъй Ивайло се видял бързо изоставен почти от всички. Тогава тоя човек, който неотдавна бе вдигнал народа си на борба, за да го отърве от бедите и да спаси държавата от гибел, сега, след като веднъж му бе изменил, не се поколеба да стане предател и на родината си. Той се явил в двора на същия татарски хан Ногай, с чиито орди дотогава водил в нея героична борба, да проси помощ за възвръщането на престола си. Съдбата поискала да го събере тук с неговия противник Иван Асеня III, от когото той вече не се различавал. Михаил VIII Палеолог след безуспешните опити сам да помогне на зетя си също го бил изпратил да дири подкрепа у могъщия татарски повелител. Ногай дълго време залъгвал двамата съперници с обещания, докато на един пир, на който били поканени, заповядал да убият Ивайло. Същата участ постигнала и Касим-бега, който едничък го следвал в изгнанието. Свидетел на тази сцена, синът на Мицо треперел и за своя живот, но на Ногаевата жена Ефросина се удало да го спаси и препрати в Цариград. Загубил вече всякаква надежда да го види на българския престол, императорът му дал титлата ромейски деспот. Неговите погърчени потомци чак до завладяването на Цариград от турците се споменават от византийските писатели със семейното име Асеневци.

На бурния живот на Ивайло бил сложен край. Но в още по-тежките години, които след това настъпили, народът очистил неговата памет от всички грехове и той заживял в легендата с образа на герой, чиято слава прехвърлила пределите на тогавашна България, а самото му име било достатъчно, за да вдигне масите на нови подвизи. Две десетилетия по-късно, когато вихърът на османското завоевание в Мала Азия пилеел тамошното християнско население и неговите останки търсели убежище отсам морето, а тогавашното византийско правителство се оказало съвсем безпомощно да ограничи бедствието, в Цариград се явил някакъв човек, който твърдял, че бил българинът Ивайло. Тогавашният император Андроник II, за когото самозванството на пришълеца било несъмнено, заповядал да го затворят, но под напора на общественото настроение трябвало да го освободи и изпрати на Изток. Мълвата за неочакваната поява на прочутия народен вожд, украсена с пророчества за бъдните му подвизи, тъй бързо се разпространила, че стигнала до самите турци. Едва самозванецът, разказва един негов съвременник, византийският историк Пахимер, се явил в Азия, и цялата страна била обхваната от трескаво движение. Мирните и непохващали никога

дотогава оръжие византийски селяни, въоръжени сега кой с каквото намери, се стичали при него и в скоро време той се видял последван от несметни тълпи. Никой от тия нещастни люде нямал представа за делото, към което тръгвал. Защото, добавя Пахимер, всички вярвали, че самото име на Бърдоквата било достатъчно да обърне в бяг неверниците. Тоя стихийно избухнал ентусиазъм обаче спомнил на Андроника някогашните събития в България и той побързал да ги предварди. Под благовиден предлог Лъже-Ивайло бил извикан в Цариград и отново хвърлен в затвора, отгдето вече никога не излязъл. Няколко години по-късно същата история се повторила, но при съвсем други обстоятелства и с още по-печален край. Слуховете за османското нашествие в малоазийските византийски области и за страданията на тамошното население будели все по-големи съчувствия към него. Тогава друг българин на име Иван, също свинар, както и някогашният Ивайло, събрал малка дружина от подобни нему люде и се запътил с нея на Изток. Византийските власти, които и сега се отнесли подозрително към него и към предприятието му, го затворили, но той сполучил да избяга, събрал отново около си малка войска и удържал няколко победи над турците. При опита си да освободи една обсадена от тях крепост той паднал в плен и бил обезглавен пред нейните стени, тъй като жителите ѝ се поскъпили да платят за него исканията от неприятелите откуп.

5. ЦАРУВАНЕ НА ГЕОРГИ I ТЕРТЕРИЙ (1280—1292 г.)

Заел престола след Иван Асеня III, чието бягство сам предизвикал, Георги Тертерий не можел да бъде в добри отношения с Византия. Нейното международно положение по онова време отново се влошило, макар Михаил Палеолог формално да оставал верен на провъзгласената в Лион уния, но и на Запад вече не си правели никакви илюзии относно значението ѝ. С отделни и много редки изключения цялото византийско общество не искало и да чува за сближение с омразните му латинци. По тази причина и папството вече се отказало да пречи на завоевателните планове на неаполитанския крал. Той подновил неприятелствата си с империята и войските му през 1281 г. настъпили в Албания. При обсада на гр. Берат обаче те претърпели тежки поражения от византийците. Тогава Карл I потърсил отново начин да поведе преговори с държавните неприятели на Византия за съюз срещу ѝ. Венеция и сърбите отново били спечелени, останало да бъде привлечен и българският цар. През лятото на 1281 г. едно посолство на Тертерия се намирало в

Неапол, а на връщане за България то било придружено от двама неаполитански рицари, пратеници на Карла, за да доуговорят условията на съюза. Към него Тертерий се помъчил да привлече и тесалийския княз Йоан Ангел, стар неприятел на Михаила VIII. Действията на съюзниците трябвало да почнат през следната 1281 г. Но Михаил VIII, предизвестен за плановете на неприятелите си, взел навреме нужните мерки, за да ги осуети. Ногай, към когото се обърнал за помощ, му изпратил 40-хилядна конна армия. Непредвидени обстоятелства обаче направили всички тия приготовления съвсем напразни. Сицилийската вечерня и пламналото с нея въстание в Южна Италия срещу Анжуйската династия парализирали всецяло силите на Карла I. Михаил VIII, когато се готвел да потегли от столицата си, за да застане начело на своите войски, неочаквано починал. Неговият син и наследник, съвсем бездейният Андроник II, бил крайно доволен, че му се спестяват напреженията, каквито една война изисквала, и разпуснал войските. Неприятното било само това, че изпратените от Ногая татари вече се явили в Тракия. Войната, на която ги били повикали, им обещавала много грабеж и плячка, а без нея те не искали да се върнат назад. За да се отърве от неудобните си съюзници, Андроник сега ги изпратил срещу сърбите.

Тогавашният сръбски крал Драгутин в изпълнение на договора с неаполитанския крал бил започнал войната срещу Византия и още преди да стигне до него вестта за събитията в Сицилия завзел без каквито и да било мъчнотии голяма част от Северна Македония. Татарите сега изгонили сърбите и нахълтали в самата Сърбия, като подлагали на грабеж и плен всичко, каквото им попаднело, без да правят разлика между неприятели и свои. Натоварени с плячка, те се запътили обратно отвъд Дунава. Въпреки опустошенията, на които била изложена страната им, сърбите единствени излезли с печалба от тия събития. След оттеглянето на татарите те отново навлезли в изоставената без всякаква защита Македония и в късо време завладяли Велбъждско, Пиянечко, Овче поле, Скопско и Тетовско. За пръв път сега те заселнали трайно в тия земи (1282 г.).

България пострадала най-много от тия събития. Като съюзници на Михаила VIII Палеолога татарите на път към Тракия се нахвърлили най-напред върху нея. При връщането си те отново се разпръснали из земите ѝ, за да задигнат оттам всичко, което още могли да влачат със себе си. Царството било съвсем разнебитено и Тертерий не само че не помислил да оспори на сърбите владението на българските земи, но се сближил с тях, като оженил дъщеря си за новия сръбски владетел Стефана Уроша II (Милутин), който бил

заел престола след абдикацията на брата си Драгутина. Причината за това поведение на българския цар били татарите. След смъртта на хана Менгу Тимур (1281 г.) Ногай, който бил негов наместник в южноруските земи, раздухвал враждите между татарските първенци, използувал съперничествата им и по такъв начин станал най-могъщият човек в цялото ханство. Държавните владетели в Балканския полуостров трепереди пред заплахите му. Особено тежко било положението на тогавашна България, чиито земи граничили непосредствено с татарските. Поради това Тертерий трябвало да остави настрана всички спорове със своите балкански съседи. След сърбите той се помирил също с Византия, прибрал от Цариград своята първа жена и сина си Светослава и повърнал там сестрата на Иван Асеня III.

Всичко това, разбира се, не отстранило татарската опасност и през 1285 г. пълчищата на Ногая нахлули със страшни опустошения в България. Същата участ сполетяла Тракия и Македония. Тертерий не е можел да окаже никакъв отпор на безбройните татарски орди и за да спаси държавата от гибел, бил принуден да търси на всяка цена милостта на Ногая. Той изпратил втората си дъщеря в харема на Ногаевия син Чака, а сам трябвало да се примири с положението на безусловен татарски васал. Формалната зависимост на Търновското царство от ханството на Златната орда се превърнала сега в истинско подчинение. Търновският цар вече не смеел да си позволи нищо, което би могло да предизвика неудоволствието на всемогъщия татарски повелител.

Татарското господство се отразило и върху вътрешните отношения на царството, което било обхванато от бързо разложение. Поради това, че Тертерий бил издигнат на престола от болярите, те гледали на него като на свой равен. Централното правителство, лишено от средства, за да им наложи зачитане на своя авторитет, сега, когато е било спъвано в действията си от една външна сила, не е смеело да предприеме нищо против тях. Народът, у когото иначе би могло да подири опора, представял инертна маса. Възползувани от всичко това, отделни силни боляри заграбвали властта над широки държавни провинции и се превръщали в техни господари, съвсем независими от търновския цар. Анархията, в която страната се озовала през периода на гражданските войни, особено благоприятствувала на такива стремежи. Тъй по времето на Георгия Тертерий единното и централистично някога Българско царство почнало неудържимо да се разпада. След смъртта на Яков Светослава Северозападна България за няколко години останала пряко подчинена на Търново. Но малко по-късно, навярно преди междуособицата да бъде приключена или наскоро след нея, Видин се явява център на ново княжество, чиито граници обхващали цялото поречие

на Тимок с днешната област Крайна и достигали Морава негде в околностите на Делиград и Алексинец; на изток то се разпростряло върху земите около Цибра и Огоста до околностите на Оряхово и Враца. Първият известен владетел на това княжество бил деспотът Шишман, от куманско потекло. Няколко години преди това двамата братя Дърман и Куделин, ако се съди по имената им навярно също от кумански произход, успели да изтласкат маджарите от Браничевската област (между Долна Морава и планините западно от Тимок) и да образуват от нея друга държава. Тоя процес на разложение се проявил и в малкото останали на Търновското царство земи на юг от Стара планина. Пловдив и цялата равнина около Марица са били завзети от византийците по време на намесата им във войната срещу Ивайло, но цялата Средногорска област, от горното течение на Марица с планинските долини на Тополница, Стрема и Тунджа чак до Сливен била отделена също в особено княжество — това на болярина Смилец. Може би към същата тая епоха ще трябва да бъдат отнесени наченките и на Добруджанското княжество, което първоначално обхващало само част от Черноморското крайбрежие северно от Варна. За да се обясни това бързо разпадане на царството, ще трябва да се има предвид и обстоятелството, че повечето от тия областни владетели са били от куманско потекло. Стремежите на куманската аристокрация, свикнала със самоуправство и първоначално съвсем чужда на българските национални традиции, в немалка степен съдействували за упадъка на централното правителство. Успоредно с това расло и влиянието на нейните представители, които първи използували тоя упадък.

Властта на Георгия Тертерий по тоя начин била ограничена в средната част на Дунавска България. За да обезпечат независимостта си от него, областните князе дирили покровителството на Ногая и с интригите си го настройвали срещу търновския цар. Поради това и вследствие на постоянните заплашвания на могъщия татарски вожд положението на Тертерия станало непоносимо и за да предпази страната си от ново татарско нашествие и още по-големи опустошения, той най-сетне се видял принуден да напусне столицата си. Но византийският император Андроник II, към когото се обърнал с молба да му даде подслон, от страх да не си навлече гнева на Ногая отказал да го приеме и Тертерий трябвало дълго време да се крие в околностите на Одрин.

6. СМИЛЕЦ (1292—1298 г.)

На освободения търновски престол Ногай поставил Смилеца. Болярите, които бяха си присвоили правото да избират търновския владетел, сега не смеели да споменават никому за това право, пък

и българската царска корона вече била тъй тежка, че навярно не е представяла особена съблазън за честолюбците.

Царуването на Смилеца е едно от най-печалните времена в историята на Второто българско царство. Държавата вече не представяла едно цяло и всяка от нейните части живеела за себе си и отделно от другите. Може би единството на северните български земи тогава е било олицетворявано само от Търновската патриаршия, която все още запазвала църковните си права над тях. Що се отнася до самия цар, изглежда, че първенството му дори външно не е било признавано от областните владетели. Те са се интересували за него тъй малко, колкото и той за тях и за съдбата на земите им. Съзнанието за държавна общност било потъпкано: меродавни били само интересите на князете и стремежите им към пълновластие в подчинените тям земи. Всеки от тях се смятал абсолютен господар и имал своя не само вътрешна, но и външна политика — сключвал съглашения или съюзи, водел на своя отговорност войни. Единственото нещо, което те не смеели да престъпят, била волята на татарския хан и всички се надпреварвали да запазят благоволението му. Сам той не искал нищо повече от тях: като на всеки източен деспот достатъчно му била тяхната сервилност. Иначе те могли да правят каквото щат.

Сам Смилец, който добил престола единствено защото спечелил доверието на Ногая, през късото си царуване не смеел да предприеме нищо, което би предизвикало неговата подозрителност или неудовлетворението му. Тази е била може би и една от причините, загдето не направил и най-малкия опит, за да спре вътрешното разложение на държавата или да възстанови териториалното ѝ единство. Още по-малко мислел той за възвръщане на българските земи, които преди това били завладени от византийци и сърби. За това впрочем са му липсвали и всякакви средства. Военно държавата била съвсем разнебитена и силите ѝ до крайност намалени. Отсега нататък при военните си предприятия тя не можела да разчита на масите. Разорени материално и пригнетени социално, те вече не са давали и добри войници. Народните армии у българите през Второто царство все повече намалявали и били замествани от отреди от чужди наемници — главно кумани и татари, викани от случай на случай. Но общият упадък на държавата и обедняването ѝ правели и временната им издръжка все по-малко възможно. Смилец, който заварил това положение, напълно се примирил с него и с всичките му последици. Никога, дори и по времето на царица Мария, върховната власт в средновековна България не е била тъй недостатъчно проникната от съзнание за своите длъжности и не е чувствувала тъй малка отговорност към бъдещето на народ и държава, както сега. Оженен

за една византийска принцеса, внучка на Андроника II, още преди да стане цар, Смилец запазил докрай добрите си отношения с Византия. Още по-характерно било отношението му към събитията, чийто театър по онова време станал Българският Северозапад.

Браничевските князе Дърман и Куделин се намирали в непрестанна вражда с бившия сръбски крал Драгутина, който след абдикацията си управлявал като маджарски наместник Белградската област. За да се отърве от неприятното им съседство, Драгутин в съюз със своя брат Милутин нахлул в Браничевското княжество и го завзел. Дърман и Куделин не били в състояние да противостоят на съединените сили на своите неприятели и трябвало да напуснат земите си. Смилец се отнесъл съвсем безучастно към станалото: като че ли въпросът не е бил за една българска покрайнина, заради която неговите предшественици бяха водили ожесточени войни с маджарите. Задачата, ако не да я спаси от сърбите, които сега за пръв път засядали в нея, поне да им отмъсти за нападението, поел видинският княз Шишман. С малка войска, засилена и от татарски отреди, той бързо навлязъл в Сърбия, като по долината на Западна Морава и Ибър стигнал дори до околностите на Ипек. Лишен от достатъчно сили обаче, той трябвало да се задоволи само с това и скоро се върнал назад. Тогава сръбският крал, окопитен след изненадата, потеглил срещу Видин и го завзел. Зле притиснатият Шишман се спасил отвъд Дунава и сърбите завладели цялата Видинска област.

Но тяхното господство тук се оказало ефимерно. Ногай, към когото Шишман се обърнал за помощ срещу неприятелите, погледнал на извършеното от Милутина като на посегателство върху собствените му сюзеренски права над българските земи. Една многобройна армия, съставена освен от татари още от подчинените кумани, осети (алани) и руси, се запътила да накаже сърбите и Милутин. Уплашен от онова, което могло да го сполети, той побързал да търси прошка от суровия татарски хан. Сърбия се спасила от разгром, но била зачислена към подвластните на Ногая страни и кралят ѝ се задължил да не безпокои своя български съсед. Според тогавашния обичай мирът между видинския деспот и Милутина трябвало да бъде заякчен и чрез роднински връзки: Шишман се оженил за дъщерята на един сръбски велможа, а неговият син Михаил получил за жена Ана, дъщеря на Милутина. За гаранция пък, че сръбският крал ще изпълнява васалните си задължения към Ногая, той трябвало да изпрати и своя син Стефан (по-сетнешния крал Стефан Дечански) заедно с неколцина сръбски велможи като заложници при двора на татарския хан. Княжеството на Шишмана било възстановено, но Браничевската област останала във владение на Драгу-

тина. Две десетилетия по-късно (1316 г.), когато Драгутин умрял, тя, заедно със земите около Белград, влязла за пръв път в състава на Сръбското кралство и останала в него до завладяването му от турците. Турските нашествия, от които първоначално били засегнати само южните сръбски земи, предизвикали бягството на оцелялото им население към север. Бежанците се настанявали в Белградско и Браничевско, които по тоя начин все повече губели дотогавашния си български етнически лик, докато накрай били напълно посърбени. Причина за вековен кървав спор между българи и маджари, тия покрайнини най-сетне станали плячка на една трета сила, която никога по-рано и не помисляла за тях.

Смилец през време на всички тия събития продължавал да си остава спокойно настрана: и формално, и фактически той се бил отказал от правата си на върховен представител на българската държавност и навярно бил доволен, че никой в ония смътни времена не си спомнял за него. Тъй живял и угаснал тоя фигурант на търновския трон, когато царството външно и вътрешно се рушело. Преки мъжки наследници той нямал и след неговата смърт управлението било поето от вдовицата му. За трети път в продължение на един период от шестдесет години върховната власт в Търновското царство попадала в ръцете на една жена, чужда във всяко отношение на своя народ. Най-голямото ѝ желание било да запази положението си на царица и заради това тя била готова да жертвува дори отделното съществуване на българската държава. Опора за трона си тя мъчно могла да намери в средата на тогавашните български първенци. Единствените, на които могла да разчита, са били братята на Смилеца Радослав и Войсил, които при възцаряването му наследили неговите владетелски права над Средногорската област. На тях обаче сега не могло да се разчита, тъй като те навярно сами претендирали да заместят покойния цар. За да се удържи срещу им, тя им противопоставила брата на Тертерия, деспота Елтимир, когото след смъртта на Смилеца навярно сама повикала от изгнание. Елтимир се върнал в България, оженен бил за една от дъщерите ѝ и с това станал най-близкото лице на царицата. В засебно владение той получил Крънската област(долината на Тунджа).Залог за неговата вярност към себе си тя виждала в старото съперничество между двата рода, на Тертерия и на Смилеца. Но това обстоятелство, изглежда че все още не било достатъчно да успокои страховете ѝ за бъдещето и поради това обърнала очи другаде. Сръбският крал Милутин вече прогонил своята трета жена, дъщеря на Тертерия, и царицата му предложила ръката си с обещанието да му донесе в зестра и Българското царство. Но попреминалият на възраст „свети крал“ предпочел да се ожени за осемгодишната внучка на

Адроника II и с това плановете на честолюбивата византийка пропаднали.

А тя имало защо да се бои. По онова време отвъд Дунава ставали събития, чието отражение в Балканския полуостров още тогава се почувствувало. Ногай се намирал във война с новия велик хан на Златната орда Токтай и поради това работите в България отстъпили за него на съвсем заден план. През есента на 1299 г. той сам паднал убит в едно сражение със своя противник. Неговият син Чака трябвало да бяга от преследването му. Тогава той си спомнил, че като зет на Георгия Тертерий има право на търновския престол и с дружината си потеглил за България. Със себе си той взел Теодора Светослава. През царуването на Смилеца Светослав намерил убежище в татарските земи, гдето се оженил за една богата жена, кръщелница на Ногаевата съпруга Ефросина, и разполагал с много средства. Благодарение на тях той сега успял да вземе на страната си търновските боляри, които предали столицата на Чака. Царицата избягала при своя зет, деспота Елтимир.

Тъй след много десетилетия на безначалие, раздори, престъпления и кървави междуособици държавно разпокъсаният български народ трябвало да преживее последното и най-голямо унижение, каквото съдбата могла да му поднесе: да види на престола на Асеневци един татарин.

Но Светослав, комуто паднала главната вина за тоя неочакван факт, съвсем нямал намерението да остави своя зет за български владетел. Няколко месеца по-късно Чака бил арестуван и удушен в тъмницата от еврейски палачи (1300 г.). В Търново се възцарил Теодор Светослав.

1. Н и к о в, П. Българо-унгарски отношения от 1257—127 7година. — Сб. БАН, XI, 1920, I—XII, с. 220; Татаро-българските отношения през Средните векове с оглед към царуването на Смилеца. — ГСУ ИФФ, XV—XVI, 1919—1920; Към историята на северозападните български земи. — Сп. БАН, XVI, 1918, 43—64.
2. И л ь и н с к и й, Г. А. Сверлижские отрывки. — Сборник статей по славяноведению. II. М., 1906; отделен отпечатък, 1—32.
3—4. У с п е н с к и й, Ф. И. Болгарские Асеневичи на византийской службе в XIII—XV вв. — ИРАИК, XIII, 1908, 1—16.
5—6. Н и к о в, П. Рецензия върху статията на С. Табаков. Бележки за Югоизточна България през епохата на Тертеровци. — ПСп, LXX, 1909, 563—588; Из историята на подбалканската област. — Родина, I, 1938, № 1, 24—43; N i k o v, P. Die Stadt und das Gebiet von Krn-Krounos in den byzantinisch-bulgarischen Beziehungen. — Studi bizantini e neoellenici, V, 1939, 229—238; Н и к о в, П. История на Видинското княжество до 1323 г. — ГСУ ИФФ, XVIII, 1922, № 8; М у т а ф ч и е в, П. Сръбското разширение в Македония през Средните векове. — МПр, I, 1925, № 4, 1—26.

IX. УСИЛИЯ ЗА ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА ДЪРЖАВНОТО МОГЪЩЕСТВО (1300—1371 г.)

1. ТЕОДОР СВЕТОСЛАВ (1300—1322 г.)

Заедно с търновската корона младият и енергичен син на Тертерия поел и едно извънредно тежко политическо наследство. Вътрешно държавата си оставала разпокъсана. Освен Видинското и Добруджанското княжества съществувало вече и Крънско деспотство. Средногорското княжество на Смилеца наистина било унищожено, но затова пък двамата братя на бившия цар избягали във Византия, гдето се турили на разположение на неприятелите на своето отечество. Освен тях явил се бил и нов претендент за българския престол: Михаил, синът на някогашната царица Мария и Константин Асеня. Свръх всичко това, крайно намаленото царство се раздирало от вътрешни противоречия. Натрупаните през периода на татарското господство страсти избухнали сега с неудържима сила. Търсели се и отговорните за миналите нещастия. Един от тях бил и тогавашният търновски патриарх Йоаким. Върху тоя върховен представител на Българската църква тежало страшното обвинение, че предал страната и народа си на татарите. Какво е било всъщност прегрешението му, не се знае: може би от омразата към Георгия Тертерий той бил един от виновниците за татарското нашествие, което в 1292 г. довело Смилеца на престола, а заедно с това и поробването на България от Ногая.

При тези условия Светослав трябвало да развърне неуморима енергия, за да стане господар на положението и да отстрани надвисналите над държавата опасности. Патриархът получил заслуженото си възмездие: хвърлен бил като последен злодей от една от търновските скали. Неговата участ споделили навярно и мнозина от съмишлениците му. Претендентството на Михаила се оказало не тъй опасно. Още докато управлявала вдовицата на Смилеца, някои български боляри, за които било явно, че татарското владичество над страната приближава към своя край, поискали от Андроника II да го изпрати в България, за да поеме държавното наследство на

баща си. Андроник, който се блазнел от желанието да повтори историята с Иван Асеня III, изпълнил желанието им, но не бил в състояние да даде на Михаила никаква въоръжена помощ. Тук, в България, той също не намерил достатъчно охотници, готови да рискуват за делото му. Изоставен накрай от всички, той, според думите на Пахимера, скитал дълго време из околностите на Търново, „като водил живот, малко различен от тоя на обикновен човек и още по-малко приличен за един цар". По-нататъшната му съдба е неизвестна.

Въпреки отчаяното положение, в което империята се намирала поради неудържимия натиск на османските турци в малоазийските ѝ земи, Андроник II не се отказал от желанието си да подклажда междуособици сред българите. Избягалият при него брат на Смилеца Радослав, след като получил тук севастократорско достойнство, сега заедно с мнозина други български емигранти, които пребивавали по онова време в Солун, бил изпратен на свой ред към България. Тоя път той бил придружен и от византийски войски. Но това предприятие свършило още по-злополучно. Деспотът Елтимир, чичо на Светослава и владетел на Крънската област, върху която неприятелите първом налетели, ги разбил и попадналият в ръцете му Радослав бил ослепен. Заловените заедно с него византийски велможи пък били изпратени на Светослава и Андроник, за да добие освобождението им, трябвало да върне в България стария Тертерий, когото до това време държал като заложник. Светослав не споделил с баща си властта, а оставил на разположението му един от българските градове, гдето многопреживелият старец завършил спокойно дните си.

Между това работите на самата Византия отивали все по-зле. Настъплението на османците в Мала Азия вземало застрашителни размери и подгонените от него жители на тамошните византийски земи на тълпи дирели спасение в балканските области на империята. Правителството на Андроника нямало никакви възможности ако не да поправи бедствието, поне да го намали. При това положение то посрещнало като дар на провидението помощта на каталаните. Това са били прочути по храбростта си испанци от областта Каталония, наемни войници по занятие, които начело със своя вожд Рожер де Флор се биели на страната на арагонския крал във войната му с Карла Анжуйски в Сицилия. Останали свободни след привършването ѝ, те сега предложили на Андроника II услугите си срещу турците и императорът бил тъй зарадван от това, че свръх заплатите, които им обещавал, дал на де Флора дължност велик дук (началник на флота), а след това и достойнството кесар, като го оженил за племенницата си, дъщеря на избягалия от България Иван Асен III.

Каталаните, на брой не повече от седем хиляди, били изпратени през пролетта на 1303 г. в Мала Азия, гдето в разстояние на няколко месеца нанесли тъй тежки поражения на турците, че освободили поголямата част от областите, които те били завоювали. Когато обаче дошло ред да получат заплатите си за службата, която те дотогава вършили на империята, оказало се, че в касите ѝ нямало никакви средства и Андроник II трябвало да им плати с долнокачествени монети. Към предизвиканото оттук недоволство у буйните наемници се прибавило и недоверието, което приближените на Андроника почнали да гледат на новите си съюзници. При тъй създаденото настроение, когато Рожер де Флор, преди повторно да поведе съратниците си към Мала Азия, дошъл в Одрин, за да навести намиращия се там престолонаследник Михаил, бил по негова заповед изменнически убит. След това злодеяние яростта на необузданите каталани не знаела граници. Те заселнали в Галиполския полуостров, който изцяло минал под властта им, и оттам в продължение на две и половина години (1305—1307 г.) разнасяли опустошения и смърт из византийска Тракия. Голямата част от областта между Марица и Цариград била превърната в пустиня, много градове и открити селища били разрушени, а населението им изтребено или продадено в робство.

Още преди появата на каталаните правителството на Андроник II било приело на служба и десетина хиляди алани. Част от тоя народ (прадеди на днешните осети в Кавказ), изтласкани из родината си от татарското нашествие, се настанили в днешна Бесарабия, гдето накрай били принудени да признаят монголската власт. След междуособицата, която свършила със смъртта на Ногая, те добили съгласието на Андроника II да бъдат приети на византийска територия като войнишко население и били настанени със семействата си из Тракия. Там те заварили и потомците на доведените някога от султан Изедина селджукски турци. Отдавна покръстени, те били известни с името „туркопули“ и образували отделен 2—3-хиляден отред във византийските войски. Алани и туркопули образували най-надеждната част от тогавашната византийска армия. Правителството на Андроника II поискало да използува аланите, за да поправи положението в Мала Азия, но още при първото им сблъскване с турците се убедило, че там не трябва да разчита на тях. Още помалко надеждно могло да възлага то на туркопулите: срещу османските им сънародници тяхната помощ би била съвсем съмнителна. Поради това туркопули и алани били задържани на Запад, гдето неприятелството с българите вече вземало обрат, също опасен за империята.

След като осуетил опитите на Андроника да запали отново меж-

дуособната война в България и усмирил вътрешно страната, Светослав се почувствувал достатъчно силен, за да пристъпи към възвръщане на българските покрайнини в Тракия и още в 1303 г. завзел крепостите при южното подножие на Стара планина, някои от които доброволно му се предали. Започналата по тоя начин война траяла с прекъсвания цели пет години. За да възпре по-нататъшните успехи на Светослава, Андроник се помъчил да попречи на възможния му съюз с неговия чичо, деспота Елтимир. Отношенията между двамата представители на тертериевската династия, изглежда, не са били особено добри. Като зет на Смилеца, най-доверено лице на вдовицата му и неин съучастник в управлението на държавата, Елтимир навярно се е смятал за наследник на търновския престол. Възшествието на Теодора Светослава, което турило край на тия му надежди, го превърнало в съперник на Тертериевия син и ако съперничеството им не избухнало в открита вражда, причина е била общата опасност от Византия. Там намерили убежище двамата братя на Смилеца Радослав и Войсил, а споменатият по-горе устроен от Андроника поход на Радослава бил насочен толкова срещу Светослава, колкото и срещу Елтимира. Преди да удари към земите на търновския цар северно от Балкана, Радослав трябвало да обезвреди Елтимира не само защото Крънското деспотство лежало на пътя му към Търново, но навярно и защото обхващало ако не всички, то поне част от някогашните владения на Смилецовия род из Средногорската област. Тази обща опасност е заставила Елтимира да забрави враждата си към своя племенник. И това именно сближение Цариград сега искал да разстрои. За да привлече Елтимира на страната си, Андроник го обсипал с внимание и дарове, обещал му да му даде във владение и византийски земи. Тъй като вдовицата на Смилеца оставала да живее при своя зет, решено било да се използува и нейното влияние над Елтимира. За тая цел бил изпратен със специална мисия при нея брат ѝ, виден византийски велможа.

Всички тия маневри обаче малко помогнали. Елтимир останал верен на Светослава и със съединени сили те изтласкали византийците из цялата приморска област между Стара планина и Странджа. Месемврия, Росокастро, Созопол, Агатопол и много други от тамошните крепости били превзети или доброволно отворили вратите си пред войските на българския цар. Част от тия земи, отнети от Византия, навярно въз основа на съюзния договор между Светослава и Елтимира били присъединени към Крънското деспотство, което по тоя начин се простряло на изток отвъд завоя на Тунджа. За да предвардят по-нататъшните загуби, в Цариград се решили на енергични мерки. Войските, с които империята разполагала в

балканските си владения, били събрани при Виза и началството им поверено на самия син на Андроника и негов съимператор, Михаила IX. На младия и буен византийски принц бил даден за съветник познатият от предишните си походи в България и опитен във военните работи, но вече престарял и болен Михаил Глàва. Оставайки сам във Виза, Михаил IX изпратил срещу българите войските си под началството на Войсила, най-малкия брат на Смилеца и Радослава. Неприятелите се срещнали при р. Скафида (дн. Факийска река, южен приток на Мандренското езеро) и в завързалата се тук битка (1303 г.) византийците претърпели тежко поражение, като дали и извънредно много жертви. Според обичая си българите освободили пленените обикновени войници, а задържали само военачалниците. Тъй като след тоя успех от българското настъпление могъл да бъде застрашен и самият Одрин, Михаил IX заповядал да се произведе нов набор на войски и за да ги въоръжи, бил принуден да превърне в злато и сребро скъпоценностите на жена си.

Светослав обаче не използувал достатъчно победата си при Скафида и се оттеглил към север. На следната година (1304 г.) византийците на свой ред нахлули в България. Очевидно това предприятие, което разчитало на изненадата, имало за цел само отмъщението и грабежа. Без да срещне нигде войските на противниците си, Михаил опустошил Средногорската област от Сливен до крепостта Копсис (при дн. с. Текия, в западния край на Стремската долина, която по името на тая крепост била наречена от турците Гьопса). След тоя лесен подвиг той побързал да се прибере в Одрин. Двамата български владетели обаче не закъснели да потърсят възмездие за стореното. Техният натиск към Одринско тъй много се засилил, че Андроник трябвало да заповяда на каталаните да преустановят действията срещу турците и да се прехвърлят в Тракия (края на 1304 г.). От тяхната помощ обаче не станало нужда, тъй като със съдействието на бившата българска царица, тъща на Елтимира, на византийската дипломация се удало да разстрои съюза между него и търновския цар. Останал сам, Светослав не можел да продължи войната и се задоволил да отнеме на крънския деспот областта около Дъбилин (дн. Ямбол), която бил му отстъпил като дял от общите завоевания. Тъй предишната скрита вражда между двамата вече минала в явно неприятелство. И именно то попречило на Светослава да продължи настъплението срещу империята, която тъкмо сега поради избухналата война с каталаните, се намирала в особено тежко положение. Неприятелството му с нея обаче продължавало и година по-късно един български отряд бил изпратен на помощ на аланите, които по това време вече напуснали византийските войски

и с нападенията си над византийските крепости в Тракия още повече отежнявали положението на тази област. Накрай аланите добили съгласието на Светослава да ги приеме като военни поселници в земята му, но на път за България те били нападнати от каталаните и почти изтребени. През времето, когато каталаните вилнеели в южнотракийските земи, той направил опит да сключи съюз с тях, като предложил за жена на един от първенците им своята сестра, вдовицата на Чака. По неизвестни причини обаче тоя съюз не бил сключен. Тогава Светослав предпочел да обезпечи земите, които отнел на империята. В сключения тогава (1307 г.) мир тя признала правото му над тия земи. През целия 60-годишен период след смъртта на Калимана II, за пръв път сега Търновското царство си възвръщало една малка част от някогашните свои пространни територии. За Византия мирът с българите е бил сега повече от необходим. Каталаните напуснали Тракия, но след техните вилнежи цялата тая тъй богата област била разорена и Цариград през зимата на 1307—1308 г. бил спасен от глад само благодарение на подвоза на жито от България.

Останалата част от царуването на Теодор Светослава протекла в мир с Византия. Две години преди края на царуването си той встъпил във втори брак с Теодора, внучка на Андроника II. Отношенията със сърбите през течение на цялото му царуване останали добри. Техният крал Милутин посетил веднъж царя в Търново. През втората половина на Светославовото царуване Елтимир се поминал и след смъртта му Крънското деспотство било изцяло включено в границите на царството.

Но присъединението на южните подбалкански земи не било единственото голямо дело на Теодора Светослава. Несъмнени свидетелства показват, че в състава на Търновското царство през негово време се намирала и цяла Южна Бесарабия до р. Днестър. Тая област, част от някогашните владения на Ногая, след смъртта му навярно е минала под властта на неговия син Чака, а когато и той бил премахнат от Светослава, останала подвластна нему. Освободен чрез убийството на Чака от един смъртен враг, Токтай се отблагодарил на Светослава, като му признал правото на владение върху тая покрайнина. Изчезването на Ногая и настъпилите след него приятелски отношения между двете страни сложили, както изглежда, край и на зависимостта на Търновското царство от татарите, която тежала над него повече от полустолетие. Отсега нататък в продължение на няколко десетилетия татарите се явяват постоянни съюзници на търновските царе. Татарските отреди заели в техните войски мястото на някогашните кумани.

По онова време Генуа бе се издигнала до положението на първа

морска сила в европейския свят. Принудена да дири помощта на нейните флоти срещу неприятелите си, Византия трябвало да й прави все по-големи стопански и политически отстъпки. Благодарение на това генуезците бяха почти монополизирали търговията между черноморските страни и Запад. По бреговете на Крим и Азовско море те владеели няколко особено важни центрове, а свои колонии имали и в българските пристанищни градове. Обаче безогледността, с която генуезците били свикнали да се отнасят към поданиците на Византия, навярно и тук не ги напущала. Изглежда, че и българите от своя страна не им оставали длъжни: през 1314 г. един францискански мисионер бил убит в Маврокастро (дн. Акерман, при устието на р. Днестър) от българи, които искал да обърне в католицизма, а две години по-късно един представител на републиката се явил пред българския цар, за да иска обезщетение и удовлетворение за насилия, извършени от българите над някои генуезки търговци „в Маврокастро и другаде". Тъй като мисията на посланика свършила безуспешно, Генуа скъсала отношенията си с Търново и забранила на своите кораби да посещават българските пристанища. Кога и как е бил приключен тоя конфликт, не е известно.

Времето на Теодора Светослава е първата светла страница в дългогодишната мрачна история на нашия народ през цялата епоха след смъртта на Иван Асеня II. Страната най-сетне била освободена от непрестанните междуособици. Заедно с тях била прекратена и византийската намеса във вътрешните работи на царството; престанали и татарските нападения, от които народът в продължение не можел да отдъхне. С твърдата си ръка енергичният син на Тертерия възстановил реда и издигнал значението на царския институт. Наред с всичко това признаци на отрезвление се явили и всред ръководните слоеве на тогавашното българско общество. Както винаги, българинът и сега се оказал способен да поумнее само под бича на нещастията. Изострените ежби сред болярството стихвали, а безогледните стремежи на някои от неговите представители вече срещали едно ново съзнание: съзнанието на ценността на държавата и за необходимостта личният интерес да отстъпи пред тоя на нейното единство. Това, заедно с постигнатите външни успехи, съживило националното самочувствие, вярата в бъдещето и във възможностите да се възстановят териториалните загуби.

Но за жалост цялата тая промяна настъпила твърде късно. Социалните недъзи, от които наред с всички тогавашни общества страдало и нашето, отдавна бяха разрушили неговото вътрешно сцепление. Противоречията между отделните му слоеве продължавали да се задълбочават, увеличавала се материалната и духовна нищета сред народните маси, расло и тяхното безправие. Държавата,

която трябвало да се крепи върху тях, все повече губела вътрешната си опора, а силите и средствата, нужни за постигане на външнополитическите ѝ задачи, ставали все по-недостатъчни. Свръх всичко друго като че ли една противна съдба не забавяла да се намеси, за да попречи на вътрешното успокояване на царството и да не позволи веднъж постигнатото да бъде затвърдено.

След смъртта на Теодора Светослава (1322 г.) престолът бил наследен от неговия син Георги II Тертерий. Млад и буен човек, той веднага след възшествието си прекъснал мира с Византия. При започнатата война българите успели да си възвърнат Пловдив заедно с някои от съседните нему укрепени места. В крепостите Кричим и Станимака обаче византийците се удържали. Тоя успех на българите бил улеснен от войната, която Андроник III почнал срещу своя дядо, стария Андроник II. Дядото и внукът обаче скоро се примирили и войските, изпратени от Тертерия към Одрин, трябвало да отстъпят пред по-многочисления противник. Негде, навярно около Тунджа, Андроник III с неочаквано нападение ги разбил, след което подложил на разорение и съседните български земи. Неприятелствата между двете страни били още в пълната си сила, когато младият български цар умрял, без да остави наследник (1323 г.). Царуването му траяло едва една година.

С неговата смърт изчезнал последният представител на Тертериевата династия и останалата без цар страна отново потънала в анархия. Тогава подбалканските градове от Месемврия до Сливен се предали на византийците. В Цариград съзнавали голямото военно и стопанско значение на тая област и поради това преди всичко към нея насочвали ударите си, колчем искали да отхвърлят българите отвъд Балкана. Тук, в пространството между Тунджа и Черно море, се намирали и бойните полета, върху които се решавал вековният спор между българи и византийци. И никоя друга покрайнина в полуострова не била изложена на тъй чести и големи разрушения, както нея. Не е чудно, че нейното жадуващо за мир население, за да се спаси от разорения, спътници на всяка нова война в земите му, било готово да се приюти под скутите на по-силния, който и какъвто да бил той. До такава степен безплодните жертви и преживените страдания в борбите за собствена държава бяха разколебали духа на населението на много от българските земи, че копнежите за национална власт бяха вече почти замръзнали у него, сподавени от единственото желание за спокойствие и мир. Тъй е било не само в Тракия, но и в Македония, а не бе по-различно и духовното състояние на гръцките жители в ония области.

В същото време, когато Югоизточна България бива откъсната от царството, братът на Смилеца Войсил, който още от възшест-

вието на Теодора Светослава живеел като емигрант във Византия и на нейна служба, се явил в земите, някога подвластни на семейството му. След като без да срещне особена съпротива завзел цялата област от Сливен до Копсис, той се обърнал към императора с уверение, че е готов за да овладее и търновския престол. Младият Андроник III, съуправител на своя дядо Андроник II, потеглил към Пловдив, гдето съединил войските си с тия, които Войсил бил събрал от новите си земи. Но обсадата на града от двамата съюзници се затегнала. Оставеният в него още от Георгия Тертерий трихиляден гарнизон под началството на храбрия и опитен войвода Иван, русин по произход, в продължение на цели четири месеца отбивал неприятелските пристъпи. Андроник вече се убедил, че не ще е възможно да преодолее със сила съпротивата му, когато до него стигнала и друга, още по-тревожна вест. Българските боляри избрали за цар видинския деспот Михаила, който начело на войските си потеглил през Източна Стара планина, за да отвоюва едва-що завзетата от византийците област между Тунджа и Черно море.

2. МИХАИЛ ШИШМАН

Тъй ефимерни накрай се оказаха през тая епоха постиженията на българи и византийци. . .*

2 май 1943 г.

* С тези думи завършва ръкописът на автора.

ИЗПОЛЗУВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

БелПр	Беломорски преглед. София
БИБ	Българска историческа библиотека. София
БПр	Български преглед. София
ВВр	Византийский временник. Москва
ГСНД	Гласник Скопског научног друштва. Скопје
ГСУ БФ	Годишник на Софийския университет, Богословски факултет. София
ГСУ ИФФ	Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет. София
ГСУ ЮФ	Годишник на Софийския университет. Юридически факултет. София
ЖМНПр	Журнал Министерства народного просвѣщения. Санкт-Петербург
И(Б)АД	Известия на (Българското) археологическо дружество. София
И(Б)АИ	Известия на (Българския) археологически институт. София
И(Б)ИД	Известия на (Българското) историческо дружество. София
ИНЕМ	Известия на Народния етнографски музей в София
ИОРЯС	Известия Отделения русского языка и словесности. Санкт-Петербург
ИПр	Исторически преглед. София
ИРАИК	Известия Русского археологического института в Константинополе. Одесса
Летопис на БАН	Летопис на Българската академия на науките. София
МПр	Македонски преглед. София
НАМ	Народен археологически музей. София
ОП	Списание „Отец Паисий“. София
Отчет на БАИ	Отчет на Българския археологически институт. София
Пг.	Петроград
ПСп	Периодическо списание на Българското книжовно дружество. Браила
СбБАН	Сборник на Българската академия на науките. София
Сб. В. И. Ламанского	Сборник статей по славяноведению, составленный учениками В. И. Ламанского. Санкт-Петербург, 1883
Сб. Дякович	Сборник Б. Дякович. С., 1927
Сб. Златарски	Сборник в чест на В. Н. Златарски. С., 1925
Сб. Ламанский	Сборник в чест на проф. В. И. Ламанского. I. Санкт-Петербург, 1907
Сб. Луи Леже	Сборник в чест и памет на Луи Леже. 1843—1923. С., 1925

Сб. Ников	Сборник в памет на проф. П. Ников. С., 1940
СбНУНК	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София
Сб. „През вековете“	Сборник „През вековете“. С., 1938
Сб. С. Бобчев	Юбилеен сборник в чест на С. С. Бобчев. С., 1921
СПб.	Санкт-Петербург
Сп. БАН	Списание на Българската академия на науките. София
СпБИД	Списание на Българското икономическо дружество. София
СпЮД	Списание на Юридическото дружество. София
УПр	Училищен преглед. София
ФПр	Философски преглед. София
AEMÖU	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich — Ungarn
APAW. ph — hKl	Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Klasse
ASPh	Archiv für slavische Philologie
BHR	Bulgarian Historical Review. Sofia
BSl	Byzantinoslavica. Praha
Byz.	Byzantion. Bruxelles
BZ	Byzantinische Zeitschrift. Leipzig
EHR	English Historical Review. London
JDAI	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
PrZ	Prähistorische Zeitschrift. Berlin
RESl	Revue des études slaves. Paris
RJA	Rad Jugoslavenske Akademije
SAW. ph — hKl	Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften — Wien. Philologisch-historische Klasse
VJSSWG	Vierteljahrschriften für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte

СЪДЪРЖАНИЕ

Първи том. ПЪРВО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Предговор 7

I. Увод. Предистория и древен период в миналото на Балканския полуостров

1. Предисторична култура в българските земи 9
2. Траки и илири 14
   Първоначална родина и разселение. Траки и илирски племена . . . 14
   Бит на траки и илири 17
   Политически организации у траки и илири. Келтите в Балканския полуостров 21
3. Балканският полуостров под римска власт 23
4. Великото преселение на народите и упадъкът на римската власт в дунавско-балканските земи. Готи и хуни 29
5. Причини за запазване на Източната Римска империя 35

II. Славяни, прабългари и авари

1. Първоначална родина и разселение на славяните 39
2. Бит и култура на древните славяни 41
3. Епоха на славянските нападения в Балканския полуостров 50
4. Прабългари, произход и племена 55
5. Авари. Произход и бит. Аварска империя 57

III. Епоха на славянското преселение в Балканския полуостров

1. Превръщане на Източната Римска империя във Византийска . . . 64
2. Преселение на славяните в полуострова; земи, заети от български и сръбски славяни 66
3. Съдба на старото население в балканските земи 69
4. Византия и балканските славяни в първите десетилетия след преселението 72

IV. Предистория и начало на българската държава в Балканския полуостров

1. Образуване и разпадане на Кубратовата Велика България 76
2. Основаване на българската държава в Балканския полуостров. Исперих и Кубер 81
3. Бит, култура, държавна уредба и военна организация на прабългарите 86
4. Последните години от царуването на Исперих. Тервел и начало на държавното разширение 93

V. Държавната криза в България през VIII в.

1. Византия при първите императори-иконоборци. Походи на Константина V срещу България и предизвиканата от тях междуособица . . . 100
2. Преодоляване на външната опасност и първи стъпки към вътрешно успокояване 107
Телериг 107
Кардам 109

VI. Държавният възход на България през първата половина на IX в.

1. Делото на Крума. 113
2. Прабългарската реакция при близките приемници на Крума . . . 124
Омуртаг 125
Маламир 131
3. Край на противославянската реакция. Пресиян и присъединението на македонските земи към българската държава. 132

VII. Покръстване на българския народ

1. Борис I (852—888 г.). Външнополитически отношения 137
2. Християнството в българските земи до средата на IX в. 140
3. Причини за приемане на християнството от Бориса 141
4. Българският църковен въпрос през IX в. 145
5. Законодателна дейност на Бориса и грижи за устройството на българската църква 151

VIII. Начало на славянската писменост в България

1. Кирил и Методий. Живот и дейност. 155
2. Климент и Наум. 158
3. Последни години от царуването на Бориса 162

IX. Векът на Симеона

1. Начало на Симеоновото царуване. Първа война с Византия. Поява на маджарите. 169
2. Стопански и културен подем на България при Симеона 177
3. Втори период на Симеоновото царуване. Българско царство . . . 184

X. Упадък на Симеоновска България

1. Петър. Примирието с Византия и последиците му. Въстания срещу Петра. Сърби и маджари. 198
2. Социалният въпрос в България през X в. 200
3. Духовно състояние на българския народ по времето на Петра. Отшелничество и богомилство. 208

XI. Падане на Преславското царство

1. Край на четиридесетгодишния мир с Византия 218
2. Руският княз Светослав в България 219
3. Борбата на Светослава с Византия. Падане на Източна България под византийска власт. 220

XII. Охридско царство

1. Начало и първи период от борбата му с Византия 224

2. Цар Самуил 230
3. Падане на Охридското царство. 234
4. Характер и уредба на Охридското царство 237

Том втори. ВТОРО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

I. Българите под византийско иго

1. Административно и църковно устройство на българските земи; положението на българския народ под чужда власт 243
2. Опити за освобождение. Въстания на Петър Делян и Георги Войтех 250
3. Печенези, узи и кумани в българските земи. Маджари, нормани и кръстоносци. 256
4. Нов подем на богомилството и на отшелничеството в българските земи 259
5. Етнически промени в балканските земи през XI—XII в. 260

II. Борба за освобождение от византийско иго. Петър и Асен

1. Европейският Югоизток в края на XII в. 265
2. Подготовка и начало на българското въстание 267
3. Въпросът за участието на властите в българското освободително движение. 269
4. Втори период от освободителното движение 272

III. България при Калоян

1. Продължение на борбата срещу Византия. Иванко и Добромир Хръс 278
2. Отношения на Калояна с маджарите. Създаване на Цариградската Латинска империя. Църковната уния с Рим 282
3. Борбата на Калояна с латинци и гърци 286

IV. Борил (1207—1218 г.)

1. Временният упадък на България. Слав. 294
2. Стрез и опитът на сърбите да се настанят в Македония 296
3. Вътрешни отношения при Борила и засилване на богомилското движение 299

V. Епоха на Иван Асен II (1218—1241 г.)

1. Балканският полуостров през първата четвърт на XIII в. 302
2. България — единствена велика сила в Европейския Югоизток. Битката при Клокотница и нейните последици 305
3. Устройство на Търновското царство 308
4. Отношения на Иван Асеня II с латинци и никейци. Възстановяване на Българската патриаршия 310

VI. Последните Асеневци

1. Коломан I (1241—1246 г.) и Михаил Асен (1246—1257 г.) . . . . , 315
2. Константин Асен (1257—1277 г.) 320

VII. Вътрешно положение на България през XIII в.

1. Държавна организация и социални отношения. 330

VIII. Гражданската война в България. Татарското господство и политическото раздробление на българските земи (1277—1300 г.)

1. Управлението на царица Мария 341
2. Ивайло 343
3. Иван Асен III 348
4. Краят на Ивайло 350
5. Царуване на Георги I Тертерий (1280—1292 г.) 352
6. Смилец (1292—1298 г.) 355

IX. Усилия за възстановяване на държавното могъщество (1300—1371 г.)

1. Теодор Светослав (1300—1322 г.) 360
2. Михаил Шишман 368

Използувани съкращения 369

П е т ъ р М у т а ф ч и е в

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД

Четвърто издание

* * *

Редактор *Л. Лучева*
Художник *Е. Станкулов*
Технически редактор *Н. Николова*
Коректор *К. Кирилова*

Издателски индекс 13197
Дадена за печат февруари 1992 г.
Подписана за печат юни 1992 г.
Формат 60×84/16
Печатни коли 23,50 Издателски коли 21,92

ISBN 954-430-129-1

Печатница на Издателството на БАН
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5
Поръчка № 146

Цена 32 лв.